

नन्नादौ दश (४) लकाराः प्रदर्श्यन्ते । लट् लिट् लुट् लृट्
लेट् लोट् लङ् लिङ् लुङ् लृङ् । एषु पञ्चमोलकारण्यन्दो-
भावगोचरः ।

वर्त्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।

वर्त्तमानक्रियावृत्ते (५) धातोर्लेट् स्यात् । अटावितौ ।

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः । ३ । ४ । ६ ।

(७४४०५०) इत्यादिकथं तथेति बोध्यम् तथाच माधान्येन तृतीया-
ध्यायस्या एव प्रत्यया इहोदाहरित्वेनेति भावः ।

(४) लकाराणामनुबन्धभेदात् दशविधत्वम् पञ्चमस्य वैदिकत्वेऽपीह सङ्-
पत्तो निर्दर्शनमात्रम् । मनो० ।

(५) 'क्रियाभेदाय कालस्य सख्या सख्यस्य भेदिके'ति ह्यर्थुक्ते कालस्य क्रिया-
विशेषणत्वनियमादाह वर्त्तमानक्रियावृत्तेरिति । एतच्च 'द्योतिका
माधिका या स्तुतिवादीनां विभक्तयः' इत्युक्तेद्योतकत्वपक्षमात्रि-
त्युक्तम् । वर्त्तमानत्वस्य प्रयोगसमकालयत्नादिहेतुकत्वम् 'क्रियामवृत्तौ
यो हेतुर्नर्दयं यदिचेदितम् । तत् समीपस्य प्रयुज्यते गच्छतीत्यविषा-
रयसि'त्युक्तेः । क्रियोपत्तौ यो हेतुर्मन्त्रादियञ्च नर्दयं क्रियायं निचे-
दितं चेदादि कायिकव्यापारः तत् इयं समानकालिकं समीपस्य
गच्छतीति प्रयुज्यतेत्यर्थः । तथा च प्रयोगस्य गमनार्थचेदादिभिः
सङ्गुक्ताभिकृतं वर्त्तमानत्वमिति पक्षितम् । वस्तुतः फलव्यापारयो-
क्तमयोरपि धात्वर्थतया क्रियामवृत्तौ फलोत्पत्तौ यो हेतुर्भावाव्य-
व्यापाररूपः स च मन्त्रादिधाधारण्य प्रयोगस्य तत्त्वमभिकृते
एव वर्त्तमानत्वं तेन प्रयुज्यतेति । क्रियार्थक्यत्वादिसर्वेष्वपि न
यच्छतीतिप्रयोगः । निवृत्त्यस्य च फलवृत्तयन्तर्धारेणैव इदम् ।

लकाराः सकर्मकैभ्यः (६) कर्मणि कर्त्तरि (७) च स्युः अकर्मकैभ्यो भावे कर्त्तरि (८) च ।

लस्य (६) । ३ । ४ । ७७ ।

अधिकारोयम् ।

तिप्त्सुभिसिप्थस्य सिब्वसुसम् तातां
भक्त्यासुआथांघ्रम् इङ् (१०) वहि महिङ् । ३ ।
४ । ७८ ।

(६) लः कर्मणीति सकर्मकविषयम्, अकर्मकविषयत्वे कर्मणीत्यस्य बाधितत्वादुत्तरवाक्ये अकर्मकैभ्य इति विशेषाभिधानानुपपत्तेरित्याशयेनाह सकर्मकैभ्य इति ।

(७) चकारात् कर्त्तरि कृदि (उ३६८८०) ततः कर्त्तरीतिपदमनुवर्त्याह कर्त्तरि चेति ।

(८) भावे चेति चकारेण कर्त्तवानुल्लङ्घ्यते न तु सन्निधानपठितमपि कर्म, अकर्मकक्रियायां तदन्वयासम्भवादित्याशयेनाह कर्त्तरि चेति । लकाराणां कर्त्तर्येव शक्तिर्न तु कर्त्तृत्वे इति सिद्धान्तः प्रपञ्चस्वाकारेणैवात्कृतशब्दाथेरत्वे च द्रष्टव्यः । अत्रेदं बोध्यं भावे चाकर्मकैभ्य इत्यंशेऽविवक्षितकर्मकाणामप्यकर्मकपदेन ग्रहणं तेन प्रच्यते मुज्यते इत्यादिप्रयोगो भाव एव । अतएव लकारा इव कृतोऽपि अकर्मकैभ्य एव भावे विधीयन्ते तथा च भुक्ता ब्राह्मणा इत्यादौ भावे नपुंसके क्ते ततः अर्शआद्याजिति भाष्येऽभिहितं सङ्गच्छते सङ्गच्छते, च कृतपूर्वी कटमित्यादौ अविवक्षितकर्मतया कृधातोर्भावे एव निष्ठेति हय्याद्युक्तिरित्यलं विस्तरेण ।

(९) धातोः (२६७८०) इत्यधिकारात् धातोर्विहितस्य लकारस्य स्थाने तिवाद्यादेशः स्युरित्यर्थः । धातोरिति विशेषणात् तद्धितलकारेण प्रसङ्गः । दधानां लङादीनां लाभाय लस्येति निरनुवन्धेनोक्तिः ।

(१०) इटष्टिकरणमिटोऽदिति (उ३८८८०) विशेषार्थं महिङो ङित्त्वन्तु तिङ्-

एते अष्टादश लस्यादेशाः स्युः ।

लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ६६ ।

लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ।

तङानावात्मनेपदम् । १ । ४ । १०० ।

तङ् प्रत्याहारः शानच्कानचौ (११) चैतत्संज्ञाः स्युः । पूर्व-
संज्ञापवादः ।

अनुदात्तङितआत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।

अनुदात्तेतः (१२) उपदेशे योङितदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने
आत्मनेपदं स्यात् ।

तङ् प्रत्याहारार्थमेव । स च ङकारः समुदायस्यानुबन्धो न तु महिमा-
त्वस्य तथात्वे प्रपञ्चिमहे इत्यत्र लिटि सम्प्रसारणाप्रसङ्गेऽपि ङित्वेन
सम्प्रसारणाप्रति । मनो० ।

(११) ल इति षष्ठ्यनस्यानुबन्धे लादेश एव आनो न्यह्यते इत्याशयेनाह शानच्-
कानचाविति लादेश इति विशेषणात् ताच्छील्यादिषु चानश्च न
प्रसङ्गत्वेन शत्रुं निम्नान् इत्यादौ परस्मैपदिनोऽपि चानश्च । मनो० ।

(१२) अनुदात्तं च ङ् च तावितौ यस्येति विप्रकृत्यभिप्रायेणाह अनुदा-
त्तेत इति । तत्र एधस्यङ्गादयोऽनुदात्तेतः स्रुतादयो ङित इति वि-
वेकः । उपदेशेऽजनुनासिक (४४) इत्यतोऽनुबन्धमपि उपदेशे इति
पदं ङित एव विशेषणं नान्यस्य फलाभावादित्याशयेनाह उपदेशे इति
तथाविशेषणाच्च गाङुटादिभ्यः (३१।६४) इत्यादिदेशिकङित्वेऽपि सनि
चुक्कुटिपतोत्यादौ नैतत्प्रसङ्गः । धातोरिति विशेषणाच्च चङङ्भ्या
न प्रसङ्गः ।

स्वरितजितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले । १।३।७२।

स्वरितेतो जितश्च(१३)धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्त्तृगामिनि-
क्रियाफले ।

शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् । १।३।७८।

आत्मनेपदनिमित्त(१४)हीनाद्धातोः कर्त्तरि परस्मैपदं स्यात्

तिङ्स्त्रीणितीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १।

४।१०१।

(१३) अत्रापि हन्वात् परतया श्रूयमाणेच्छन्दस्य मत्वैकसम्बन्धात् स्वरिते-
तः जितश्चेत्यर्थः । तत्र स्वरितेतोयजादयः सुजादयस्तु जित इति
विवेकः । कर्त्तारमभिप्रेति गच्छतीति कर्मण्यण् (उ३२३४०) इत्यण्
कर्त्तृभिप्रायमिति योगं दर्शयन्नाह कर्त्तृगामिनीति क्रियाफलञ्च
क्रियाजन्यमुख्योद्देश्यभूतं फलं तद्विस्वर्गादि न तु धात्वर्थमात्रं नापि
दक्षिणावेतनादिलाभरूपं यद्योक्तं हरिणा ।

यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः ।

तत् प्रधानं फलं तासां न लाभानि प्रयोजनमिति ॥

अर्थ्यते इत्यर्थः प्रयोजनापरपर्यायः फलं तस्येत्यर्थः । पचादयः फलाव-
च्छिन्नव्यापाररूपाः पचाप्रभृतिप्रक्रियाः । तासां पचाप्रभृतिप्रक्रियाणां
फलं स्वेच्छया तदिच्छाप्रयोजकं तेन याजकपाचकादीनां दक्षिणावेतना-
दिलाभरूपप्रयोजनवत्त्वे ऽपि तदर्थप्रक्रियावृत्तेर्धातोर्न प्रसङ्गः ।

(१४) आत्मनेपदनिमित्तम् अनुदात्तेत्वं, ङित्वं स्वरितजितोः कर्त्तृभिप्राय-
क्रियाफलत्वञ्च तद्विहीनादिति शेषादित्यस्यार्थः । एतच्च नेर्विगः
(उ २४१४८) इत्यादिबिशेषविधिनाऽप्युच्यते इति बोध्यम् ।

तिङ्उभयपदयो (१५) स्वयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः ।

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः । १ ।

४ । १०२ ।

सम्प्रथमादिसंज्ञानि तिङ्स्त्रीणितीणि प्रत्येकमेकवचनादि-
संज्ञानि स्युः ।

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि
मध्यमः । १ । ४ । १०५ ।

तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि अग्रयुज्यमाने (१६) प्रयुज्य-
माने च मध्यमः स्यात् ।

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तमएकवच्च । १
। ४ । १०६ ।

मन्यधातुरुपपदं यस्य धातोस्तस्मिन् प्रकृतिभूते (१७) सति

(१५) तिङोऽष्टादशत्वेन षट्त्रिकात्मकत्वात् यथासंख्यं प्रथमादिसंज्ञा-
सम्प्रवादाच्च उभयपदयोरिति ।

(१६) स्थानिनीति पद व्याख्यातमाह चाग्रयुज्यमाने इति । समानाधि-
करणे इत्युक्ते त्वां पश्यति त्वया दृश्यते इत्यादी द्वितीयात् तीया-
भ्यामात्रयस्य बोधनेऽपि तस्य धातूत्तरतिङ्घर्षत्वाभावात् नाभेदा-
न्ययोऽतोऽत्र युष्मदर्घस्य सामानाधिकरण्याभावेन न मध्यमपुरुषः ।
एवम् समानाधिकरणे इति निर्देशात् कर्त्तृत्वेन लकाराणां शक्ति-
रिति स्पष्टं प्रतीयते कर्त्तृत्वे शक्तौ युष्मदर्घेन सह तस्य सामानाधिकर-
ण्यासम्भवं इति बोध्यम् ।

(१७) मन्योपपदे इत्यस्य सम्प्रत्यनतया तदनुगुण्येन व्याचष्टे प्रकृतिभूते
इति तथाभूताद्भावोरुत्तरं सादिति तु फलितार्थः ।

मध्यमः स्यात् परिहासे मन्यतेस्तूत्तमः स्यात् स चैकार्थस्य
वाचकः ।

अस्मद्युत्तमः । १ । ४ । १०७ ।

तथाभूते (१८) अस्मद्युत्तमः स्यात् ।

शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०८ ।

मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् । भू सत्तायाम् । कर्त्तरि
विवक्षायां भू तिप् इति स्थिते ।

तिङ् शित् सार्वधातुकम् । ३ । ४ । ११३ ।

तिङ् शितश्च धात्वधिकारोक्ता (१६) एतत्संज्ञाः स्युः ।

कर्त्तरि शप् । ३ । १ । ६८ ।

कर्त्तर्ये (२०) सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् । शपावितौ ।

सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः । ७ । ३ । ८४ ।

अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अवादेशः ।
भवति । भवतः ।

(१८) तथाभूते इति तिङ्वाच्यकारकवाचिनि अप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने
चेत्यर्थः ।

(१६) धात्वधिकारोक्ताइतिविशेषणात् हरीनित्यादौ शसः शित्त्वेन सार्व-
धातुकत्वे सार्वधातुकमपिदिति (उ२२८०) डित्प्रसक्त्या घेर्ङित्येति
(१०६८०) न गुणप्रसङ्गः ।

(२०) शपोविकरणत्वेन निरर्थकतया कर्त्तर्यकत्वाभावात् सार्वधातुके
यक् (उ२६६८०) इत्यतोनुवृत्तस्य सार्वधातुकस्यैव कर्त्तरीत्यस्य वैयधि-
करण्येन विशेषणत्वमित्याह कर्त्तर्ये इति ।

भोऽन्तः । ७ । १ । ३ ।

प्रत्ययाप्रयवस्य (२१) भक्ष्यान्तादेशः स्यात् । अतो गुणे (८८४) (२२) । भवन्ति । भवसि । भवथः । भवथ ।

अतो दीर्घोयञि । ७ । ३ । १०१ ।

अतोऽङस्य दीर्घः स्यात् यञादौ चार्द्धधातुके (२३) परे । भवामि । भवाव । भवाम । स भवति । तो भवत । ते भवन्ति । त्वं भवसि । अहं भवामीत्यादि । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे भुक्तः सोऽतिथिभिः । एतम् एत वा मन्ये गोदनं भोक्ष्यथे भोक्ष्यध्वे भोक्ष्ये भोक्ष्यावहे भोक्ष्यामहे इत्यादि मन्यसे मन्यथे मन्यध्वे इत्यर्थः । शुष्मद्युपपदे (७६४०) इत्याद्यनुवर्तते तेनेह न । एतु भवान् मन्यते ओदनं भोक्ष्य इति । प्रहासे किं यद्यर्थकथने मा भूत् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य भुक्तः सोऽतिथिभिरित्यादि

परोक्षे (२४) लिट् । ३ । २ । ११५ ।

(२१) व्यायनेयीति (२१८४०) स्यात् प्रत्ययपदमनुवर्तते इत्याशयवानाह प्रत्ययाप्रयवस्येति ।

(२२) स्थानिभकारमाश्रित्य अतो दीर्घो यञीत्यस्य न प्रवृत्तिरन्वित्वाविति (११४०) निषेधादाह अतो गुणे इति ।

(२३) तदस्युपस्यम चार्द्धधातुके (११४४०) इत्यतः चार्द्धधातुके इत्यनुवृत्तम् अन्यथा कैश्च इत्यादौ वादौ तद्विधे यञादिव्येन दीर्घोपति ।

(२४) यद्यपि “ क्रिया नामात्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरिभूताक्यवा न शक्या परिणीभूता निर्दययितुमिति ” भाष्योक्तेः सर्वेषां क्रियाणां परिणतं तथापि तदनुकूलशक्तिमतां व्यापाराविधानं साधनानां

भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् । लस्य तिवादयः ।

लिट् च । ३ । ४ । ११५ ।

लिङादेशस्तिङार्हधातुकसंज्ञएव स्यात् नतु सार्वधातुक-
संज्ञः । तेन शवादयो न ।

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलधुसणल्वमाः । ३

॥ ४ । ८२ ॥

लिटिस्तिवादीनां नवानां णलादयो नव स्युः । भू णल् इति स्थिते ।

भुवो वुग् लुङ्लिटोः । ६ । ४ । ८८ ।

भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि(२५) । नित्यत्वात् वुग्
गुणवृद्धी बाधते ।

एकाचो द्वे प्रथमस्य । ६ । १ । १ ।

अजादेर्द्वितीयस्य । ६ । १ । २ ।

इत्यधिकृत्य ।

लिटि धातोरनभ्यासस्य । ६ । १ । ८ ।

पारोक्ष्यापारोक्ष्याभ्यां क्रियाणां तथात्वे दृष्टव्ये । स्वव्यापारस्य
वर्त्तमानतादशायांमपि व्यासङ्गादिना स्वयं तदप्रतिसम्धाने अहं
प्रपाचेति प्रयोगो भवत्येव सत्तादिक्रियावत्तस्या अपि पारोक्ष्यं
सम्भवात् इत्यञ्च बद्ध जगद पुरस्तात् तस्य सत्ता किलाहमित्यादि-
प्रयोगः । मनो० ।

(२५) अचि शुधातुभुवा(११८४०)मित्यतीञ्चीत्यनुवर्त्तते तेन अभूदित्यादौ न ।

लिटि परेऽनभ्यासधात्वयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तः आदि
भूतादचः (२६) परस्य तु द्वितीयस्य । भूत् भूव् च इति स्थिते ।

पूर्वोऽभ्यासः । ६ । १ । ४ ।

मत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससञ्ज्ञः स्यात् ।

ह्रस्वादिश्लेषः । ७ । ४ । ६० ।

अभ्यासस्यादिर्ह्रस्वः शिष्यते अन्ये (२७) ह्रस्वो लुप्यन्ते । इति
बलोपः ।

ह्रस्वः । ७ । ४ । ५६ ।

अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात् ।

भवतेरः । ७ । ४ । ७३ ।

भवतेरभ्यासोकारस्य अ- (२८) स्यात् लिटि ।

(२६) अजादेरिति न बङ्गव्रीहे पठ्यते, तथात्वे इन्द्रिद्वीयपतीत्यादौ इनुभा-
गस्याजादित्वे न ततो द्वितीयस्य टकारस्य नन्दा इति (७१।५४) इति
निषेधापत्तेः किन्तु कर्मधारयात् प्रसूमीत्याशयेमाहादिभूतादच इति ।

(२७) अन्ये अनादिभूता ह्रस्व इत्यर्थस्तेन आटतृरित्यादौ टकारस्यानादि-
त्वेऽपि लोपः । तथाच कचिदभ्यासस्य आदेर्ह्रस्वः सत्त्वमाश्रित्य
सर्वत्रानादेर्त्वापि इति बोध्यम् ।

(२८) अवलोपोभ्यासस्येत्यतोऽभ्यासस्य (७२।१४०) इत्यनुवर्त्तते । श्रुतिपा
निर्हेयात् कर्त्तव्येकार्यं विधिरिति प्राञ्च । उपसर्गात् सुनीतोत्यादाविव
(७२।७४०) धातुनिर्हेयविहितेन श्रुतिपा निर्हेयात् भावकर्मणोरपि अवो
“विभावरीभिर्बिभराभ्वभूविरे इत्यादि सिद्धमिति नम्या एव च मतभेदात्
विकल्प इति सम्प्रदायविदः ।

अभ्यासे चर्चः । ८ । ४ । ५४ ।

अभ्यासे भलाच्चरः स्युर्जशश्च (२८) । भगञ्जशः (३०) ।
खयां चरः । तत्रापि प्रकृतिजशस्म्यकृतिजशः प्रकृतिचराम्,
प्रकृतिचर इति विवेकः आन्तरतयात् ।

असिद्धवदवाभात् (३१) । ६ । ४ । २२ ।

इतज्झम् आ पादपरिसमाप्तेराभीयम् । समानाश्रये
तस्मिन् कर्त्तव्ये तदसिद्धं स्यात् । इति वुकोऽसिद्धत्वादुवङ्गि
प्राप्ते । वुग्यटावेवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ * । वभूव । वभू-
वतुः । वभूवुः ।

(२८) भलां जश् भक्षि (१६८०) इत्यतो भलामित्यनुवर्त्तते चकारात् जश-
स्तदप्यते इत्याह जशसेति ।

(३०) भलपु जशःस्यानेयमि चराप्रतिमाशङ्क्य विषयभेदमाह भगामिति ।

(३१) इत एतत्सूत्रात् ज्झं पादसमाप्तिपर्यन्तमधिकारस्तद्योतकञ्चा-
भादिति । भस्य (१०५८०) इत्यधिकारमभिव्याप्येति तदर्थः भाधिका-
रसमाप्तैव पादसमाप्तैलदन्ताधिकारइति फलितम् । समानाश्रय-
माभीयम् एतदवधिभाधिकारपर्यन्तविधायकशास्त्रम् अत्र समानाश्रये
आभीये कर्त्तव्ये असिद्धवद्भवति न प्रवर्त्तते इत्यर्थः । यस्मादपि शाधी-
त्यादौ एतदश्रययोराभीयत्वेनासिद्धतया भलन्तत्वाभावात् धित्वम् ।
असति चात्र सूत्रे तस्य भलन्तत्वाभावात् धित्वं स्यात् । आभात् किम्
अभाजीत्यादौ नलोपस्याभीयत्वाभावेन हृद्गौ न तस्यासिद्धत्वम् । सूत्रे
आवेति किम् पशुपः चिक्चुपः तुनुबुष इत्यादौ वसोः संप्रसारणम् आलो-
पादौ कर्त्तव्ये नासिद्धं तत्र वसुनिमित्तं संप्रसारणम् आलो-
पादिकन्त विभक्तिनिमित्तमिति भिन्नाश्रयत्वम् । एवञ्च प्रकृते अचि वुक्ति
कृते उवङ्गि कर्त्तव्ये तस्यासिद्धत्वमिति तत्सिद्धताविधानार्थोपसारणम् ।

आर्द्धधातुकस्येड् लुटादेः । ७ । २ । ३५ ।

वलादेरार्द्धधातुकस्येडागमः स्यात् । वभूविथ । वभूवथुः ।
वभूव । वभूव । वभूविष । वभूविम ।

अनद्यतने लुट् । ३ । ३ । १५ ।

भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् स्यात् ।

स्यतासी ल्लुटोः । ३ । १ । ३३ ।

ल्ले इति ल्लुटोर्प्रवृणम् धातोः स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तः
ल्लुटोः परतः । श्रवाद्यपवादः ।

आर्द्धधातुकं शेषः । ३ । ४ । ११४ ।

तिङ्शित्प्रोऽन्यो धातोरिति विहितः प्रत्ययएतत्संज्ञः स्यात् ।
इद् ।

लुटः प्रथमस्य डारौरसः । २ । ४ । ८५ ।

डारौरस एते क्रमात्पुनः । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेद्वोपः ।

पुगन्तस्य लघूपधस्य च । ७ । ३ । ८६ ।

पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात्सार्वधातुकार्द्धधा-
तुकयोः । येन नाव्यवधानन्तेन व्यषहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्
तेन भिनतीत्यादावनेकव्यषहितस्येको न गुणः । भवि त् आ
नतेको गुण्ये प्राप्ते ।

दीधीवेवीटाम् । १ । १ । ६ ।

दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः । भविता ।

तासेस्त्योर्लोपः । ७ । ४ । ५० ।

तासेरस्तेश्च सलोपः स्यात्सादौ प्रत्यये परे ।

रि च । ७ । ४ । ५१ ।

रादौ प्रत्यये प्राग्वत् (३२) । भवितारौ । भवितारः । भवि-
तासि । भवितास्यः । भवितास्य । भवितास्मि । भवितास्वः ।
भवितास्मः ।

लट् शेषे च । ३ । ३ । १३ ।

भविष्यदर्थोद्गातोर्लट् स्यात्क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां (३३)
सत्यां च । स्य इट् । भविष्यति । भविष्यतः । भविष्यन्ति ।
भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भविष्यामि । भवि-
ष्यावः । भविष्यामः ।

लोट् च । ३ । ३ । १६३ ।

विध्यादिष्वर्थेषु लोट् स्यात् ।

आशिषि लिङ्लोटौ । ३ । ३ । १७३ ।

(३२) प्राग्वत् तासेर्लोपइत्यर्थः अत्रालिरिति न संबध्यते ततो रादिप्र-
त्ययासम्भवात् ।

(३३) तुमुण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति (उ४३२प्र०) सूत्रोक्तादयः शेष
इत्याशयेनाह सत्यामिति चकारलभ्यार्थमाह सत्याच्चेति ।

एकः । ३ । ४ । ८६ ।

लोट इकारस्य उः स्यात् । भवतु ।

तुह्योन्तातड्वाशिष्यन्यतरस्याम् । ७ । १ । ३५ ।

आशिषि तुह्योस्तातड् वा स्यात् । अनेकाल्त्रात्मर्वादेशः ।
यद्यपि डिञ्च (३६५) इत्ययमपवादस्तथाप्यनन्यार्थडिच्चेष्वन-
डादिषु भरितार्थः इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसम्प्रसारणाद्यर्थतया
सम्भवत्प्रयोजनडकारे तातडि मन्यरम्भट्तः परेण बाध्यते
इहोत्सर्गापवादयोरपि सम्बलत्वात् । भवतात् ।

लोटो लङ्वत् । ३ । ४ । ८५ ।

लोटो लङ् (३४) इव कार्यं स्यात् । तेन तामादयः सलोपश्च ।
तथाहि ।

तस्यस्यमिपान्तान्तन्ताम् । ३ । ४ । १०१ ।

डितश्चतुर्णामेपा (३५) तामादयः क्रमात्स्यः ।

नित्यं डितः । ३ । ४ । ६६ ।

ः अपवादो यद्यस्यत्र भरितार्थेऽर्हि परान्तराद्वाभ्या बाध्यते इति न्याय
(३१) ट्टे उक्तोऽत्रभूतम् ।

(३४) लोट इत्युपमेये यद्यनिर्होमेनेपमानेऽपि यद्यनादृतिरित्याह लट्
इति तेन कटादिनिमित्ताङ्काटो भातिदेश्येते तयोर्नङ्स्यानि-
कलाभावात् ।

३५) चतुर्णामेपां तस्यस्यमिपां ध्याने क्रमात् ताम् तम् त यम् इत्येते ।

सकारान्तस्य ङिङुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात् । अलोऽन्य-
स्येति (२६४०) सस्य लोपः । भवताम् । भवन्तु ।

सेर्ह्यपिञ्च । ३ । ४ । ८७ ।

लोटः सेर्हिः स्यात्सोऽपिञ्च ।

अतोहेः । ६ । ४ । १०५ ।

अतःपरस्य हेर्लुक् स्यात् । भव-भवतात् । भवतम् । भवत ।

मेनिः । ३ । ४ । ८६ ।

लोटो मेर्निः स्यात् ।

आङुत्तमस्य पिञ्च । ३ । ४ । ८२ ।

लोङुत्तमस्याङागमः स्यात्स पिञ्च । हिन्योरुत्वन्न इकारोच्चा-
रणसामर्थ्यात् । भवानि । भवाव । भवाम ।

अनद्यतने ‡ लङ् । ३ । २ । १११ ।

अनद्यतनभृतार्थवृत्तेर्द्वातोर्लङ् स्यात् ।

लङ्लुङ्लृङ्छुडुदात्तः । ६ । ४ । ७१ ।

एषु परेष्वङ्गस्याङागमः स्यात्स चोदात्तः ।

इतश्च । ३ । ४ । १०० ।

ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तदन्तस्य लोपः स्यात् ।
अभवत् । अभवताम् । अभवन् । अभवः । अभवतम् ।
अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम् ।

‡ परोक्षे च लोकत्रिज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये, इति वार्तिकमनुसृत्य
यवनाः साकेतमरुन्धनिति भाष्यकार उदाजहार ।

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रसार्यनेषु
लिङ् । ३ । ३ । १६१ ।

एष्वर्थेषु द्योत्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात् । विधिः प्रेरणम्
भृत्यादेर्निष्कटस्य प्रवर्त्तनम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम्
आवश्यके आह्वयभोजनादौ दौहितादेः प्रवर्त्तनम् । आमन्त्रणं
कामचारानुज्ञा । अधीष्टं सत्कारपूर्वको व्यापारः । प्रव-
र्त्तनायां लिङ् चतुर्थी । इयगुपादानं प्रपञ्चार्थम् (३६) ।

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिञ्च । ३ । ४ । १०३ ।

लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात्सचोदात्तो ङिञ्च ।
ङित्वोक्तिर्ज्ञापयति कचिदनुबन्धकार्यः प्यनस्तिधाविति (३३४०)
प्रतिषेधइति । आदेशस्य शानच (७।६१४०) शित्तमपीह लिङ्गम्

सुट्तिथोः । ३ । ४ । १०७ ।

लिङ्सकारथकारयोः सुट् स्यात् । सुटा यासुट् न बाध्यते
लिङो यासुट्, तकारथकारयोः सुडिति विषयभेदात् ।

लिङ्सुलोपोऽनन्त्यस्य । ७ । २ । ७६ ।

(१६) “अस्ति प्रवर्त्तनारूपमनु रूपं चतुर्थीपि तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं
भेदस्य विवक्षये, व्याख्येय “गिथ्युपादमर्थं वा प्रपञ्चार्थमपि” वेति
हर्षुक्तिमतस्यैवाह प्रपञ्चार्थमिति । विध्यादिभिः कर्त्तादयोऽपि
न बाध्यन्ते विरोधाभावात् लः कर्मणीति (७३४०) बहुवचन-
निर्देशाच्च ।

सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य (३७) लोपः स्यात् । इति
सकारद्वयस्यापि (३८) निवृत्तिः । सुटः श्वरणं त्वाशीर्लिङि
स्फुटतरन्तु (३९) तत्वात्मनेपदे ।

अतो येयः । ७ । २ । ८० ।

अतःपरस्य सार्वधातुकावयवस्य यास् इत्यस्य इय् स्यात् ।
गुणः । यलोपः । भवेत् । सार्वधातुकेति किम् चिकीर्षात् ।
मध्येऽपवाद (४०) न्यायेन हि अतो लोप (७५७४०) एव
वाध्यते । भवेदित्यादौ तु परत्वाद्दीर्घः (४१) स्यात् । भवेताम् ।

भोज्जुस् । ३ । ४ । १०८ ।

लिङोभोज्जुस् स्यात् । जइत् ।

उस्यपदान्तात् । ६ । १ । ८६ ।

अपदान्तादवर्णादुसि पररूपमेकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते

(३७) अनन्त्यस्येति विशेषणयोगाय सूत्रे सेति लुप्रपञ्चीकं पृथक्पदमित्या-
शयेनाह सस्येति ।

(३८) सकारद्वयस्येति अवयवावयवस्य समुदायं प्रत्ययवतया सुटोऽपि
लिङवयवत्वादिति भावः । मनो० ।

(३९) भूयादित्यादौ यासुटः सकारस्य स्फोरिति (१६६४०) सलोपेनावश्या-
दाह स्फुटतरन्विति ।

(४०) सार्वधातुकाननुवृत्तौ व्याघातमाह मध्येऽपवादेति तद्वाधेन च अतोये-
य इति स्यादिति भावः ।

(४१) अनिष्टान्तरमाह दीर्घइति अतो दीर्घो यजोति (उद४०) सूत्रवि-
हित इत्यर्थः ।

परत्वान्नित्यत्वाच्चातोयेयइति प्राञ्च । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्(४२)
 पररूपं न्याय्यं तथापि यासुइत्येतस्य इय् इति व्याख्येयम् ।
 एवञ्च सलोपस्यापवाद इय् । अतो येयइत्यत्र तु सन्धि-
 रार्पः । भवेयुः । भवेः । भवेतम् । भवेत । भवेयम् । भवेव ।
 भवेम ।

लिङाशिपि । ३ । ४ । ११६ ।

आशिपि लिङशिङार्द्धधातुकसंज्ञः स्यात् ।

किदाशिपि (४३) । ३ । ४ । १०४ ।

आशिपि लिङो यासुट् कित्सात् । स्त्रीरिति (१६६४०)
 सलोप' (४४) ।

क्वडिति च । १ । १ । ५ ।

गित्किन्डिन्निमित्ते इग्लक्षणे (४५) गुणवृद्धी न साः ।
 भूयात् (४६) । भूयास्ताम् । भूयासु । भूयाः । भूयास्ताम् ।
 भूयास्त । भूयासम् । भूयास्त । भूयास्त ।

(४२) अन्तरङ्गत्वादिति प्रत्ययभावापेक्षतयाऽन्तरङ्गकार्यत्वादित्यर्थः ।

(४३) डित्त्वेनैव गुणवृद्धिप्रतिषेधे सिद्धे इत्यादित्यादौ संप्रसारणार्थं कित्त्व-
 करणमिति बोध्यम् ।

(४४) संयोगादित्वेन यासुट् सलोप', सुट्सु (३६४० सू०) पदान्तसंयोगान्त-
 त्वेनेति भेदः ।

(४५) इग्लक्षणे इति इकोगुणवृद्धी इति (२१४) परिभाषया इक एव-
 तयो स्थानित्वमतस्तल्लक्षणत्वम् ।

(४६) भूयादिति इह स्त्रीरिति (१६६४०) सलोपस्यासिद्धत्वात् संयोगान्ततका-
 रलोप प्राप्तोऽपि पदान्तसंयोगादिलोपेनानवकायेन बाध्यते । अनो० ।

लुङ् । ३ । २ । ११० ।

भूतार्थे धातोर्लुङ् स्यात् ।

माङि लुङ् । ३ । ३ । १७५ ।

सर्वलकारापवादः ।

स्मोत्तरे लङ् च । ३ । ३ । १७६ ॥

स्मोत्तरे माङि लङ् स्याल्लुङ् च ।

चि लुङि । ३ । १ । ४३ ।

शवाद्यपवादः ।

चिस्मिच् । ३ । १ । ४४ ।

इचावितौ (४७) ।

गाति (४८) स्याद्युपाभूयस्मिच् परस्मैपदेषु ।

२ । ४ । ७७ ।

एभ्यस्मिचो लुक् स्यात् । गापाविहेणादेशपिबती गृह्यते ।

भूसुवो (४९) स्तिङि । ७ । ३ । ८८ ।

भूसू एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात् ।

(४७) सिच इदिच्चेन अमंस्तेत्यादौ अनिदितामिति (१७८२०) उपधालोपाभावः ।

(४८) विकरणश्चन्यतया गातोति श्रुतिषा, निर्देशात् इरणदेशो गृह्यते ।

मनो० ।

(४९) पूज गर्भविमोचने इत्यस्यैव ग्रहणं न तु सुवतिभूयत्योरपि । मनो० ।

अस्तिचोऽपृक्ते ३ । ७ । ६६ ।

चिञ्च अस् चेति (५०) समाहारद्वन्द्वसिञ्चन्द्रस्य सौतम्भत्वम्
अस्तीत्यव्ययेन कर्माधारयः ततः पञ्चम्याः सौत्वोलुक् । विद्य-
मानास्तिचोऽस्तेश्च परस्याष्टकस्य हलर्द्विडागमः स्यात् । इति
ईट् न, इह सिचोलुप्तत्वात् । अभूत् । हलः किम् । ऐधिषि ।
अष्टकस्येति किम् ऐधिष्ट । अभूताम् ।

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । ३ । ४ । १०६ ।

सिचोऽभ्यस्ताद्विदेच परस्य डित्सम्बन्धिनोभेज्जुस् स्यात् ।
इति प्राप्ते ।

आतः । ३ । ४ । ११० ।

सिज्लुक्पादन्तादेव (५१) भेज्जुस् स्यात् । अभूवन् । अभूः ।
अभूतम् । अभूत । अभूवम् । अभूव । अभूम ।

न माङ्योगे । ६ । ४ । ७४ ।

अडाटौ न स्तः । मा भवान् भूत् । मास्य भवत् भूद्वा ।

लिङ्गिमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ । ३ । ३ । १३६ ।

(५०) अस्ते सिचश्च परस्येति व्याख्याने अस्तेर्भूरिति (उ१।२४०) भुवादेशे गती-
त्यादिना (उ१।६४०) सिचोलुकि स्थानिवद्भावेन अस्तिचो. सङ्गाना-
दीडापत्तिरतो व्याचष्टे चिञ्च अस् चेति उक्तस्यस्यो अस्तिचोर्व्यक्त-
मानत्वाभावात् न ईट् पसङ्ग इति भावः ।

(५१) पूर्वसूत्रेण सिङ्गे नियमार्थमिदं प्रित्याह आदन्तादेवेति ।

हेतुहेतुमज्ञावादि लिङ्गिमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् स्यात्
क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् । अभविष्यत् । अभवि-
ष्यताम् । अभविष्यन् । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभवि-
ष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम ।

ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ।

ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्रागेव (५२) प्रयोक्तव्याः ।

आनि लोट् । ८ । ४ । १६ ।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोट्देशस्यानीत्यस्य नस्य णः
स्यात् । प्र-भवाणि । दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो
वक्तव्यः * । दुःस्थितिः । दुर्भवानि । अन्तःशब्दस्याङ्कित्व-
विधिणत्वेऽप्युपसर्गत्वं वाच्यम् । अन्तर्द्वा । अन्तर्द्विः । अन्त-
र्भवाणि ।

शेषे विभाषाऽकखादावप्रान्त उपदेशे । ८ ।

४ । १८ ।

उपदेशे कादिखादिप्रान्तवर्जं गदनदादे (५३) रन्यस्मिन् धातौ
परे उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्नस्य णत्वं वा स्यात् ।
प्र-णि-भवति प्र-नि-भवति । इहोपसर्गाणामसमस्तत्वेऽपि सं-
हिता नित्या तदुक्तम् ।

(५२) प्रागेवेति न परतो नापि व्यवहिता इत्यर्थः अतएव कन्दसि परे-
ऽपीति (उ४८०४०) व्यवहितार्थे ति (उ४८०४०) पृथक् सूत्रिते । मनो० ।

(५३) नेर्गदनदेति (४१४०) सूत्रापेक्षया शेषइत्याह गदनदादेरिति उपदेशे किं
प्र-नि-चकार प्र-नि-चखादेत्यादौ कतचुत्वेऽपि यथा निषेधः स्यात् ।

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते, इति ॥

सत्ताद्यर्थनिर्द्देशस्थोपलक्षणम् यागात्सर्गो भवतीत्यादावुत्प-
द्यत इत्याद्यर्थात् । उपसर्गास्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः । प्र-भ-
वति परा-भवति सम्भवति अनु-भवति अभि-भवति उद्भवति
परि-भवतीत्यत्र विलक्षणार्थावगतेः । उक्तञ्च ।

उपसर्गेण धात्वर्थो वलादन्यत्र नीयते ।

प्रहाराद्वारसंहारविहारपरिहारवदिति ॥

एध दृष्टौ । (उ १५४०) कथ्यन्ताः पट्विंशदनुदात्तैः ।

टित आत्मनेपदानां टेरे । ३ । ४ । ७६ ।

टितो लस्या (५४) त्नेपदानां टेरेत्वं स्यात् । एधते ।

सार्वधातुकमपित् । १ । २ । ४ ।

आपित्सार्वधातुकं डिङ्ख्यात् ।

आतोडितः । ७ । २ । ८१ ।

अतःपरस्य डितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेते । एधन्ते ।

यासस्सु । ३ । ४ । ८० ।

टितो लस्य यासस्ते स्यात् । एधमे । एधेये । एधध्वे । आतो-
गुणे (८८४०) । एधे । एधायहे । एधामहे ।

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः । ३ । १ । ३६ ।

इजादिव्यौधातुर्गुरुमावृच्छत्यन्यस्तत आम् स्यात् लिटि ।
आमो मकारस्य नेत्वं आस्कासोरासविधानात् ‡ ज्ञापकात् ।

आमः । २ । ४ । ८१ ।

आमः परस्य लुक् स्यात् ।

कञ्चानु प्रयुज्यते लिटि । ३ । १ । ४० ।

आमन्ताह्लिट्पराः कश्चस्तयोऽनु (५५) प्र-युज्यन्ते । आम्प्रत्ययवत्
कजोऽनुप्रयोगस्येति सूत्रे कञ्ग्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगोऽन्य
स्यापीति ज्ञाप्यते । तेन कश्चस्तियोग इत्यतः (७२६४०) कजो द्वि-
तीयेति (७१२४०) जकारेण प्रत्याहाराश्रयणात् कश्चस्तिलाभः ।
तेषां क्रियासामान्यवाचित्वादांश्च कृतीनां विशेषवाचित्वात्तद-
र्थयोरभेदान्वयः (५६) । सम्प्रदिस्तु प्रत्याहारेऽन्तर्भूतोऽप्यन-
न्वितार्थत्वान्न प्र-युज्यते । कजस्तु क्रियाफले परगामिणि
परस्मैपदे प्राप्ते ।

आम्प्रत्ययवत् कजोऽनुप्रयोगस्य । १ । ३ । ६३ ।

‡ मिच्चादन्त्यादचः परस्मिन् आकारेण भवितव्यम् । आम्कामोस्तु
स्ततएव आकारसत्त्वात् अन्त्यादचः परआकारविधानं व्यर्थं स्यादिति
नेत्त्वमिति भावः ।

(५५) प्र-युज्यते इत्यनेनैव प्रयोगे लब्धेऽनुपदोपादानं विपर्ययमनिवृत्त्यर्थं
व्यवहितनिवृत्त्यर्थञ्चेति वार्तिककाराशयस्तेन 'तं पातयां प्रथममासे'-
त्यादिकमपाणिनीयमिति मल्लिनाथः ।

(५६) अभेदान्वय इति तेन आम्प्रलतिधातोः सकर्मकत्वाकर्मकत्वाभ्यां कर्म-
भावयोर्लकारः अतः "तस्यानपत्वं विभराम्बभूवे, इति, 'तपर्तुर्त्तावमि

आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतङ्गुणसंविज्ञानो वज्रवीहि । आम्प्र-
त्यया तुल्यमनुप्रयुज्यमानात् लजोऽप्यात्मनेपदं स्यात् । इह
पूर्ववदित्यनुवर्त्तते वाक्यभेदेन सम्बध्यते । पूर्ववदेवात्मनेपद-
न्नतु तद्विपरीतमिति । तेन कर्त्तृणोऽपि कले इन्द्राश्चकारे-
त्यादौ न तड् ।

लिटस्तभ्योरेशिशिरेच् । ३ । ४ । ८१ ।

लिङादेशयोस्तभ्योरेष् इरेच् एतौ स्तः । एकारोच्चारणं
ज्ञापकं तडादेशानां टेरेत्वच्चेति तेन डारौरसाम् । ल ए
इति स्थिते ।

असंयोगाल्लिट् कित् । १ । २ । ५ ।

असंयोगात्परोऽपिल्लिट् कित्स्यात् । कृडिति चेति (डा८४०)
निषेधात्सार्वधातुकार्हधातुकयोरिति (उ०४०) शुणो न ।
द्वित्वात्परत्वादयणि प्राप्ते ।

द्विर्वचनेऽचि । १ । १ । ५६ ।

द्वित्वनिमित्ते (५७) ऽचि परे अचच्चादेशो न स्यात् द्वित्वे
कर्त्तव्ये (५८) ।

नेदसम्भरा विभावरीभिर्विभरास्वभूविरे,, इत्यादौ च कर्मणि लकारः
इति द्रष्टव्यम् ।

(५७) द्विर्वचनशब्दस्य द्वित्वनिमित्ते लक्षणां विनावा धामानाधिकरणस्यासम्भवा-
दाह द्वित्वनिमित्ते इति तन्निमित्तत्वञ्च साक्षात् परम्परया वा सप्तदाय
षट्कत्वेन बोध्यम् तेन कर्णुमविपतीत्यादौ अनुस्त्रानिकस्येऽपि सप्त-
दायषट्कतया तन्निमित्तत्वात् शुणकार्यात् प्रागेव द्वित्वम् । असीति किं
इद्यूपतीत्यादौ द्वित्वनिमित्तेऽपि सति तस्यालादित्वाभावात्ऊङ् भवत्येव ।
(८५) द्वित्वे कर्त्तव्ये इति कते तु द्वित्वे यथायथमजादेश स्यादेवेतिभावः ।

उरत् । ७ । ४ । ६६ ।

अभ्यासकवर्गस्य अत्यात्रत्यये परे । रपरत्वम् (४२८० सू०)
हलादिः शेषः (७१०८०) । प्रत्यये किम् । ववश्च (५६) ।

कुहोश्चुः । ७ । ४ । ६२ ।

अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गआदेशः स्यात् । एधाञ्चक्रे ।
एधाञ्चक्राते । एधाञ्चकिरे ।

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । ७ । २ । १० ।

उपदेशे यो धातुरेकाच् अनुदात्तश्च ततः परस्यार्द्धधातुकस्ये-
ष न स्यात् । उपदेशे इत्युभयान्वयि । एकाच इति किम् ।
यङ्लुग्व्यावृत्तिर्यथा स्यात् । स्मरन्ति हि ।

‘श्रुतिपा (६०) श्रुपानुबन्धेन निर्दिष्टं यङ्गणेन च ।

यत्रैकाजग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकीति’ ॥

(५६) लिटि संप्रसारणे संप्रसारणाच्च (१४८८०) इत्येकादेशात्पूर्वं प्रत्ययभिन्ने
अभ्यासावयवेऽति अत्वं स्यात् तथा च रपरतवा वरव्रच्येत्वनिष्ठा-
पत्तिरिति भावः ।

(६०) प्र नि जङ्घन्तीत्यादौ यङ्लुकि नेर्गदेत्यादिना (७४१८०) न णत्वम्,
स्यतिङ्गन्तियातीत्यादौ श्रुतिपा निर्देशात् । सनीवन्तश्चेति सूत्रे
(२००८०) भरेति श्रुपा निर्देशात् विभर्त्तः सनो विकल्पेऽकत्वमिव
न ततो यङ्लुकः स नः । अनुबन्धेन निर्देशो द्विविधः स्वरूपेण इत्-
संज्ञकत्वेन च । तत्र स्वरूपेण यथा शीङः सार्वधातुके-शुणः
(७११४८०) इत्युक्तं कार्यं शेषीतइत्यादौ न । इत्संज्ञकत्वेन यथा
अनुदात्तङितइति (७४८०) छित्त्वेन विहितसप्तर्द्धपास्यर्द्धीति शेषयतीत्यादौ
न । गणेन यथा रुधादिभ्यः अम् (७१५८८०) इति विहितः अम् वेभि
दीतीत्यादौ न । एकाजग्रहणं यथा अत्रैव सूत्रे तेन मिदेरनिट्कत्वे-

एतच्च (६१) इहैवैकाग्रहणेन ज्ञाप्यते । अचदत्येवैकत्ववि-
वक्षया तद्वतो ग्रहणेन च सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यादनेकाचको-
पदेशो व्यावर्त्यते तेन बधेर्हन्युपदेशो एकाचोऽपि न निषेधः
आदेशोपदेशोऽनेकाचत्वात् । अनुदात्ताश्चानुपदमेव (उ२६४०)
संगृहीष्यन्ते । एधाञ्चकृपे एधाञ्चक्राथे ।

इणः प्रीध्वलुङ्लिटांभ्योऽङ्गात् । ८ । ३ । ७८ ।

इणन्तादङ्गात्परेपां (६२) प्रीध्वलुङ्लिटां धस्य मूर्धन्यः स्यात् ।
एधाञ्चकृद्धे । एधाञ्चके । एधाञ्चकवहे । एधाञ्चकमहे ।
एधाम्बभूव, (६३) । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेभूभावो न अन्यथा
हि कस्त्वेन प्रयुज्यत इति (उ२१५०६०) कृत्विति वा ब्रूयात् ।

अत आदेः । ७ । ४ । ७० ।

अभ्यासस्थादेरतो दीर्घः स्यात् । (८८४० ६०) पररूपापवादः ।
एधामास । एधामासतुरित्यादि । एधिता । एधितारौ ।
एधितारः । एधितासे । एधितासाथे ।

२पि वेभिदितैत्यादौ नानिट्कत्वम् ।

(६१) एतच्चेति एकाग्रपहणस्यानर्थफलकतया यद्वन्तुग्यावृत्तिरेव फलमत-
एकाग्रपहणेनैकदेशानुमितेत्यायात् । एतिवादिनिर्देशस्यापि तदफल-
कत्वमित्यनुमितमिति भावः ।

(६२) अङ्गात् परेषामिति । निहितानामिति स चोक्तं तथासति अदिद्वि-
त्यादौ न स्यात् लिङ्ङङ्ङङ्ङां टत्पत्वधत्वेषु लिषीध्वं धुषीध्वं
नतुषीध्वमित्यादौ न स्यात् । अङ्गात् किं वेविषीध्वमित्यादौ
जुहोत्यादेर्धिपेः सार्धधातुके लिङि यथा न स्यात् अनिबन्धनपहणा
नीत्याद्युक्ते । (११८५०) अर्थवत्परिभाषाया अनित्यत्वप्रपञ्चनात् ।

(६३) एधाम्बभूवेति काम्पत्यवदिति सूत्रे (उ२१५०) कृत्पहणादनु

धि च । ८ । २ । २५ ।

धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् । एधिताध्वे ।

ह एति । ७ । ४ । ५२ ।

तामस्योः सस्य हः स्यादिति परे । एधिताह्वे । एधितासह्वे ।
एधितासह्वे । एधिष्यते । एधिष्येते । एधिष्यन्ते ।

आमेतः । ३ । ४ । ६० ।

लोट एकारस्याम् स्यात् । एधताम् । एधेताम् । एधन्तान् ।

सवाभ्यां वामौ । ३ । ४ । ६१ ।

सवाभ्यां परस्य लोडेत् क्रमाद् व अम् एतौ स्तः । एधस्व ।
एधेयाम् । एधध्वम् ।

एत ए । ३ । ४ । ६३ ।

लोडुत्तमस्य एत ए स्यात् । आमोऽपवादः । एधै । एधा-
वह्वै । एधामह्वै ।

आडजादीनां । ६ । ४ । ७२ ।

अजादीनामाट् स्यात् लङादिषु । अटोऽपवादः । आटश्च (११७४०)
ऐधत । ऐधेताम् । ऐधन्त । ऐधथाः । ऐधेयाम् । ऐध-
ध्वम् । ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि ।

प्रयोगान्तरे न तडिति ज्ञापितं तेन तत्र शेषात् कर्त्तरीति (उ५५७)

परस्मैपदमेव भावकर्माण्योस्तु तडेवेति (उ२३४०) प्रागुक्तम् ।

लिङः सीयुट् । ३ । ४ । १०२ ।

लिङात्मनेपदस्य सीयुडागमः स्यात् । सलोपः (६४) ।
एधेत । एधेयाताम् ।

भक्त्य रन् । ३ । ४ । १०५ ।

लिङो भक्त्य रन् स्यात् । एधेरन् । एधेधाः । एधेयायाम् ।
एधेध्वम् ।

इटोऽत् । ३ । ४ । १०६ ।

लिङादेशस्येडोऽस्यात् । एधेय । एधेवहि । एधेमहि ।
आशीर्लिङि आर्द्धधातुकत्वात् लिङः (उ० ६४०) सलोपो न ।
सीयुट्सुटोः प्रत्ययावयवत्वात् यत्वम् । एधिषीष्ट । एधि-
षीयास्ताम् । एधिषीरन् । एधिषीठाः । एधिषीयास्याम् ।
एधिषीध्व(ङ्)म् । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि ।
ऐधिष्ट । ऐधिषाताम् ।

आत्मनेपदेष्वनतः । ७ । १ । ५ ।

अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु भक्त्य अत्(६५) इत्यादेशः स्यात् ।
ऐधिषत । ऐधिषाः । ऐधिषायाम् । इण् पीव्वलुङ्लिटान्वो-
ऽङ्गात्(उ० ६४०) । ऐधिढम् । इडि भङ्ग(६६) एव इणिह गृह्यते इति
(६४) सलोप इति लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति (उ० ६४०) स्ववेणेति शेषः ।
(६१) भोत(उ० ६४०) इत्यतोभ इति अदभ्यस्तातित्यतो (उ० १२४०) ऽदिति
चानुवर्त्याह भक्त्यरुदिति ।

(६६) ऐधिध्वमित्यादौ इणः परत्येक्षणि इटः सिच आदेशतया तदसङ्ख्येनै-
व इटो ग्रहणात् नाङ्गत्वमिति न ङत्वमित्याशयेनाह इडिभिरिति ।

मते तु । ऐधिध्वम् । ढधयोर्जस्य मस्य च द्वित्वविकल्पात्
षोडश रूपाणि । ऐधिषि । ऐधिष्वहि । ऐधिष्महि । ऐधि-
ष्यत । ऐधिष्येताम् । ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः । ऐधिष्ये-
याम् । ऐधिष्यध्वम् । ऐधिष्ये । ऐधिष्यावहि । ऐधि-
ष्यामहि (१) । उदात्तत्वाद्वलादेरिट्प्रसङ्गादनुदात्ताः संग-
ह्यन्ते ।

जदृदन्तैः (६७) यैतिरुक्ष्ण, शीखुनुक्षुखिडीङ्मिभिः ।

वृङ् वृज्भ्याञ्च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥

शक्तृ (६८) पच्सुचिरिच्वच्विच्

सिच्प्रच्छित्यज्निजिर्भजः ।

भन्ज्भुज्भ्रज्भ्रज्मज्मज्जियज् युज् रुज्

रन्ज्विजिर् पन्ज्प्वन्ज सृजः ॥

(६७) जदृदन्तभिन्ना यौत्यादिभिन्नाश्च एकाचोऽजन्ता निहता अनुदात्ता इत्यर्थः । तत्र यु मिश्रणादौ, रु शब्दे, रुङ् रवे, गत्याञ्चेत्युभयो-
र्ग्रहणम् ण्णु तेजने, शीङ् खम्ने, ण्णु प्रख्वने, गु स्तुतौ,
टु क्षु शब्दे, श्वि गतिवृद्धौ, डीङ् नभोगतौ, श्विज् सेवायां, वृङ्
संभक्तौ, वृज् वरणे इत्येतदर्थका इहैते आह्व्याः । मनो० ।

(६८) शक्तृ शक्तौ । कान्तः १ । डु, पच पाके, पच व्यक्तीकरणे चोभयोर्ग्रह-
णम् । सुच्ल सोच्ये, रिचिर् विरेके, रिच विवेचने, इत्युभावपि
वच संभाषे, ब्रुवोवचिरपि, विच् पृथग्भावे, पिच क्षरणे । चान्ताः ६ ।
प्रच्छ ज्ञोषायाम् । कान्तः १ । त्यज हानौ, विजिर् शुद्धिप्रेषणयोः,
भज् सेवायां, भनज् व्यामर्द्दने, भुज् पालनभक्षणयोः, भुजो कौटिल्ये,
इति च भ्रज् पाके, टु मज्ज शुद्धौ, यज देवपूजादौ, युजिर् योगे,
रुजो मङ्गे, रन्ज रागे, विजिर् पृथग्भावे, पन्ज सङ्गे, प्वनज परि-

तुप्त्विप् दुष्द्विप् पिप्पुष्पिप्शिप्शुष्स्त्रिष्यतयो घसिः ।

वसतिर्दहदिहिदुहो नह्मिह्रह्लिह्र वहिस्तथा ॥

अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्वाधिकं शतम् ।

तुदादौ (६६) मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥

तव्वृषी तौ वारयितुं श्यना निर्देश आहतः । किञ्च ।

स्विद्यपद्यौ सिध्यबुध्यौ मन्यपुष्यौ स्त्रिषः श्यना ॥

वसिः शपा लुका यौति निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये (७०) ।

निजिर् विजिर् शक्तृ इति सानुबन्धा अमी तथा (७१) ॥

विन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते ।

व्याघ्रभूत्यादयस्त्वनं नेह पेटुरिति स्थितम् ॥

दादिकौ, तप तपौ, लिप दीप्तौ, डप वैरूप्ये, द्विष अप्रीतौ, पिप्ल

संचूर्चने, पुप पुष्टौ, विप्ल व्याप्तौ, शिप्लृ विशेषणे, शुप शोषणे,

श्लिष आलिङ्गने । घान्ताः ११ । घल्लृ अदने, प्रकृत्यन्तरस् अचेरा-

देशस्य त्व स्यान्पददेशत्वेनानुदात्तत्वं सिद्धम् । वस निवासे,

सान्तौ २ । दह भस्मीकरणे, दिह उपचये, डह दोहने, डहिरिति

च भ्रादिस्तु नेह गृह्यते । णह वन्धे, मिह सेचने, रुह जन्मप्रादुर्भा-

वयोः, लिह आस्त्रादने, वह प्रापणे । हान्ताः ८ । मनो० ।

(६६) तप्यदप्यतोऽत्यत्र श्यना निर्देशस्य फलमाह तुदादाविति ।

(७०) अन्यनिवृत्तये इति अन्ये ये निवर्त्याः ते पुनरेते यथाक्रमं बोध्याः ।

स्विदा स्वेदमोचनयोः, पद स्थेय्ये, सेधतिबोधती, चैते भौवादिकाः मन

अवबोधने, तानादिकः, पुप पुष्टौ, पोषतिः पुष्णातिश्च स्त्रिष दाहे,

भौवादिकः वसि आच्छादने आदादिकः, एते सेट्काः यौतीति-

निरनुबन्धस्यैव पर्युदासात् युज् वन्धे इति क्रमादिस्तु अनिट् मनो० ।

(७१) तथेति अयनिवृत्तये सानुबन्धा निर्दिष्टा इत्यर्थस्तेन णिजि शुद्धावित्या-

दादिकः, ओ विजी भयचलनयोरिति तुदादिः, शक्यतिश्च सेट्कएवेत्यर्थः ।

रनजिमसृजी अदिपदो नुद् घुधृशुषिपुषी शिपिः ।

भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसम्भूतेः ॥

सर्द्धं सङ्घर्षे । सङ्घर्षः पराभिभवेच्छा । धात्वर्थेनोपसर्ग-
ह्लादकर्म्मकः । सर्द्धं ते ।

शर्पूर्व्याः खयः । ७ । ४ । ६१ ।

अभ्यासस्य शर्पूर्व्याः (७२) खयः शिष्यन्ते । हलादि शेषः (७१) ।
इत्यस्यापवादः । पसर्द्धे । सङ्घर्षिता । सङ्घर्षिष्यते । सङ्घर्षिताम् ।
असङ्घर्षत । सङ्घर्षत । सङ्घर्षिषीष्ट । असङ्घर्षिष्ट । असङ्घर्षिष्यत ।
२ । नाधृ प्रतिठालिष्वयोर्ग्रन्थे च । नाधते जगाधे ३ । बाध
लोडने । लोडनं प्रतिघातः बाधते ४ । नाधृ नाधृ याच्ञो
यतामै (७३) खर्पूर्वाशीप्पु । आशिषि नाय इति वाच्यम् * ।
अस्याशिष्येवा (७४) तन्नेपदं स्यात् (नायते ५ । अन्यत्र ।
नायति । नायते ६ । दध धारणे । दधते ।

अतएकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि । ६ । ४ । १२० ।

लिङ्निमित्तादेशादिकं (७५) न भवति यदङ्गं तद्वयवस्यासंयु-
क्तहल्मध्येऽस्याकारस्यैकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि ।

यलि च सेटि । ६ । ४ । १२१ ।

(७२) शर्पूर्व्या इति अतद्गुणविज्ञानबहुव्रीहिलेन शरी न शेषे किल्ल
खयामेवेति बोध्यम् । मनी० ।

(७३) उपल पो रोगः । उपवात इत्यर्थः ।

(७४) थदुदात्तत्वादेर सिद्धे नियमार्थमिदं वाचिकमित्याहुर्वागिष्येवेति ।

(७५) तन्नाट्या लिटीत्यादेशस्यापि विगेषमित्याहुर्लिङ्निमित्तेति तेन

प्रागुक्तं स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसम्पादकएवाश्रीयते
शसिदद्यो प्रतिषेधवचनात् ज्ञापकात् । तेन प्रकृतिजश्चरां
तेषु सत्स्वपि एवाभ्यासलोपी स्तएव । देधे । देधाते ।
देधिरे ७ । अतः किम् दिदिवतुः । तपरः किम् ररासे ।
एकेत्यादि किम् तत्सरतुः । अनादेशादेः किम् चकनतुः ।
लिट् आदेशविशेषणादिह स्यादेव । नेशिथ । सेहे । स्कुदि
आप्रवणे । आप्रवणमुत्सवनमुद्धरणञ्च ।

इदितो नुम् धातोः । ७ । १ । ५८ ।

स्कुन्दते । चुस्कुन्दे ८ । श्विदि शैत्ये । अकर्मकः । श्विन्दते ।
शिश्चिन्दे ९ । वदि अभिवादनस्तुत्योः । वन्दते । ववन्द
१० । भदि कल्याणे, सुखे च । भन्दते । वभन्दे ११ । मदि
स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । मन्दते । ममन्दे १२ । सदि
किञ्चिञ्चलने । स्यन्दते । पस्यन्दे १३ । क्लिदि परिदेवने
शोकेइत्यर्थः । सकर्मकः । क्लिन्दते चैतम् । चिक्लिन्दे १४ ।
मुद हर्षे । मोदते १५ । दद दाने । ददते ।

न शसददवादिगुणानाम् । ई । ४ । १२ई ।

शसे (७६) ईर्देर्व्वकारादीनां गुणशब्देन भावितस्य (७७)

नेशिथ सेहे इत्यादि सिद्धम् अन्यथा नशसहादेर्लिटोऽन्यत्र अनेशत्
असोदेत्यादौ अन्यथाभूतादिकतया न स्यादिति भावः ।

(७६) शसेति तालव्यानपाठस्तु आकरविरुद्धत्वाद्भेदस्य इति । मनो० ।

(७७) गुणशब्देन भावितस्येति अवयवावयविभावः । षष्ठ्यर्थः भावितत्वञ्च
मयोज्यत्वम् तच्च साक्षात्परम्परासाधारणम् । तथा हि शशरतुः

यञकारस्तस्य एत्वाभ्यासलोपी न । दददे । दददाते । दद-
दिरे १६ । खद खई जाखादने । अयमनुभवे सकर्मकः ।
रुचावकर्मकः (७८) ।

धात्वादेः (७६) पः संः । ई । १ । ई४ ।

धातोरादेः पस्य सः स्यात् । सात्मदाद्योरिति (७१०४०)
प्रत्यस्य निषेधः । अनु-खदते । सखदे १७ । खईते ।
सखई १८ । उई भाने क्रीड़ायाञ्च ।

उपधायान्व । ८ । २ । ७८ ।

धातोः उपधाभूतयोरेकवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः
स्यात् । ऊईते । ऊर्दोञ्चके १९ । कुई खुई गुई गुद क्रीडा-
यामेव । कूर्दते । चुकूर्दे २० । खूर्दते २१ । गूर्दते २२ ।
गोदते । जुगुदे २३ । घूद चरणे । सूदते । सुषूदे २४ ।
सेक (८०) सृप् सृ सृज् सृक्ष्यान्ते दन्त्याजन्तसादयः ।

‘परत्तरित्यादौ अरूढे गुणे कृतेऽकार’ साक्षाद्गुणप्रयोज्य’ ।
‘लुलविधेत्यादौ व्योकाररूपे गुणे कृते तस्यावादेशे तदवयवोऽकार’
इति ‘परम्परया गुणस्य तत्वाकारे प्रयोजकत्वमिति विवेकः ।

(७८) “सदस हव्यामी”त्यस्य अतुभवेत्यर्थः ‘सादु सगन्वि खदते तुषारे’
त्यत्र तु खदते रोचते इत्यर्थे इत्यर्थेभेदयोर्यथाक्रमसुदाहरणे ।

(७९) धात्वादेरिति यदि धातव एव दन्त्यादयः पश्येरन् तदा सिधेधेत्यादौ
धादेशप्रत्ययोरिति (६५४०) नियमात् भवं न स्यादिति यादिकान्
पठित्वा सादेशः क्रियते इति बोध्यम् । मनो० ।

८०) धातुना लक्षणद्वारा धीमदेशत्वं व्यवस्थापयति सेकेति दन्त्यस्य व्यञ्ज

एकाचः षोपदेशः षक् (८१) खिद् खद् खञ्ज खपस्मिडः ॥
 दन्त्यः केवलदन्त्यः नतु दन्तोऽपि षक्कादीनां श्चग-
 ग्रहणज्ञापकात् । ह्याद अव्यक्तशब्दे । ह्यादते । जह्यादे २५ ।
 ह्यादी (८२) सुखे च चादव्यक्तशब्दे ह्यादते २६ । स्वाद् आ-
 स्वादने । स्वादते २७ । पर्ह कुस्मिते शब्दे गुदरवे इत्यर्थः
 पर्हते २८ । यती प्रयत्ने । यतते । येते २९ । युत् जट
 भासने । योतते । युयुते ३० । जोतते । जुजुते ३१ । विथृ
 वैथृ याचने । विविथे ३२ । विवेथे ३३ । अथि शैथिल्ये ।
 अन्यते ३४ । अथि कौटिल्ये । ग्रथ्यते ३५ । कथि क्षाधा-
 याम् । कथ्यते ३६ । एधादयोऽनुदात्तेतो गताः । अथाष्टत्रिंश-
 त्तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः । अत सातत्यगमने । अतति ।
 अत आदेः (७२६४०) । आत । आततुः । आतुः । लुङि आ
 तइ स ई इति स्थिते ।

इट ईटि । ८ । २ । २८ ।

दन्त्याचौ तौ अन्तौ अव्यवहितपरौ यस्य स सकार आदिर्धेयां ते-
 एकाचः षोपदेशा बोध्या दन्त्यान्तेति किं चुक्षुन्दे इत्यादौ न । एकाचः
 किं सोस्त्वयते सोस्त्वयते इत्यादौ न । अतिप्रसङ्गवारणायार्ह-
 सेकस्त्विति । सेक गतौ, स्मृ गतौ, स्मृ गतौ, स्मृज विसर्गे, स्तृज्
 आच्छादने स्यै शब्दसंघातयोः, एभ्योऽन्ये इत्यर्थः ।

(८१) उक्तलक्षणेनासंग्रहीतानन्यान् धातून् संग्रह्णाति षक्किति षक्
 गतौ, जि छिदा क्षरणे, षद् आच्छादने, षन्ज परिष्वङ्गे, जि षप-
 क्षप्ते, षिङ् ईषद्भासे इत्येतेऽपि षोपदेशा इत्यन्वयः ।

(८२) ह्यादीति ईदित्वस्य फलं श्रीदितो निष्ठायामिती (७३५१४०) उन्निषेधः ।

इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे । सिज्जोप एकादेशे
सिद्धो वाच्यः * । आतीत् । आतिष्टाम् । आतिषुः ।

वद्वज्जहलन्तस्याचः । ७ । २ । ३ ।

वदेवज्जहलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने ण्हिः स्यात् सिचि पर-
स्यैपदेशु । इति प्राप्ते ।

नेटि । ७ । २ । ४ ।

इडादौ सिचि प्रागुक्तं न स्यात् । मा भवानतीत् । अति-
ष्टाम् । अतिषुः १ । चित्ती संज्ञाने । चेतति । चिचेत । अचे-
तीत् । अचेतिष्टाम् । अचेतिषुः २ । च्युतिर् असेचने ।
सेचनमार्द्धीकरणम् आङीपदर्शेऽभिव्याप्तौ च । इर इत्संज्ञा
वाच्या * । च्योतति । चुच्योत ।

इरितो वा । ३ । १ । ५७ ।

इरितो धातोश्चैरङ् वा स्यात् परस्मैपदे परे । अच्युतत्-
अच्योतीत् ३ । अतिर् चरणे । अत्योतति । चुच्योत ।
अच्युतत्-अच्योतीत् । यकाररहितोऽप्ययम् अत्योतति ४ ।
मय्य विलोडने । विलोडनं प्रतीघातः । मय्यति । ममय्य ।
यामुटः "किदाशिपीति (वा ८४०) किच्चादनिदितामिति (१०८४)
नलोपः मय्यात् ६ । कुयि ७ पुयि ८ लुयि ९ मयि १०
हिंसासंक्लेशनयोः । इदित्यान्वलोपो न । कुय्यात् । मय्यात् ।
पिधु गत्याम् । सेधति । मिपेध । सेधिता । अणेधीत् ।
आत्पदाद्योरिति (७१०४०) निपेधे प्राप्ते

उपसर्गात्(८३)सुनोतिसुवतिस्यति स्तौति
स्तोभतिंस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् । ८ । ३
। ६५ ।

उपसर्गस्था(८४)दिण्निमित्तादेषां सस्य षः स्यात् ।

सदिरप्रतेः । ८ । ३ । ६६ ।

प्रतिभिन्नादुपसर्गात् सदेः (८५) सस्य षः स्यात् ।

स्तन्मेः । ८ । ३ । ६७ ।

सौत्रस्य(८६)सस्य षः स्यात् । योगविभाग उत्तरार्थः(८७) ।

(८३) सुनोतीत्यादीनां पञ्चानां श्रुतिषा निर्देशात् यङ्लुकि अभिसोप-
वीतीत्यादौ न षत्वम् सेनयेति ग्यन्तात् शपा निर्देशात् यङ्लुकि न,
तस्यानेकाच्त्वेऽपि कौ णिलोपे आचारे कौ यङः सम्भवात् सेधेति
शपा निर्देशोऽपि तदर्थः दैवादिकनिवृत्त्यर्थश्च ।

(८४) इण्को (६५ प्र०) रित्यधिकारेऽपि उपसर्गे कवर्गसम्भवादिण्येव संबध्यते
इत्याशयेनाहोपसर्गस्यादिशिति अत्रेदं बोध्यं यत्क्रियां प्रत्येव प्रादीनां
विशेषणत्वम् तत्क्रियां प्रत्येवोपसर्गत्वमिति नियमेन निर्गतः सावको
यस्मात् इति वाक्ये गतपदलोपे निःसावक इत्यादौ निरादीनां गमा-
दुपसर्गतया सुनोत्यादुपसर्गत्वाभावात् षत्वम् ।

(८५) सदिरिति प्रथमा षष्ठ्यर्थे इत्याशयेन व्याचष्टे सदेरिति ।

(८६) सौत्रस्येति स्तनुमुस्तनुभ्रियादिसूत्रे (उ१६४ प्र०) निर्दिष्टस्यैव स्तन्मेः
अहणं नकारविशिष्टतया तस्यैव प्रत्यभिज्ञानात् ।

(८७) उत्तरेति पृथक्स्त्वत्करणत्वात् अवाच्चेति (उ३८ प्र०) सूत्रे स्तन्मेरेव सम्ब-
न्धार्थो न सदेः इत्यर्थः ।

किञ्च अमतेरिति नानुवर्तते (८८) बाहुप्रतिष्ठमविष्टव-
मन्युरिति ।

अवाञ्छालम्बना(८९)विदूर्ययोः । ८ । ३ । ६८ ।

अवात् स्तम्भो रेतयोरर्थयोः पत्वं स्यात् ।

वैश्व स्वनो भोजने । ८ । ३ । ६९ ।

व्यवाभ्यां स्वनतेः पः स्याद् भोजने(९०) ।

परिनिविध्यः(९१)मेवसितसयसिवुसहसुट्

स्तुखञ्जाम् । ८ । ३ । ७० ।

परिनिविध्यः परेणामेपां सस्य पः स्यात् । नि-प्रेषति ।

आक्क्षितादङ्गव्यवायेऽपि । ८ । ३ । ६३ ।

(८८) नानुवर्तते इति स्तम्भेरिति सूत्रेण इति शेषः अननुवर्ततेः फलमाह
बाहुप्रतीतिरुपवर्गप्रदामेतत् ।

(८९) आलम्बनमाश्रयणं यथा यद्विमवष्टभ्यास्ते, आविदूर्यं सामीप्यम् अव-
ष्टभ्या गौः निरुद्धा सती समीपे आस्ते इत्यर्थः । नूनज्पूर्वादिति(६५२ प्र०)
निप्रेषे सत्यपि निपातनात् आविदूराङ्गावप्रत्ययइति । अनो० ।

(९०) वि-ष्य णति मांसं सगर्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । अन्यत्र वि-स्वनति वीषेति ।

(९१) पेषे सेवने, पिञ्चनने, क्लान्तः सय इत्यजन्तः प्रत्ययविशिष्टपहणात्
विभितः विषय इत्यत्रैव पत्वं वि-सिनोतीत्यादौ तु न । पिवु तन्त-
सन्ताने, पङ्क गतौ, सुट् आगमः परिव्यरोतीत्यादौ पत्वम् । स्तुखञ्जो-
स्तूपमर्गात् (उ३७ प्र०) इत्यनेनैव सिद्धे प्रय्यादिपूर्वयो रेतयोः
“अङ्ग व्यवाये सिगादीनां वेति (उ८८ प्र०) विकल्पार्थे पुनर्वचनम् ।

संवसितेत्यत्र सितशब्दात्(६२)प्राक् ये सुनोत्यादयः(७३७८०)स्तेषु
मङ् व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । न्यषेधत् । न्यषेधीत् । न्यषेधिष्यत् ।

स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य । ८ । ३ । ६४ ।

प्राक् सितात् स्यादिष्वभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । एषा-
मेव(६३) चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् । नि-षिषेध ।
नि-षिषिधतुः ।

सेधतेर्गतौ । ८ । ३ । ११३ ।

गत्यर्थस्य सेधतेः षत्वं न स्यात् । गङ्गां वि-सेधति ११ । षिधू-
शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शासनम् ।

स्वरतिसूतिसूयतिधूजूदितो वा । ७ । २ । १४४ ।

(६२) ज्ञान्तात् पिञ्ज बन्धने इत्यतः प्राक् अष्टमाध्यायतृतीयपादस्यपञ्च-
पदसूत्रमारभ्य तत्त्वसम्प्रतितमसूत्रपर्यन्तसूत्रपट्टकनिर्दिष्टा इत्यर्थः ।

(६३) अत्रेदं बोध्यम् स्यादिषु द्वे वाक्ये तत्र यद्यपि नि-षिषेधेत्यादौ पूर्व-
भागस्योपसर्गादित्यनेन (७३७८०) सिद्धिः द्वितीयस्य तु आदेशप्रत्य-
ययोरिति (६५८०) सिद्धिस्तथापि आद्यं वाक्यं फलत्वार्थम् अभि-षि-
षेण्यदिपतीत्यादौ अप्रोपदेशस्यापि पत्वार्थम् अधि-तष्टावित्वादौ अव-
सान्तादपि द्वितीयस्य पत्वार्थं, यणि निषिद्धप्रतिप्रसवार्थञ्च तेन स्तौति-
ण्योरिति (७२०४८०) नियमेन निर्वाजितमपि पत्वम् अभिषिषिचती-
त्यादावनेन स्यादेव । अभ्यासस्येति द्वितीयं वाक्यं स्यादिष्वभ्यासस्य
षत्वं न तु सुनोतोत्यादिष्विति नियमार्थं तत्फलन्तु अभिसुसूपतीत्यादौ
अभ्यासस्य न पत्वम् द्वितीयस्य तु स्तौतिण्योरेवेति नियमात् नेति
विशेषः । अभिसिपासतीत्यादौ तु षणोऽसम्भवेन आदेशप्रत्यययोरिति
पत्वम् पूर्वस्य तु न उक्तनियमादिति एवमन्यताप्युक्तम् । सनो० ।

स्वरत्नातेरुदितश्च परस्य वलादेराद्धभातुकस्य इड् वा स्यात् ।

भूपस्तयोर्द्धोऽधः । ८ । २ । ४० ।

भूपः परयोस्तयोर्ध्वा स्यात् न तु दधातेः । जश्त्वम् । सिषेड्-
सिषेधिय । सेङ्गा-सेधिता । सेत्स्यति-सेधियति । असैत्सीत् ।

भूलोभूलि । ८ । २ । २६ ।

भूलः परस्य सस्य (६४) लोपः स्यात् भूलि । असैङ्गाम् ।
असैत्सुः । असैत्सी । असैङ्गम् । असैङ्ग । असैत्सम् । असै-
त्स्व । असैत्सु । पचे असैधीत् । असैधिष्टामित्यादि १२ ।
खाद भक्षणे । ऋकार इत् । खादति । चखाद १३ । खद
स्यैर्ये हिंसायाच्च चाङ्गक्षणे । स्यैर्ये अकर्मकः । खदति ।

अत उपधायाः । ७ । २ । ११६ ।

उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् जिति णिति च प्रत्यये परे ।
चखाद ।

णलुत्तमो वा । ७ । १ । ६१ ।

उत्तमो णल् वा णित् स्यात् । चखाद-चखद ।

अतो हलादेर्लघोः । ७ । २ । ७ ।

(६४) यस्य भोपदति तत्र प्रथामन्तेः भूलोभूलि सस्येति निर्दिष्टानां त्रया-
नामेकपदम्पले एव भोपन्तेन लोभमृग्य स्यातेत्यादौ मेति बोध्यम् ।

हेलादेर्लघोरकारस्य इडादौ परस्मैपदे परे सिचि टद्विवर्त्त
स्यात् । अग्रादीत्-अखदीत् १४ । बद स्यैर्यै । पवर्गीयादिः ।
धृदति । बबाद ॥ बेदिथ १५ । मद व्यक्तायां वाचि । गदति ।

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रा-
तिश्यतिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ।

८ । ४ । १७ ।

उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य नेर्णः स्यात् गदादिषु । प्र-णि-
गदति । जगाद १६ । रद विलेखने । विलेखनस्मृदनम् ।
रराद । रेदतुः १७ । णद अव्यक्तशब्दे ।

णो नः । ६ । १ । ६५ ।

धातोरादेशस्य नः स्यात् ।

णोपदेशा (६५) स्वनर्दनाटिनाथोभन्दृक्कुञ्चते ।
नाटेर्दीर्घार्हस्य पर्युदासाद्वटादिर्णोपदेश एव । तवर्मचतु-
र्यान्तनाधतेर्नर्दनाथोश्च केचिणोपदेशतामाहुः ।

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । ८ । ४ । १४ ।

उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्

(६५) नर्द शब्दे नट अवस्यन्दने चुरादिः नाटीति दीर्घनिर्देशात् णट नटा-
विति घटादिर्नेह गृह्यते नाथ नाष्ट यावज्जादौ टु नदि सम्प्रज्ञौ नक्त
नाशने न नये न्यती गात्रविक्षेपे एतद्विघ्ना णोपदेशा इत्यर्थस्तेषामेव
णत्वनिमित्ते सति णत्व नत्वोपमित्यारम्भफलम् ।

समासेऽसमासेऽपि । प्र णदति । प्र णि नदति १८ । अर्ह गतौ
याचने च । अतश्चादेः (उ२६४०) ।

तस्मान्नुङ् द्विहलः । ७ । ४ । ७१ ।

द्विहलो धातोर्दीर्घोभूतादकारात्मरस्य नुट् स्यात् । आनर्दं ।
आर्दीत् १९ । नर्दं गर्दं शब्दे । णोपदेशत्वाभावान्न णः ।
प्र नर्दति २० । गर्दति । जगर्दं २१ । तर्दं हिंसायाम् ।
तर्दति २२ । कर्दं कुत्सिते शब्दे । कुत्सिते कौक्षे । कर्दति
२३ । खर्दं दन्दशूके । दंशहिंसादिरूपायां दन्दशूकक्रिया-
यामित्यर्थः । खर्दति । चखर्दं २४ । अति अदि बन्धने ।
अन्तति । आनन्त २५ । अन्दति । आनन्द २६ । इदि पर-
मैश्वर्ये । इन्दति । इन्दाच्चकार २७ । बिदि अवयवे । पवर्ग-
त्तृतीयोऽदिः । बिन्दति । अवयवङ्करोतीत्यर्थः । मिदीति
पाठान्तरम् २८ । गडि वदनैकदेशे । गण्डति २९ । अन्त-
त्यादयः पञ्चैते न तिङ्पया इति काश्यपः । अन्ये तु तिङ्म-
यीच्छन्ति णिदि कुत्सायाम् । निन्दति । प्र-णिन्दति ३० ।
टु नदि समृद्धौ ।

आदिजिंटुडवः । १ । ३ । ५ ।

उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः । नन्दति । इदित्त्वान्न-
लोपो न । नन्द्यात् ३१ । चदि आह्लादे । चचन्द ३२ ।
चदि चेष्टायाम् । ततन्द ३३ । कदि क्रदि क्लदि आह्वाने
रोदने च । चकन्द ३४ । चक्रन्द ३५ । चल्लन्द ३६ । क्लिदि
परिदेवने । विक्लिन्द ३७ । शुन्ध शुद्धौ । शुशुन्ध । नलोपः ।

शुभ्यात् । ३८ । अथ (६६) कवर्गीयान्ता अनुदात्तेतो द्वि-
चत्वारिंशत् । शीञ्च सेचने । तालव्यादिः दन्त्यादिरित्येके ।
शीकते । शिशीके १ । लोञ्च दर्शने । लोकते । लुलोके २ ।
ह्लोञ्च सङ्घाते । सङ्घातो ग्रन्थः स चेह ग्रन्थमानस्य व्यापारो
ग्रन्थिनुर्वा आद्ये अकर्म को द्वितीये सकर्मकः । ह्लोकते ३ ।
द्रेञ्च भ्रेञ्च शब्दोत्साहयोः । उत्साहो वृद्धिरौद्धत्यञ्च । दिद्रेके
४ । दिध्रेके ५ । रेञ्च शङ्कायाम् । रेकते । ६ । सेञ्च ७ स्नेञ्च
८ स्तुकि ९ अकि १० ह्लकि ११ गतौ । तयो दन्त्यादयः ।
द्वौ तालव्यादी । अपोपदेशत्वान्न पः । सिधेके । शकि
शङ्कायाम् । शङ्कते । शशङ्के १२ । अकि लक्षणे । अङ्कते ।
आनङ्के १३ । वकि कौटिल्ये । वङ्कते १४ । मकि मण्डने ।
मङ्कते १५ । कक लौल्ये । लौल्यङ्गव्यञ्चापत्यञ्च । ककते ।
चकके १६ । कुक वृक आदाने । कोकते । चुकुके १७ ।
वर्कते । वटके १८ । ऋदुप्रभेभ्यो लिटः कित्त्वं (६७) गुणात्म-
व्यभिप्रतिषेधेन । चक वृक्षौ प्रतिघाते च । चकते । चेके १९ ।
ककि २० वकि २१ श्वकि २२ तकि २३ ढौञ्च २४ लौञ्च २५
ष्वक् २६ वक् २७ मक् २८ टिञ्च २९ टीञ्च ३० तिञ्च ३१
तीञ्च ३२ रघि ३३ लघि ३४ गत्यर्थाः । कङ्कते । डुढौके ।

(६६) मध्यमं माङ्गलिकतया तवर्गान्त एधतिरभिहितस्तदनुरोधेनैव कति-
चित् तवर्गीयान्तानुक्ता मातृकापाठक्रमेण कवर्गीयमभ्यन्तान्
क्रमेणाह अद्येति ।

(६७) परममि गुणं बाधित्वा नित्यत्वात् लिटः कित्त्वमित्याशयेनाह लिटः
कित्त्वमिति । एतच्च मसङ्गाङ्क मपि लिटः कित्त्वस्य सिद्धेः ।

तुलौके । सुधातुष्टिवष्वक्तीनां (६८) सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः* ।
 षक्ते । पष्वक्ते । अत तृतीयन्दन्त्यादिमेके । लघि भोजन-
 निवृत्तावपि । अधि षधि मधि गत्याक्षेपे । आक्षेपो निन्दा ।
 गतौ गत्यारम्भे चेत्यन्ये । अङ्गुते । अमङ्गे ३५ । वङ्गुते ३६ ।
 मङ्गुते ३७ । मधि कैतवे च । राष्ट लाष्ट द्राष्ट सामर्थ्ये ।
 राघते ३८ । लाघते ३९ । ध्राष्ट ४० इत्यपि केचित् ।
 द्राष्ट आयासे च । आयासो दैर्घ्यम् । द्राघते ४१ । स्नाष्ट
 कत्यने । स्नाघते ४२ । अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत् ५० । फक्क
 नीचैर्गतौ । नीचैर्गतिर्मन्दगमनमसद्व्यवहारश्च । फक्कति ।
 पफक्क १ । तक्क हसने । तक्कति २ । तक्कि कृच्छ्रजीवने ।
 तक्कति ३ । वुक्क भषणे भषणं श्वरवः । वुक्कति ४ । कक्क हसने ।
 प्र-नि-कक्कति ५ । ओखृ ६ राखृ ७ लाखृ ८ द्राखृ ९ ध्राखृ
 १० शोषणालमर्थयोः । ओखति । ओखाञ्चकार । शाखृ ११
 स्नाखृ १२ व्याप्तौ । शाखति । उख १३ उखि १४ वख १५
 वखि १६ मख १७ मखि १८ णख १९ णखि २० रख २१
 रखि २२ लख २३ लखि २४ इख २५ इखि २६ ईखि २७
 वलि २८ रगि २९ लगि ३० अगि ३१ यगि ३२ मगि ३३
 तगि ३४ तगि ३५ अगि ३६ ङगि ३७ इगि ३८ रिगि ३९
 लिगि ४० गत्यर्थाः । कवर्गद्वितीयान्ताः पञ्चदश । तृतीयान्ता

(६८) सुधात्विति तेन पण्डितमाचष्टे इत्याख्याने णिचि पण्डित्यतीत्यादौ
 न सत्वम् वस्तुतदपदेने इत्युक्ते । तस्योपदेशाभावात् सुधात्वित्यंशो
 भाष्यहता प्रत्याख्यात ।

स्त्रयोदश । इह खान्तेषु रिख ४१ तख ४२ तिखि ४३ शिखि
४४ ईत्यपि चतुरः । केचित् पठन्ति ।

अभ्यासस्यासवर्णो । ई । ४ । ७८ ।

अभ्यासस्य इवर्णोवर्णयोरियङुवडौ स्तोऽसवर्णोऽचि । उवोख ।
सन्निपातपरिभाषया इजादेरि (उ३३४०)त्याम्न । ऊखतुः ।
ऊखुः । इह सवर्णदीर्घस्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्दृक्स्वः प्राप्तो
न भवति सकृत्प्रवृत्तत्वात् । आङ्गत्वाद्धि प्रज्जन्यवृत्तक्षणप्रवृत्तया
दृक्स्वे कृते ततो दीर्घः वर्णादाङ्गम्वलीय इति न्यायात्परत्वाच्च ।
उङ्गति । ववखतुः । वङ्गति । मेखतुः । त्वग्नि कम्पने च ।
युग्नि ४५ जुग्नि ४६ वुग्नि ४७ वर्ज्जने । युङ्गति । घघ हसने ।
घङ्गति । जघाघ ४८ । मघि मण्डने । मङ्गति ४९ । शिघि
आघ्राणे । शिङ्गति ५० । अय चवर्गोद्यान्ताः । तत्रानुदात्तेत
एकविंशतिः । वर्च दीप्तौ । वर्चते १ । पच सेचने सेवने च ।
सचते । सेचे । सचिता २ । लोचु दर्शने । लोचते ।
लुलोचे ३ । श्च व्यक्तायां वाचि । श्चे ४ । श्वच ५ श्वचि
ई गतौ । श्वचते । श्वञ्चते । कच वन्धने । कचते ७ । कचि
८ काचि ९ दीप्तिवन्धनयोः । चकञ्चे । चकाञ्चे । मच १०
मुचि ११ कल्कने । कल्कनं दम्भः शार्द्यं च कथनमित्यन्ये ।
मेचे । मुमुञ्चे । मचि धारणोच्छ्वावपूजनेषु ममञ्चे १२ ।
पचि व्यक्तीकरणे । पञ्चते १३ । टुच प्रसादे । स्तोचते । तुटु-
चे १४ । ऋज गतिस्थानार्जनोपाज्जनेषु । अज्जते । नुद्धिधौ
(उ३३४०)ऋकारैकदेशो रेफो हल्त्वेन गृह्यते तेन द्विहल्त्वा-

नुट् । आटजे १५ । ऋजि १६ ऋजी १७ भर्जने । ऋञ्जते ।
उपसर्गादतीति (४१४०) वृद्धिः । प्रार्ज्जते । ऋञ्जाश्चक्रे ।
ध्वार्ज्जिष्ट । भर्ज्जते । वभृजे । अभर्ज्जिष्ट । एजृ १८ स्वेजृ १९
भ्राजृ २० दीप्तौ । एजाश्चक्रे । ईज गतिकुत्सनयोः । ईजाश्चक्रे २१ ।
अथ द्विसप्ततिर्व्यन्ताः (३११४०) परस्मैपदिनः । शुच शोके ।
शोचति १ । कुच तारे शब्दे । कोचति २ । कुञ्च क्रुञ्च कौटि-
ल्यात्प्रीभावयोः । अजिदितामिति (१०८४०) नलोपः । कुच्यात्
३ क्रुच्यात् ४ । लुञ्च अपनयने । लुच्यात् ५ । अञ्चु गतिपूजनयोः
। अच्यात् । गतौ तु (१८१४०) नलोपः । पूजायान्त् अञ्चयात् ६ ।
वञ्चु ७ चञ्चु ८ तञ्चु ९ त्वञ्चु १० मुञ्चु ११ स्तुञ्चु १२
भुञ्चु १३ स्तुञ्चु १४ गत्यर्थाः । वच्यात् । चच्यात् । तच्यात् ।
त्वच्यात् । अम्नुञ्चीत् । अस्तुञ्चीत् ।

जृस्तन्मुञ्चुस्तुचुगुचुग्लुचुग्लुञ्चु श्विथश्च । ३१

१ । ५८ ।

एभ्यश्चेरङ् वा स्यात् । अम्नुचत्-अम्नुचीत् । अस्तुचत्-
अस्तुचीत् । गुञ्च १५ ग्लुञ्च १६ कुञ्च १७ खुञ्च १८ स्तोय-
करणे । जुग्रीच । अगृचत्-अग्रीचीत् । जग्लोच । अग्लुचत्-
अग्लोचीत् । अक्रोजीत् अलोजीत् । ग्लुञ्च पसज गतौ ।
अङ् । अग्लुचत्-अग्लुञ्चीत् १९ । सस्य सवेन शः जग्-
त्वेन जः । सज्जति । अयमात्मनेपद्यपि । सज्जते २० । गुञ्जि
अव्यक्ते शब्दे । गुञ्जति । गुञ्जयात् २१ । अर्च पूजायाम् ।
आनर्च २२ । स्तेक अयक्ते शब्दे । अस्तुटेऽपशब्द चेत्यर्थः ।

स्नेच्छति । मिस्नेच्छ- २३ । लच्छ लाच्छि लच्छणे । ललच्छ
 २४ । ललाञ्च २५ । वाच्छि इच्छायाम् । वाञ्छति २६ ।
 आच्छि आयासे । आञ्छति । अतआदेरित्यत (उ२६४०) तप-
 रकरणं स्वाभाविकह्रस्वपरिग्रहार्थम् तेन दीर्घभावान्न नुट् ।
 आञ्छ । तपरकरणं मुखमुखार्थमिति मते तु नुट् । आनाञ्छ
 २७ । ङीच्छ लज्जायाम् । जिङ्गीच्छ २८ । ऊच्छी कौटिल्ये ।
 कौटिल्यमपसरणमिति मैत्रेयः । उपधायाञ्चेति (उ३४४०) दीर्घः ।
 ङ्छति २९ । मुच्छी मोहसमुच्छ्रययोः । मूच्छति ३० ।
 स्फुच्छी विस्तृतौ । स्फूच्छति ३१ । पुच्छ प्रमादे । पुच्छति
 (६६) ३२ । उच्छि उच्छे । “उच्छः कणशआदानम् कणिशा
 द्यर्जनं शिलमिति’ यादवः । उच्छति । उच्छाञ्चकार ३३ ।
 उच्छी विवासे । विवासः समाप्तिः प्रायेणायं विपूर्वः ।
 व्युच्छति ३४ । भ्रज भ्रजि धृज धृजि ध्वज ध्वजि गतौ ।
 भ्रजति ३५ भ्रञ्जति ३६ धर्जति ३७ धृञ्जति ३८ ध्वजति ३९
 ध्वञ्जति ४० । कूज अव्यक्ते शब्दे । चुकूज ४१ । अर्ज
 पर्जन्ये । अर्जति । आनर्ज ४२ । सर्जति । ससर्ज
 ४३ । गर्ज शब्दे । गर्जति ४४ । तर्ज भर्त्सने । तर्जति ।
 ततर्ज ४५ । कर्ज व्ययने । चकर्ज ४६ । खर्ज पूजने च ।
 चखर्ज ४७ । अज गतिक्षेपणयोः । अजति ।

(६६) पुच्छतीति अनरङ्गत्वात् लुकि कृते लघूपधत्वाभावात् न गुणः
 वर्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वं तु युगपत्प्राप्तिस्थाने समानाश्रये एवेति
 कैयटादिभिर्व्यवस्थावितमिति न तस्याव प्रवृत्तिः । मनोः ।

अजेर्वीषजपोः । २ । ४ । ५६ ।

अजेर्वी (१००) त्ययमादेशः स्यादाईधातुकविषये (१०१) घञ-
मपञ्च वर्जयित्वा । वलादावाईधातुके वेप्यते । विवाय ।
विव्यतुः । विव्युः । अत्र वकारस्य हल्परत्वादुपधायाच्चेति
(उ१४४०) दीर्घे प्राप्तेऽचः परस्मिन्निति (१४४५०) स्थानिवद्भावे-
नान्परत्वम् । नच नपदान्तेति (१५४४०) निषेधः स्वरदीर्घयलो-
पेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदित्युक्तेः । यत्ति 'एका-
च' (उ१५४०) इदीर्घनिषेधे प्राप्ते ।

कासृष्टस्तुद्रुसुश्रुवो लिटि । ७ । २ । १३ ।

एभ्यो लिटि इट् न स्यात् । कादीनाञ्चतुर्णां (१०२) ग्रहणं
नियमार्थं प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यदण्निषेधः स लिटि
चेत्तर्हि कादिभ्यएव नान्येभ्य इति । तत्तत्तुर्णान्यलि भार-
द्वाज (१०३) नियमप्रापितस्य वमादिषु कादिनियमप्रापितस्य
चेदोनिषेधार्थम् (१०४) ।

(१००) अजेर्वी दीर्घान्त आदेशः सुखान्तत्वे संवीतिरिति न सिध्येत् ।

(१०१) आईधातुके विषये इति तेन यङुत्पत्तेः प्रागेव वीभावे हलादित्युक्तत्वात्
यच्च वेवीयते इति तिङ्गम् परस्मिन्मां त नैतत्सिध्येदिति भावः । मनो० ।

(१०२) इ इति इङ्गोपसंहारम् क सृ ष्ट एवाम् एकाच उपदेशे इति
(उ१५४०) प्रकृत्याश्रये इङ्गोस्तु श्रुकाः क्तीति (उ१७४०) प्रत्यया-
श्रये च निषेधे प्राप्ते नियमार्थमिदमित्याह कादीनामिति ।

(१०३) भारद्वाजेति वक्तो भारद्वाजस्येति (उ१५४०) वदनाश्रयस्य यला-
श्रयस्य चेत्यर्थः ।

(१०४) निषेधार्थमिति । नेट् वयो (उ११४४०) श्रुपकृत्वात् नञा प्रापितस्यैवाभाव-
स्यार्थं नियमो न तु विभाषावस्य अथ नैकत्विकामात्रस्य तेन विविधिव

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि षेडयम् ।

ऋदन्तादेहृङित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेङ्भवेत् ।

न च (१०८) सुदू, दीनामपि थलि विकल्पः शङ्क्यः अचस्तास्य-
दिति उपदेशोऽत्वतदिति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य
भारद्वाजनियमो निवर्त्तकः अनन्तरस्येति न्यायात् ।
विवयिथ विवेय-आजिथ । विव्ययुः । विव्य । विवाय-विवय ।
विव्यिव । विव्यिम । वेता अजिता । वेप्यति- अजिप्यति ।
अजतु । आजत् । अजेत् । वीयात् ।

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु । ७ । २ । १ ।

इगन्ताइस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदे परे सिचि । अवैषीत्-
आजीत् । अवेष्यत्-आनिष्यत् ४८ । तेज पालने ।
तेजति ४९ । खज मन्ये । खजति ५० । खजि गतिवैकल्ये ।
खज्जति ५१ । एजृ कम्पने । एजाश्चकार ५२ । टु ओ स्फूर्ज्जा
वज्जनिर्घोषे । स्फूर्ज्जति । पुस्फूर्ज्ज ५३ । वि क्षये (१०९)
अकर्मकः । अन्तर्भावितव्यर्थस्तु सकर्मकः । क्षयति ।

(१०८) ननु सुदुपभृतीना थलि भारद्वाजस्य नियमादिद् स्यात् न च क्रादि-
सूत्रे चतुर्णां यङ्गणेनास्य बाध उचितः येन नामाप्रत्यायेन वमादौ
क्रादिनियमप्रापितस्यैव बाधौचित्यादिग्रहणाद् नचेति समाधत्ते
अचस्तास्यदिति द्वयोरनन्तरमस्य सूत्रस्यारम्भात् योऽयं तासौ निष्ठा-
निट्स्यतीति निषेधः स भारद्वाजमते ऋदन्तस्यैव नात्यस्येति निय-
मात् सर्व्वेदृषिषि । मनो० ।

(१०९) वि क्षये इति अस्याजन्तेषु पाठव्योचितत्वेऽपि प्रथमादव्योक्तिः ।

चिच्चाय । चिच्चियतुः । चिच्चियुः । चिच्चयिथ-चिच्चेथ ।
चिच्चियिव । चिच्चियिम । चेता ।

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । ७ । ४ । २५ ।

अजन्त(११०) स्याङ्गस्य दीर्घः स्याद्यादौ प्रत्यये परे न तु कृत्सार्व-
धातुकयोः । चीयात् । अच्चीषीत् ५४ । चीज अव्यक्ते शब्दे कू-
जिना सहायम्यठितुं युक्तः । चिच्चीज ५५ । लज ५६ लजि ५७
भर्जने । लाज ५८ लाजि ५९ भर्त्सने च । जज ६० जजि ६१
शुद्धे । तुज हिंसायाम् । तोजति । तुतोज ६२ । तुजि पालने
६३ । गुज ६४ गजि ६५ गृज ६६ गृजि ६७ मुज ६८ मुजि ६९
शब्दार्थाः । गज मदने च । ७० वज ७१ व्रज गतौ । वदव्र-
जेति (७३६४०) वृद्धिः । अव्राजीत् ७२ । अथ टवर्गीयान्ताः
शाङ्गान्ताः (७५२४०) अनुदात्तेतः षट्त्विंशत् । अट् अतिक्रम-
हिंसयोः । दोषधोऽयम् (१११) । टोपधइत्येके । अट्टते ।
आनट्टे १ । वेष्ट वेष्टने । विवेष्टे २ । चेष्ट चेष्टा-
याम् । अचेष्टिष्ट ३ । मोष्ट लोष्ट सङ्घाते । जुगोष्टे ४ ।

(११०) दीर्घग्रहणेनाचच्चेति (२५४०) परिभाषोपस्थानादाहाजन्तस्येति
अयङ् यीत्यतः (७२१०४०) यीत्यनुवर्तते ।

(१११) टोपधत्वेन न न्द्रा इति (७११५४०) द्वित्वनिषेधात् दकारं विहाय
टिश्चस्य द्वित्वे दकारस्य दुर्ले चत्त्वे च कृते अट्टिट्ठियते इति
आट्टिट्ठिदिति च सिद्धम् न च परत्वात् पूर्वं दुर्त्वापत्तिरसिद्धत्वात्
पूर्वत्वासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति न्यायात् टोपधत्वे तु
पूर्वत्वासिद्धमद्विर्वचने इति पूर्वत्वासिद्धत्वाभावात् द्वित्वे हलादिशेषे च
आट्टिट्ठिपते आट्टिट्ठिदिति भेदः । मनो० ।

लुलोटे ५ । घट्ट चलने । जघट्टे ६ । स्फुट विकसने ।
 स्फोटते । पुस्फुटे ७ । अटि गतौ । अण्टते । आनण्टे ८ ।
 वटि एकचर्यायाम् (११२) । ववण्टे ९ । भटि कठि शोके ।
 शोक इहाध्यानम् । मण्टते १० । फण्टते ११ । सुठि
 पालने । मुण्टते १२ । हेठ विवाधायाम् । विवाधा शाब्धम् ।
 जिहेठे १३ । एठ च । एठाश्चक्रे १४ । दिडि गत्यना-
 दरयोः । दिण्डते । जिदिण्डे १५ । ऊडि सङ्घाते । जुऊण्डे
 १६ । कुडि दाहे । चुकुण्डे १७ । वडि १८ विभाजने मडि
 १९ च । ववण्डे । भडि परिभाषणे । परिहासः सनिन्दो-
 पालम्भश्च परिभाषणम् । वभण्डे २० । पिडि सङ्घाते ।
 पिपिण्डे २१ । मुडि मार्जने । मार्जनं शुद्ध्यर्थमावश्च ।
 'मुण्डते' २२ । तुडि तोडने । तोडनं दारणं हिंसनश्च ।
 तुण्डते २३ । ऊडि वरणे । वरणं स्वीकारः । हरणमि-
 त्येके । ऊण्डते २४ । चडि कोपे । चण्डते २५ । शडि
 रुजायां सङ्घाते च । शण्डते २६ । तडि ताडने । तण्डते
 २७ । पडि गतौ । पण्डते २८ । कडि मदे । कण्डते २९ ।
 खडि मर्त्ये ३० । हेडु होडु अनादरे । जिहेडे ३१ । जुहोडे
 ३२ । बाडु आश्चात्ये । वशादिः । आश्चात्यमाश्रयः । बाडते
 ३३ । द्राडु भ्राडु विगारणे । द्राडते ३४ । भ्राडते ३५ ।
 शाडु स्नाधायाम् । शाडते ३६ । अथ आ टवर्गीयान्त
 समाप्तेः परस्मैपदिनः । शौटु गर्जे । शौटति । शुशौट १ ।
 पौटु वन्धे । पौटति २ । क्णोटु क्णोटु उन्मादे । द्वितीयो

डान्तः । टान्तमध्ये पाठस्वर्यसाभ्यान्नायतिवत् । स्नेडति
स्नेडति ४ । कटे वर्षावरणयोः चटे इत्येके । चकाट । सिचि
'अतो हलादेर्लघोरिति (उ४०४०) वृद्धौ प्राप्तायाम् ।

ह्यन्तलक्षणश्वसजागृणिश्वेदिताम् । ७ । २ । ५ ।

हमयान्तस्य क्षणादेश्यन्तस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यादि-
डादौ सिचि । अकटीत् ६ । अट पट गतौ । आट । आटतुः ।
आटुः ७ । पपाट । पेटतुः । पेटुः ८ । रट परिभाषणे ।
रराट ९ । लट वाल्ये । ललाट १० । शट रुजाविशरण-
गत्यवसादनेषु । शशाट ११ । वट वेष्टने । ववाट । ववटतुः ।
ववटुः । ववटिथ १२ । किट खिट त्रासे । केटति १३ । खेटति
१४ । शिट पिट अनादरे । शेडति । शिशेट १५ । सेडति ।
सिषेट १६ । जट १७ झट १८ सङ्घाते । भट-भटतौ १९ । तट
उच्छ्राये २० । खट काङ्क्षायाम् २१ । णट वृत्तौ २२ । पिट
शब्दसङ्घातयोः २३ । हट दीप्तौ २४ । षट अवयवे २५ । लुट
२६ विलोडने । डान्तोऽयमित्येके २७ । चिट परप्रेष्ये २८ ।
विट शब्दे २९ । त्रिट ३० आक्रोशे । वलादिः । ह्रिट इत्येके
३१ । इट किट कटी गतौ । एटति ३२ । केटति ३३ । कटति
३४ । ईकारः श्वीदितो निष्ठायामिति (उ३५०४०) इण्नि-
पेधार्थः केचित्तु इदितं मत्वा नुमि कृते कण्टतीत्यादि
वदन्ति । अन्ये तु ई ई इति प्रसिध्य । अयति । ‡ इयाय ।
इयतुः (११३) । इयुः । इययिथ-इयेथ । इयाय-इयय ।

‡ अयसुदयति सुद्राभञ्जनः पद्मिनीनामित्याद्यास्यादाहरणम् ।

(३) इयतुरित्यत्र द्वित्वे कृते एरनेकाचः (उ११८४०) इति यणं

लुलोटे ५ । घट्ट चलने । जघट्टे ६ । स्फुट विकसने ।
 स्फोटते । पुस्फुटे ७ । अटि गतौ । अण्टते । आमण्टे ८ ।
 वटि एकचर्यायाम् (११२) । ववण्टे ९ । भटि कठि शोके ।
 शोक इहाध्यानम् । मण्टते १० । कण्टते ११ । मुटि
 पालने । मुण्टते १२ । छेठ विवाधायाम् । विवाधा शाक्यम् ।
 जिछेठे १३ । एठ च । एठाश्चक्रे १४ । हिडि गत्यना-
 दरयोः । हिण्डते । जिहिण्डे १५ । ऊडि सङ्घाते । जुऊण्डे
 १६ । कुडि दाहे । चुकुण्डे १७ । वडि १८ विभाजने मडि
 १९ च । ववण्डे । मडि परिभाषणे । परिहासः सनिन्दो-
 पालम्भश्च परिभाषणम् । वभण्डे २० । पिडि सङ्घाते ।
 पिपिण्डे २१ । मुडि मार्जने । मार्जनं शुद्धिर्न्यग्भावश्च ।
 मुण्डते २२ । तुडि तोडने । तोडनं दारणं हिंसनश्च ।
 तुण्डते २३ । ऊडि वरणे । वरणं स्वीकारः । हरणमि-
 त्येके । ऊण्डते २४ । चडि कोपे । चण्डते २५ । शडि
 रुजायां सङ्घाते च । शण्डते २६ । तडि ताडने । तण्डते
 २७ । पडि गतौ । पण्डते २८ । कडि मदे । कण्डते २९ ।
 खडि मत्थे ३० । छेडू छोडू अनादरे । जिछेडे ३१ । जुहोडे
 ३२ । वाडू आश्लाघ्ये । वशादिः । आश्लाघ्यमाश्लवः । वाडते
 ३३ । द्राडू ध्राडू विशारणे । द्राडते ३४ । ध्राडते ३५ ।
 शाडू स्नाधायाम् । शाडते ३६ । अथ आ टवर्गीयान्त
 समाप्तेः परस्मैपदिनः । शौटू गर्वे । शौटति । शुशौट १ ।
 पौटू वन्धे । पौटति २ । खेटू खेटू उन्नादे । द्वितीयो

डान्तः । टान्तमध्ये पाठस्वर्यसाम्यान्नाथतिवत् । स्नेटति
स्नेडति ४ । कटे वर्षावरणयोः चटे इत्येके । चकाट । सिचि
'अतो हलादेर्लघोरिति (उ४०८०) वृद्धौ प्राप्तायाम् ।

ह्यप्रन्तक्षणश्वसजागृणिश्वेदिताम् । ७ । २ । ५ ।

हमयान्तस्य क्षणादेर्ण्यन्तस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यादि-
डादौ सिचि । अकटीत् ६ । अठ पठ गतौ । आट । आटतुः ।
आटुः ७ । पपाट । पेटतुः । पेटुः ८ । रट परिभाषणे ।
रराट ९ । लट वाल्ये । ललाट १० । शट रुजाविशरण-
गत्यवसादनेषु । शशाट ११ । वट वेष्टने । ववाट । ववटतुः ।
ववटुः । ववटिथ १२ । किट खिट त्रासे । केटति १३ । खेटति
१४ । शिट पिट अनादरे । शेटति । शिशेट १५ । सेटति ।
सिषेट १६ । जट १७ भट १८ सङ्घाते । भट भृतौ १९ । तट
उच्छ्राये २० । खट काङ्क्षायाम् २१ । णट वृत्तौ २२ । पिट
शब्दसङ्घातयोः २३ । हट दीप्तौ २४ । पट अवयवे २५ । लुट
२६ विलोडने । डान्तोऽयमित्येके २७ । चिट परप्रेष्ये २८ ।
विट शब्दे २९ । विट ३० आक्रोशे । वलादिः । द्विटइत्येके
३१ । इट किट कटौ गतौ । एटति ३२ । केटति ३३ । कटति
३४ । ईकारः श्वीदितो निष्ठायामिति (उ१५०८०) इग्नि-
पेधार्यः केचित्तु इदितं मत्वा नुमि कते कण्टतीत्यादि
वदन्ति । अन्ये तु इ ई इति प्रक्षिप्य । अयति । ः इयाय ।
इयतुः (११३) । इयुः । इययिथ-इयेथ । इयाय-इयय ।

ः अयसदयति सुद्रामञ्जनः प्रक्षिप्तीनामित्याद्यायादाचरणम् ।

(११३) इयतुरित्यत्र द्वित्वे कते परप्रेषणः (उ११८८०) इति यमां

दीर्घस्य तु इजादेश्च (८२१४०) इत्यामि अयाञ्चकारेत्यादि
उदाहरन्ति । भडि भूपायाम् ३५ । कुडि वैकल्ये । कुण्डति ।
कुण्डत इति तु दाहे गतम् ३६ । मुण्ड ३७ मर्हने । चडि अल्पी
भावे ३८ । सुडि खण्डने । मुण्डति ३९ । पुडि चेत्येके ।
पुण्डति ४० । रुटि लुटि स्तोत्रे । रुण्डति ४१ । लुण्डति
४२ । रुठि ४३ लुठि ४४ इत्येके । रुडि ४५ लुडीत्यपरे
४६ । स्फुटिर् विशरणे । इरित्त्वादङ् । अस्फुटत्-अस्फो-
टीत् ४७ । स्फुटीत्यपि केचित् । इदित्त्वानुम् । स्फुण्डति
४८ । पठ व्यक्तायां वाचि । पेठतुः । पेठिय । अपठीत्-
अपाठीत् ४९ । वठ स्यौल्ये । ववटतुः । ववठिय ५० । मठ
मदनिवासयोः ५१ । कठ कच्छजीवने ५२ । रठ परिभाषणे
५३ । रठेत्येके ५४ । ङठ मृतिशठत्वयोः । वलात्कारे इत्येके ।
हठति । जहाठ ५५ । रुठ ५६ लुठ ५७ उठ ५८ उपघाते ।
ओठति । ऊठेत्येके । ऊठति । ऊठाञ्चकार ५९ । पिठ
६० हिंसासंक्लेशनयोः । शठ कैतवे च ६१ । शुठ प्रतिघाते ।
शोठति ६२ । शठीति स्वामी । गृण्डति । कुठि च । कुण्डति
६३ । लुठि आलस्ये प्रतिघाते च ६४ । गुठि शोषणे ६५ ।
रुठि ६६ लुठि ६७ गतौ । चुडु भावकरणे भावकरण-
मभिप्रायसूचनम् । चुडुति । चुचुडु ६८ । अडु अभियोगे ।

बाधिता व्यनरद्रव्यात् सवर्णदीर्घं अपि शुभ्रवा (११८४०) मिते-
यद् । केचित्तु वर्णादादस्य वनोयस्तेन सवर्णदीर्घं बाधिता दण्ड
अभ्यामोत्तरेकारण्य सवर्णदीर्घदणौ प्रति म्यानिस्तेन सभावाचयतया
वर्णादादं वनोय इति न्यायस्याप्यपठसंख्याजः कथतोऽप्येभ्यम्
वनोः ।

अडुति । आनडु ६६ । कडु कार्कश्ये । कडुति ७० । चुडुदय-
स्त्रयो दोषधाः तेन क्षिपि । चुत् । अत् । कत् । इत्यादि ।
क्रीडृ विहारे । चिक्रीड ७१ । तुडृ तोडने । तोडति ।
तुतोड ७२ । तूडृ इत्येके ७३ । ऋडृ ऊडृ होडृ गतौ ।
ह्रड्यात् ७४ । ऊड्यात् ७५ । होड्यात् ७६ । रौडृ अनादरे
७७ । रौडृ ७८ लोडृ ७९ उन्मादे । अड उद्यसे । अडति ।
आड । आडतुः आडुः ८० । लड विलासे । लडति ८१ ।
उलयोश्चैकत स्मरणाञ्जलतीति स्वाभ्यादयः । कड मदे ।
कडति ८२ । कडि इत्येके । कण्डति ८३ । गडि वदनैक-
देशे (११४) । गण्डति ८४ । इति टवर्गीयान्ताः । अथ पवर्गी-
यान्ताः । तत्रानुदात्तेतः स्लोभत्यन्ताः (७०५-७२०) चतुस्त्रिंशत् ।
तिष्ट तेष्ट टिष्ट छेष्ट चरणार्याः । आद्योऽनुदात्तः । जीरस्वामी
त्वयं सेडिति वम्भास । तेपते । तितिपे । क्रादि (७४८२०)
नियमादित् । तितिपिषे । तेप्ता । तेष्यते ।

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । १ । २ । ११ ।

इक्ष्मीपाङ्गलः परौ भलादी (११५) लिङ् आत्मनेपदे परे
सिञ्चेत्येतौ कितौ स्तः । किञ्चान्न गुणः । तिष्ठीष्ट । तिष्ठी-
यास्ताम् । तिष्ठीरन् । लुङि, भलोभतीति (७४०२) सलोपः ।
अतिप्त । अतिष्ठाताम् । अतिष्मत १ । तेपते । तितेपे २ । तिष्टिपे

(११४) गड्डीति टवर्गीयान्तरूपकारणादत्रैव पाठो न्याय्य इति मनो ।

(११५) इको भलित्यतो (७१६६२) भलित्यनुवर्त्य प्रत्ययेऽन्त्यहणे तदादि-
महर्णमित्याशयेनाह भलादी इति ।

तिटिपाते । तिटिपिरे ३ । तिष्टेपे । तिष्टेपाते । तिष्टेपिरे
 ४ । तेष कम्पने च । ग्लेश्दैत्ये । ग्लेपते ५ । टुवेष्ट कम्पने ।
 वेपते ६ । केष्ट ७ गेष्ट ८ ग्लेष्ट ९ च । चात्कम्पने गतौ च
 सूत्रविभागादिति स्वामी । मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा
 कम्पने इत्यपेक्षत इत्याह । ग्लेपेरर्थभेदात् पुनः पाठः । मेष्ट
 १० रेष्ट ११ लेष्ट १२ गतौ । तपू ष लज्जायाम् । तपते ।

टफलभजत्वपञ्च । ६ । ४ । १२२ ।

एषामतएकारोऽभ्यासलोपश्च स्यात्किति लिटि सेटि यलि
 च । तेषे । तेषाते । तेषिरे । ऊदित्त्वादिङ्गा । तपिता-
 तंप्ता । तपिपीष्ट-तप्पीष्ट १३ । कपि चलने । कम्पते । चकम्पे
 १४ । रवि १५ लवि १६ अवि १७ शब्दे । ररम्बे । ललम्बे
 आनम्बे । लवि अवसंसने च । कव वणे । चकवे १८ । क्लीबृ
 धाङ्ये । चिक्लीवे १९ । चीबृ मदे । चीवते २० । शीभृ
 कत्यते । शीभते २१ । चीष्ट चरर । रेभृ शब्दे । रिरिरेभे २२ ।
 अभिरभी कचित्पठ्यते । अम्भते २४ । रम्भते २५ । षभि
 २६ स्तभि २७ प्रतिबन्धे । स्तम्भते । उत्तम्भते । उदःस्थास्त-
 म्भोरिति (६।४०) पूर्वसवर्णः । विस्तम्भते । स्तम्भेरिति (उ१६४०)
 पत्वन्तु न भवति अविधी निर्दिष्टस्य सौतस्यैव तत्र ग्रह-
 णात् । तद्दीजन्तु स्यास्तम्भोरिति (६।४०) पवर्गीयोपधपाठः
 स्तम्भेरिति तवर्गीयोपधपाठश्चेति माधवः । केचिदस्य टकार
 औपदेशिक इत्याहुः । तन्मते षम्भते टष्टम्भे । जभि जृभि
 गालविनामे ।

रधिजमोरचि । ७ । १ । ६१ ।

एतयोर्नुमागमः स्यादचि । जम्भते । जजम्भे । जम्भिता ।
अजम्भिष्ट २८ । जृम्भते । जजृम्भे २९ । शल्भ कत्यने ।
शशल्भे ३० । वल्भ भोजने । दन्त्योष्ठादिः । ववल्भे ३१ ।
गल्भ धाढ्ये । गल्भते ३२ । अ (स्र) न् प्रमादे । ताल-
व्यादिर्दन्त्यादिश्च । अम्भते । स्रम्भते वा ३३ । दृभु स्तम्भे ।
स्तोभते । वि-ष्टोभते । तुष्टुभे । व्यष्टोभिष्ट ३४ ।
अथ परस्मैपदिनः । गुप् रज्जणे ।

गुपूधपविच्छिपणिपनिश्च आयः । ३ । १ । २८ ।

एभ्यः आयप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे । पुगन्तेति (७१२४०) गुणः ।

सनाद्यन्ता धातवः । ३ । १ । ३२ ।

सनादयः कसेर्षिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषान्ते धातुसंज्ञाः
स्युः । धातुत्वाङ्गडादयः । गोपायति ।

आयादय आर्द्धधातुके वा । ३ । १ । ३१ ।

आर्द्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः ।

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि । ३ । १ । ३५ ।

कासधातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाम् स्यात्लिटि नतु मन्त्रे । कास्य
नेकाजग्रहणं कर्त्तव्यम् * । सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्
स्थानेऽनेकाच्च इति वाच्यमित्यर्थः ।

अतो लोपः । ६ । ४ । ४८ ।

आर्द्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तन्तस्याकारस्य लोपः स्या-

दार्द्धधातुके परे । गोपायाञ्चकार-गोपायाम्बभूव-गोपाया-
 मास-जुगोप । जुगुपतुः । ऊदित्त्वाद्देट् (७३१४०) । जुगोपिथ-
 जुगोप्थ । गोपायिता-गोपिता-गोप्ता । गोपाय्यात्-गोप्यात् ।
 अगोपायीत्-अगोपीत्-अगोप्सीत् १ । धूप सन्तापे । धूपा-
 यति । धूपायाञ्चकार-डधूप । धूपायितासि-धूपितासि २ ।
 जप ३ जल्प ४ व्यक्तायां वाचि । जप मानसे च । चप ५
 सान्त्वने । पप समवाये । समवायः सम्बन्धः सम्यगवबोधो
 वा । सपति ६ । रप ७ लप ८ व्यक्तायां वाचि । चुप
 मन्दायाङ्गतौ । चोपति । चुचोप । चोपिता ९ । तुप १०
 तुन्प ११ तुन्प १२ तुम्प १३ तुफ १४ तुफ १५ तुफ १६ तुफ
 १७ हिंसार्थाः । तोपति । तुतोप । तुम्पति । तुतुम्प । तुतु-
 म्पतुः । संयोगात्परस्य लिटः (७३१४०) कित्त्वाभावान्नलोपो
 (७३१४०) न । किदाशिंषीति (७३१४०) कित्त्वान्नलोपः । तुप्यात् ।
 प्रात् तुम्पतौ गवि कर्त्तरीति (७८०४०) पारस्करादिगणे ः
 पाठात् सुट् । प्र-सुम्पति गौः । श्रुतिपा निर्देशाद्यङ्लुकि न ।
 प्र-तोतुम्पोति । तोपति । तुम्पति । तोफति । तुम्फति ।
 तोफति । तुम्फति । इहाद्यौ द्वौ पञ्चमपष्ठौ च नीरेफाः ।
 अन्ये सरेफाः । आद्याञ्चत्वारः प्रथमान्ताः ततो द्वितीयान्ताः ।
 अष्टावप्युकारवन्तः । पप्य रफ रफि अर्ब पर्व लर्व वर्ब मर्व
 कर्व खर्व गर्व शर्व पर्व चर्व गतौ । आद्यः प्रथमान्तः
 ततो द्वौ द्वितीयान्तौ तत एकादश तृतीयान्ताः । द्वितीय-
 तृतीयौ मुक्ता सर्वे रोपधाः । पपति । पपप १८ । रफति
 १९ । रम्फति २० । अर्बति । आनर्व २१ । पर्वति २२ ।

लर्वति २३ । वर्वति २४ । पवर्गीयादिरयम् । मर्वति २५ ।
 कर्वति २६ । खर्वति २७ । गर्वति २८ । शर्वति २९ ।
 सर्वति ३० । चर्वति ३१ । कुवि आच्छादने । कुम्बति ३२ ।
 लुवि तुवि अर्द्धने । लुम्बति ३३ । तुम्बति ३४ । चुवि वक्त्र-
 संयोगे । चुम्बति ३५ । पृभु पृन्भु हिंसार्थी । सर्भति ।
 ससर्भ । सर्भिता ३६ । स्म्भति । सस्म्भ । स्म्भ्यात् ३७ ।
 पिभु शिभु इत्येके । सेभति ३८ । शिम्भति ३९ । शुभ ४०
 शुन्भ ४१ भाषणे । भासने इत्येके हिंसायामित्यन्ये ।

अथानुनासिकान्ताः । तत कस्यन्ता (७६०४०) अनु-
 दात्तेतो दश् । धिणि घुणि छणि ग्रहणे । नुम् । टुत्वम् ।
 धिणते । जिधिणे १ । घुणते । जुघुणे २ । छणते जछणे ३ ।
 घुणांघूर्ण स्मरणे । घोणते ४ । घूर्णते ५ । इमौ तुदादौ (७१५२४०)
 परस्मैपदिनौ । पण व्यवहारे स्तुतौ च । पन च । स्तुतावित्येव
 सम्बध्यते पृथक्निर्देशात् । पनिसाहचर्यात्पणेरपि (७५७४०४०)
 स्तुतावेवायप्रत्ययः । व्यवहारे तु । पणते । पेणे । पणिते-
 त्यादि । स्तुतावनुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्ता-
 न्नात्मनेपदम् । पणायति । पणायाञ्चकार । पेणे । पणायि-
 तासि । पणितासे । पणाव्यात् । पणिषीट ६ । पनायति ।
 पनायाञ्चकार । पेने ७ । भाम क्रोधे । भामते । वभामे
 ८ । जम् प सहने । जमते । चचमे । चचमिषे-चर्चसे ।
 चचमिध्वे । चचन्ध्वे । चचमिवहे ।

स्वोच्च । ८ । २ । ६५ ।

मान्तस्य धातोर्भास्य नकारादेशः स्यान्नकारे वकारे च परे ।
णत्वम् । चक्षखष्टे । चक्षमिमहे-चक्षणमहे । क्षमिष्यते-
क्षंस्यते । क्षमेत । क्षागिषि । क्षमिषीष्ट क्षंसीष्ट । अक्ष-
मिष्ट-अक्षंस २ । कमु १० कान्तौ । कान्तिरिच्छा ।

कमेर्णिङ् । ३ । १ । ३० ।

स्वार्थे । छित्त्वात्तङ् । कामयते ।

अयामन्ताल्लायेत्विष्णुपु । ६ । ४ । ५५ ।

आम् अन्त आलु आय्य इत् इष्णु एषु णेरयादेशः स्यात् ।
अक्ष्यमाणलोपापवादः । कामयावृक्ते । आयादय आर्द्ध-
धातुके (७५७८०) वा । चकमे । कामयिता-कमिता । काम-
यिष्यते-कमिष्यते ।

णि श्रि द्रु सुभ्यः कर्त्तरि चङ् । ३ । १ । ४८ ।

एयन्तात् अयादिभ्यश्च ज्ञेचङ् स्यात्कर्त्तर्ये लुङि परे । कास्-
ङ् अ तेति स्थिते ।

णेरनिटि । ६ । ४ । ५१ ।

अनिडादावार्द्धधातुके परे णेर्लोपः स्यात् । परत्वात् एरने-
काचः (११८४०) इति यणि प्राप्ते । एयलोपावियङ्यणुण्वृद्धि-
दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेनेति *वार्त्तिकम् । णिलोपस्य तुं पाच-
यते पाक्तिरित्यादि क्तिजन्तेष्ववकाश इति भावः । वस्तुतस्त्वनि-
टीति वचनसामर्थ्यादार्द्धधातुकमात्रमस्य विषयः । तथाचेय-

छादेरपवादएवायम् । इयङ् । अततन्नत । यण् । आटिटत् ।
 गुणः । कारणा । वृद्धिः । कारकः । दीर्घः । कार्यते ।

णौ चङुप्रधाया ह्रस्वः । ७ । ४ । १ ।

चङ्परे णौ यदङ्गन्तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् ।

चङि । ६ । १ । ११ ।

चङि परे अनभ्यासस्य धात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तो-
 ऽजादेशु द्वितीयस्य ।

सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे । ७ । ४ । ६३ ।

चङ्परे इति वङ्गब्रीहिः । स चाङ्गस्येति च द्वयमप्यावर्तते ।
 अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं णिरिति यावत् तत्परं यल्लघु
 तत्परो योऽङ्गस्याऽभ्यासस्तस्य सनीव कार्यं स्यात् णावग्लोपे-
 ऽसति । अथवाऽङ्गस्येति नावर्तते । चङ्परे णौ यदङ्गन्तस्य
 योऽभ्यासो लघुपरस्तस्येत्यादि प्राग्वत् ।

सन्वतः । ७ । ४ । ७६ ।

अभ्यासस्यात इकारः स्यात्सन्नि ।

दीर्घो लघोः । ७ । ४ । ६४ ।

लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये (११६) । अचीक-

(११६) लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे इति सर्वमिहावर्तते तदाह सन्वद्भावेति ।

तेन हलादेरिति प्राचीनोक्तं निर्मुलताङ्गपेक्षमित्यपि ध्वनयति नहि

मत । णिडभावपक्षे । कमेण्श्चे चङ् वक्तव्यः • । योरभावान्न
दीर्घसन्वज्ञावौ । अचकमत । संज्ञायाः (११७) कार्यकालत्वादङ्
यत्र द्विरुच्यते तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकास्त्विति साधवः ।

चकास्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नाङ्गं द्विरुच्यते ।

किन्तुस्यावयवः कश्चित्तस्मादेकास्विदन्वयम् ॥

वस्तुतो (११८) इत्याऽवयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ।

ऊर्णो दीर्घोऽर्थापयतौ द्वयं स्यादिति सन्महे ॥

चकासौ तूभयमिदन्न स्यात्प्राञ्च व्यवस्थया (११९) ।

योर्यिगेयं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥

सगित्योक्तिं विना कृतादेरिति पूरयित्वाचितं न वा एतिकादा-
दिभिरप्युक्तम् । मनो० ।

(११७) संज्ञाया इति सन्वच्चनुनोति (उ११८०) दीर्घो लघोरिति (उ१०८२)
एवमेव इह स्येवमुच्यते अभ्यासस्येति च (उ१०१८०) तत्र चाभ्याससंज्ञा
कार्यकाला तेनैकावो हे तयोः पूर्वमेति कथितम् हे इत्यत्र च
उच्चारणे इति विरोधसमर्पकमभ्यासार्हत्वायं तच्च तदन्तं तदोपादाहस्येति
कर्मणि चो तेनाङ्गं यत्र द्विरुच्यते तत्र पूर्वस्य दीर्घसन्वज्ञावौ विधीय-
मानावेकास्त्विति कथितौ । तदिदं साधवमतं उल्लेखद्वयोपनिबद्धमु-
च्योर्दुर्गदिसादौ दीर्घो मनो (उ११८०) रिक्तभ्यासस्य दीर्घो न
भवति चट्पदे चो यदङ् तस्य योऽभ्यास इति सूत्रार्थात् अत्र
तद्भासवताभ्यासो न तद्वन्मिति साधवोक्तम् ।

(११८) अत्र विचारयत्पराभ्यासितत्वात् इत्यादिषु सीततत्ताद्देश्याश्च
वस्तुत इति कथ्योः दीर्घः सादिस्यमुच्यते सन्वच्चानभिप-
नोचमुच्यते चो तत्तत् सागित्यङ्गमेव सट्पदस्य द्विने चमभ्यासि
उत्पत्तिर्नास्तीति साधः । मनो० ।

(११९) अत्रान्वयेति चट्पदे चो यदङ् इति व्याख्याने 'वेन नाभ्यासभासयोः

इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ।

णेरग्लोपेऽपि (१२०) सम्बन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥

अथ क्रस्वन्ता (उ६४८०) स्त्रिंशत्परस्मैपदिनः । अण १ रण २ वण ३ भण ४ मण ५ कण ६ कण ७ वण ८ स्त्रण ९ छण १० शब्दार्थाः । अणति । रणति । वणति । वकारादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । ववणतुः । ववणिथ । धणिरपि कैश्चित्पठ्यते । धणति । ओणु अपनयने । ओणति । ओणाञ्चकार ११ । ओणु वर्णगत्योः । शोणति । शुशोण १२ । ओणु सङ्घाते । ओणति १२ । लोणु च १४ । शोणादयस्त्वयोऽमी तालव्योष्मादयः । पैणु गतिप्रेरणस्त्रेषणेषु । लैणु इति कचित्पठ्यते । पिपैण १५ । ध्रन शब्दे । उपदेशे नान्तोयं रषाभ्यामिति (१०६८०) णत्वम् । ध्रणति । नोपदेशफलं यङ्लुकि दंभन्ति १६ । रणेत्यपि केचित् । रेणतुः । रेणिथ । कनी दीप्तिकान्तिगतिषु । चकान १७ । वन १८ वन १९ शब्दे स्तनति । वनति । वन२० षण २१ सम्भक्तौ । वनेरर्थभेदात्पूनः पाठः । सनति ससान । सेनतुः ।

ये विभाषा । ६ । ४ । ४३ ।

जनसनखनामात्त्वं वा स्याद्यादौ किङ्ति । सायात्-सन्यात् ।

येन एकवर्णव्यवधाने अप्रीपचदित्यादावेव भाव्यं नत्वनेकव्यवधाने इति । मनो० ।

(१२०) चङ्परे इत्यावर्त्याग्लोपविशेषणतयापि योजितं तस्य फलमाह णेरिति अगितामिति पठिकमिशकिप्रभृतीनामित्यर्थः ।

अम गत्यादिषु । कनी दीप्तिकान्तिप्रतीत्यत् गतेः परयोः
 शब्दसम्भक्तयोरादिशब्देन ग्रहः । अमति । आम २२ । द्रम
 २३ हम्म २४ मोम २५ गतौ । द्रमति । दद्राम ह्यप्रन्तेति (७५१४०)
 न वृद्धिः । अद्रमीत् । हम्मति जहम्म । भीमति । भिमीम ।
 अयं शब्दे च । चमु २६ छमु २७ जमु २८ भमु २९ अदने ।

ठिवुल्लामुचमां शिति । ७ । ३ । ७५ ।

एपामचो दीर्घः स्याच्छिति । आडि चम इति वक्तव्यम् * ।
 आपामति । आडि किम् चमति वि -चमति । अचमीत् ।
 जिमिद्धेचित्पटन्ति जेमति । क्रमु पादविघ्नेपे ।

वा भ्राशभ्राशभ्रमुक्रमुल्लामु लसिचुटिलपः । ३
 १ । ७० ।

एभ्यः श्यन्वा स्यात्कर्त्तर्ये सार्वधातुके परे ।

क्रमः परस्मैपदेषु । ७ । ३ । ७६ ।

क्रमेर्दीर्घः स्यात्परस्मैपदे परे शिति । क्राम्यति-क्रामति ।
 अक्राम । क्राम्यतु-क्रामतु ।

स्तुकमोरनात्मनेपदनिमित्ते । ७ । २ । ३६ ।

अतैवेट् । अकमीत् ३० । अय रेयत्यन्ताः (७६०४०) अनुदा-
 सीतः । अय १ वय २ पय ३ मय ४ चय ५ तय ६ णय ७ गतौ । अयते

दयायासञ्च । ३ । १ । ३७ ।

दय अय आस् एभ्य आम् स्याल्लिटि । अयाञ्चक्रे । अयिता ।
अयिषीष्ट ।

विभाषेष्टः । ८ । ३ । ७६ ।

इणः परो यङ्ङु ततः परेषां पीष्धंलुङ्लिटान्धस्य वा मूर्ध-
न्यादेशः स्यात् । अयिषीद्वम्-अयिषीध्वम् । आयिष्ट ।
आयिद्वम्---आयिध्वम् ।

उपसर्गस्यायतौ । ८ । २ । १६ ।

अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लत्वं स्यात् । ज्ञायते ।
पलायते । निस्दुसो क्वस्यासिद्धत्वान्न लत्वम् । निरयते ।
दुरयते । निर्दुरोस्तु निलयते दुलयते । प्रत्ययइति त्विणो
रूपम् । अय कथमुदयति विततोर्द्ध्वरश्मिरज्जाविति माघः
इष्ट किष्ट कटो इत्यत्र प्रल्लिष्टस्य एर्भविष्यति । यद्वा अनुदात्ते
त्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् चक्षिङोङित्करणत्वात् ज्ञापकात् ।
वादित्वात् । ववये । पेये । मेये । चेये । तेये । प्र-णयते ।
नेये । दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । आदानं ग्रहणम् ।
दयाञ्चक्रे ८ । रय ९ गतौ । जयी तन्तुसन्तप्ते । जयाञ्चक्रे
१० । पूयी विसरणे दुर्गन्धे च । पूयते । पूपूये ११ । कूयी
शब्दे उन्दे च । चुकूये १२ । क्षमायी विधूनने । चक्ष्माये
१३ । स्नायी १४ ओ प्यायी १५ वृद्धौ । स्नायते । पस्नाये ।
प्यायते ।

लिङ्यङोच्च । ६ । १ । २६ ।

लिटि यङि च ष्यायः पीभावः स्यात् । पुनः प्रसङ्गविज्ञाना-
त्पीशब्दस्य द्वित्वम् । एरनेकाचइति (११८४) यण् । पिष्ये ।
पिष्याते । पिष्यिरे ।

दीपजनबुधपूरितायिष्यायिष्योऽन्यतरस्याम् ।

३ । १ । ६१ ।

शब्दगुणैश्चिखा स्यात् एकवचने तगच्छे परे ।

चिणो लुक् । ६ । ४ । १०४ ।

चिणः परस्य तगच्छस्य लुक् स्यात् । गण्यायि-गण्यायिट् ।
तायृ सन्तानफालनयोः । सन्तानः प्रबन्धः । तायते । तताये ।
गतायि-गतायिट् १६ । मल १७ चलनसंवरणयोः । वल
१८ वल्ल १९ संवरणे मञ्जरणे च । ववले ववल्ले । मल
मल्ल धारणे । मेले २० । ममल्ले २१ । मल मल्ल परिभाषण-
हिंसादानेषु । वमले २२ । वमल्ले २३ । कल गच्छसंख्या-
नयोः । कलते । चकले २४ । कल्ल अत्र्यक्ते गच्छे । कल्लते
२५ । अगच्छ इति स्यामी । अगच्छस्युष्णींभाव इति च ।
तेष्ट देष्ट देवने । तितेये २६ । दिदेये २७ । घेष्ट मेष्ट ग्लेष्ट घेष्ट
मेष्ट ग्लेष्ट मेवने । परिनिविध्य इति (३१८४) पत्यम् । परि-
तेषते । मिषेये २८ । शयं शोषदेगोऽपीति न्यासकाराद्य- ।
तद्वाप्यविसङ्गम् (१२१) । गेवते । जिमेये २९ । जिमेये ३० ।

(१२१) यदि शोषदेगः आसदा इत्यादिरिवादवधि शोषदेगमन्त्रे पत्यु-
द्वारेण तद्वरणादायं शोषदेग इति भावः । तत्तत् ।

पिपेवे ३१ । तेवते ३२ । स्लेवते ३३ । श्रेष्ट ३४ खेष्ट ३५
 क्लेष्ट ३६ इत्यप्येके । रेष्ट स्रवगतौ । स्रवगतिः सुतगतिः ।
 रेवते ३७ । अथावत्यन्ताः (उ७०४०) परस्मैपदिनः । मय्य
 वन्धने । ममय्य १ । स्तूय्य २ ईर्य्य ३ ईर्य्य ४ ईर्य्यायाः ।
 हय गतौ । अहयीत् ५ । यान्तत्वान्न (उ५३५०४०) वृद्धिः ।
 शुच्य अभिषवे । अवयवानां शिथिलीकरणं सुरायाः सन्धानं
 वाऽभिषवः स्नानञ्च । शुशुच्य ६ । चुच्य ७ इत्येके । ह्य्य
 गतिकान्त्योः । जह्य्य ८ । अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु ।
 अलति । अल ।

अतो लान्तस्य । ७ । २ । २ ।

ल्लेति लुप्तपठोक्तम् (१२२) अतः समीपौ यौ ल्लौ तदन्त-
 स्यातो (१२३) वृद्धिः स्यात्परस्मैपदे परे सिचि । नेटीति
 (उ३६४०) निषेधस्य अतो हलादेरिति (उ४०४०) विकल्पस्य
 चापवादः । मा भवानालीत् ९ । अयं स्वरिते इत्येके ।
 तन्मते अलते इत्याद्यपि । जि फत्ता विसरणे । लफलेति
 (उ५६४०) एत्वम् । फेलतुः । फेलुः । अफालीत् १० । मील

(१२२) यद्यप्यवयवचनेनान्तशब्देन वज्रग्रीहिरङ्गं चान्यपदार्थः तर्ह्यन-
 यद्वहणमनर्थकं विशेषणेन तदन्तविधेः सिद्धत्वात् यद्य समीपवाचि-
 नान्तशब्देन पठोक्तमसि रेफलकारसमीपमूतस्यातो वृद्धिरित्यर्थो
 लभ्येत तर्हि अक्षरभूतिषु स्यात् अथ लृ च तदन्तश्चेति कर्म-
 धारयस्तर्हि पूर्वनिपातः स्वादित्यत आह नुमेति अत्रात इति तन्त्रा-
 दन्तम् । मनो० ।

(१२३) तदन्तस्याङ्गस्येत्यर्थः लान्तस्याङ्गस्येत्युक्ते अश्वस्त्रीदित्यादौ स्यात्
 तत्वाद्यलकारस्याकारसमीपभूतत्वेऽपि तदन्तस्थानङ्गत्वात् द्वितीय-

११ शमील १२ स्मील १३ क्ष्मील १४ निमेषणे । निमेषण
सङ्क्षोभः । द्वितीयस्तालव्यादि । तृतीयो दन्त्यादि । पील १५
प्रतिष्ठम्भे । प्रतिष्ठम्भो रोधनम् । नील वर्णे । निनील १६ ।
शील समाधौ । शीलति १७ । कील १८ बन्धने । कूल १९
आवरणे । शूल २० रुनाया सङ्क्षोभे च । तूल निष्कर्षे ।
निष्कर्षो निष्कोपणम् । तच्च अन्तर्गतस्य वह्निर्निःसारणम् ।
तुतूल २१ । पूल २२ सङ्घाते । मूल २३ प्रतिष्ठायां । फल
निष्पत्तौ । फीलतु । फीलु २४ । चुल्ल २५ भावकरणे । भाव-
करणमभिप्रायाविष्कार । मुल्ल २६ विक्रमने । चिल्ल २७ शै-
थिल्ये भावकरणे च । तिल गतौ । तेलति २८ । तिक्लेत्येके ।
तिक्लति २९ । वेल् ३० चेल् ३१ केल् ३२ खेल् ३३ ख्वेल् ३४
वेल् ३५ चलने पञ्च ऋदित षष्ठो लोपध । पेल् ३६ फेल्
३७ शेल् ३८ गतौ । घेल् ३९ इत्येके । खल सञ्चलने ।
चख्खाल । अख्खालीत् ४० । खल ४१ सञ्चये । गल अदने ।
गलति । अगालीत् ४२ । षल गतौ । सलति ४३ । दल ४४
विसरणे । खल खल्ल पाशुगमने । शखाल । अख्खालीत् ४५ ।
शखल्ल । अख्खल्लीत् ४६ । खोल् खोर्च् गतिप्रतिघाते । खोलति
४७ । खोरति ४८ । घोर्च् गतिचातुर्ये । घोरति ४९ । त्खर
हृद्भग्तौ । तत्खार । अत्खारीत् ५० । क्खर ऋर्क्षने । चक्खार
५१ । अक्ख ५२ वक्ख ५३ मक्ख ५४ चर ५५ गत्यर्थी ।
चरतिर्भक्षणेऽपि । अक्खति । आनक्ख । मा भवानक्खीत् ।
अङ्गान्तरेफस्यात समीपत्वाभावान्न वृद्धिः । षिबु निरसने ।

साङ्गत्वेऽप्यकारसमीपवर्त्तिताभावान्नोति बोध्यम् ।

ष्ठिवुक्त्विति (७६४४०) दीर्घः । षीवति । अस्य द्वितीयस्यकार
ष्ठकारो वेति दृत्तिः । तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः । तिष्ठिवुः
टिष्ठेव । टिष्ठिवतुः । टिष्ठिवुः । हलि चेति (१५७४०) दीर्घः ।
षीव्यात् ५६ । जि जये । अयमजन्तेषु पठितु युक्तः । जय
उत्कर्षप्राप्तिः । अकर्म्यकोऽयम् । जयति ।

सन्लिटोर्जः । ७ । ३ । ५७ ।

जयतेः सन्लिङ्गनिमित्तो योऽभ्यासस्ततः परस्य कुत्वं स्यात् ।
जिगाय । जिग्यतुः । जिग्युः । जिगयिथ—जिगेथ ।
जिग्यिव । जिग्यिम । जेता । जीयात् । अजै-
षीत् ५७ । जीव प्राणधारणे । जिजीव ५८ । पीव मीव
तीव शीव स्थौल्ये । पिपीव ५९ । मिमीव ६० । तितीव
६१ । निनीव ६२ । क्षीवु ६३ क्षीवु ६४ निरसने । उर्जी
६५ तुर्जी ६६ युर्जी ६७ दुर्जी ६८ धुर्जी ६९ हिंसार्थाः ।
ऊर्जाञ्चकार । उपधायां चेति (७३४४०) दीर्घः । तुतूर्ज । गुर्जी
उद्यमने । गूर्वति । जुगूर्व ७० । मुर्जी ७१ बन्धने । पूर्व
७२ पर्व ७३ मर्व ७४ पूरणे । चर्व अदने ७५ । भर्व ७६
हिंसायाम् । कर्व ७७ खर्व ७८ गर्व ७९ दर्पे । अर्व शर्व भर्व
हिंसायाम् । आनर्व ८० । शर्वति ८१ । सर्वति ८२ । इवि
व्याप्तौ ॥ इन्वति । इन्वाञ्चकार ८३ । पिवि ८४ मिवि ८५
णिवि ८६ खेचने । तृतीयो मूर्द्धन्योष्मादिरित्येके । सेवन
इति तरङ्गिण्याम् । पिन्वति । पिपिन्व । हिवि ८७ दिवि
८८ धिवि ८९ जिवि ९० प्रीणनार्थाः । हिन्वति । दिन्वति ।

धिन्विक्शब्दयोर च । ३ । १ । ८० ।

अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादुप्रत्ययस्य शब्धिपये । अतो लोप (अ५७८) तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो न । उप्रत्ययस्य पित्सु गुणः । धिनोति । धिनुतः । धित्वन्ति ।

लोपश्चास्यान्यतरस्यां भवोः । ६ । ४ । १०७ ।

असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तादङ्गस्य लोपो वा स्यात् भवयोः परयो । धिन्व—धिनुव । धिन्मः—धिनुमः । मिपि तु परत्वाद्गुणः । धिनोमि ।

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । ६ । ४ । १०६ ।

असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तादङ्गात्परस्य हेर्लुक् स्यात् । धिनु । नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वभाट् धिनवाव । धिनवाम । जिन्वति । इत्यादि । रिबि रवि धवि गत्यर्थाः । रिखति ६१ । रखति ६२ । धन्वति ६३ । क्विहिंसाकर-णयोश्च । चकाराङ्गतौ । कृणोति ६४ । इत्यादि धिनोतिवत् । अयं स्वादौ च । भव वन्धने । भवति । भेवतुः भेवुः । अमवीत्-अमावीत् ६५ । भव रक्षणगतिकान्तिरीतिह-स्तप्रवगमप्रवेशश्रवणस्वाभ्यर्थयाचनक्रियेच्छादीभ्यस्तत्रालिङ्ग-नहिंसादानभागवृद्धिषु (१२४) । अवति । आव । मा

(१२४) एकोनविंशतिरर्थः कान्ति शोभा हप्तिरिच्छानाम् स्वाभ्यर्थ-स्वाभित्वं दीप्तिस्तेजः । हिंसा हननमादावं सङ्गणं न त दानं भागे वृद्धौ यहे वधे, इति बोधदेवैकवाक्यत्वात् ।

भवानवीत् ६६ । धावु गतिशु द्वयोः । स्वरितेत् । धावति ।
 धावते । दधाव । दधावे (१) । अयोष्मान्ता आत्मनेपदिनः ।
 धत्त धिच् सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु । धुच्ते । दुधुच् १ ।
 धिच्ते । दिधिच्ते २ । वृच् वरणे । वृच्ते । ववृच् ३ । शिच्
 विद्योपादाने । शिच्ते ४ । भिच् भिच्चायामलाभे लाभे च ।
 भिच्ते ५ । क्लेश अव्यक्तायां वाचि । बाधने इति दुर्गः ।
 क्लेशते । चिक्लेशे ६ । दच् दृष्टौ शीघ्रार्थे च । दच्ते ।
 ददच् ७ । दीच् मौण्डेय्योपनयननियमव्रतादेशेषु ।
 दीच्ते । दिदीच्ते ८ । ईच् दर्शने । ईच्चाञ्चक्रे ९ । ईष
 गतिहिंसादर्शनेषु । ईषाञ्चक्रे १० । भाष व्यक्तायां वाचि ।
 भाषते ११ । वर्ष स्नेहने । दन्तोऽग्रादिः । ववर्षे १२ । गेषृ १३ ।
 अन्विच्छायाम् । ग्लेषृ १४ इत्येके । अन्विच्छा अन्वेषणम् ।
 जिगेषे । पेष् प्रयत्ने । पेषते १५ । जेषृ १६ णेषृ १७ एषृ १८
 प्रेषृ १९ गतौ । जेषते । नेषते । एषाञ्चक्रे । पिप्रेषे । रेष्
 २० हेष् २१ छेषृ २२ अव्यक्ते शब्दे । आद्यो [वृकशब्दे
 ततो द्वौ अश्वशब्दे । रेषते । हेषते । छेषते । कास् शब्द-
 कुत्सायाम् । कासाञ्चक्रे २३ । भास् दीप्तौ । वभासे २४ ।
 णास् रास् शब्दे । नासते २५ । प्र-नासते २६ । णस
 कौटिल्ये । नसते २७ । भ्यस भये । भ्यसते । वभ्यसे २८ ।
 घाडः शसि इच्छायाम् । आ-शंसते । आ-शशंसे २९ । ग्रस
 ३० ग्लसु ३१ अदने । जग्रसे । जग्लसे । ईह चेष्टायाम् ।
 ईहाञ्चक्रे ३२ । वहि ३३ महि ३४ वृद्धौ । वंहते । वंहंहे ।
 मंहते । अहि गतौ । अंहते । आनंहंहे । ३५ । गर्ह गल्ह

कुत्सायाम् । जगर्ह ३६ । जगल्हे ३७ । वर्ह ३८ वल्ह ३९ ।
 प्राधान्ये । औश्वादी । वर्ह ४० वल्ह ४१ परिभाषणहिंसाच्छा-
 दनेषु । दन्तोश्वादी । केचित्तु पूर्वयोर्दन्तोश्वादितामन-
 योरौश्वादितां चाज्जः । झिह गतौ । पिझिहे ४२ । वेह ४३
 जेह ४४ व.ह ४५ मयत्ते । गाद्यो दन्तोश्वादिः । अन्यः
 केवलोश्वादिः । उभावप्योश्वादी इत्येके । दन्तोश्वादी इत्य-
 परे । जेहतिर्गत्यर्थोऽपि । बवाहे । द्राह ४६ निद्राक्षये ।
 निक्षेपे इत्येके । फाह दीप्तौ । चकाशे ४७ । ऊह वितर्के ।
 ऊहाच्चक्रे ४८ । गाह विलोडने । गाहते । जगाहे । जगा-
 हिषे-जघाचे । जगाहिद्धे जगाहिध्वे-जघाद्धे । गाहिता ।

ढो ढेलोपः । ढ । ३ । १३ ।

ढस्य लोपः स्याद्धे परे । गाढा । गाहिष्यते-घाक्ष्यते ।
 गाहिषीष्ट-घाक्षीष्ट । अगाहिष्ट-अगाढ । अघाक्षाताम् ।
 अघाक्षत । अगाढाः । अघाद्धम् । अघाक्षि ४९ । गृह्
 गर्हणे । गर्हते । जगृहे । ऋदुपधेभ्यो लिटः क्त्वि' गुणा
 त्पूर्वविप्रतिषेधेन । जगृहिषे-जघृक्षे । जघृद्धे । गर्हिता गर्ह्य ।
 गर्हिष्यते-घर्ष्यते । गर्हिषीष्ट-घर्षीष्ट । लुङि । अगर्हिष्ट ।
 इडनावे ।

शल इगुपधादनिटः क्सः । ३ । १ । ४५ ।

इगुपधो यः शलन्तशस्मादनिटश्छेः क्सादेशः स्यात् ।
 अष्टचत् ।

क्सस्याचि । ७ । ३ । ७२ ।

अजादौ तङि कस्य लोपः स्यात् । अलोऽन्यस्य (२६४०) ।
अष्टदाताम् । अष्टक्षत ५० । ग्लह च । ग्लहते ५१ । घुषि
कान्तिकरणे । घुंषते । जघुंषे । केचिद्वषेत्यदुपधं पठन्ति
५२ । अथार्हत्यन्ताः (७७७४०) परस्मैपदिनः । घुषिर् विशब्दने
विशब्दनस्मृतिज्ञानम् । ततोऽन्यस्मिन्नर्थे इत्येके । शब्दे इत्यन्ये
पेठुः । घोषति । जुघोष । घोषिता । इरित्त्वादङ्गा (७३६४०) ।
अघुषत्--अघोषीत् १ । अचू व्याप्तौ ।

अक्षोऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ७५ ।

अक्षो वा अनुप्रत्ययः स्यात्कर्तव्ये सार्वधातुके परे । पक्षे शप् ।
अक्ष्णोति अक्ष्णुतः । अक्ष्णुवन्ति । अक्षति । अक्षतः ।
अक्षन्ति । आनक्ष । आनक्षिथ—आनष्ठ । अक्षिता—अष्टा ।
अक्षिष्यति । स्फोरिति (१६६४०) कलोपः । षढोः कः सि
(१११४०) । अक्ष्यति । अक्ष्णोतु । अक्ष्णुहि । अक्ष्णवामि ।
आक्ष्णोत् । आक्ष्णवम् । अक्ष्णयात् । अक्ष्यात् । ऊदित्त्वा-
हेट् । नेटि (७३६४०) । नाभवानक्षीत् । अक्षिष्टाम् । अक्षिष्टुः ।
इडभावे तु नाभवानाक्षीत् । आष्टाम् । आक्षुः २ । तक्षुः
त्वक्षु ४ तनूकरणे ।

तनूकरणे तक्षः । ३ । १ । ७६ ।

अक्षुः स्याद्वा शब्दविषये । तक्ष्णोति-तक्षति काष्ठम् । ततक्षिथ-
ततष्ठ । अतक्षीत्—अताक्षीत् । अतक्षिष्टाम्-अताष्टाम् ।
तनूकरणे क्रिम् वाग्भिः सन्तक्षति भर्त्सयतीत्यर्थः ।

उच्च सेधने । उच्चाच्चकार ५ । रच्च ईं पालने । णिच्च
 चुस्वने । प्र णिच्चति ७ । तच्च पृच्च गच्च गतो । तच्चति ८ ।
 सृच्चति । नच्चति १० । रच्च ११ रोपे । सङ्घाते इत्येके ।
 मच्च १२ सङ्घाते । मच्च १३ इत्येके । तच्च १४ त्वचने । त्वच-
 नम् संवरणम् त्वचो ग्रहणञ्च । पच्च परिग्रहे इत्येके । सूच-
 आदरे । सुपूर्व १५ । अनादर इति तु काचित्कोऽपपाठः ।
 अवज्ञावहेलनमसूचणमित्यमरः । काच्चि १६ वाच्चि १७
 माच्चि १८ काङ्क्षायाम् । द्राच्चि १९ ध्राच्चि २० ध्याच्चि २१
 घोरवाणिते च । चूप पाने । चुचूप २२ । तूप २३ तुष्टौ ।
 पूप २४ दृष्टौ । मूप २५ स्तेये । लूप २६ रूप २७ भूषायाम् ।
 शूप २८ प्रसवे । तालव्योष्मादिः । यूष २९ हिंसायाम् ।
 जप च ३० । भूप अलङ्कारे । भूपति ३१ । ऊष रूपायाम् ।
 ऊमाच्चकार ३२ । ईष ३३ उच्छे । कृष ३४ खप ३५ शिष
 ३६ जप ३७ भप ३८ शप ३९ वष ४० मष ४१ रूप ४२
 रिष ४३ हिंसार्थाः । तृतीयपष्ठौ तालव्योष्मादौ सप्तमो
 दन्तोष्मादिः । चकाप । चखाप । शिशोष । शिशोषिथ ।
 शोषा । क् । अशिचत् । अशोच्यत् । जेषतु । जभषतु ।
 शेषतुः । ववषतुः । मेषतुः ।

तीपसहलुभरूपरिषः । ७ । २ । ४८ ।

इच्छत्यादेः परस्य तादेराङ्गधातुक्स्थेङ्गा स्यात् । रोषिता-
 रोष्टा । रोषिष्यते । रेपिता-रेष्टा । रेपिष्यति । भष भर्त्सने ।
 इष्ट भर्त्सनं श्रवः । भषति । वभाष ४४ । उप दाहे । ओषति

उपविद्जागृभ्योऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ३८ ।

एभ्यो लिङ्याम् वा स्यात् । ओपाञ्चकार । उवोप । ऊवतुः ।
 उवोपिथ ४५ । जिप् ४६ विप् ४७ मिप् ४८ सेचने । जिजेज् ।
 क्रादिनियमादित् । विवेपिथ । विवेपिव । वेटा । वेच्यति ।
 अविचत् । पुप पुटौ । पोपति । पोपिता । पोपिष्यति ।
 अपोपीत् ४९ । अनिट्केषु पुष्येति श्यना निर्देशादयं सेट् ।
 अतो न क्तः । अङ्गविधौ दैवादिकस्य ग्रहणान्नाङ् ।
 श्रिप् क्षिप् प्रप् पुष् दाहे । श्रिपति । श्रिपेप । श्रिपितापू० ।
 क्षेपति । श्रिक्षेप । क्षेपितापू१ । अयमपि सेट् । अनि-
 ट्सु दैवादिकस्यैव ग्रहणमिति कैयटादयः । यत्त्वनिट्का-
 रिकायां न्यासे द्वयोर्ग्रहणमित्युक्तम् तत्सोक्तिविरोधान्नन्यान्त-
 रविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । पुप्रोप पू२ । पुप्रोप पू३ । षप् पू४ षप्
 पू५ षप् पू६ सेचने । षप् सहने च । इतरौ हिंसासंक्षेप-
 नयोश्च ॥ पपति । पपर्ष । पप्यात् । षप् पू७ संघर्षे । हृप्
 पू८ अलीके । तुस पू९ हस ई० ह्लास ई१ रस ई२ शब्दे ।
 तुतोस । जहास । जह्लास । ररास । लस ई३ क्षेपणक्री-
 डनयोः । घस्लृ अदने । अयं (१२५) न सार्वत्रिकः लिङ्य-
 न्यतरस्यामित्यदर्शस्लादेशविधानात् । ततश्च यत् लिङ्गं
 वचनं वास्ति तत्तैवास्य प्रयोगः । अतैव (१२६) पाठः शपि

(१२५) यद्ययं सार्वत्रिकः स्यात्तदा लिङ्यपि प्रयुज्येत ततश्च लिटोऽन्यतर-
 स्यामिति (डा०६४०) विलम्बेनादेशविधानं व्यर्थं स्यादिति भावः ।

(१२६) अतैवेति श्वादौ परस्मैपदे पाठः तत्प्रयोगे लिङ्गमेवमुत्तरत्वं ।

परस्मैपदे लिङ्गम् । लृदित्करणमङि । अनिट्कारिकासु
पाठो वलाद्यार्द्धधातुके । क्मरचि (१२७) तु विशिष्योपादानम् । घसति । घशा ।

सः स्यार्द्धधातुके । ७ । ४ । ४६ ।

सस्य तः स्यात्मादावार्द्धधातुके । घत्स्यति । घसतु । अघ-
सत् । घसेत् । लिङ्गाद्यभावादाशिष्यस्याप्रयोगः ।

पुषादिद्युतादिलृदितः परस्मैपदेषु । ३ । १ । ५५ ।
श्रान्विकरणपुषादे (१२८) द्युतादेर्लृदितश्च परस्य चेरङ् स्या-
त्परस्मैपदेषु । अघसत् ६४ । जर्ज ६५ चर्च ६६ कर्च ६७ परि-
भाषणहिंसातर्जनेषु । पिष्ट् पेष्ट् गतौ । पिपिसतुः ६८ ।
पिपेसतुः ६९ । हसे हसने । एदित्त्वान्नष्टद्धिः । अहसीत्
७० । णिश समाधौ । तालव्योष्मान्तः । प्र-णेशति ७१ ।
मिश ७२ मश ७३ शब्दे रोपकते च । तालव्योष्मान्तौ । शव
गतौ । दन्तोष्ट्रान्तः । तालव्योष्मादिः । शवति । अशवीत्-
अशवीत् ७४ । शश स्रुतगतौ । तालव्योष्माद्यन्तः । शशाश ।
शेशतुः । शेषुः । शेशिथ ७५ । शसु हिंसायाञ्च । दन्त्यो-
ष्मान्तः । न शसददेत्येत्त्वन्न (उ११४०) । शशसतुः । शशसुः । शश-
सिथ ७६ । शन्सु स्रुतौ । अयन्दुर्गतावपीति दुर्गः । नृशंसो
धातुकः क्रूरदत्यमरः । शशंस । आशिपि नलोपः । शस्यात्

(१२७) सृषसदः क्मरजिति (उ१७४४०) सूत्रे अदोनिर्देशेऽपि पुनर्विशिष्य
पक्षेर्षहणं तत्प्रयोगे लिङ्गमित्यर्थः ।

(१२८) पुषादिर्दिवादौ (उ११८४४दौ । द्युतादिस्तु भावन्तर्गणः (उ७८)
दृष्टादौ च वक्ष्यमाणः ।

७७ । चह परिकल्कने । कल्कनं शाक्यम् । अचहीत् ७८ ।
 मह पूजायाम् । अमहीत् ७९ । रह ८० त्यागे । रहि
 गतौ । रंहति । रंक्षात् ८१ । दह ८२ दहि ८३ दह ८४
 दहि ८५ दहौ । दर्हति । ददर्ह । ददहतुः । दंहति ।
 वर्हति । वंहति । वहि शब्दे च । वंहितङ्करिगर्जितम् ।
 वहिर् इत्यके । अवहत्—अवहीत् ८६ । तुहिर । ८७
 दुहिर ८८ उहिर ८९ अर्दने । तोहति । तुतोह । अतु-
 हत्—अतोहीत् । दोहति । अदुहत्—अदोहीत् । अनिह-
 कारिकास्वस्य दुहेर्ग्रहणं नेच्छन्ति । ओहति । उवोह ।
 ऊहतुः । ओहिता । मा भवानुहत्—ओहीत् ९० । अर्ह
 पूजायाम् । आनर्ह ९० । अथ कूपपर्यन्ता अनुदात्तैः ।
 द्युत दीप्तौ । द्योतते ।

द्युतिस्वाप्तोः सम्प्रसारणम् । ७ । ४ । ६७ ।

अनयोरभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्यात् । दिद्युते । दिद्युताते ।
 द्योतिता ।

द्युङ्गो लुङि । १ । ३ । ६१ ।

द्युतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात् । पुषादीतिसूत्रेण (७७६४०)
 परस्मैपदेऽङ् । अद्युतत् । अद्योतिष्ट १ । श्विता वर्णे ।
 श्वेतते । शिश्विते । अश्वितत् । अश्वेतिष्ट २ । जि मिदा
 स्नेहने । मेदते ।

मिदेर्गुणः । ७ । ३ । ८३ ।

मिदेरिको गुणः स्यादित्थञ्जकशकारादौ । एश (१२६)
 आदिशिञ्चाभावान्नानेन गुणः । मिमिदे । अमिदत् । जमे-
 दिष्ट ३ । जि प्विदा खेहमोचनयोः । मोहनयोरित्येके ।
 खेदते । मिप्विदे । अखिदत् । अखेदिष्ट ४ । जि चिदा-
 चेत्येके । अप्विदत् । गखेदिष्ट ५ । रुच दीप्तावभिप्रीतौ
 च, रोचते सूर्यः । हरये रोचते भक्तिः । जरुचत् ।
 जरोचिष्ट ६ । घुट परिवर्त्तने । घोटते । जुघुटे । अघु-
 टत् । अघोटिष्ट ७ । रुट ८ लुट ९ लुठ १० प्रतिघाते ।
 जरुटत् । अरोटिष्ट । शुभ ११ दीप्तौ । जुभ १२ सञ्चलने ।
 णभ १३ तुभ १४ हिंसायाम् । आद्योऽभावेऽपि । नमन्ताम-
 न्यके समे । मा भूवन्नन्यके सर्वे इति निरुक्तम् । अनभत् ।
 अनभिष्ट । अतुभत् । अतोभिष्ट । इमौ दिवादी क्रादी च ।
 खन्सु १५ धन्सु १६ अन्सु १७ अवसंसने । धन्सु गतौ
 च । अडि नलोपः । अस्रसत् । “नास्रसत्करिणां ग्रैवमिति”
 रघुकाव्ये । अस्रंसिष्ट । अन्शु १८ रित्यपि केचित्तोऽठु । अत्र
 तृतीय एव तालव्यान्त इत्यन्ये । अशु १९ अन्शु अध-
 पतन इति दिवादी । खम्भु विष्वासे । अस्रुभत् । अस्र-
 म्भिष्ट २० । दन्त्यादिरयम् । तालव्यादिभ्यु प्रमादे गत ।
 रतु वर्त्तने । वर्त्तते । प्रष्टेते ।

(१२६) निष्कृमचमाभिमत्यत (३६४२) त्रितोयनुवर्त्तते तत्र प्रपासौ
 रदेत खम्भारवाकप्रभौ न तु खड्गो हरतो मिमिदे इत्यादावेति
 न प्रमद इत्याह एव इति ।

वृद्धाः स्यसनोः । १ । ३ । ६२ ।

वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात्स्ये सनि च ।

न वृद्धाश्चतुर्थ्यः (१३०) । ७ । २ । ५६ ।

एभ्यः सकारादेराद्धधातुकस्येण न स्यात्तङानयोरभावे ।
वत्स्यति । वर्त्तिष्यते । अवृत्तत् । अवर्त्तिष्यत् । अवत्स्यत् ।
अवर्त्तिष्यत् २१ । वृधु २२ वृद्धौ । शुधु २३ शब्दकुत्सा-
याम् । इमौ वृत्तिवत् । स्यन्दू स्ववणे । स्यन्दते । सस्यन्दिषे-
सस्यन्त्से । सस्यन्दिष्वे-सस्यन्ध्वे । स्यन्दिता-स्यन्त्ता । वृद्धाः
स्यसनोरिति परस्मैपदे कृते ऊर्द्धलक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं
वाधित्वा चतुर्थ्यहणसामर्थ्यात् न वृद्धाः इति निषेधः ।
स्यन्त्स्यति । स्यन्दिष्यते-स्यन्त्स्यते । स्यन्दिषीष्ट-स्यन्त्सीष्ट ।
द्युद्धो लुङीति (७७४०) परस्मैपदपक्षे अङ् । नलोपः । अस्यदत् ।
अस्यन्दिष्ट-अस्यन्त्त । अस्यन्त्साताम् । अस्यन्त्स्यत् । अस्य-
न्दिष्यत-अस्यन्त्स्यत ।

अनुविपर्ययभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु । ८ । ३

। ७२ ।

एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य षो वा स्यात् ।
अनु-स्यन्दते—अनु-स्यन्दते वा जलम् । अप्राणिषु किम् ।

(१३०) चतुर्थ्य इति चतुर्थ्यहणं तासि च कपइति (७८०४०) विशेष्यहणात्
कपेर्निरासार्थम् अत्र गमेरित्यतः (७१०३४०) परस्मैपदेवित्यनुवर्त्तते
तच्च तस्मिन् तङानयोरभावे लङितमितोहापि तथैवानुवृत्तम् । मनोः ।

अनु-स्यन्दते इती । अमाणिष्विति पर्युदासान्नास्योदके अनु-
स्यन्दते इत्यत्रापि पक्षे पत्वं भवत्येव । प्राणिषु नेत्युक्तौ तु न
स्यात् (१३१) २४ । कपो सामर्थ्ये ।

कपो रो लः । ८ । २ । १८ ।

कपः लः इति वृद्धः । कपोति लुप्तपठौकम् तच्चावर्त्तते कपो
यो रेफस्तस्य लः स्यात् (१३२) । कपोर्लकारस्यावयवो यो
रः रेफसदृशस्तस्य च लकारसदृशः स्यात् । कल्पते ।
चकल्पे । चकल्पिषे-चकल्पे । इत्यादि स्थन्दिबत् ।

लुटि च कपः । १ । ३ । ८३ ।

लुटि स्य सनोश्च कपेः परस्मैपदं वा स्यात् ।

तासि च कपः । ७ । २ । ६० ।

कपेः परस्य तासेः सकारादेराद्धधातुकस्य चेषु न स्यात्
तङ्गानयोरभावे । कल्प्तासि । कल्प्तास्यः । कल्पितासे-
कल्प्तासे । कल्प्स्यति । कल्पिष्यते-कल्प्स्यते । कल्पिषोष्ट-
कल्प्शोष्ट । अकल्प्स्यत् । अकल्पिष्ट-अकल्प्स्यत् । अकल्प्स्यत् ।
अकल्पिष्यत-अकल्प्स्यत् । वृत् (१३३) वृत्तः सम्पूर्णो व्युतादि-

(१३१) सूत्रे प्रसज्यप्रतिषेधान्नयणोऽसमर्थसमासापत्तिर्वाक्यभेदापत्तिश्चेति ।

पर्युदासान्नयणमिति ।

(१३२) रथद्धेन केवलरकारस्य लृकारावयरकारस्य चोभयोर्पङ्कणादादे-
शेऽपि लकारे तथाद्विविध्यं तेन कल्पत इत्यत्र लकारादेशः कृप्त
इत्यादौ लृकारादेश इति बोध्यम् ।

(१३३) गणपठे वृद्धिति क्विबन्तपदं व्याख्यातमाह वृत्त इति तदर्थमाह
सम्पूर्ण इति ।

वृतादिश्चेत्यर्थः २५ । अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदान्तेतः
 पितञ्च । घट चेष्टायाम् । घटते । जघटे १ । घटादयो मित
 इति (उ८५४०) वक्ष्यमाणेन मित्संज्ञा । तत्फलं तु णौ मितं
 ह्रस्वः (उ१७४४०) इति चिण्मुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्यामिति (उ२७१४०)
 च वक्ष्यते । घटयति । विघटयति (१३४) । कथं तर्हि-
 'कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये' । "प्रविघाटयिता समुत्पतन्
 हरिदश्वः कमलाकरानिवे' त्यादि शृणुं घट सङ्घातइति (उ१७७४०)
 चो रादिकस्येदम् । नच तस्यैवार्थविशेषे मित्त्वार्थमनुवादोऽय-
 मिति वाच्यम् नान्ये मितोऽहेतुविति (उ१७४४०) निषेधात् ।
 अहेतौ स्वार्यणिचि ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ताश्चुरादयो मितो
 नेत्यर्थः । व्यथ भयसञ्चलनयोः । व्यथते ।

व्यथो लिटि । ७ । ४ । ई८ ।

व्यथोऽभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । हलादि (उ१०४०)
 शेषाप (१३५) वादः । यस्य हलादिशेषेणानिहन्तिः । विव्यथे
 २ । प्रथ प्रख्याने । पप्रथे ३ । प्रस विस्तारे । पप्रसे ४ । न्वद ५
 मर्दने । स्खद ई स्खदने । स्खदनं विद्रावणम् । चजि गति-
 दानयोः । मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि चिण्मुलोरिति (उ२७१४०)
 ४०) दीर्घविकल्पः । अक्षञ्जि-अक्षञ्जि । जञ्जं जञ्जम्-चाञ्जं चा-

(१३४) अव्यय पठितानामपीह पाठोऽर्थविशेषनियमाय इह पठिताना-
 मप्युपसर्गादिनार्थान्तरपरत्वेऽपि मित्त्वमस्येवेति द्योतयन्नुदाहरति
 विघटयतीति ।

(१३५) अभ्यासान्तर्गतस्य यकारस्य निहन्तेरपवाद इत्यर्थः एतदेवाह यस्येति

क्षम् ७ । दक्ष ८ । गतिहिंसनयोः । वोऽयं दृष्टिशैश्वर्ययोरनुदा-
 तेत्सु (७०।४०) पठितस्वास्तेहार्थविशेषे मित्त्वार्थोऽनुवादः क्रप ६
 कृपायाङ्गतौ च । कदि १० क्रदि ११ क्लादि १२ वैकृत्ये । वैकृत्य
 इत्येके । तयोऽप्यनिदित इति नन्दो । इदितइति स्वामी ।
 कदिक्रदी इदितौ । क्रट् क्लादेति चानिदिताविति मैत्रेय ।
 कदिक्रदिक्रदीनामाह्वानरोदनयोः (७४२४०) परस्मैपदिपूक्तानाम्प-
 नरिह पाठो मित्त्वार्थ आत्मनेपदार्थश्च । जि त्वरा १३
 सम्भ्रमे । घटादयः पित (ग०) । पित्त्वादङ् क्तसु (७४५२४०) वक्ष्यते ।

अथ फणान्ताः (७८०४०) परस्मैपदिनः । ज्वर रोगे । ज्वरति
 जज्वार १ । गड् सेचने । गडति । जगाड् २ । हेड् वेष्टने ।
 हेड् अनादरइत्यात्मनेपदिषु (७५२४०) गतः स एवोत्सृष्टानुबन्धोऽ-
 भूयते अर्थविशेषे मित्त्वार्थम् । परस्मैपदिभ्यो ज्वरा-
 दिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्त्तव्ये तन्मध्येऽनुवादसामर्थ्यात्परस्मैप-
 दम् । हेडति । जिहेड् । हिडयति । अहिडि-अहीडि । अना-
 दरे तु हेडयति ३ । वट् ४ भट् ५ परिभाषणे । वट् वेष्टने भट्
 मृताविति (७५२४०) पठितयोः परिभाषणे मित्त्वार्थोऽनुवादः ।
 णट् ६ नृतौ । इत्यमेव पूर्वमपि (७५२४०) पठितः । तत्त्रायं विवेकः ।
 पूर्वपठितस्य नाश्वमर्थो यत्कारिषु नटव्यपदेशो वाक्यार्थाभि-
 नयो नाश्वम् । घटादौ तु नृत्तं नृत्यं चार्थो यत्कारिषु
 नर्त्तकव्यपदेश पदार्थाभिनयो नृत्यम् गातविधेयमात्रं
 नृत्तम् । केचित्तु घटादौ णट् मृताविति पठन्ति । गता-
 वित्यन्ये । णोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्यज्ञता नाटीति दीर्घ-
 पाठात् घटादिर्णोपदेश एव । एक प्रतिघाते । स्तकति ७ ।

चक ८ लप्ता । लप्तिप्रतीघातयोः पूर्वं (३४१२०) पठितस्य लप्ति-
मात्रे मित्त्वार्थोऽनुवादः । आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदि-
ष्वनुवादात्परस्मैपदम् । कखे हसने । एदित्त्वान्न (३५१२०) वृद्धिः ।
अकखीत् ६ रगे १० शङ्कायाम् । लगे ११ सङ्गे । छ १२
ह्लगे १३ षगे १४ टगे १५ संवरणे । कगे १६ नोच्यते अस्या-
यमर्थ इति विशिष्य नोच्यते क्रियासामान्यार्थत्वात् अनेकार्थ-
त्वादित्यन्ये । अक १७ अग १८ कुटिलायाङ्गतौ । कण रण
गतौ । चकाण १९ । रराण २० । चण २१ शण २२ अण २३
दाने च । शण गतावित्यन्ये । अथ २४ कथ २५ कथ २६ क्तथ
२७ हिंसार्थाः । जासिनिप्रहणेति (२६८२०) सूत्रे क्राथेति
मित्त्वेऽपि वृद्धिर्निर्नापात्यते । क्राथयति । मित्त्वन्तु निपातना-
त्परत्वात् चिण्मुलो रिति (३२७१२०) दीर्घे चरितार्थम् । अक्र-
थि-अक्राथि । क्रथङ्कथम् क्राथङ्काथम् । चन २८ च । हिंसा-
यामिति शेषः । वनु च नोच्यते । वनु इत्यपूर्व एवायन्वातुर्नतु
तानादिक स्या (३६६२०) अनुवादः उदित्करणसामर्थ्यात् तेन क्रिया-
सामान्ये वनतीत्यादि । प्र-वनयति २९ । अनुपसृष्टस्य तु मि-
त्त्वविकल्पो (३८६२०) वक्ष्यते । ज्वल दीप्तौ । प्रत्ययवार्थ (३९२०२०)
म्यठिष्यमाण एवायम् मित्त्वार्थमनूद्यते । प्र-ज्वलयति ३० । हल
हल चलने । प्र-हलयति ३१ । प्र-हलयति ३२ । सु ३३
आधाने । चिन्तायाम्पठिष्यमाणस्य (३९७२०) आधाने मित्त्वार्थो-
ऽनुवादः । आधानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् । दृ भवे । दृ
विदारणे इति (३९६६२०) क्रादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवादः । दृणन्तं
प्रेरयति दरयति । भयादन्यत्र । दारयति ३४ । धात्वन्तरसे-

वेदमिति मते तु द्रुतीत्यादि । केचिद्वटादौ अत्सृष्टृत्वरेति
 सूत्रे (उ० ७१४०) च दृ इति दीर्घस्थाने ह्रस्वम्पठन्ति तन्नेति माधवः ।
 नृ नये । क्रादिपु (उ० ६६४०) पठिष्यमाणस्यानुवादः । नयादन्यत्र ।
 नारयति ३५ । आ पाके । अ (उ० ६६४०) इति कृतात्वस्य आ इत्या-
 दादिकस्य (उ० १२०४०) च सामान्येनानुकरणम् लुग्विकरणालुग्वि-
 करणयोरलुग्विकरणस्य लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव
 ग्रहणमिति परिभाषाभ्याम् । अपयति विलोदयतीत्यर्थः ।
 पाकादन्यत्र । आपयति स्वेदयतीत्यर्थः ३६ । मारणतोष-
 णनिशामनेषु ज्ञा ३७ । निशामनञ्चाक्षुषज्ञानमिति माधवः ।
 ज्ञानमात्रमित्यन्ये । निशानेष्विति पाठान्तरम् निशान-
 न्तीक्ष्णीकरणम् । एष्वेवार्थेषु जानातिर्भिन्ना । ज्ञप मिञ्चेति
 (उ० ७१४०) चुरादौ । ज्ञापनं मारणादिकञ्च तस्यार्थः । कथं
 “विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेतीति” “तज्ज्ञापयत्याचार्य्य” इति च
 नृणु साधवमतेऽचाक्षुषज्ञाने मित्त्वाभावात् । ज्ञानमाले मित्त्व-
 मिति मते तु ज्ञा नियोग इति (उ० ७४०) चौरादिकस्य धातूनाम-
 नेकार्थत्वात् । निशानेष्विति पठता हरदत्तादीनाम्नते तु न का-
 प्यनुपपत्तिः । कम्पने चलिः (ग०) ३८ । चल कम्पने इति ज्वलादिः ।
 (उ० ८८४०) चलयति शाखाम् । कम्पनादन्यत्र तु । शीलञ्चालयति
 अन्यथाकरोतीत्यर्थः । हरतीत्यर्थ इति स्वामी । सूत्रञ्चाल-
 यति क्षिपतीत्यर्थः । छदि ३९ रुर्जने (ग०) । छद अपवारण
 (उ० ८७४०) इति चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्त्वार्थोऽयमनु-
 वादः अनेकार्थत्वादूर्जैरर्थे ऽदृष्टिः । छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति
 यत्नवन्तं प्राणजन्तं वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र छादयति । अप-

वारयन्तं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । स्वार्थणिचि तु । व्वादयति
वलीभवति प्राणीभवति अपवारयति वेत्यर्थः । जिहोन्मथने
लङिः (ग०) ४० । लङ विलास इति (उ५५४०) पठितस्य मित्त्वार्थो-
ऽनुवादः । उन्मथनं ज्ञपनम् । जिह्वाशब्देन पठितत्पुरुषः ।
लङयति जिह्वाम् । तृतीयातत्पुपो वा । लङयति जिह्वया ।
अन्ये तु जिह्वाशब्देन तद्व्यापारो लक्ष्यते । समाहारद्वन्द्वो-
ऽयम् । लङयति शत्रुम् । लङयति दधि । अन्यत्र लाङयति
पुत्रम् । मदी ४१ हर्षग्लेपनयोः । ग्लेपनन्दैत्यम् । देवा-
दिकस्य (उ१४१४०) मित्त्वार्थोऽयमनुवादः । मदयति हर्षयति ग्लेप-
यतिवेत्यर्थः । अन्यत्र मादयति चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः ।
ध्वन ४२ शब्दे । भाव्ययं * मित्त्वार्थमनूद्यते । ध्वनयति घ-
ण्टाम् । अन्यत्र ध्वानयति असृष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः । अत्र
भोजः दलिवलिस्खलिरणिध्वनितपिचपयश्चेति (ग०) पपाठ । तत्र
ध्वनिरणी उदाहृतौ । दल विशरणे (उ६५४०) वल संवरणे (उ१६६४०)
स्खल सञ्चलने (उ६८४०) तपूप लज्जायामिति (उ६६४०) गताः । तेषां
णौ । दलयति । वलयति । स्खलयति । त्रपयति । क्षै क्षये इति
(उ६५४०) वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुका निर्देशः । क्षपयति । खन
४३ अवतंसने । शब्दे इति (उ८७४०) पठिष्यमाणस्यानुवादः ।
खनयति । अन्यत्र खानयति । घटादयो मितः (ग०) । मित्स-
ज्ञा इत्यर्थः । जनी ४४ जृष् ४५ कसु ४६
रज्जो ४७ ऽमन्ताश्च ४८ (ग०) । मित इत्यनुवर्त्तते । जृपिति
मित्त्वनिर्देशाज्जीर्यतेर्ग्रहणम् । जृणातेसु जारयति । केचित्तु
जनी जृ णसु इति पठित्वा णसु निरसने (उ१३३४०) इति देवा-

दिकमुदाहरन्ति । ज्वल ४८ हल ५० क्षाद्य ५१ नमा ५२
मनुपसर्गाद्वा (ग०) । एषां मित्त्वं वा । प्राप्तविभाषेयम् । ज्वल-
यति-ज्वालयति । उपसृष्टे तु नित्यं मित्त्वम् । प्र-ज्वालयति ।
कथं तर्हि प्र-ज्वालयति उन्नामयतीति । घञन्तात्तत्करो-
तीति णौ । कथं संक्रामयतीति । मितां ह्रस्वः (७।७४४०) इति सूत्रे
‘वा चित्तविराग’ इत्यतो (७।८१४०) वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थित-
विभाषाश्रयणादिति वृत्तिज्ञात् । एतेन ‘रजो विश्रामयन्
राज्ञाम्’ ‘धुर्यान्विश्रामयेति स इत्यादि व्याख्यातम् । ग्ला
५३ स्वा ५४ वनु ५५ वमाञ्च (ग०) ५६ । अनुपसर्गाद्देषां मित्त्वं
वा स्यात् । आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते विभाषा । न कस्य-
मिचमाम् (ग०) । अमन्तत्वात् (७८१४०) प्राप्तं मित्त्वसेपान्न स्यात् ।
कामयते । आमयति । चामयति । शमो दर्शने (ग०) । शान्त्य-
तिर्दर्शने मिन्न स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्यत्र तु ‘प्रण-
यिनो निशमय्य बन्धः कथाः’ । कथं तर्हि ‘निशामय तदु-
त्पत्तिं निस्ताराद्गतो ममेति’ । शम आलोचनइति (७।७६४०)
चौरादिकस्य धातूनामनेकार्थत्वाच्छाषणे वृत्तिः शान्त्यतिवत् ।
यमोऽपरिवेषणे (ग०) । यच्छतिर्भोजनतोऽन्यत्र मिन्न स्यात् । आया-
मयति । द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थः । परिवेषणे तु । यम-
यति ब्राह्मणान् भोजयतीत्यर्थः । पर्येषमितं नियमयन्वि-
त्यादि तु नियमयच्छन्दात्तत्करोतीति णौ बोध्यम् । स्वजि-
रधपरिभ्याञ्च (ग०) । मिन्नेत्येव । अव-स्वाद्यति ।
परि—स्वादयति । अपावपरिभ्य इति न्यासकारः ।
स्वामी तु न कस्यामीति नञमुत्तरतिसुत्वग्रामननुबल्यं
शमः चादर्शने इति विच्छेदः । यमस्त्वपरिवेषणे

मिच्छमाह । तन्मते पर्यवसितं नियमयन्नित्यादि सम्यगेव ।
उपसृष्टस्य स्वदेशेदेवादिपूर्वस्येति नियमात् प्र-स्वादयती-
त्याह । तस्मात् सूत्रद्वये उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्व्यत्यासः
फलितः । इदञ्च मतं वृत्तिन्यासादिविरोधादुपेक्ष्यम् । फण
५७ गतौ । नेति निवृत्तमसम्भवात् निषेधात्पूर्वमसौ न
पठितः फणादिकार्यानुरोधः ।

फणाञ्च सप्तानाम् । ई । ४ । १२५ ।

एषां वा एत्वाभ्यासलोपो स्तः किति लिटि सेटि थलि च ।
फेणतुः । फेणुः । फेणिय । पफणतुः । पफणुः । फणयति
वृत् घटादिः समाप्तः । फणेः प्रागेव वृद्धित्येके । तन्मते
फाणयतीत्येव १ । राजृदीप्तौ । खरितेतु । राजति । राजते ।
रेजतुः—रराजतुः । रेजे । रराजे । अत इत्यनुवृत्तावपि
† विधानसामर्थ्यादातएत्वम् । दुभ्राजृ दुभ्राञ्च दुभ्राञ्च दीप्तौ ।
अनुदात्तेतः । भ्राजतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थः पूर्वन्माठस्तु
ब्रह्मादिष्वभावावार्थः । (उ३२०४०) तत्र हि राजिसाहचर्यात्
फणादेरेव ग्रहणम् स्वेजे-वभ्राजे ३ । वा भ्राशेति (उ६४४०)
श्रन्वा । भ्राश्यते भ्राशते । स्वेजे वभ्राशे ४ । भ्राश्यते स्वेजे
वभ्राशे ५ । द्वावपीमौ तालव्यान्तौ । स्यमु१ स्वन २ ध्वन
३ शब्दे । स्यमादयः क्षरत्यन्ताः परस्मैपदिनः । स्यमतु-सस्य-
मतुः । अस्यमीत् । स्येतुः-सस्वनतुः । सस्वनुः । अखानीत्-
—अस्वनीत् । अवषणति सशब्दं भुङ्क्ते इ र्थः । वेद्य

स्वन इति (उ१८४०) घत्वम् फणादयो गताः । दध्नतुः ।
 पम टम अवैकले । ससाम ४ । तस्ताम ५ । ज्वल दीप्तौ ।
 अज्वालीत् ई । चल कम्पने ७ । जल घातने । घातनन्तै-
 क्ष्णम् ८ । टल ९ टल १० वैकल्ये । स्थल ११ स्थाने ।
 हल १२ विलोचने । णल १३ गन्धे । बन्धन इत्येके । पल
 गतौ । पलति १४ । बल प्राणने धान्यावरोधने च । बलति
 बेलतुः । बेलु १५ । पुल महत्त्वे । पीलति १६ । कुल
 संस्थाने बन्धुपुत्रे । संस्थानं संज्ञातेः । बन्धुशब्देन तद्व्या-
 पारो गृह्यते । कोलति चुकोल १७ । शल ऊर्ध्व पतत्य गतौ
 शशाल १८ । जुहोल १९ । पपात । पेततुः । पतिता ।

पतः पुम् । ७ । ४ । १६ ।

अङि परे । अपप्तत् । नेर्गदेति (उ३१४०) णत्वम् । प्रण्यपप्तत्
 २० । कथे निष्पाके । कथति । चक्राथ । अकथीत् २१ । पथे
 गतौ । अपथीत् २२ । मथे विलोडने । मेथतुः । अमथीत्
 २३ । टु वम उद्गिरणे । इहैव निपातनाहत (१३६) इत्वमिति
 सुधाकरः । ववाम । ववमतुः २४ । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपी
 न । भागवत्तौ तु वेमतुरित्याद्यप्युदाहृतम् । तद्वाध्यादौ न
 दृष्टम् । भ्रुम् चलने । वा आशेति (उ६४४०) श्यन्वा । अश्रयति
 अश्रयति । आश्रयतीति तु (उ१४१४०) दिवादेर्व्यक्ष्यते ।

वा जृम्भमुखसाम् । ई । ४ । १२४ ।

(१२६) उद्गिरतेर्लुङि मुखमसङ्गेऽपि अथ कतेऽन्वनिर्देशात् निपातनाद्गिर-
 यमिति सिद्धम् ।

एषामेत्वाभ्यासलोपो वा स्तः किति लिटि सेटि थलि च ।
 भ्रमेतुः-बभ्रमेतुः । अभ्रमीत् २५ । क्षर सञ्चलने । अचारीत्
 २६ । अथ द्वावनुदात्तेतौ । षह मर्षणे । परिनिविभ्य इति-
 (७३८८) षत्वम् । परि-पहते । सेहे । सहिता । तीषसहेति
 वा (७७४८०) इट् । इङ्भावे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ।

सहिवहोरोदवर्णस्य । ई । ३ । ११२ ।

अनयोदवर्णस्य ओत्स्यात् ढलोपे सति ।

सोढः । ८ । ३ । ११५ ।

सोढरूपस्य सहेः सस्य षत्वम् न स्यात् । परि सोढा ।

सिवादीनां वाङ्म्यवायेऽपि । ८ । ३ । ७१ ।

परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य षो वा स्यादङ्म्यवा-
 येऽपि । पर्यसहत् १ । रमु क्रीडायाम् । रेमे । रेमिषे ।
 रन्ता । रंस्यते । रंसीष्ट । अरंस्र २ । अथ कसन्ताः (७६०८०)
 धरस्मैपदिनः । षट्त्व विसरणगत्यवसादनेषु ।

पाघाधमास्थान्नादाणादृश्यर्तिसर्त्तिशदसदाम्नि
 बजिघधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्कधौशीयसीदाः । ७ ।
 ३ । ७८ ।

पादीनां पिवादयः स्वरित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे ।
 सीदति । ससाद । सेदतुः । सेदिथ-ससत्य । सत्ता ।

सत्यति । लटिच्चादङ् (७०६८००) । असदत् । सदिरप्रतेः
(७१०८०) । नि-पीदति । न्यपीदत् ।

सदेः परस्य लिटि । ८ । ३ । ११८ ।

सदेरभासात्परस्य पत्वं न स्यात् लिटि । नि-पसाद् ।
नि-पेदतुः १ । शद्ल श्रातने । विशीर्णतायामयम् । श्रातनन्तु
विपयतया निर्दिश्यते ।

शदेः शितः । १ । ३ । ६० ।

शिद्धाविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शशाद् । शेदतुः ।
शेदिथ-शशत् । शत्ता । अशदत् २ । कुश आह्वाने रोदने च ।
कोशति । कोष्टा । चुःकसः (७०२८००) । अकुञ्चत् ३ । कुञ्च
सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठम्भविलेखनेषु । कोचति । चुकोच ४ ।
बुध अवगमने । बोधति । बोधिता । बोधिष्यति ५ । रुह
बीजजन्तानि प्रादुर्भावे च । रोहति । ररोह । ररोहिथ ।
रोढा । रोह्यति । गरुञ्चत् ६ । कस गतौ । अकासीत्-
अकसीत् ७ । दृत् ज्वलादिगणः समाप्तः । अथ गूह्यन्ताः
(७८१८०) स्वरितेतः । हिक्क अव्यक्ते शब्दे । हिक्कति हिक्कते १ ।
अञ्चु गतौ याचने च । अञ्चति । अञ्चते २ । अचु इत्येके ३ ।
अचि ४ इत्यपरे । टु याचृ याच्ञायाम् । याचति-याचते
५ । रेट् परिभाषणे । रेटति । रेटते ६ । चते चदे याचने ।
चचात । चेते । अचतीत् ७ । चचाद् । चेदे । अचदीत् ८ ।
प्रोथृ पर्याप्तौ । प्रोथ । प्रोथे ९ । मिह १० मेह ११ मेधा-
हिंसनयोः । मिमेद् । मिमेदे । यान्ताविभाविति स्वामी ।

मिमेथ धान्ताविति न्यासः । मेथ सङ्गमे च । मेधति ।
मिमेधे १२ । णिह १३ णेह १४ कुत्सासन्निकर्षयोः । निनेद ।
निनिदतुः । निनिदे । शृधु शृधु उन्दने । उन्दनं क्लेद-
नम् । शर्द्धति । शर्द्धते । शर्द्धिता १५ । मर्द्धति । मर्द्धते १६ ।
बुधिर बोधने । बोधति । बोधते । इरित्त्वादङ् (उ३६४०)
वा । अबुधत्-अबोधीत् । अबोधिष्ट १७ । दीपजनेति
चिण् (उ६६४०) तु न भवति पूर्वोत्तरसाहचर्येण दैवादिक-
स्येव तत्र ग्रहणात् । उ बुन्दिर् निशामने । बुबुन्दे । अबु-
दत्-अबुन्दीत् १८ । वेणु गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादिब्र-
ग्रहणेषु (१३७) । वेणति । वेणते । नान्तोऽप्ययम् १९ ।
खनु अवदारणे । खनति । खनते ।

गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि । ई

। ४ । ६८ ।

एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ (१३८) क्ङिति न त्वङि ।
चखतुः ।

ये प्रिभाषा (१३९) । ई । ४ । ४३ ।

खायात्-खन्यात् २० । चीट आदानसंवरणयोः । चिचीव ।

(१३७) वादित्वस्य वाद्यभाण्डस्य वादनार्थमादानं वादित्वग्रहणम् ।

(१३८) अचिञ् शुवात्तभ्रुवा (११८४०) सित्यतोऽचोति जडपधायाः (उ६२४०)
इत्यत उपधाया इति चानुवर्तते ।

(१३९) जनसनखनामाच्च वा स्यात् किति ङिति च यादौ परे ।

विधीवे २१ । वायृ पूजानिशामनयोः २२ । व्यय गतौ ।
 अव्ययीत् २३ । दाश दाने । ददाश । ददाशे २४ । भेषृ
 भये । गतावित्येके । भेषति । भेषते २५ । भेषृ भेषृ गतौ
 २६ । अस गतिर्दीप्त्यादानेषु । असति । असते । आस ।
 आसे । अयं पान्तोऽपि २७ । स्पश बाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं
 ग्रथनम् । स्पशति । स्पशते २८ ॥ लप कान्तौ । वा आशेति
 (७६४४०) श्यन्वा । लप्यति-लपति । लेपे २९ । चप भक्षणे
 ३० । छप हिंसायाम् । चक्षपतुः । चक्ष्ये ३१ । भप
 ३२ आदानसंवरणयोः । भक्ष ३३ भक्ष ३४ अदने । भक्ष
 ३५ इति मैत्रेयः । दास ३६ दाने । माह ३७ माने । गृह
 ३८ संवरणे ।

ऊपधाया गोहः । ६ । ४ । ८६ ।

गृहउपधाया ऊत्त्याद्रुणहेतावजादौ (१४०) प्रत्यये । गूहति ।
 गूहते । ऊदित्वादिङ् । गूहिता-गोढा । गूहिष्यति-घोक्ष्यति ।
 गूहेत् । गृह्यात् । अगूहीत् । इडभावे यः । अघुक्षत् ।

लुग्वा दुहृदिहलिहगुह्यामात्मनेपदे दन्त्ये ।

७ । ३ । ७३ ।

एषां क्सस्य लुग्वा स्यादन्त्ये तडिः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः ।
 अगूढ-अघुक्षत् । क्सस्याची(७०१४०)त्यन्तलोपः । अघुक्षाताम् ।
 अघुक्षन्त । अगुहृहि-अघुक्षावहि । अगुहृहि-अघुक्षामहि ।
 अथाजन्ता उभयपदिनः । शिञ् सेवायाम् । अयति । अयते ।

(१४०) अचि नुधातभ्रुवाणि(११८४०) त्यतोऽचीत्यनुवर्त्याहाजादाविति ।

शिश्रियतुः । अश्रियता । शिश्रीति (उ६०८०) चङ् । अशिश्रि-
यत् १ । भृञ् भरणे । भरति । बभार । बभ्रतुः । बभर्थ ।
बभ्रव । बभ्रषे । भर्त्ता ।

ऋद्धनोः स्ये । ७ । २ । ७० ।

ऋतो हन्तेश्च स्यस्य इट् स्यात् । भरिष्यति ।

रिङ् शयग्लिङ्क्षु । ७ । ४ । २८ ।

शे यकि यादावार्द्धधातुके लिङि च ऋतो रिङादेशः (१४१)
स्यात् । रीङ्प्रकृतेरिङ्गिघिसामर्थ्याद्दीर्घो न । भ्रियात् ।

उञ्च । १ । २ । १२ ।

ऋवर्णात्परौ भलादी लिङ् तङ्परः सिञ्चेत्यतौ कितौ (१४२)
स्तः । भृषीष्ट । भृषीयास्ताम् । अभर्षीत् । अभर्षीम् ।
अभर्षुः ।

ह्रस्वादङ्गात् । ८ । २ । २७ ।

सिचो लोपः स्यात् भलि । अभृत । अभृषाताम् । अभ-
रिष्यत् २ । हृञ् हरणे । हरणाम्प्रापणं स्वीकारः स्तेयं ना-
शनं च । जहर्थ । जह्रिव । जह्रिषे । हर्त्ता । हरिष्यति ३ ।

(१४१) रीङृतः (५३२८०) इत्यतः । ऋतइति अजलार्द्धधातुकयोः (उ५१८०)
इत्यतः सार्वधातुकभिन्नम् आर्द्धधातुकञ्चावर्त्तते ।

(१४२) असंयोगास्तिट् किदित्यतः (उ२४८०) किदिति, इको भलित्यतो
(उ१६६८०) भलिति लिङ्सिचावात्मनेपदेष्वित्यतो (उ५५८०) लिङ्-
सिचाविति चावुवर्त्य व्याख्यातम् ।

धृञ् धारणे । धरति । अधापीत् । अष्टत ४ । णीञ्
प्रापणे । निनयिष । निन्यिषे ५ । अथाजन्ताः परस्मै-
पदिनः । धेट् पाने । धयति ।

आदेच उपदेशेऽशिति । ई । १ । ४५ ।

उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्त्व स्थानं तु शिति ।

आतऔ णत् । ७ । १ । ३४ ।

आदन्ताद्वातोर्षल औकारादेशः स्यात् । दधौ ।

आतो लोप इटि च । ६ । ४ । ६४ ।

अजाद्योर्द्वधातुकयोः कृडिदिटोः (१४३) परयोरातो लोप-
स्यात् । द्वित्वात्परत्वालोपे माप्ते द्विर्वचनेऽचीति (२४५) ।
निषेधः । द्वित्वे कृते आलोपः । दधतुः । दधु । दधिय—
दधाय । दधिव । दधिम । धाता ।

दाधा छदाप् । १ । १ । २० ।

दाहृपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दापदैपौ विना ।

एल्लिङि । ६ । ४ । ६७ ।

घुसंज्ञाना मास्यादीना च एत्वं स्यादार्द्धधातुके किति लिङि
(१४४) घेयात् । घेयास्ताम् । घेयासु ।

(१४३) चकारात् दीडो युडिवि कृडितोत्पत्तोऽ (उ१३४५०) चीति कृडि-
तीतिषानुलप्यते ।

(१४४) दीडो युडिवि कृडितोत्पत्त कितौति घुमास्यागापाजहातिषा-
मिति (उ१६४०) चानुवर्त्तते ।

विभाषा धेदृश्वरोः । ३ । १ । ४६ ।

आभ्यां लृश्चङ्गा स्यात्कर्त्तृवाचिनि लुङि परे । चङि (३६।४०)
द्वित्वस् । अदधत् । अदधताम् ।

विभाषा घ्राधेट्शाक्यासः । २ । ४ । ७८ ।

एभ्यः सिचो लुग्व्वा स्यात्परस्मैपदे परे । अधात् । अधा-
ताम् । अधुः ।

यमरमनमातां सक् च । ७ । २ । ७३ ।

एषां सक् स्यादेभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेपु । अधासीत् ।
अधासिष्टाम् । अधासिषुः १ । ग्लै ग्लै हर्षक्षये । हर्षक्षयो
धातुक्षयः । ग्लायति । जग्लौ । जग्लिथ-जग्लाय ।

वान्यस्य संयोगादेः । ६ । ४ । ६८ ।

घुमास्यादेरन्यस्य संयोगादेर्द्धातिरात एत्वं वा स्यादार्द्धधातुके
किति लिङि । ग्लायत्—ग्लेयात् । अग्लासीत् । ग्लायति
३ । छै न्यकरणे । न्यकरणन्तिरस्कारः ४ । द्वै ५ स्वप्ने । द्वै
६ तप्तौ । ध्वै ७ चिन्तायाम् । रै ८ शब्दे । स्त्र्यै ९ छ्यै १०
शब्दसङ्घातयोः । स्त्रायति । षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं
तुल्यम् । षोपदेशफलन्तु । तिष्ठ्यासति अतिष्ठ्यपदित्यत्र षत्वम्
खै ११ खदने । छै जै षै क्षये । क्षायति १२ । जजौ १३ ।
ससौ । साता १४ । घुमास्येत्यत्र (३१।१६४०) विभाषा घ्राधेडि-
त्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्य तेन एत्वसिज्जुको न । सायात्

असासीत् । कै १५ गै १६ शब्दे । गेयात् । अगासीत् । ग्रै १७
 ग्रै १८ पाके । पै १९ ओ वै २० शोधणे । पायात् । अपात् ।
 अपासीत् । घुसास्येतीत्व (७।१८४०) न्तदपवादएलिङीत्येत्यम्
 (७८४४०) गातिस्थेतिमिज्जुल् (७।१८४०) च न पारूपस्य
 लाक्षणिकत्वात् । छै वेष्टने । स्थायति २१ । ष्यै वेष्टने ।
 शोभायास्येत्येके । स्थायति २२ । दैप् शोधने । दायति ।
 अघुत्वादेत्वमिज्जुल्कौन । दायत् । अदासीत् २३ । पा पाने ।
 पाप्राध्मेति (७८४४०) पिबादेशः । तस्यादन्तत्वाद्गोपधायुणः ।
 पिबति । पेयात् । अपात् २४ । घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति ।
 घ्रायात्-घ्रेयात् । अघ्रासीत् । अघ्रात् २५ । ध्मा शब्दान्नि-
 संयोगयोः । धमति २६ । छ गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति ।
 स्यादिष्वभ्यासेनेति (७९१४०) पत्वम् । अधि-तष्ठौ । उपसर्गा-
 दिति (७९७४०) पत्वम् । अधि छाता । स्थेयात् २७ । न्ना
 अभ्यासे । मनति २८ । दाण् दाने । प्र-णि-यच्छति । देयात् ।
 अदात् २९ । हृ कौटिल्ये । हरति ।

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । ७ । ४ । १० ।

ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्याल्लिटि । किदर्थमपीद-
 म्परत्वास्त्यपि भवति । रपरत्वम् । उपधावृद्धिः । जह्वार ।
 जह्वरतुः । जह्वरुः । जह्वर्थ । जह्वर्ता । ऋद्वनोः स्त्रे । (७९१४०)
 हरिष्यति ।

गुणोऽर्त्तिसंयोगादयोः । ७ । ४ । २६ ।

अर्त्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः स्यादयि यादावार्द्धधातुके
 तिङि च । ह्वर्थात् । अह्वार्थात् । अह्वार्थम् ३० । स्त्रु

शब्दोपतापयोः । स्वरतिस्सूतीति (उ१६४०) नेट् । सस्वरिष-
सस्वर्य । वमयोस्तु

अग्रकः क्लिति (१४५) । ७ । २ । ११ ।

अञ् एकाजुगन्ताच्च परयोगित्कितोरिण् न स्यात् । परमपि
स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकारण्डारम्भसाम-
र्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् । सस्वरिव ।
सस्वरिम । परत्वाद्द्वनोरिति (उ६३४०) नित्यमिट् । स्वरि-
ष्यति । स्वर्यात् । अस्वारीत् । अस्वारिष्टम् । अस्वार्षीत् ।
अस्वार्ष्टीम् ३१ । स्मृ चिन्तायाम् ३२ । ह ३३ संवरणे ।
ह गतौ । क्रादित्वान्नेट् । ससर्थ । सस्वव । रिङ् (उ६३४० स्मृ०) ।
स्त्रियात् । असार्षीत् । असार्षीम् ।

सर्त्तिशास्त्र्यर्त्तिभ्यश्च । ३ । १ । ५६ ।

एभ्यश्चैरङ् स्यात्कर्त्तरि लुङि । इह लुप्तशपा शासिना
साहचर्यात्सर्त्तर्त्ती जौहोत्यादिकावेव गृह्येते तेन आद्यो-
र्नाङ् । शीघ्रगतौ तु पात्राधमेति शिति (उ६६४०) धौरा-
देशः । धावति ३४ । ऋ गतिप्रापणयोः । ऋच्छति ।

ऋच्छत्यृताम् । ७ । ४ । ११ ।

तौदादिकऋच्छेर्द्धातोर्द्धृताच्च गुणः स्याल्लिटि । णलि
प्राग्वर्द्धुपधाट्विः । आर । आरतुः । आरुः ।

इडत्तार्त्तिव्ययतीनाम् । ७ । २ । ६६ ।

(१४५) क्लितीति ककारद्वयनिर्देशात् गितात्ययेऽपि भूषुरित्यादौ नेट् ।

षादक्त्व्यञ् एभ्यस्यसो नित्यमिद् स्यात् । आरिय । णर्ता ।
 अरियति । अर्यात् । आर्पात् । आर्षांम् ३५ । गृ ३६ छ
 ३७ सेचने । गरति । जगर्थ । जगिव । रिङ् । ग्रियात् ।
 अगार्पात् । धृ ३८ कर्षणे । सु गतौ । सुस्रोथ । सुसुव ।
 सुयात् । णित्रीति (७१.४०) चङ् । सघ्नपधगुणादन्तरङ्ग-
 त्वादुवङ् । असुसुवत् ३९ । पु. प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्य-
 नुज्ञानम् । सुषोथ-सुपुविथ । सुपुविव । सोता ।

। स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु । ७ । २ । ७२ ।

अभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । असावीत् । पूर्वोत्तराभ्यां
 जिट्भ्यां साहचर्यात्सुनोतेरेव ग्रहणमिति पक्षे । असौपीत्
 ४० । शु अवर्णे ।

श्रुवः श्ट च । ३ । १ । ७४ ।

श्रुवः श्रुत्यादेशः स्यात् अप्रत्ययश्च । शपोऽपवादः । ओर्ङि-
 स्वाङ्गातोर्गुणो न । श्रुणोति । श्रुणुतः ।

ऊश्रुवोः सार्वधातुके । ६ । ४ । ८७ ।

जुहोतेः शुप्रत्ययान्तस्थानेकाचोऽङ्गस्य चासंयोगपूर्वोवर्णस्य
 यण् स्यादजादौ सार्वधातुके । उवङोऽपवादः । श्रुवन्ति ।
 श्रुणोमि । श्रुवः-श्रुणुवः । श्रुमः-श्रुणुमः । शुश्रोथ । शुश्रुव ।
 श्रुणु । श्रुणवाणि । श्रुणुयात् । श्रूयात् । अशौपीत् ४१ । धृ
 स्यैर्ये । भवति ४२ । अय कुटादौ गत्यर्थोपि । दुद्दु गतौ ।
 दुदोथ दुदविथ । दुदविव ४३ । दुद्रोथ । दुद्रुव णित्रीति

(७६.४०) चङ् । अदुद्वत् ४४ । जि ४५ जि ४६ अभिभवे ।
 अभिभवोन्मूनीकरणं न्यूनीभवनञ्च । आद्यौ सकर्मकः । शतून
 जयति । द्वितीये त्वकर्मकः । अध्ययनात्पराजयते अध्येतुं
 ग्लायतीत्यर्थः । विपराभ्याञ्जेरिति (७१४।४०) तङ् । पराजे-
 रसौढः (२८६४०) इत्यपादानत्वम् । अथ ङीङन्ता (७१००४०) ङितः ।
 णिङ् ईषद्वसने । स्मयते । सिप्पिये । सिप्पियिद्धे-सिप्पि-
 यिध्वे १ । गुङ् अव्यक्ते शब्दे । गवते । जगुवे २ । गाङ् गतौ ।
 गाते । गाते । इटएत्वे कृते वृद्धिः । गै । लङ् इटि । अगे । गेत ।
 गेयाताम् । गेरन् । गासीट । गाङ्कुटादिभ्य इति (७११६४०)
 स्तृत्वे इडादेशस्यैव गाङो ग्रहणं न त्वस्य तेन ङित्त्वाद्गुमास्ये-
 ति (७११६४०) इत्वं न । अगास्त (३) । आदादिकोऽयमिति हर-
 दत्तादयः । फले तु न भेदः । कुङ् ४ घुङ् ५ उङ् ६ डुङ् ७
 शब्दे । अन्ये तु उङ्कुङ्खुङ्गुङ्घुङ्ङुङ् इत्याहुः । कवते ।
 चुकुवे । घवते । अवते । जवे । वर्णादाङ्गस्वलीय इत्युवङ्
 ततः सवर्णदीर्घः । ओता । ओष्यते । ओपीट । औट । डवते ।
 जुडुवे । डोता । च्युङ् ८ ज्युङ् ९ प्रुङ् १० ऋङ् ११ गतौ ।
 लुङ् १२ इत्येके । रुङ् गतिरेषणयोः । रेपणं हिंसा । रुसवे ।
 रवितासे १३ । धुङ् अवध्वंसने । धरते । दध्ने १४ । मेङ् प्रणि-
 दाने । प्रणिदानं विनिमयः प्रत्यर्पणञ्च । प्र-णि-मयते । नेर्ग-
 देति (७४१४०) णत्वम् । तत्र घुप्रकृतिमाङिति पठित्वा ङितो
 माप्रकृतेरपि ग्रहणस्येष्टत्वात् (१४६) १५ । देङ् रक्षणे । दयते ।

दयतेर्दिगि लिटि । ७ । ४ । ८ ।

दिग्यादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यत इति वृत्तिः । दिग्ये ।

स्याच्चोरिच्च । १ । २ । १७ ।

अनयोरिदादेशः स्यात् सिच्च कित्स्यात् । अदित । अदिधाः ।
अदिषि १६ । श्येड गतौ । श्यायते । शश्ये १७ । ज्यैड्
वृद्धौ । प्यायते । पप्ये । प्याता १८ । त्रैड् पालने ।
त्रायते । तत्रे १९ । पुड् पवने । पवते । पुपुवे । पविता ।
२० । मुड् बन्धने । मवते २१ । ङीड् विहायसा गतौ ।
डयते । डिङ्ये । डयिता २२ । तृ मवनतरणयोः ।

चत इद्वातोः । ७ । १ । १०० ।

चदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत्स्यात् । इत्त्वोच्चाभ्यां गुणवृद्धौ
विप्रतिषेधेन । तरति । चच्छत्युतामिति (उ८७२०) गुणः ।
तृफलेत्वेत्त्वम् (उ५६२०) । तेरतुः । तेरुः ।

वृतो वा । ७ । २ । ३८ ।

वृङ् वृज्भ्यामुदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्नतु लिटि * । तरीता-
तरिता । अलिटीति किम् तेरिय । हलि चेति (१५७२०)
दीर्घः । तीर्यात् ।

सिचि च परस्म पदेषु । ७ । २ । ४० ।

धुमेत्यत्र धुप्रकृतिमेति पठनीय प्रकृतिष कस्येत्याकाङ्क्षायां सन्निधानात्
पूर्वोत्तरयोरिति तेन माहप्रकृतेरिह णत्वम् ।

* यद्दोर्लिटिदीर्घस्यत (उ१६८४०) अलिटीति दीर्घइति चातुवर्त्तते ।

अत्र वृत् इटो दीर्घो न । अतारिष्टाम् १ । अथाष्टावनु-
दात्तेतः । गुप १ गोपने । तिज २ निशाने । मान ३ पूजा-
याम् । वध ४ बन्धने ।

गुप्तिज्किङ्यः सन् । ३ । १ । ५ ।

मान्बधदान् शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य । ३ । १ । ६ ।

सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन् स्यात् मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च ।
गुपेर्निन्दायां, तिजेः क्षमायां, कितेर्व्याधिप्रतीकारे. निग्रहेऽप-
नयने, नाशने-संशये च । मानेर्जिज्ञासायां, बधेऽश्वित्तविकारे
दानेरार्जवे शानेर्निशाने । खनाद्यन्तादिति (७५, ७६०) धातृत्वम् ।

सन्त्यङोः । ६ । १ । ६ ।

सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमैकाचो द्वे स्तोऽजादेशु द्विती-
यस्य । अभ्यासकार्यम् । गुपिप्रभृतयः किङ्किन्नाः निन्दा-
द्यर्थकाः एवानुदात्तेतो दानशानौ च स्वरितेतौ एते नित्यं-
सन्नन्ताः । अर्थान्तरे त्वनन्बन्धकाश्चुरादयः अनुबन्धस्य
केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्तङ् । धातोरिङ् ल्यविहितत्वात्स-
नोऽत्र नार्द्धधातुकत्वं तेनेङ्गुणौ न । जुगुप्सते । जुगुप्सा-
वृक्ते । तित्तिक्षते । मीमांसते । भष्भावः (१४६६०) । चर्त्तम् ।
वीभत्सते । रभ रामस्ये । आ-रभते । आ रेभे । रब्बा । रस्यते
५ । डु लभ ष प्राप्नोति । लभते ६ । ष्वग्ज परिष्वङ्गे ।

दंशसञ्जखञ्जां शपि । ६ । ४ । २५ ।

रञ्जेच्च । ६ । ४ । २६ ।

† धातोः कर्मणश्चित्सूत्रे (७१६८६०) यथा धातोरित्युच्चार्य विहितः
सन् न तथात्वर्थः ।

एषां शपि नलोपः । स्वजते । परि-ष्वजते । अन्धिप्रन्धिद-
 स्मिस्वञ्जीनां लिटः कित्त्वं वेति व्याकरणान्तरम् । देभतुः
 सस्वजइति भाष्योदाहरणादेकदेशानुमत्या इहाप्याश्रीयते ।
 सदेः परस्य लिटोति (उ६०४०) सूत्रे स्वञ्जेरुपसंख्यानम् ।
 अतोऽभ्यासात्परस्य पत्वन्न । परि-पस्वजे-परि-पस्वञ्जे । सस्व-
 जिधे-सस्वञ्जिधे । खड्क्ता । खड्क्यते । स्वजेत । खड्क्तीष्ट
 प्रत्यष्वङ्क्त । प्राक् सितादिति (उ३८४०) पत्वम् । परिनिवि-
 भ्यस्तु सिवादीनां वेति (उ८६४०) विकल्पः । एतदर्थमेवोपस-
 गांस्तु नोतीत्येव (उ३७४०) सिद्धे सुस्वञ्जोः परिनिवीत्यत (उ३८४०)
 पुनरुपादानम् । पर्यष्वङ्क्त-पर्यस्वङ्क्त ७ । हृद् पुरीपोत्सर्गे ।
 हृदते । जहृदे । हन्ता । हत्यते । हदेत । हत्सीष्ट । अहन्त ८ ।

अथ परस्मैपदिनः । जि ध्विदा १ अव्यक्ते शब्दे ।
 स्कन्दिरे गतिशोषणयोः । चस्कन्दिथ—चस्कत्थ । स्कन्ता ।
 स्कन्त्स्यति । नलोपः । स्कद्यात् । इरित्त्वादङ् (उ३६४० सू०)
 वा । अस्कदत्-अस्कान्त्सीत् । अस्कान्ताम् । अस्कान्त्सुः ।

वेः स्कन्देरनिष्ठायास् । ८ । ३ । ७३ ।

पत्वं वा स्यात् । कृत्येवेदम् अनिष्ठायामिति पर्युदासात् ।
 • विष्कन्ता—विस्कन्ता । निष्ठायान्तु । विस्कन्नः ।

परेञ्च । ८ । ३ । ७४ ।

अस्मात्परस्य स्कन्देः सस्य षो वा । योगविभागादनिष्ठायामिति न संवध्यते । परि-ष्कन्दति-परि-स्कन्दति । परि-स्कन्नः-
 परिष्कणः २ । पत्वपच्चे शात्वम् । न च पदद्वयाश्रयतया वहि

रङ्गत्वात्षत्वस्यासिद्धत्वम् । धातूपसर्गेयोः कार्यमन्तरङ्गमित्य-
भ्युपगमात् । पूर्वन्धातुरूपसर्गेण युज्यते ततः साधनेनेति
भाष्यम् । पूर्वं साधनेनेति मतान्तरे तु न णत्वम् । यभ
मैथुने । येमिथ—ययथ्य । यब्धा । यप्प्रति । अयाप्सीत् ३ ।
णम प्रह्वत्वे, शब्दे च । नेमिथ-ननथ्य । नन्ता । अनंसीत् ।
अनंसिष्टाम् ४ । गस्तु पू हस्तु ई गतौ ।

इषुगमियमां कः । ७ । ३ । ७७ ।

एषाब्धः स्याच्छ्रिति परे । गच्छति । जगाम । जग्मतुः ।
जग्मुः । जगमिथ-जगथ्य । गन्ता ।

गमेरिट् परस्मैपदेषु । ७ । २ । ५८ ।

गमेः परस्य संकारादेरिट् स्यात् । गमिष्यति । लृदित्वात्-
(७७६४०००) अड् । अनङीति(७८१४०००) पर्युदासान्तोपधा-
लोपः । अगमत् । सर्पति । ससर्प ।

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् । ६ । १ । ५९ ।

उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्यअम् वा स्याज्जलादावकिति
परे । सप्ता-सप्ता । सप्प्रति-सप्प्रति । असृपत् । यम
उपरमे । यच्छति । येमिथ—ययथ्य । यन्ता । अयंसीत् ।
अयंसिष्टाम् ७ । तप सन्तापे । तप्ता । अताप्सीत् ।

निसस्तपतावनासेवने । ८ । ३ । १०२ ।

षः स्यात् । आसेवनमौनःपुन्यस्ततोऽन्यस्मिन्विषये । नि-ट्-

पति ८ । त्यज हानौ । तत्यजिय-तत्यक्थ । त्यक्ता । अत्या-
चीत् ६ । पञ्च सङ्गे । दंशसञ्जसञ्जां शपीति (७।०।४०)
नलोपः । सजति । सङ्क्ता १० । दृशिर् प्रेक्षणे । पश्यति ।

विभाषा सृजिदृशोः । ७ । २ । ६५ ।

आभ्यां यलद्वा ।

सृजिदृशोर्भाल्यमकिति । ६ । १ । ५८ ।

अनयोरमागमः स्याच्छलादावकिति । दद्रष्ठ-ददर्शिय । द्रष्टा ।
द्रक्ष्यति । दृश्यात् । द्ररित्वात् (७२६४०) अङ् वा ।

कृदृशोऽङि गुणः । ७ । ४ । १६ ।

कृदवर्त्तान्तानां दृशेऽङ् गुणः स्यादङि । अदर्शत् । अङभावे

न दृशः । ३ । १ । ४७ ।

दृशन्तेः कसो न । अद्राचीत् ११ । दन्त्य दशने । दशनं दंष्ट्रा
व्यापारः शृणोदरादित्वादनुनासिकलोपः । अतएव निपा-
तनादित्येके । तस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् अर्थनिर्देशस्याधुनिक-
त्वात् । दंशसञ्जेति (७।०।४०) नलोपः । दशति । ददंशिथ-
ददंष्ट । दंष्टा । दङ्क्ष्यति । दृश्यात् । अदाङ्चीत् १२ । कृष
विलेखने । विलेखनमाकर्षणम् । कृष्टा-कर्ष्टा । कृक्ष्यति-कर्क्ष्यति
सृश्रमृश्रकृषत्कृषट्कृषां कृष्टेः सिञ्चा वाच्यः ॥ । अक्राचीत् ।
अक्राष्टाम् । अकार्वात् । अक्राष्टाम् । अकार्चुः । मञ्जे कसः ।
अकृचत् । अकृचताम् । अकृचन् १३ । दृष्ट भस्मीकरणे ।

ददग्ध । दग्धा । धक्ष्यति । अधाक्षीत् । अदाग्धाम् ।
 अधाक्षुः १४ । मिह सेचने । मिमेह । मिमेहिथ । मेढा ।
 मेक्ष्यति । अमिक्षत् । कित निवासे रोगापनयने च । चिकि-
 त्सति । संशये प्रायेण विपूर्वः । 'विचिकित्सा तु संशय इत्य-
 भरः । अस्थानुदात्तेत्वमाश्रित्य चिकित्सते इत्यादि कश्चि-
 दुदाजहार । निवासे तु । केतयति १६ । दान खण्डने शान
 तेजने । दूतो वहत्यन्ताः (७१०६४०) स्वरितेतः । दीदांसति ।
 दीदांसते १ । शीशांसति । शीशांसते २ । अर्थविशेषे सन् ।
 अन्यत्र दानयति । शानयति । डु पच प पाके । पचति ।
 पचते । पेचिथ-पपक्ष्य । पेचे । पक्ता । पचीष्ट ३ । पच
 समवाये । सचति । सचते ४ । भज सेवायाम् । बभाज ।
 भेजतुः । भेजुः । भेजिथ-बभक्ष्य । भक्ता । भक्ष्यति ।
 भक्ष्यते । अभाक्षीत् । अभक्त ५ । रज्ज रागे । (१०१४०) नलोपः ।
 रजति । रजते । अराङ्क्षीत् । अरङ्क्त ६ । शप आक्रोशे ।
 आक्रोशो विसृद्धानुधानम् । शशाप । शपे । आशाप्सीत् ।
 अशप्त ७ । त्विष दीप्तौ । त्वेपति । त्वेपते । तित्विषे ।
 त्वेक्ष्यति । त्विचीष्ट । अत्विक्षत् । अत्विक्षाताम् ८ । यज
 देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजति । यजते ।

लित्यभ्यासस्योभयेषाम् । ६ । १ । १७ ।

वच्चादीनां ग्रह्यादीनाञ्चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि ।
 ह्रयाज ।

वचिस्वपियजादीनां किति । ६ । १ । १५ ।

वचिस्वथोर्यजादीनाञ्च सम्प्रसारणं स्यात्किति । पुनःप्रस-
ङ्गविज्ञानादित्वम् । ईजुः । ईजुः । इयजिथ—इयठ ।
ईजे । यष्टा । यक्ष्यति । इज्याट् । यक्षीष्ट । अयाक्षीत् ।
अयष्ट ८ । द्रुवपवीजसन्ताने । वीजसन्तानः चेतो विकिरणं
गर्भाधानञ्च । अयं क्तेदनेऽपि । केशान् वपति । उवाप ।
ऊपे । वप्ता । उष्यात् । वप्सीष्ट । प्र-एषवाप्सीत् । अवप्त
१० । वह प्रापणे । उवाह । उवहिय । सहिवहोरोद-
वर्षस्य (उ८६४०) । वोढा । वक्ष्यति । अवाक्षीत् । अवोढाम् ।
अवाक्षुः । अवोढ । अवक्षाताम् । अवोढुम् ११ । वस
निवासे । परस्मैपदी । वसति । उवास ।

शासिवसिघसीनाञ्च । ८ । ३ । ६० ।

द्रष्टृकुभ्याम्परस्यैषां सस्य पः स्यात् । ऊपतुः । ऊपुः । उव-
सिय-उवस्य । वप्ता । सः स्यार्द्धधातुके (उ०६४०) । वत्स्यति ।
उष्यात् । अवाप्सीत् । अयाप्ताम् । १२ । वेञ् तन्तुसन्ताने ।
व्रयति । वयते ।

वेञ्चो वयिः । २ । ४ । ४१ ।

वा स्यात्क्षिति । इकारउच्चारणार्थः । उवाय ।

ग्रहिज्यावयिव्यधिवटिविचतिवृक्षतिवृच्छति-

भृञ्जतीनां ङिति च । ६ । १ । १६ ।

एषा किति ङिति च सम्प्रसारणं स्यात् । यकारस्य माते ।

लिटि वयो यः । ६ । १ । ३८ ।

वयो यस्य सम्प्रसारणं न स्याल्लिटि । ऊयतुः । ऊयुः ।

वञ्चास्यान्यतरस्यां किति । ६ । १ । ३९ ।

वयो यस्य वो वा स्यात्किति लिटि । ऊवतुः । ऊवुः । वय-
स्तासावभावात्पुनरिति नित्यमिट् । उवयिथ । स्यानिवद्भावेन
जित्त्वान्तङ् । ऊये ऊवे । वयादेशाभावे ।

वेजः । ६ । १ । ४० ।

वेजो न सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । ववौ । ववतुः । ववुः ।
वविथ-ववाथ । ववे । वाता । ऊयात् । वासीष्ट । अवा-
सीत् १३ । व्येज संवरणे । व्ययति ।

न व्यो लिटि । ६ । १ । ४१ ।

व्येज आत्तं न स्यात् लिटि । वृद्धिः । परमपि हलादि
शेषं (७१०४०) बाधित्वा यस्य सम्प्रसारणम् उभयेषां
(७१०५४०) ग्रहणसामर्थ्यात् अन्यथा वच्चादीनां ग्रह्यादीनां
चानुवृत्तैरेव सिद्धे किन्तेन । विव्याय । विव्यतुः । विव्युः ।
इडन्त्यन्तीति (७६७४०) नित्यमिट् । विव्ययिथ । विव्याय-
विव्यय । विव्ये । व्याता । वीयात् । व्यासीष्ट । अव्यासीत् ।
अव्यास्त १४ । ह्येञ् सप्तर्ष्यां, शब्दे च ।

अभ्यस्तस्य च । ६ । १ । ३३ ।

अभ्यस्तीभविष्यतो ह्येजः सम्प्रसारणं स्यात् । ततो द्वित्वम् ।
जुहाव । जुहुवतुः । जुहुवुः । जुहोय-जुहविथ । जुहुवे ।
ह्याता । ह्यात् । ह्यासीष्ट ।

लिपिसिचिह्नम् । ३ । १ । ५३ ।

एभ्यः श्वेरङ् स्यात् । आतो लोपः (७८४४०) । अहत् ।

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । ३ । १ । ५४ ।

अहत्-अह्तात् १५ । अथ द्वौ परस्मैपदिनौ । वद व्यक्तायां
वाचि अह्-वदति । उवाद । ऊदतुः । उवदिथ । वदिता ।
उद्यात् । वदवजेति (७१६४०) वृद्धः । अवादीत् १ । दृष्टोश्चि
गतिवृद्धोः । श्वयति ।

विभाषा श्वेः । ६ । १ । ३० ।

श्वयतेः सम्प्रसारणं वा स्याद्विडि यङि च । श्रुशाव । श्रुश्वतुः ।
श्वयतेर्लिङ्ग्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः । तेन लिङ्ग्यभ्यासस्येति
(७१०५४०) सम्प्रसारणं न । शिष्याय । शिष्वियतुः । श्वयिता ।
श्वयेत् । श्रूयात् । जृस्तम्भितुङ् (७४६४०) वा ।

श्वयतेरः । ७ । ४ । १८ ।

श्वयतेरिकारस्य अकारः स्यादङि । पररूपम् (७८८४०) ।
अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् । विभाषा घेट्श्वोरिति
(७८५४०) चङ् । इयङ् । अशिष्वियत् । क्षामन्तेति (७१३४०)
न वृद्धिः । अश्वयीत् । वृत् । यजादयो वृत्ताः । आदिस्वा-
लतिगणः । तेन चुलुम्पतीत्यादिसंग्रहः ।

इति आदयः ।

ऋतेरीयङ् । ३ । १ । २६ ।

ऋतिः सौत्रस्तस्मादीयङ् स्यात् स्वार्थे । जृग्मयामयन्धातु-
रिति बहवः कृपायाच्चेत्येके । सनाद्यन्ता इति (७५७४०)
धातुत्वम् । ऋतीयते । ऋतीयाञ्चके । आर्द्धधातुकविवक्षायां
आयादयआर्द्धधातुके वेति (७५७४०) ईयङ्भावे शेषात्कर्त्तरीति
(७५४०) परस्मैपदम् । आनर्त्त । अर्त्तिष्यति । आर्त्तीत् १ ।
अद भक्षणे । द्वौ परस्मैपदिनौ ।

अदिप्रभृतिभ्यः शपः । २ । ४ । ७२ ।

लुक् स्यात् । अत्ति । अत्तः । अदन्ति ।

लिङ्यन्यतरस्याम् । २ । ४ । ४० ।

अदो घसृज् वा स्याल्लिटि । जघास । गमहनेति (७६१४०)
उपधालोपः । तस्य चर्विधिम्रति स्यानिवङ्गावनिषेधाद्वस्य
चर्त्वम् । शासिवसीति (७१०६४०) षत्वम् । जञ्जतुः । जञ्जुः ।
घसस्तासावभावात्यलि नित्यमिट् । जघसिथ । आद । आद-
तुः । इडत्त्यर्त्तीति (७६७४०) नित्यमिट् । आदिथ । अत्ता ।
अत्स्यति ।

ऊभल्भ्यो हेर्धिः । ६ । ४ । १०१ ।

होर्भलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात् । अङ्घ्रि । अत्तात् । अदानि ।

अदः सर्वेषाम् । ७ । ३ । १०० ।

अदः परस्याष्टकसार्वधातुकस्याडागमः स्यात्सर्वमतेन ।

आदत् । आत्ताम् । आदन् । आदः । आत्तम् । आत्त ।
 आदम् । आद्व । आद्व । अद्यात् । अद्याताम् । अद्युः ।
 अद्यात् । अद्याताम् । अद्यासुः ।

लुङ्सनोर्घस्त्व । २ । ४ । ३७ ।

अदो घसृष्ट स्यात् लुङि सनि च । लृदिच्चादङ् (उ० १४० सू०)
 अघसत् १ । हन द्विसागत्योः । म-णि-हन्ति ।

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिक
 लोपो भ्रूलि क्ङिति । ६ । ४ । ३७ ।

अनुनासिकेति लुप्तपठिकम् वनतीतरेषां विशेषणम् । अनु-
 नासिकान्तानां (१) मेपा वनते च लोपः स्यात्कनादो क्ङिति
 परे । यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः । तनु-
 च्छणुच्चिणुच्छणुच्छणुवनुमन् तनोत्यादयः । इतः । भ्रन्ति ।

वमोर्वा । ८ । ४ । २३ ।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णो वा स्याद्वमयोः
 परतः । म-हृण्म-म हन्ति । म-हृण्म-म हन्ति । हो हन्तेरिति
 (१५८४) कुत्वम् । जघान * । जघ्नतुः । जघ्नु ।

अभ्यासाच्च । ७ । ३ । ५५ ।

अभ्यासात्परस्य हन्तेर्नस्य कुत्वं स्यात् । जघनिथ—जघन्य ।

(१) अनुदात्तोपदेशेत्यस्य व्याख्याऽनुनासिकान्तानामिति ।

* अलिप्तिस्वात्कुत्वमित्येतत् नकारे परतद्रतिभेदः ।

हन्ता । ऋद्धनोरितीट् (उ८२१४०) । हनिष्यति । हन्तु । हतात् ।
मन्तु ।

हन्तेर्जः । ६ । ४ । ३६ ।

हौ परे । आभीयतया (उ११४०५०) जस्यासिद्धत्वाद्धेर्न लक् ।
जहि । हनानि । हनाव । हनाम । अहन् । अहताम् ।
अघ्नन् । अहनम् ।

आर्द्धधातुके । २ । ४ । ३५ ।

इत्यधिकृत्य ।

हनो बध लिङि । २ । ४ । ४२ ।

लुङि च । २ । ४ । ४३ ।

बधादेशोऽन्तः (२) । आर्द्धधातुक इति विषयसप्तमी । तेना-
र्द्धधातुकोपदेशे अकारान्तत्वादतो लोपः । बध्यात् । बध्या-
स्ताम् । आर्द्धधातुके किम् विध्यादौ हन्यात् । हन्तेरिति
(१५८४०) णत्वम् । प्र-हण्यात् । अबधीत् २ । अथ चत्वारः
स्वरितेतः । द्विष अभीतौ । द्वेष्टि । द्वेष्टे । द्वेष्टा । द्वेक्ष्यति ।
द्वेक्ष्यते । द्वेष्ट । द्विष्टात् । द्विड्ढि । द्वेषाणि । द्वेषै । द्वेषा-
वहै । अद्वेष्ट् ।

द्विषश्च । ३ । ४ । ११२ ।

लङो भेर्जुस् वा स्यात् । अद्विषुः-अद्विषन् । अद्वेषम् ।
द्विषीत । द्विचीष्ट । अद्विचत् १ । दुह प्रपूरणे । दोग्धि ।
दुग्धः । धोक्षि । दुग्धे । धुक्षे । धुग्ध्वे । दोग्धु । दुग्धि ।

(२) तेनाबधीदित्वातोहलादेशेनोरिति (उ४०४०) वा दृष्टिर्नैति बोध्यम् ।

दोहानि । धुव् । धुग्धम् । दोहै । अधोकृ । अदोहम् ।
 अदुग्धम् । अधुचत् । अधुचत २ । लुग्वा डहेति (उ६२४०)
 लुक्पक्षे तथास्ध्वंहिपु लङ्त्वदपि । दिङ् उपचये । उपचयो
 वृद्धिः । प्र-णि-देग्धि ३ । लिङ् आस्वादने । लेढि । लीढः ।
 लिहन्ति । लेचि । लीढे । लिच्चे । लीढ्वे । लेढु । लीढाम् ।
 लेहानि । अलेद् । अलिचत । अलीढ । अलिचावहि ४ ।
 चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेऽपि । इकारोऽनुदात्तो
 युज्यर्थः । “विचक्षणाः प्रथयन्” । वुम् तु न अन्तेदित
 इति (३) व्याख्यानात् । डकारस्तु अनुदात्तेत्वप्रसक्त-
 मात्मनेपदमनित्यमिति ज्ञापनार्थः तेन “स्त्रायन्तिर्भोक्सन्धी-
 त्या”दि सिध्यति । चटे । चचाते । आर्द्धधातुके ।

चक्षिङः ख्याञ् । २ । ४ । ५४ ।

वा लिटि । २ । ४ । ५५ ।

अत्र भाष्ये क्शादिरयमादेशः । असिद्धकाण्डे शस्य यो वेति
 स्थितम् । जिच्चात्पदद्वयम् । चख्यौ । चख्ये । चक्शौ ।
 चक्शे । चयो द्वितीया इति (६४४०) तु न चत्स्यासिद्धत्वात् ।
 चचक्षे । ख्याता । क्शाता । ख्यास्यति । ख्यास्यते । क्शा-
 स्यति । क्शास्यते । अचट । अचक्षीत् । ख्यायात् । क्शा-
 यात् । क्शेयात् ।

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । ३ । १ । ५२ ।

(१) इदितोत्तम् इति सूत्रे गो. पदान्ते इति सूत्रादन्त पदसामुच्चैरिति
 भावः । मनो० ।

एभ्यः क्षे रङ् । अख्यत् । अख्यत । अक्शासीत् । अक्शास्त ।
वर्जने क्शाञ् नेष्टः असनयोश्च* । समचक्षिष्ट ५ । इत्यादि ।

अथ ष्यन्तां (७११४४०) अनुदान्तेतः । ईर गतौ क्म्यने
च । ईर्त्ते । ईराञ्चके । ईरिता । ईरिष्यते । ईर्त्ताम् ।
ईर्ष्व । ईर्ष्वम् । ऐरिष्ट १ । ईड् सुतौ । ईष्टे ।

ईशः से । ७ । २ । ७७ ।

ईड् जनोर्ध्वे च । ७ । २ । ७८ ।

ईशीड्जनां सेध्वे शब्दयोः सार्वधातुकयोरिट् स्यात् । योग-
विभागो वौचत्रार्थः । ईडिषे । ईडिष्वे । एकदेशविकृत-
स्यानन्यत्वात् । ईडिष्व । ईडिष्वम् । विकृतिग्रहणेन प्रकृते-
रग्रहणात् । ऐड्वम् २ । ईश ऐश्वर्ये । ईष्टे । ईशिषे ।
ईशिष्वे ३ । आस उपवेशने । आस्ते । दयायासश्च (७६१४०) ।
आसाञ्चके । आस्यु । आध्वम् । आसिष्ट ४ । आङ् शासु
इच्छायाम् । आशास्ते । आशासाते ५ । आङ्पूर्वत्वं प्रायि-
कम् । तेन “नमोवाकं प्रशास्सुह” इति सिद्धम् । वस आच्छा-
दने । वस्ते । वस्ते । वध्वे । ववसे । वसिता । कसि गतिशा-
सनयोः । कंस्ते । कंसाते । कंसते । अयमनिदिदित्येके ।
कस्ते । तालव्यान्तोऽप्यनिदित् । कष्टे । कशाते । कक्षे ।
कड्डे ६ । णिसि चुम्बने । निंस्ते ७ । दन्त्यान्तोऽयम् ।
आभरणकारस्तु तालव्यान्त इति वभ्राम । णिजि शुद्धौ ।
निङ्क्ते । निङ्क्ते । निञ्जिता ८ । शिजि अव्यक्ते शब्दे ।
शिङ्क्ते ९ । पिजि वस्त्रे । सम्पर्चने इत्येके । उभयत्वेत्यन्ये ।

अवयवे इत्यपरे । अव्यक्ते शब्दे इतीतरे । पिङ्क्ते १० ।
 एजीत्येके । षड्क्ते ११ । वृजो वर्जने । दन्योऽद्यादिः ।
 ईदित् । एक्ते । वृजाते । वृत्ते । इदिदित्यन्ये । षड्क्ते १२ ।
 षष्ठी सम्पर्वने । षड्क्ते १३ ।

दूढ प्रा णि गर्भविमोचने । सूते । सुषुवे । सोता-सविता ।
 भूमवोरिति (७।८२०) गुणनिषेधः । सुवै । सविपीठ । अस-
 विष्ट-असोष्ट १ । ग्रीड् स्वप्ने ।

ग्रीडः सार्वधातुके गुणः । ७।८।२१ ।

क्लङिति च (७।८२०) इत्यस्यापवादः । शेते । शयाते ।

ग्रीडो रुट् । ७।१।६ ।

ग्रीडः परस्य भादेयस्यातो रुडागमः स्यात् । शेरेते । शेपे ।
 शेध्वे । शये । शेवहे । शिखे । शयिता । अशयिष्ट २ । अथ
 शौत्यन्ताः (७।१६२०) परस्मैपदिनः अङ्गिन्नाः । सु मिश्रणे
 अमिश्रणे च ।

उतो वृद्धिर्लुकि हलि । ७।३।८६ ।

सुग्विपये उकारस्य वृद्धिः स्यात्प्रिति हलादौ सार्वधातुके
 नत्वभ्यस्तस्य । यौति । युतः । युवन्ति । युयाव । यविता ।
 युयात् । इह उतो वृद्धिर्न भाष्ये “पिञ्च डिन्न डिञ्च पिङ्गेति”
 व्याख्यानात् विशेषविहितेन छित्त्वेन पिचस्य बाधात् ।
 यूयात् । ययावीत् १ । रु शब्दे ।

तुक्स्तुशब्दमः (४) सार्वधातुके । ७।३।८५ ।

(४) यस्मिन् शब्दस्य तादिकरणलुकि यमीति अमीति । सम्भवः

एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेशिङ ईङ्गा स्यात् । नाभ्य-
स्ये (७।१।१८०) त्यतोऽमुवृत्तिसम्भवे पुनः सार्वधातुकप्रह-
णमपिदर्थम् । रवीति-रौति । रुवीतः-रुतः । हलादेः किम्
रुवन्ति । तिङः किम् प्राप्यति । सार्वधातुके किम् आशिपि ।
रूयात् । विध्यादौ तु । रुयात्-रुवीयात् । अरावीत् । अर-
विष्यत् २ । तु इति सौतो धातुः । धातुत्वे इदमेव सूत्रं ज्ञा-
प्रकम् । गतिवृद्धिहिंसामु । अयञ्च लुग्विकरण इति स्मरन्ति ।
तवीति-तौति । तुवीतः-तुतः । तोता । तोष्यति ३ । ण सुतौ ।
नौति । नविता ४ । टुक्षु शब्दे । जौति । जविता ५ । क्षु
तेजने । क्षौति । क्षणविता ६ । ण प्रस्वने । स्तौति ।
मुष्णाव । स्तविता । स्तूयात् ७ । ऊर्णुञ् आच्छादने ।

ऊर्णोतेर्विभाषा । ७ । ३ । ६० ।

वा वृद्धिः स्याद्वलादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णोति-
ऊर्णोति । ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते । ऊर्णुवाते ।
ऊर्णुवते । ऊर्णोतेराम् नेति वाच्यम् * ।

न न्द्राः संयोगादयः । ६ । १ । ३ ।

अचः पराः संयोगादयो नद्रा द्विर्न भवन्ति । नुशब्दस्य
द्वित्वम् । एत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वतासिद्धीयमद्विर्वचन इति
त्वनित्यम् उभौ साम्यास्येति (७।१।६६८०) (५) लिङ्गात् ।
ऊर्णुनाव । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवुः ।

(५) उपसर्गस्याङ्गेषात्परयोरेभ्याससहितस्यानितेर्द्वयोर्नकारयोरेत्वविधा-
नाद् द्वित्वात् परमेव एत्वमिति ज्ञायते इति भावः ।

विभाषोर्णोः । १ । २ । ३ ।

इडादिप्रत्ययो वा ङित् स्यात् । ऊर्णुनुविष-ऊर्णुनविष ।
ऊर्णुविता-ऊर्णुविता । ऊर्णोतु-ऊर्णोतु । ऊर्णवानि ।
ऊर्णवे ।

गुणोऽष्टके । ७ । ३ । ६१ ।

ऊर्णोतेर्गुणः स्यादष्टके हलादौ पिति सार्धधातुके । वृद्धा-
मवादः । और्णोत् । और्णोः । ऊर्णुयात् । ऊर्णुयाः । इह
वृद्धिर्न ङित् पित्नेति भाष्यात् । ऊर्णूयात् । ऊर्णुविपीठ-
ऊर्णुविपीठ । और्णुवीत् । और्णुविष्टाम् ।

ऊर्णोतेर्विभाषा । ७ । २ । ६ ।

इडादौ परस्मैपदे परे सिचि वा वृद्धिः स्यात् । पक्षे गुणः ।
और्णुवीत् । और्णुविष्टाम् । और्णुविषुः । और्णुवीत् ८ ।
द्यु अभिगमने । द्यौति । द्योता । ९ । पु प्रसवैश्वर्ययोः ।
प्रसवोऽभ्यनुज्ञागम् । सोता । असौषीत् १० । कु शब्दे
कोता ११ । दुञ्-सुतौ । सौति-सुवीति । सुतः-सुवीतः ।
सुते-सुवीते । सुसुधूञ्भ्य (७१८४) इतोद् । असावीत् ।
मांक्षितादिति (७१८४) पत्यम् । अभ्यष्टौत् सिवादीनां वा
(७८९४) पर्यष्टौत्-पर्यसौत् १२ । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ।

ब्रुवः पञ्चानामादित आहोब्रुवः । ३ । ४ । ८४ ।

अ षो लट्, परस्मैपदानामादितः पञ्चानां णत्तादयः पञ्च

वा स्युर्ब्रुवश्चाहदेशः । अकारउच्चारणार्थः । आह । आहृतुः ।
आह्रुः ।

आहस्यः । ८ । २ । ३५ ।

भलि परे । चर्त्वम् । आत्य । आहयुः ।

ब्रुव ईट् । ७ । ३ । ६३ ।

ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात् । आत्येत्यत्र स्थानिव-
द्भावात्प्राप्तोऽयम् भलीति यत्वविधानान्न भवति ब्रवीति ।
ब्रूतः । ब्रूवन्ति । ब्रूते । आर्डधातुकाधिकारे ।

ब्रुवो वचिः । २ । ४ । ५३ ।

उवाच । उचतुः । उचुः उवचिथ—उवक्थ । उचे । वक्ता ।
ब्रवीतु । ब्रूतात् । डिञ्च पिन्नेत्यपित्वादीण् न । ब्रवाणि ।
ब्रवै । ब्रूयात् । उच्यात् । अस्यतिवक्तीत्यङ् (७११२ष्ट०) ।

वच उम् । ७ । ४ । २० ।

अडि परे । अवोचत् । अवोचत १ । अथ शास्यन्ताः (७१२६ष्ट०)
परस्मैपदिनः । इङ् त्वात्मनेपदी । इण् गतौ । एति । इतः ।

इणो यण् । ६ । ४ । ८१ ।

अजादौ प्रत्यये । इयङोऽपवादः । यन्ति । इयाय ।

दीर्घइणः किति । ७ । ४ । ६६ ।

इणोऽध्यासस्य दीर्घः स्यात्किति लिटि । ईयतुः । ईयु ।
इययिथ—इयेथ । ऐत् । ऐताम् । आयन् । इयात् । ईयात् ।

एतेर्लिङि । ७ । ४ । २४ ।

उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वः स्यादाह्रंभातुके किति लिङि ।
निरियात् । उभयत आश्रयेणान्तादिवत् । अभीयात् । अणः
किम् समेयात् । समीयादिति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य (उ५१५०) ।

इणो गा लुङि । २ । ४ । ४५ ।

गातिस्येतिषिचो (उ५१५०) लुक् । अगात् अगाताम् । अयुः
१ । इङ् अध्ययने नित्यमधिपूर्वम् । अधीते । अधीयाते ।

गाङ् लिटि । २ । ४ । ४६ ।

इङो गाङ् स्याल्लिटि लावस्याया विवक्षिते । अधि-जगे ।
अधि-जगाते । अधि जगिरे । अध्येता । अध्येयते अध्यै ।
शुणायादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य यण् । पूर्वन्वातुरुपसर्गे-
णेति दर्शने (६)ऽन्तरङ्गत्वाद्गुणात्पूर्वं सवर्णदीर्घः प्राप्तः णेरध्य-
यते वृत्तमिति (उ५१७५०) निहैशान्न भवति । अध्यैत । परत्वा-
दियङ् । तत (उ५२७५०) आट् । वृद्धिः ङ् । अध्यैयाताम् ।
अध्यैयि । अध्यैवहि । अधीयीत । अधीयीयाताम् । अधी
यीध्वम् । अधीयीय । अध्यैयीट ।

(६) पूर्व भातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेनेति मते इत्यर्थः ।

* आठयेति (११७५०) सूत्रेणेति चेत् ।

विभाषा लुङ्लुङोः । २ । ४ । ५० ।

इङो गाङ् वा स्यात् ।

गाङ्कुटादिभ्योऽजिण्ङित् । १ । २ । १

गाङादेशाल्कुटादिभ्यश्च परेऽजिणितः प्रत्यया ङितः स्युः ।

घुमास्थागापाजहातिसां हलि । ६ । ४ । ६६ ।

एषामात ईत्स्यात् हलादौ कङित्यार्द्धधातुके । अर्ध्यगीष्ट-
अर्ध्यैष्ट । अर्ध्यगीष्यत—अर्ध्यैष्यत २ । इक् स्मरणे । अय-
मप्यधिपूर्वः । अधीगर्धदयेशामिति (२६७४०) लिङ्गात् । अन्य-
याहीगर्थेत्येव ब्रूयात् । इण्वदिक इति वक्तव्यम् * । अधि-
यन्ति । अध्यगात् । केचित्तु आर्द्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवा-
तिदेशमाहुः । तन्मते यण् न । तथाच भट्टिः । “ससीतयो-
राघवयोरधीयन्निति ३ । वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्यसनखा
दनेषु । प्रजनं गर्भग्रहणम् । असनं क्षेपणम् । वेति ।
वीतः । वियन्ति । वेषि । वेमि । वीहि । अवेत् ।
अवीताम् । अवियन् । अडागसे सत्यनेकाच्त्वाद्यणिनि
केचित् । अव्यन् ४ । अत्र ईकारोऽपि धात्वन्तरमग्निलिख्यते ।
एति । ईतः । इयन्ति । ईयात् । रेपीत् ५ । या प्रापणे ।
प्रापणमिह गतिः । प्र-णि-याति । यातः । यान्ति ।

लङः शाकटायनस्यैव । ३ । ४ । १११ ।

आदन्तात्परस्य लङोभेर्जुस् वा स्यात् । अयुः—अयान् ।

यायात् । यायाताम् । यायास्ताम् ६ । वा ७ गतिगन्धनयोः ।
 गन्धनं सूचनम् । भा ८ दीप्तौ । ष्या ९ शौचे । आ १० पाके ।
 द्रा ११ कुत्सायाङ्गतौ । ष्या १२ भक्षणे । पा रक्षणे । पाया-
 स्ताम् । अपासीत् १३ । रा १४ दाने । ला १५ आदाने ।
 द्वावपि दाने इति चन्द्रः । दाप् लवने । प्र-णि-दाति (७) प्र-नि-
 दाति । दायास्ताम् अदासीत् १६ । ख्या प्रकथने १७ ।
 अयं सार्वधातुकमात्रविषयः । सस्यानत्वं नमः (८) ख्याते *
 इति वार्तिकान्तद्वाप्यं चेह लिङ्गम् । सास्यानोजिह्वामूलीयः ।
 स नेति खशाजादेशस्य खशादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः । सम्पूर्वस्य
 ख्याते प्रयोगो नेति न्यासकारः । ना भाने अकर्मकः ।
 “तनौ मसुखात् न कैटभद्विष” इति माघः । उपसर्गवशे-
 नार्थान्तरे सकर्मकः । “उदर मरिमाति सुटिना ” । नेर्ग-
 दित्यत्र (७११०) नास्य ग्रहणम् । प्र-णि-माति प्र-नि-माति १८ ।
 वच परिभाषणे । वक्ति । वक्त । अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते ।
 वञ्चवचनपर-इत्यन्ये । भिपरइत्यपरे । वग्धि । वच्यात् ।
 उच्यात् । अवोचत् १९ । विद ज्ञाने ।

(७) प्र नि-दातीत्यत्र शेषे विभाषेति (७२१४०) शत्वविकल्प पित्वेन अङ्गु-
 त्वात् एत्वसिञ्जुलौ नेत्युदाहरणे शेषम् ।

(८) सस्यानत्वं समानस्यानत्वं नेत्यनुवृत्त्यते “जिह्वामूले तु कु मोक्त” इत्युक्ते-
 खकारस्य जिह्वामूलीयतया तत्समानस्यानत्वं विसर्गस्य । अयं भावः
 यद्ययमार्द्धधातुकेऽपि प्रयुज्येत तर्हि नम ख्याते इत्यत्र तच्च आर्द्ध-
 धातुकतया कुप्पोरिति (६८४०) जिह्वामूलीयः स्यात् आर्द्धधातुक
 विषये खशादेशमात्रप्रयोजननियमे तु यकारस्याने जातयकारस्या-
 सिद्धतया शर्परे विसर्जनीय (७११४०) इत्यसौवाच मरुत्तिः स्यादिति ।

विदो लटो वा । ३ । ४ । ८३ ।

वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः । वेद । विदतुः ।
विदुः । वित्य । विदयुः । विद । वेद । विद्व । विद्व । पक्षे
वेत्ति । वित्तः इत्यादि । विवेद । विविदतुः । उषविदेति
(७७५५०) आम्पक्षे विदेत्यकारान्तनिपातनान्न लघूपधगुणः ।
विदाञ्चकार । वेदिता ।

विदाङ्कुर्वन्वित्यन्यतरस्याम् । ३ । १ । ४१ ।

वेत्तेर्लोढ्याम् गुणाभावो लोटो लुक् लोडन्तकरोत्यनुप्रयो-
गश्च वा निपात्यते । पुरुषवचने न विवक्षिते इतिशब्दात् ।

तनादिकञञ्च उः । ३ । १ । ७६ ।

तनादेः कञञ्च उप्रत्ययः स्यात् । शपोऽपवादः । तनादित्वादेव
सिद्धे कञ्ग्रहणं गणकार्यस्याऽनित्यत्वे लिङ्गं तेन “न विश्व-
मेदविश्वस्त” मित्यादि सिद्धम् । विदाङ्करोतु ।

अतउत्सार्वधातुके । ६ । ४ । ११० ।

उप्रत्ययान्तकञोऽकारस्य उत्सात्सार्वधातुके कङिति ।
उदिति तपरसामर्थ्यान्न गुणः । विदाङ्कुरुताम् । उतश्चेति
(७७०४०) हेर्लुक् । आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुत्त्वम् । विदा-
ङ्कुरु । विदाङ्कुरवाणि । अवेत् । अवित्ताम् । सिजभ्यस्तेति
(७२०४०) भौर्जुस् । अविदुः ।

दञ्च । ८ । २ । ७५ ।

धातोर्दस्य पदान्तस्य सिपि परे रुः स्याद्वा । अवेः-अवेत्
२० । अस भुवि । अस्ति ।

अमसोरल्लोपः । ६ । ४ । १११ ।

अमोऽस्तेऽश्वाकारस्य लोपः स्यात्सार्धधातुके कृडिति । स्त । सन्ति । तासस्योरिति (७।१४) सलोपः । अस्ति । स्यः । स्य । अस्ति । स्यः । स्त ।

आर्द्धधातुके । २ । ४ । ३५ ।

इत्यधिकृत्य ।

अस्तेभूः । २ । ४ । ५२ ।

बभूव । भविता । अस्तु । स्तात् । साम् । सन्तु ।

असोरेद्वावभ्यासलोपश्च । ६ । ४ । ११६ ।

घोरस्तोश्च एत्वं स्वाद्वौपरे अभ्यासलोपश्च । आभीयत्वेन एत्त्वस्यासिद्धत्वाद्धेर्धिः । अमसोरित्यल्लोपः । एधि । तातड्पक्षे एत्वं न, परेण तातङ्ग बाधात् सकृद्वताविति-न्यायात् । स्तात् । साम् । स्त । असानि । असाव । असाना । अस्तिसिचइतीट् (७२.४) । आसीत् । अमसोरित्यल्लोपस्या-भीयत्वेनासिद्धत्वादाट् । आस्ताम् । आसन् । स्यात् । भूयात् । अभूत् । सिचोऽस्तोश्च विद्यमानत्वेन विशेषणादिण् न ।

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्य्यक्षपरः । ८ । ३ । ८७ ।

उपसर्गेभ्यः प्रादुसस्य परस्यास्ते सस्य प स्यात् यकारेऽचि च परे । नि-प्यात् । प्रादु प्यात् । नि-पन्ति । प्रादुःपन्ति । यस्परः किम् अभि-स्तः २१ । गज्जू शुद्धौ ।

गृजेर्दृडिः । ७ । २ । ११४ ।

गृजेरिर्कोटद्विः स्याद्वातुप्रत्यये परे । कृडित्यजादौ वेप्यते • । त्रचेति (१२.४) प । मार्षि । गृष्टः । गृजन्ति-मार्जन्ति ।

ममार्ज्ज । ममार्जतु-ममृजतुः । ममार्ज्जिथ-ममार्ज्ज । मार्जिता-
मार्ज्ज । मृद्धि । अमार्ज्ज । अमार्जम् । अमार्ज्जोत्-अमा-
र्ज्जोत् २९ । रुदिर् अशुविमोचने ।

रुदादिभ्यः सार्वधातुके । ७ । ३ । ७६ ।

रुद् स्वप् श्वस् अन्जच् एभ्यो वलादेः सार्वधातुकस्येदं स्यात् ।
रोदिति । रुदितः । हौ परत्वादिति धित्वन् । रुदिक् ।

रुदश्च पञ्चभ्यः । ७ । ३ । ६८ ।

हलादेः पितः सार्वधातुकस्याष्टकस्य ईदृ स्यात् ।

अङ्गार्ग्यगालवयोः । ७ । ३ । ६९ ।

अरोदीत्-अरोदत् । अरुदिताम् । अरुदन् । अरोदी-
अरोदः । प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामङीङ्भ्यामन्तरङ्गत्वा-
द्यासुट् । रुद्यात् । अरुदत्-अरोदीत् २३ । जिष्पश्च शये ।
स्वपिति । स्वपितः । सुष्वाप । सुषुपतुः । सुषुपुः । सुष्वपिथ-
सुष्वपथ ।

सुविनिर्दुभ्यः सुपिस्त्वतिसमाः । ८ । ३ । ८८

एभ्यः सुष्यादेः सस्य षः स्यात् । पूर्वन्धातुरपसर्गेण युज्यते
किति लिटि परत्वात्संप्रसारणे षत्वे च कृते द्वित्वस् पूर्वत्रा-
सिद्धीयमद्विर्वचने । सुषुपुपतुः । सुषुपुपुः । अकिति
तु द्वित्वेऽभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । षत्वस्यासिद्धत्वात्ततः पूर्वं
हलादिशेषः नित्यत्वाच्च ततः सुपिरूपाभावान्न षः । सुसु-
ष्वाप । सुस्वप्ता । अस्वपीत्-अस्वपत् । स्वष्यात् । सुष्यात्

सुपुष्पात् । अस्माभ्योत् २४ । खस प्राणने । खसिति । खसिता ।
अखसीत्-अखसत् । खस्याताम् । खस्यास्ताम् । क्षान्त-
क्षणेति (७११४०) न वृद्धिः । अखसीत् २५ । आन च ।
अनिति । आन । अनिता । आनीत्-आनत् । -

अनितेः । ८ । ४ । १६ ।

उपसर्गस्यान्विमिसित्तात्परस्यानिते नस्य णः स्यात् । प्राणिति
२६ । जच्च भक्षहसनयोः । जक्षिति । जक्षितः ।

अदभ्यस्तात् । ७ । १ । ४ ।

भक्ष्य अत्स्यात् । अन्तापवादः (६) । जक्षति । सिजभ्यस्तेति
(७१०४०) भोजुस् । अजक्षुः । अयमन्तःस्यादिरित्युज्ज्वल-
दत्तो वस्वाम २७ । रुदादयः पञ्च गताः । जागट निद्राक्षये ।
जागर्त्ति । जागटतः । जाग्रति । उपविदेत्याम् (७०५४०) वा ।
जागराक्षकार-जजागार ।

जाग्रोऽविचिखल्लङित्सु । ७ । ३ । ८५ ।

जागर्त्तेर्गुणः स्याद्विचिखल्लङ्घिगोऽन्यस्मिन् वृद्धिविषये प्रति-
षेधविषये च । अजागरतुः । अजाग । अजागताम् ।
अभ्यस्तत्वात् (१०४०४०) जुस् ।

जुसि च । ७ । ३ । ८३ ।

अजादौ जुसीगन्ताद्भस्य गुणः स्यात् । अजागरः । अजादौ
किम् जागृत्युः । आशिति तु । जागर्त्यात् । जागर्त्यास्ताम् ।
जागर्त्यासुः । लुङि । अजागरीत् २८ । जागट इस् इत्यत यण्
(६) भोजनः (७८४०) इत्यस्यादेगोऽपवादः अस्यात्पवादो भोजुसिति । तत्त्व० ।

प्राप्तस्तं सार्वधातुकगुणो बाधते तं सिचि वृद्धिः, तां जाग-
र्त्तिगुणः, तत्र कृते. हलन्तलक्षणप्राप्ता नेटीति (उ३६४०)
निषिद्धा अतो हलादेरिति (उ४०४०) बाधित्वा अतो लान्त-
स्येति (उ६७४०) प्राप्ता क्षन्तेति (उ५१४०) निषिध्यते । तदाहुः ।

गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिप्रतिषेधो विकल्पनम् ।

पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यण्पूर्वः प्राप्तयो नव । इति ।
दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति ।

इदरिद्रस्य । ई । ४ । ११४ ।

दरिद्रातेरिकारः स्याद्वलादौ कृडिति सार्वधातुके । दरि-
द्रितः ।

आभ्यस्तयोरातः । ई । ४ । ११२ ।

अनयोरातो लोपः स्यात् कृडिति सार्वधातुके । दरिद्रति ।
अनेकाच्त्वादाम् (उ५७४०) वा । दरिद्राच्चकार । आतश्चौ णल-
इत्यत (उ६४४०) ओ इत्येव सिद्धे औकारविधानन्दरिद्रातेरा-
लोपे कृते अवगणार्थम् । अतएव ज्ञापकादाम्नेत्येके । दद-
रिद्रौ । ददरिद्रतुरित्यादि । यत्तु णलि ददरिद्रेति तन्निर्मू-
लमेव । दरिद्रातेरार्द्धधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः ।
लुङि वा सनि खुलि ल्युटि च न * । दरिद्राता । अदरि-
द्रात् । अदरिद्राताम् । अदरिद्रः (१०) । दरिद्रियात्

(१०) सिजम्यस्तेति (उ२०४०) भोर्जुस् लङः शाकन्नायन (उ११६४०) स्वैवे-
त्यादन्तलक्षणो विकल्पो नेह प्रवर्तते परत्वात् आभ्यस्तयोः इत्याक्षोमे
आदन्तत्वाभावाच्च ।

दरिद्रात् । अदरिद्रीत् । इट्सकौ । अदरिद्रासीत् २८ ।
 चकाष्ट दीप्तौ (उ३७४) भस्य अत् । चकासति । चकासाञ्च-
 कार । धि चेति (उ३७४) सलोपः सिचएवेत्येके । चकाङ् ।
 चकाधीत्येव भाष्यम् ।

तिष्यनस्तेः । ८ । २ । ७३ ।

पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिषि न त्वस्तेः । अचकात्-अचकाट् ।
 अचकासुः ।

सिपि धातोर्व्या । ८ । २ । ७४ ।

पदान्तस्य धातोः सस्य हः स्याद्वा । पक्षे दः । अचकाः-
 अचकात् ३० । शासु अनुशिष्टौ । शास्ति ।

शास इदङ् हलाः । ६ । ४ । ३४ ।

शास उपधाया इत्यादङि हलादौ किति च । शासिवसीति ।
 (उ३६४) षः । शिष्टः । शासति । शशास । शशासतुः । शासु-
 शिष्टात् । शिष्टाम् । शासतु ।

शा हौ । ६ । ४ । ३५ ।

शासोः शादेशः स्याद्धौ परे । तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाद्देर्धिः ।
 शाधि । अशात् । अशिष्टाम् । अशासुः । अशात्-अशाः ।
 शिष्यात् । सर्त्तिशास्तीत्यङ् (उ३७४) । अशिषत् । अशासि-
 षात् ३१ । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । एतदादयः पञ्च धातव-
 ष्छान्दसाः । दीधीते । एरनेकाचइति (उ३७४) यण् । दीध्याते ।

यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः । ७ । ४ । ५३ ।

एतयोरन्यस्य लोपः स्याद्यकारे इवर्णे च परे । इति लोपं
 बाधित्वा नित्यत्वाद्देरेत्वम् । दीध्ये । दीधीवेवीटामिति
 (७।२४०) गुणनिषेधः । दीध्याच्चक्रे । दीधिता । दीधिष्यते ।
 वेवीड् २ वेतिना तुल्ये । वीगतीत्यनेन तुल्येऽर्थे वर्तते
 इत्यर्थः । अथ त्रयः परस्मैपदिनः । पस सस्ति स्वप्ने । सस्ति ।
 सस्तः । ससन्ति । ससास । सेसतुः । सस्तु । सधि । पूर्वत्वा-
 सिद्धमिति (१२४०) सलोपस्यासिद्धत्वादतोहेरिति ३ (७।५४०)
 न लुक् । असत् । असस्ताम् । असः-असत् । सस्यात् ।
 असासीत्-अससीत् १ । सन्ति । इदित्त्वान्नुमिङ्कृते संस्तइति
 स्थिते स्कोरिति (१६६४०) सलोपे भरो-भरि सवर्णे (४३४०)
 इति तकारस्य वा लोपः । सन्तः । संसन्ति २ । बहूनां
 समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य स्कोरिति लोपामा-
 वात् । संस्ति । संस्तः । इत्येके । वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा
 वष्टि । उष्टः । उशन्ति । वजि । उष्टः । उवाश । उशतुः ।
 वशिता । वष्टु । उष्टात् । उड्ढि । अवष्ट । औष्टाम् ।
 औशन् । अवशम् । उश्याताम् । उश्यास्ताम् ३ । चर्करीतञ्च ।
 यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यम् । ह्रुङ् अपनयने । ह्रुते ।
 जुह्वे । ह्रुवीत । ह्रुषीष्ट । अह्रुष्ट ।

इत्यदादयः ।

ऊ दानादनयोः । आदाने चेत्येके । प्रीणनेऽपीति भाष्यम् ।
दानश्चेह प्रक्षेपः । सच वैधे आधारे हविष्येति स्वभावान्न-
स्यते । इतश्चत्वारः परस्मै पदिनः ।

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः । ३ । ४ । ७५ ।

शपः श्लुः स्यात् ।

श्लौ । ६ । १ । १० ।

धातोर्द्वे श्लुः । जुहोति । जुहुतः । अदभ्यस्तात् (७।२।४०)
इत्यत् । ऊश्लु वोरिति (७।८।५२) यण् । जुहति ।

भीहोभृज्जवां श्लुवच्च । ३ । १ । ३६ ।

एभ्यो लिङ्याम् वा स्यादामिङ्गाविव कार्यश्च । जुहवाञ्चकार-
जुहाव । होता । होष्यति । जुहोतु । जुहुतात् । हेर्द्धिः
(७।०।४०) । जुहुधि । आटि परत्वाद्गुणः । जुहवामि ।
परत्वात् जुसि चेति (७।२।४०) गुणः । अजुहवुः । जुहुयात् ।
ह्यात् । अहोपीत् १ । जिभी भये । विभेति ।

भियोऽन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ११५ ।

इकारः स्याद्वलादौ कङ्क्षिति सार्जधातुके । विभितः-
विभीतः । विभ्यति । विभयाञ्चकार—विभाय । भेता २ ।
ह्री लज्जायाम् । जिह्मे ति । निह्वीतः । निह्वियति । निह्व-
याञ्चकार-जिह्वाय ३ । पू पालनपूरणयोः ।

अर्त्तिपिपत्योश्च । ७ । ४ । ७७ ।

अभ्यासस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् स्त्री ।

उदोष्ठपूर्वस्य । ७ । १ । १०२ ।

अङ्गावयवौष्ठपूर्वौ यच्चतदन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात् । गुणद्वी
परत्वादिमन्वाधेते । पिपत्ति । उत्त्वम् रपरत्वम् (४२४०) ।
हलि चेति (४५७४०) दीर्घः । पिपूर्त्तः । पिपुरति । पपार ।
किति लिटि ऋच्छत्युतामिति (७६७४०) गुणे प्राप्ते ।

श्टृप्रां ह्रस्वो वा । ७ । ४ । १२ ।

एषां किति लिटि ह्रस्वो वा स्यात् । पच्चे गुणः । पप्रतुः ।
पप्रुः । पपरतुः । पपरुः । परिता-परीता । अपिपः । अपि-
पूर्त्ताम् । अपिपरुः । पिपूर्यात् । पूर्यात् । अपारीत् । अपा-
रिष्टाम् । ह्रस्वान्तोऽयमिति केचित् । पिपत्ति । पिष्टतः ।
पिप्रति । पिष्टयात् । आशिषि । प्रियात् । अपापीत् ४ ।
पाणिनीयमते तु “तं रोदसी पिष्टत” मित्यादौ ह्रान्दसत्वं
शरणम् । डुभञ् धारणपोषणयोः ।

भृजामित् । ७ । ४ । ७६ ।

भृञ् भाङ् ओहाङ् एषान्वयाणामभ्यासस्य इत्यात् स्त्री ।
विभर्त्ति । विभृतः । विभ्रति । विभ्रध्वे । (७१२८४०) ह्रव-
ङ्गावात् ह्रित्वेत्त्वे । विभरामास-वभार । वभर्थ । वभत्र ।
विभ्रहि । विभराणि । अविभः । अविभ्रताम् । अविभरुः ।
विभ्रयात् । भ्रियात् । भ्रषीष्ट । अभ्रपीत् । अभ्रत ५ । भाङ्
माने शब्दे च ।

इ हल्यघोः । ६ । ४ । ११३ ।

आभ्यस्तयोरात् इत्यात्सार्वधातुके कृडिति हलिं न तु घुसं-
ञकस्य । मिमीते । मिमाते । मिमते । प्र श्यमास्त ई ।
ओहाड् गतौ । जिहीते । जिहाते । जिहते । जिहे ।
हाता । हास्यते ७ । ओहाक् त्यागे । परस्मैपदी । जहाति ।

जहातेञ्च । ६ । ४ । ११६ ।

इत्याद्या हलादौ कृडिति सार्वधातुके । पक्षे ईत्त्वम् ।
जङ्घित-जङ्घीतः । जङ्घति ।

आ च हौ । ६ । ४ । ११७ ।

जहातेहौ परे आ स्यात् चादिदेहौ । जहाहि-जहिहि-
जहीहि । अजहात् । अजङ्गः ।

लोपो यि । ६ । ४ । ११८ ।

जहातेरालोपः स्याद्यादौ सार्वधातुके । अजहात् । एलिङि
(७६४४०) । देयात् । अहासीत् ८ । डुदाञ् दाने । प्र-णि-
ददाति । दत्तः । ददति । दत्तौ । ददौ । असोरिति (७।२२४०)
एत्वाभ्यासलोपौ । देहि । अददात् । अदत्ताम् । अददुः ।
दद्यात् । देयात् । अदात् । अदाताम् । अदुः । अदित ९ ।
डुधाञ् धारणपोषणयोः । दानेऽप्येके । प्र-णि-दधाति ।

दधस्तथोच्च । ८ । २ । ३८ ।

द्विरुक्तस्य भपन्तस्य धाधातोर्बन्धोभप् स्यात्तथोः परयोः

सुध्वोश्च परतः । वचनसामर्थ्यादालोपो न स्यानिवदिति
वामनमाधवौ । वस्तुतस्तु पूर्वतासिद्धे न स्यानिवत् । धत्तः ।
दधति । धत्यः । धत्य । दध्वः । धत्ते । धत्से । धध्वे । धेहि ।
अधित १० । अथ तयः स्वरितेतः । णिजिर् शौचपोषणयोः ।

णिजान्त्वयाणां गुणः स्तौ । ७ । ४ । ७५ ।

णिज्विज्विषामभ्यासस्य गुणः स्यात् स्तौ । नेनेक्ति । नेनित्तः ।
नेनिजति । नेक्ता । नेच्यति । नेनेक्तु । नेनिग्धि ।

नाभ्यस्तस्याऽचि पिति सार्वधातुके । ७ । ३ ।

८७ ।

लघूपधगुणो न स्यात् । नेनिजानि । अनेनेग् । अनेनित्ताम् ।
अनेनिजुः । नेनिज्यात् । निज्यात् । अनिजत्-अनैचीत् ।
अनित्त १ । विजिर् पृथग्भावे । वेवेक्ति । वेवित्ते । विवेजिय
२ । अत्र विजइडिति (७१५०४०) डित् । तन्न ओ विजी
इत्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । णिजिविजी रुधादावपि ।
विष्ल व्याप्तौ । वेवेष्टि । वेविष्टे । लुदित्वादङ् (७७६४०५०) ।
अविषत् । तडि क्स् । अजादौ क्स्स्याचीति (७७३४०)
अल्लोपः । अविचत । अविचाताम् । अविचन्त ३ । अत आ
गणान्तात्परसौपदिनञ्छान्दसाश्च । घ १ चरणदीप्तयोः ।
“जिघर्ष्यग्निं हविषा घृतेन” । भृजामित् (७१२६४०) । वज्रलं कन्द-
सीति (७५२७४०) इत्त्वम् ह २ प्रसह्यहरणे । “अयं सुवोऽभि जिह-
र्त्ति होमात्” । ऋ स गतौ । वज्रलञ्कन्दसीत्येव (७५२७४०) सिद्धे

अर्त्तिपिपत्तरींश्चेति (७१२८०) इत्त्वविधानादयस्मापायामपि ।
 अभ्यासस्यासवर्णे (७४५४०) इतीयङ् । इयर्त्ति । इयृत, ।
 इयुति । आर । आरतु, । इडत्तर्त्तीति (७६७४०) नित्य-
 मिट् । आरिथ । अर्त्ती । अरिष्यति । इयराणि । ऐयः । ऐयू-
 ताम् । ऐयस् । इयूयात् । अय्यात् । मारत् ३ । ससर्त्ति
 ४ । भस भर्त्सनदीप्तो । वमस्ति । वसिमसोर्हलीति (७५१४४)
 उपधालोप । भलो भलीति (७४०४०) सलोपः । वञ्च ।
 नस्यति ५ । कि ज्ञाने । चिकेति ६ । तुर त्वरणे । तुतोर्त्ति ।
 तुतूर्त्त' । तुतुरति ७ । धिप शब्दे । दिधेष्टि । दिधिष्ट' ८ । धन
 धान्ये । दधन्ति । दधन्त । दधनति ९ । जन जनने । जजन्ति ।

जनसनखनां सज्भलोः । ६ । ४ । ४२ ।

एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात्भलादौ सनि भलादौ कृडिति
 च । जजात । जज्ञति । जजसि । जजान । जजन्यात्
 जजायात् (१) जन्यात् जायात् १० । गा सुतौ । 'देवान्
 जिगाति सुद्युम्न । जिगीत । जिगति ११ ।

इति जुहोत्यादयः ।

(१) ये विभाषेति (७६१४०) पठ आत्त्वम् ।

दिबु क्रीडाविजिगीषाश्रवहारद्यतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्ति-
गतिषु । भृषन्ताः (उ१३४४०) परस्मैपदिनः ।

दिवादिभ्यः श्यन् । ३ । १ । ६६ ।

शपोऽपवादः । हलि चेति (१५७४०) दीर्घः । दीव्यति ।
दिदेव । देविता । देविष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत्
दीव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् १ । प्रिवु तन्तुसन्ताने ।
परि-षीव्यति । परिपिषेव । न्यषेवीत्- न्यसेवीत् २ । श्रिवु ३
गतिशोषणयोः । प्रिवु ४ निरसने । केचिदिहेमन्न पटन्ति ।
ष्णुसु अदने । आदान इत्येके । अदर्शन इत्यपरे । सुष्णोस
५ । ष्णुसु निरसने । स्तस्यति । सस्त्रास ६ । कसु हरण-
दीप्तयोः । हरणं कौटिल्यम् । चक्कास ७ । व्युष दाहे ।
वुव्योष् ८ । सुप्रष ९ च । वृती गात्रविक्षेपे । वृत्यति ।
ननर्त्त ।

सेऽसिचि कृतचृतकृदटदनृतः । ७ । २ । ५७ ।

एभ्यः परस्य सिज्भिन्नस्य सादेराङ्घ्रिधातुकस्य इङ् वा स्यात् ।
नर्त्तिष्यति- नत्स्यति । नृत्येत् । नृत्यात् । अनर्त्तीत् १० । तसी
उद्देशे । वा न्नाशेति (उ६४४०) श्यन्वा । तस्यति-तसति ।
तसतुः ततसतुः ११ । कुथ १२ पूतीभावे । पूतीभावो दौ-
र्गन्ध्यम् । पुथ १३ हिंसायाम् । गुथ १४ परिवेष्टने । क्षिप
प्रेरणे । क्षिप्यति । क्षेप्ता १५ । पुष्प विकशने । पुष्परति ।
पुपुष्प १६ । तिम टिम टीम आद्रीभावे । तिस्यति १७ ।

स्तिग्यति १८ । स्तीग्यति १९ । व्रीड् चोदने लज्जायाच्च ।
 व्रीड्यति २० । इप गतौ । इप्यति २१ । पृह् पृह् चकथ्ये ।
 चकथ्यस्तृप्तिः । सृह्यति २२ । सुह्यति २३ । जृप् भृप् वयोहानौ
 जीर्यति । जजरतु-जेरतु । जरिता-जरीता । जीर्येत् ।
 जीर्येत् । जृक्षन्निष्ठत्पुङ् (उ० ६८०) वा । ऋहृशोऽङीति (उ० ६८०)
 गुणः । अंजरतु-अजारीत् । अजारिष्टाम् २४ । भीर्यति ।
 जभरतुः । अभारीत् २५ । पूड् प्राणिप्रसवे । सूयते । सुपुवे ।
 स्वरतिसूतीति (उ० ६८०) विकल्प बाधित्वा अत्रकः क्तितीति
 (उ० ६८०) निषेधे प्राप्ते आदिनियमा (उ० ८८०) न्नित्यमिट् । सुपुविपे
 सुपुविवहे । सोता-सविता १ । दूड् परितापे । दूयते २ ।
 दीड् चयै । दीयते ।

दीडो युडचि क्ङिति । ६ । ४ । ६३ ।

दीडः परस्याजादे क्ङित आर्द्धधातुकस्य युट् स्यात् । वुग्यु-
 टावुवड्घणो (१) सिद्धौ । दिदीये ।

मीनातिमिनोतिदीडां ल्यपि च । ६ । १ । ५० ।

एपामात्त्वं स्यात् ल्यपि । चकारादशित्वेज्जनिमित्ते । दाता ।
 दास्यते । अदास्त । अदास्या ३ । डीड् विहायसा गतौ ।
 डीयते ४ । धीड् आधारे । धीयते । दिध्ये । धेता ५ ।

(१) आप्रोयत्ते आर्द्धइत्यस्यागच्छाह वुग्युटाकिति उवड्घणोरिति प्रसङ्गे
 सतीत्यादि तद्याव दिदीये इत्यत्र परमपि षणं बाधित्वा नित्यत्वा-
 दादौ युट् सति तं षणि ईकारश्च षणं न स्यादिति युट् सिद्धत्वं ।

मीङ् हिंसायाम् । हिंसात प्राणवियोगः । मीयते ६ । रीङ्
अवणे । रीयते ७ । लीङ् श्लेषणे ।

विभाषा लीयतेः । ६ । १ । ५१ ।

लीयतेरिति यका निर्देशो न तु श्यना । लीलीङोरात्त्वं वा
स्यादेन्विषये ल्यपि च । लेहा-लाता । लेष्यते लास्यते ।
एन्विषये किम् लीयते । लिल्ये ८ । व्रीङ् वृणोत्यर्थे । व्रीयते ।
वित्रिये ९ । स्वादयश्च । ओदितः (उ३४७४०) । तत्फलन्तु निष्ठा-
नत्वम् । पीङ् पाने । पीयते १० । माङ् माने । मायते ।
ममे ११ । ईङ् गतौ । ईयते । अयाञ्चके १२ । प्रीङ् प्रीतौ ।
सकर्मकः । प्रीयते । पिप्रिये १३ ।

अथ परस्मैपदिनश्चत्वारः । शो तनूकरणे ।

ओतः श्यनि । ७ । ३ । ७१ ।

लोपः स्यात् श्यनि । श्यति । श्यतः । श्यन्ति । शशौ ।
शशतुः । शाता । शास्यति । विभाषा बाधेडिति (उ६५४०)
सिचो वा लुक् लुगभावे यनरसेति (उ६५४०) इट्सकौ । अशात् ।
अशाताम् । अशुः । अशासीत् । अशासिष्टाम् १ । क्को क्केदने ।
क्यति २ । षो अन्तकर्मणि । स्यति । ससौ । अभि-ष्यति ।
अभ्यष्यत् । अभि-ससौ ३ । दो अवखण्डने । द्यति । ददौ ।
प्र-णि-दाता । देयात् । अदात् ४ ।

अथात्मनेयदिनः पञ्चदश । जनी प्रादुर्भावे ।

ज्ञाजनोज्जा । ७ । ३ । ७६ ।

अनयोज्वादेशः स्याच्छिति । जायते । जज्ञे । जज्ञाते ।
जज्ञिरे । जनिता । जनिष्यते । दीपजनेति वा (उ६१८) चिण् ।

जनिवध्योश्च । ७ । ३ । ३५ । .

अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ज्ञगिति कृति च । अजनि-
णजनिष्ट १ । दीपो दीप्तौ । दीप्यते । हिदीप्ते । अदीपि-
अदीपिष्ट २ । पूरी आप्यायने । पूर्यते । अपूरि—अपूरिष्ट-
३ । तूरी गतित्वरणहिंसनयोः । तूर्यते । तुतूरे ४ । धूरी
गूरी हिंसागत्योः । धूर्यते । दुधूरे ५ । गूर्यते । जुगूरे
६ । घूरी ७ जूरी ८ हिंसावयोहान्योः । गूरी ९ हिंसा-
स्तम्भनयोः । चूरी १० दाहे । तप ११ ऐश्वर्ये वा । अयं
धातुरैश्वर्ये वा तड्श्यन्तौ लभते । अन्यदा तु शुभिकरणः
परस्मैपदीत्यर्थः । केचित् वाग्रहणं वृत्तधातोराद्यवयव-
मिच्छन्ति (२) । तप्यते । तप्ता । तप्यते । पतेति व्यत्ययेन ।
पाठान्तरम् । “दुतच्छामानियुतः पत्यमानः”, । एतु १२वरणे ।
वृत्त्यते । पचान्तरे । वावृत्त्यते । “ ततो वावृत्त्यमाना सा राम-
शालां न्यविचतेति” भट्टिः । क्षिण उपतापे । क्षिण्यते ।
क्षेणिता १३ । काश्च दीप्तौ । काश्यते १४ । वाश्च शब्दे ।
वाश्यते १५ । ववाशे ।

अथ पञ्च स्वरितेत । मृष तितित्तायाम् । मृष्यति
मृष्यते । मसर्ष । मसृषे १ । शुचिर् पूतीभावे । पूतीभावः
लौद । शुचति । शुच्यते । शुशोच । शुशुचे । अशुचत्-

अशोचीत् । अशोचिष्ट २ । णह वन्धने । नह्यति । नह्यते ।
ननाह । ननह्व-नेह्विथ । नेह्वे । नह्वा । नह्यति । अना-
त्सीत् ३ । रज्ज रागे । रज्यति । रज्यते ४ । शप आक्रोशे ।
शप्यति । शप्यते ५ ।

अथैकादशानुदात्तेतः । पद् गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता ।
पद्येत । पत्सीष्ट ।

चिण् ते पदः । ३ । १ । ६० ।

पदेः ज्ञेचिण् स्यात्तशब्दे परे । प्र-ण्यपादि । अपत्साताम् ।
अपत्सत १ । खिद दैन्ये । खिद्यते । चिखिदे । खेंत्ता ।
अखित्त २ । विद सत्तायाम् । विद्यते । वेत्ता ३ । बुध अव-
गमने । बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यते । भुत्सीष्ट ।
अबोधि—अबुद्ध । अभुत्साताम् ४ । युध सम्प्रहारे ।
युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध ५ । कथं युद्धप्रतीति । युध-
मिच्छतीति क्यच् । अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति
वा । अनोः-रुध कामे । अनुरुध्यते ६ । अण प्राणने ।
अण्यते । आणे । अणिता ७ । अनेति दन्त्यान्तोऽयमित्येके ।
मन ज्ञाने । मन्यते । मेने । मन्ता ८ । युज समाधौ ।
समाधिविचिच्छित्तिनिरोधः अकर्मकः । युज्यते । योक्ता ९ । सृज
विसर्गे । अकर्मकः । “संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः” ।
संसृजिषे । सृष्टा । सृच्यते । लिङ्सिचाविति (७५५६०) कित्त्वान्न
पुणो नाप्यम् (ज० ४०६०६०) । सृचीष्ट । असृष्ट । असृजनाताम् १०

लिश अल्पीभावे । लिश्यते । लेष्टा । लेक्ष्यसे । लिशीष्ट ।
अलिक्षत । अलिक्षाताम् ११ ।

अथागणान्तात्परस्यैपदिनः । “राधोऽकर्मकात् एद्वावेव,
ग० । एवकारो भिन्नक्रमः राधोऽकर्मकादेव श्यन् । उदा-
हरणमाह (३) एद्वाविति । “यन्मह्यमपराध्यति” द्रुह्यतीत्यर्थः ।
“विराध्यन्तं जमेत कः” । द्रुह्यन्तमित्यर्थः । राध्यत्योदनः ।
सिध्यतीत्यर्थः । कृणाय राध्यति । दैवमर्थ्यालोचयतीत्यर्थः ।
दैवस्य धात्वर्थे अन्तर्भावाज्जीवत्यादिवदकर्मकत्वम् । रराध
रराधतुः । रराधिय । राधो हिंसायामिति (७।४७४०) एत्वा-
भ्यासलोपाविह न हिंसार्थस्य सकर्मकतया दैवादिकत्वायो-
गात् । राद्धा । रात्स्यति १ । अयं स्वादि (७।४७४०) चुरादिच्च ।
व्यध ताडने । ग्रहिव्येति (७।०६४०) संप्रसारणम् । विध्यति ।
विध्याध । विविधतुः । विव्यद्ध-विव्यधिष । व्यद्धा । व्यत्स्यति
विध्येत् । विध्यात् । अव्यात्सीत् २ । पुष पुष्टौ । पुष्यति ।
पुषोप । पुषोषिय । पोष्टा । पोच्यति । पुषादीत्यङ् (७०६४०) ।
अपुषत् ३ । शुष शोषणे । अशुषत् ४ । तुष ५ प्रीतौ । दुष ६
वैकृत्ये । श्लिष् कालिहने । श्लिष्यति । श्लिष्येप । शेष्टा ।
श्लेक्ष्यति ।

स्लिपः । ३ । १ । ४ ई ।

अस्मात्परस्यानिटशृङ्गः कसः स्यात् । उपाद्यङोऽपवाहो न तु
चिणः पुरस्ताद्वादन्यायात् ।

(३) उदाहरणमाहिति-अकर्मकत्वप्रयोजकस्य कस्यचिदर्धस्येत्यर्थः । द्रोहोऽन्ता-

आलिङ्गने । ३ । १ । ४ई ।

श्लिषश्चोरालिङ्गनएवं क्लो नान्यत् । योगविभागसामर्थ्या-
च्छलद्रुपधादिति (३७२ष्ट०) अस्याप्ययं नियमः । आश्लिच-
त्कन्यां देवदत्तः । आलिङ्गन एवेति किम् समश्लिषज्जतुका-
ष्ठम् । अङ् । प्रत्यासत्ताविह श्लिषिः । कर्माणि अनालिङ्गने
सिजेव न तु कसः । एकवचने चिण् । अश्लेषि । अश्लिचाताम् ।
अश्लिचन्त । अश्लिष्ठाः । अश्लिद्धम् ७ । शक विभाषितो मर्षणे ।
विभाषित इत्युभयपदीत्यर्थः । शक्यति शक्यते हरिन्द्रष्टुम्भक्तः ।
शशांक । शेकिय-शशक्य । शेके । शक्ता । शक्यति ।
शक्यते । अशकत् । अशक्त । सैट्कोऽयमित्येके । तन्मतेना-
निट्कारिकासु लृदित्पठितः । शकिता । शकिष्यति ८ ।
ष्विदा गात्रप्रचरणे । घर्म्मच्युतावित्यर्थः । अयं जीदिति
न्यासकारादयः । नेति हरदत्तादयः । सिध्यति । सिष्वेद ।
सिष्येदिय । स्वेत्ता । अस्विदत् ९ । क्रुध क्रोधे । क्रोद्धा ।
क्रोत्स्यति १० । क्षुध बुभुक्षायाम् । क्षोद्धा ११ । कथं क्षुधित
इति । सम्पदादिक्लिवन्तात्तारकादित्वादितच् इति माधवः ।
वस्तुतस्तु वसतिक्षुधोरितीट् (३३५२ष्ट०) । शुध शौचे । शुध्यति ।
शुशोध । शोद्धा १२ । विधु संराद्धौ । ऊदित्पाठः प्रामा-
दिकः । सिध्यति । सेद्धा । सेत्स्यति । असिधत् १३ । रध
हिंसासंराद्धयोः । संराद्धिर्निष्पत्तिः । रध्यति । रधिजभोर
चीति (३५७ष्ट०) नुम् । ररन्ध । ररन्धतुः ।

कर्म्मकः । तथाच वृद्धावित्यनेनैवाकर्म्मकत्वकथनं वृद्धिभिन्नाकर्म्मकेऽपि
यथा स्यात् । यथैवम् उदाहरणेनापि तथा दर्शयते ।

रधादिभ्यश्च । ७ । २ । ४५ ।

रध नश्च तप् हप द्रुह मुह णुह णिह एभ्यो बलाद्यार्द्धधा-
तुभ्यस्वेत् स्यात् । ररन्ध्रिभ्य-ररद्ध । ररन्ध्रिव-रेध्व ।

नेद्यलिटि रघेः । ७ । १ । ६२ ।

लिङ्गर्जो इटि रघेर्नुन्न स्यात् । रधिता—रद्धा । रधिष्यति-
रत्स्यति । ञडि नुम् । अनिदितानिति (१७८४०) नलोपः ।
अरधत् १४ । णश्च अदर्शने । नश्यति । ननाश । नैशतु ।
नेशिय ।

नसृजिनशोभल्लि । ७ । १ । ६० ।

नुम् स्यात् । ननञ् । नेशिव नेश्व । नेशिम-नेश्म । नशिता-
नष्टा । नशिष्यति—नङ्क्ष्यति । नश्येत् । नश्नात् । अनशत् * ।
म-याश्रयति ।

नशेः षान्तस्य । ८ । ४ । ३६ ।

यात्वं न स्यात् । म नष्ट । अन्तग्रहणं भूतपूर्वप्रतिपत्तपर्यन्तम् ।
म नङ्क्ष्यति । नशिष्यति १५ । तप प्रीयाने । प्रीयानं तप्ति-
स्पर्माणश्च । “नाग्निस्तृप्यति काष्ठानान्” । “पितृनताप्ती
दिति” भट्टि । इत्युभयत्र दर्शनात् । ततर्पिय-ततप्य तत-
र्प्य । तर्पिता-तर्प्ता-तर्पा । स्पृशस्पर्शयेति (७१०४४०)
सिञ्चा । अताप्तीत् अताप्तीत् अतर्पीत् यत्पत् १६ ।
हप हर्षमोहनयोः । मोहनञ्जर्व । हप्यति १७ इत्यादि ।

* नशिभन्योरल्लिङ्गेष्वेव वक्तव्यमिति (६ । ४ । १२० सू० वा०) काशिका
अत्र अलिटीति लुटि शुभित्यर्थे तेन अनेशत् सेनकात्यादि ।

“रधादित्वादिमौ वेट्कावमर्थमनुदात्तता” (४) ।

द्रुह जिघांसायाम् । वा द्रुहमुहेति (१४७४०) वा घः पक्षे ढः ।
 दुद्रोग्ध-दुद्रोढ-दुद्रोहिथ । द्रोहिता-द्रोग्धा-द्रोढा । द्रोहि-
 प्यति-भ्रोक्ष्यति । धत्वघत्वयोस्तुल्यं रूपम् । अद्रुहत् १८ ।
 मुह वैचित्ते । वैचित्त्यमविवेकः । मुह्यति । मुमोहिय-
 मुमोग्ध-मुमोढ । मोग्धा-मोढा-मोहिता । मोहिप्यति-
 मोक्ष्यति । अमुहत् १९ । षुह-उद्गिरणे । खुह्यति । सुणोह ।
 सुणोहिय-सुणोग्ध-सुणोढ । सुणुहिव-सुणुह । स्त्रोहिता-
 स्त्रोग्धा-स्त्रोढा । स्त्रोहिप्यति-स्त्रोक्ष्यति । अस्तुहत् २० । षिह
 प्रीतो । स्त्रिह्यति । सिणोह २१ । ट् रधादयः समाप्ताः
 पुषादयस्तु आ गणान्तादिति सिद्धान्तः । शमु उपशमे ।

शमामटानां दीर्घः श्यनि । ७ । ३ । ७४ ।

शमादीनामित्यर्थः । प्र-णि-शाम्यति । शेमतुः । शेमिथ ।
 शमिता । अशमत् १ । तम् काङ्क्षायाम् । ताम्यति ।
 तमिता । अतमत् २ । दम् उपशमे । उपशमे इति श्यन्तस्य
 तेन सकर्मकोऽयम् न तु शमिवदकर्मकः । अदमत् ३ । अम्
 तपसि खेदे च । आम्यति । अशमत् ४ । अम् अनवस्थाने ।
 वा आशेति (७६४४०) श्यन्त्वा । तत्र कृते शमामटानामिति
 दीर्घः । आम्यति । लुङ्ग्रङ् । अशमत् । शेषं (७८८४०) स्वादिवत् ५ ।

(४) अनुदात्ततेति अनिट्कारिकात् पाठात् अनुदात्तस्य चर्दुपधस्येति
 (७१०३४०) विकल्पेन अम् ।

चमू सहने । क्षाम्यति । चक्षमिय-चक्षय । चक्षमिव-चक्षव ।
चक्षमिम—चक्षरम् । चक्षिता-चक्ष्ता ई । अयमपित् ।
भ्वादिस्तु (७६०४०) पित् ।

“अपितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः क्षमूपः क्षमतेः क्षमा” ।

क्षामु स्वानौ । क्षाम्यति । क्षामति । शमीव श्यन्यपि द्विकु
क्षामित्येव (७६१४०) दीर्घे सिद्धे शमादिपाठो घिनुणार्थः ।
अङ् । अक्षमत् ७ । मदी हर्षे । माद्यति । अमदत् ८ । शमा-
दयोऽष्टौ गताः । असु चेषणे । अस्यति । आस । अक्षिता ।

अस्यतेस्युक् । ७ । ४ । १७ ।

अङि परे । आस्यत् । अस्य पुपादित्वादङि सिद्धे अस्यति
वक्षीति (७११२४०) वचनन्तङर्थम् । तद् तूपसर्गादस्यत्पुच्छो-
रिति (७२३०४०) वक्ष्यते । पय्यास्यत् १ । यसु मयत्ने ।

यसोऽनुपसर्गात् । ३ । १ । ७१ ।

संयसञ्च । ३ । १ । ७२ ।

श्यन्ना स्यात् । यस्यति-यसति । सं-यस्यति-सं-यसति । अनुप-
सर्गात्किम् प्र-यस्यति २ । जसु मोक्षणे । जस्यति ३ । तसु
नृपक्षये । दसु च । तस्यति । अतसत् ४ । दस्यति । अद-
सत् ५ । वसु स्वाम्ने । वस्यति । ववास । ववसतुः । न शस-
ददेति (७२१४०) निषेधः । वशादिरयमिति सते तु ।
वेसतुः । वेसुः ६ । व्युप विभागे । जयन्दाहे पठितः
(७१२२४०) । अर्थभेदेन त्वङर्थं पुनः पठ्यते । अव्युपत् ७ ।
अश्यादिः दन्त्यान्त्योऽयम् व्युसतीत्यन्ये । अयकारं वुष
इत्यपरे । सुस दाहे । अनुपत् ८ । पूर्वत (७१२२४०)

पाठःसिजर्थइत्याहुः । तदम्बादिपाठेन (७७५४०) गतार्थमिति सु-
वचम् । विस प्रेरणे । विस्यति । अविस्तत् ६ । कुस संक्षे-
षणे । अकुस्तत् १० । वुस ११ उत्सर्गे । सुस १२ खण्डने ।
ससी १३ परिणामे । परिणामो विकारः । समी इत्येके ।
लुठ १४ विलोडने । उच समवाये । उच्यति । उवोच ।
ऊचतुः । मा भवानुचत् १५ । भृशु भ्रन्शु अधःपतने ।
बभर्श । अभृशत् १६ । अनिदितामिति (१७८४०) नलोपः ।
भृश्यति । अभृशत् १७ । दृश वरणे । दृश्यति । अदृशत् १८ ।
क्षश तनूकरणे । क्षश्यति १९ । जितृष २० पिपासायाम् ।
हृष २१ तुष्टौ । श्यन्नडौ भौवादिकात् (७७५४०) विशेषः ।
रुष रिष हिंसायाम् । तीषसहेति (७७४४०) वेट् । रोषिता-
रोष्टा २२ । रेषिता-रेष्टा २३ । डिप २४ क्षेपे । कुप २५
क्रोधे । रुप २६ व्याकुलत्वे । पुप रुप लुप विमोहने ।
पुष्यति २७ । रुष्यति २८ । लुष्यति । लोपिता २९ । लुष्यतिः
सेट्कः अनिट्कारिकासु लिपिसाहचर्यात्तौदादिकस्यैव
(७१५६४०) ग्रहणात् । लुभ गार्ध्ये । गार्ध्यामाकाङ्क्षा ।
तीषसहेति (७७४४०) वेट् । लोभिता-लोब्धा । लोभिष्यति ।
लुभेत् । लुभ्यात् । अलुभत् ३० । भ्वादेराकृतिगणत्वान्लोभ-
तीत्यपीत्याहुः । लुभ सञ्चलने । लुभ्यति ३१ । णभ ३२
तुभ ३३ हिंसायाम् । लुभिनभितुभयो (७७८४०) द्युतादौ
क्रादादौ (७१६८४०) च पच्यन्ते । तेषां द्युतादित्वादङ् सिद्धः ।
क्रादित्वात्पच्चे सिज् भवत्येव । इह पाठस्तु श्यनर्थः । क्लिद्र
आद्रीभावे । क्लियति । चिक्लेदिथ-चिक्ल_त्य । चिक्लिदिव-
चिक्लिद । चिक्लिदिम-चिक्लिद्व । क्लेदिता-क्लेत्ता ३४ ।

त्रिमिंदा स्नेहने । सिदेर्गुणः (७०८४) । मेद्यति । अमि-
 दत् ३५ । द्युतादि (७०६४०) पाठादेव अमिदत् अमेदिष्टेति
 सिद्धे इह पाठोऽमेदीदिति मा भूदिति । द्युतादिभ्यो वहि-
 रेवात्मनेपदिषु पाठस्तूचितः । त्रिचिदा ३६ स्नेहनमोच-
 नयोः । कधु वृद्धौ । आनर्द्ध । आर्द्धत् ३७ । मधु अमि-
 काङ्क्षायाम् । अमृधत् ३८ । दृत् पुषादयो दिवादयश्च
 वृत्ताः । कैचित्तु पुषादिसमाप्तार्थमेव वृत्करणम् । दिवा-
 दिस्तु भ्वादिवदाकृतिगणः । तेन क्षीयते मय्यतीत्यादिसिद्धि-
 रित्याहुः ।

इति दिवादयः ।

शुद्ध अभिषवे । अभिषवः स्तयन, स्मीडनं । स्तानं, सुरासन्धानञ्च । तत्र स्तानेऽकर्मकः ।

खादिभ्यः श्रुः । ३ । १ । ७३ ।

सुनोति । सुनुतः । ऊश्रुवोरिति (उ६८४०) यणः । सुन्वन्ति सुन्वः-सुनुवः । सुन्वहे-सुनुवहे । सुषाव । सुषुवे । सोता । सुनु । सुनवानि । सुनवै । सुनुयात् । सूयात् । सुसुधू-ज्भ्यः (उ६८४०) इतीट् । असावीत् । असोष्ट । अभि-पुणोति । अभ्यपुणोत् । अभि-सुषाव ।

सुनोतेः स्यसनोः । ८ । ३ । ११७ ।

स्ये सनि च परे सुजः षो न स्यात् । वि-सोस्यति १ । पिञ्च-वन्धने । सिनोति । वि-सिनोति । सिषाय । सिष्ये । सेता २ । शिञ् निशाने । तालव्यादिः । श्रोता ३ । डुमिञ् प्रक्षे-पणे । मीनाति । मिनोतीति (उ१३४४०) आत्वम् । ममौ । ममिथ-ममाथ । मिष्ये । माता । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त ४ । चिञ् चयने । प्र-णि-चिनोति ।

विभाषा चेः । ७ । ३ । ५८ ।

अभ्यासात्परस्य चिञः कुत्वं वा स्यात्सनि लिटि च । प्र-णि-चिकाय-चिचाय । चिक्ये-चिच्ये । अचैपीत् । अचेष्ट ५ । स्तञ् आच्छादने । स्तृणोति । स्तृणुते । स्तृणोऽर्त्तोति (उ६६४०) गुणः । स्तृयात् ।

षट्तश्च संयोगादेः । ७ । २ । ४३ ।

ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिट् वा स्यात्तडि ।
 स्तरिपीठ-स्तृपीठ । अस्तरिष्ट-अस्तृत ६ । कञ् हिंसायाम् ।
 कणोति । कणुते । चकार । चकर्थ । चको । क्रियात् ।
 कपीठ । अकारपीत् । अकृत ७ । कृञ् वरणे ।

। वभूधाततन्यजगृन्मववर्थेति निगमे । ७ । २
 १ ६४ ।

एषा वेदे इडभावो निपात्यते । तेन भाषायां यलीट् ।
 ववरिथ । वटव । वटवहे । वरिता-वरीता ।

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु । ७ । २ । ४२ ।

वट् वृञ्भ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिट्वा स्यात्तडि ।

न लिङि । ७ । २ । ३६ ।

धृतो लिङ् इटो दीर्घो न स्यात् । वरिपीठ-वृपीठ । अवा-
 रीत् । अवरिष्ट-अवरीष्ट-अवृत ८ । धुञ् कम्पने । धुनोति ।
 धुनते । अधौपीत् । अधोष्यत् ९ । दीर्घान्तोऽप्ययम् ।
 धूनोति । धूनुते । स्वरतिस्वतीति (७३६४) वेट् । दुध-
 विष-दुधोय । किति लिटि तु श्रुक् इति (७६७४०) निषेधं
 याधित्वा क्तादिनियमान्नित्यमिट् । दुधुविष । सुसुधूञ्भ्य-
 इति (७६८४०) नित्यमिट् । अधावीत् । अधविष्ट-अधोष्ट १० ।

अथ परस्मैपदिन । दृड उपतापे । दूनोति १ । हि
 गतौ दृष्टौ च ।

हिनुमीना । ८ । ४ । १५ ।

अथ आ गणान्तात्परसौपदिनः । तिक तिग गतौ च ।
 चादास्कन्दने । तिक्कोति १ । तिग्नोति २ । पघ हिंसायाम् ।
 सघ्नोति ३ । जि धृषा प्राग्लो । घृष्णोति । दधर्ष ।
 धर्षिता ४ । दन्भु दम्भने । दम्भनन्दम्भः । दम्भोति । ददम्भ ।
 अस्थिग्रन्थिदम्भिसञ्जीनां लिटः कित्त्वं वेति व्याकरणान्तरम् ।
 इहाप्याश्रीयत इत्युक्तम् (७।०२४०) । अनिदितामिति (१७८४०)
 नलोपः तस्याभीयत्वादसिद्धत्वेन एत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्ती ।
 “दम्भेच्च एत्वाभ्यासलोपो वक्तव्यौ * । देभतुः ददम्भतुः ।
 इदं † किञ्चमिदपिद्विपयकमिति सुधाकरादयः तन्मते तिप्-
 सिप्रमिषु । देम् । देभिथ । देभ । इति रूपान्तरम्बोधम् ।
 अपिद्विपयकमिति न्यासकारादिमते तु । ददम्भ । ददम्भिथ ।
 ददम्भ इत्येव । दभ्यात् ५ । ऋधु ई ण्वौ । तप प्रीणन-
 इत्येके । द्भुनादित्वात् (१८२४०) णत्वं न । तप्नोति ।
 छन्दसि । आ गणान्तादधिकारोऽयम् । अह व्याप्तौ ।
 अह्नोति १ । दघ घातने मालने च । दघ्नोति २ । चमु
 भक्षणे । चम्नोति ३ । रि चि चिरि जिरि दाश ह हिंसा-
 याम् । रिणोति ४ । जिणोति ५ । अयं भाषायामपीत्येके ।
 “न तद्यशः शस्त्रभृतां जिणोति” । ऋचीत्येकएवाजादि-
 रित्यन्ये । ऋजिणोति । चिरिणोति ६ । जिरिणोति ७ ।
 दाशोति ८ । हणोति ९ । एत् ।

इति स्वादयः ।

तुद व्यथने । इतः षट् स्वरितेतः ।

तुदादिभ्यः शः । ३ । १ । ७७ ।

तुदति । तुदते । तुतोद । तुतोदिथ । तुतुदे । तोत्ता ।
अतोत्सीत् । अतुत्त १ । णुद प्रेरणे । नुदति । नुदते ।
नुनोद । नुनुदे । नोत्ता २ । दिश अतिसर्जने । अतिसर्जनं
दानम् । देष्टा । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् । अदिक्षत ३ । मसृज
पाके । ग्रहिज्येति (७।०६४०) संप्रसारणम् । मसृज् शुत्वेन शः ।
शसृज् जश्त्वेन जः । भृज्जति । भृज्जते ।

मसृजो रोपधयोरमन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ४७ ।

मसृजे रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्द्धधातुके ।
मिच्छादन्यादचः (२६४) परः । स्थानपठोनिर्देशाद्रोपधयो-
र्निवृत्तिः । वमर्ज्ज । वमर्ज्जतुः । वमर्ज्जिथ-वमर्ष्ट । वमर्ज्जे ।
रमभावे । वमर्ज्ज । वमर्ज्जतुः । वमर्ज्जिथ । स्कोरिति (१६६४०)
सलोपः । वमर्ष्टेति (१२०४) पः । वमर्ष्ट । वमर्ज्जे । मर्ष्टा-मर्ष्टा ।
मर्च्यति-मर्च्यति । कृडिति रमागमं बाधित्वा सम्प्रसारणं
पूर्वविप्रतिषेधेन । मर्ज्यात् । मर्ज्यासाम् । मर्चीष्ट-मर्चीष्ट ।
अमर्चीत्—अमर्चाचीत् । अमर्ष्ट—अमर्ष्ट ४ । क्षिप प्रेरणे ।
क्षिपति । क्षिपते । क्षेप्ता । अक्षेप्सीत् । अक्षिप्त ५ ।
क्षप विलेखने । क्षपति । क्षपते । कृष्टा-कृष्टा । कृष्यात् ।
क्षचीष्ट । स्पृशमृशकृषेति (७।०४४०) सिज्वा । पक्षे क्स्वः । सिचि
अम् वा । अक्राचीत्-अक्राचीत्-अक्रक्षत् । तडि लिङ्सिचा-

विति (७५५४०) कित्वादिम् । गलट् । अलघाताम् । अलघत ।
अलघत । अलघाताम् । अलघन्त ई ।

अपि गतो । परस्मैपदी । अपति । आनर्ष १ ।

जुपी प्रीतिसेवनयोः । आत्मनेपदिनश्चत्वारः । जुपते १ ।
ओ विजी भयचलनयोः । प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते ।

विज इट् । १ । २ । २ ।

विजेः पर इडादिः प्रत्ययो ङिङ् । उद्विजिता । उद्विजि-
प्यते २ । ओ लजी ओ लस्जी व्रीडायाम् । लजते । लेजे ३ ।
लज्जते । ललज्जे ४ ।

अथ परस्मैपदिनः । ओ व्रक्षू छेदने । ग्रहिज्या
(७१०६४०) वृश्चति । वव्रच । वव्रचतुः । वव्रश्चिष्य वव्रष्ठ ।
लिङ्ग्रभ्यासस्येति (७१०५४०) सम्प्रसारणम् रेफस्य ऋकारः
उरत् । तस्याच परस्मिन्निति (१४४०) स्थानिवद्भावात्
न सम्प्रसारण इति (१६१४०) वस्योत्त्वन्न । व्रश्चिता-व्रष्टा ।
व्रश्चिष्यति—व्रश्चति । वृश्चयात् । अव्रशीत्—अव्राचीत् १ ।
व्यच व्याजीकरणे । विचति । विव्याच । विविचतुः । व्यचिता ।
व्यचिष्यति । विच्यात् । अव्याचीत्-प्रव्यचीत् २ । व्यचे
कुटादित्वमनसीति तु नेह प्रवर्तते अनसीति पथ्यु-
दाहेन कन्मात्रविषयत्वात् । उच्छि उच्छे । उच्छति ३ । उच्छी
विवासे । उच्छति ४ । ऋच्छ गतोन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेऽपि ।
ऋच्छत्युतामिति (७६०४०) गुण । (७४२४००००) द्विहल्ग्रहण
स्थानेकहलुपलक्षणत्वान्नुट् । आनर्च्छ । आनर्च्छतुः १ । ऋ-
च्छिता ५ । मिच्छ उत्क्लेशे । उत्क्लेशः पीडा । मिमिच्छ ।

३५ विध विधाने । विधति । वेधिता ३६ । जुड़ गतौ । तवर्ग-
 मञ्चमान्त इत्येके । जुड़ति ३७ । “मरुतो जुनन्ति” ३८ । मड़
 सुखने । मड़ति । मड़िता ३९ । षड़ च । षड़ति ४० । षण
 म्रीणने । षणति । पपर्ण ४१ । टण च । टणति ४२ । मण
 ४३ हिंसायाम् । तुण कौटिल्ये । तुतोण ४४ । पुण कर्मणि
 शुभे । पुणति ४५ । मुण ४६ प्रतिज्ञाने । कुण ४७ शब्दोपकर-
 णयोः । शुन ४८ गतौ । द्रुण ४९ हिंसागतिकौटिल्येषु ।
 घुण ५० घूर्ण ५१ नमणे । पुर ऐश्वर्यदीप्तयोः । सुरति
 सुषोर । आशिषि सूर्यात् ५२ । कुर शब्दे । कुरति ।
 कूर्यात् ५३ । अत न भकुर्हुरामिति (६२०४०) निषेधो न,
 करोतेरेव तत् ग्रहणादित्याहुः । खुर ५४ छेदने । चुर ५५
 संवेष्टने । चुर ५६ विलेखने । घुर ५७ भीमार्थशब्दयोः ।
 पुर ५८ अग्रगमने । ढ(बृ)ह् ५९ उद्यमने । दन्त्योश्चादिः ।
 पवर्गोयादिरित्यन्ये । तह् स्तृह् तन्ह् हिंसार्थाः । तहति
 ततर्ह तर्हिता-तर्डा ६० । सहति । तस्तर्ह । स्तर्हिता-स्तर्डा
 ६१ । अटर्हीत्-अतार्ड्घीत् । अतार्डाम् ६२ । इप इच्छा-
 याम् । इपगमीति (७१०१४०) छः । इच्छति । एपिता-एष्टा ।
 एपिष्यति । इष्यात् । ऐपीत् ६३ । मिप साङ्घायां । मिपति ।
 मेपिता ६४ । किल ६५ श्वेतलक्रीडनयोः । तिल ६६ स्नेहे । चिल
 ६७ वसने । विल ६८ विलसने । इल ६९ सप्तक्षेपणयोः ।
 विल ७० संवरणे । दन्त्योश्चादिः । विल ७१ भेदने । शोश्चादिः
 णिल ७२ गहनने । हिल ७३ भावकरणे । शिल ७४ पिल ७५
 चञ्छे । मिल ७६ श्लेषणे । लिख अक्षरविन्यासे । लिलेख ७७ ।

कुट कौटिल्ये । गाङ्कुटादिभ्य इति (७।१।६४०) डित्तम् ।
 चुकुटिथ । चुकोट । चुकुट । कुटिता ७८ । पुट ७९
 संश्लेषणे । कुच ८० सङ्कोचने । गुज ८१ शब्दे । गुड ८२
 रक्षायाम् । डिप ८३ चेपे । कुर क्केदने । न भकुर्कुरा-
 मिति (६२०४०) न दीर्घः । कुर्यात् ८४ । स्फुट विकसने ।
 स्फुटति । पुस्फोट ८५ । सुट ८६ आक्षेपप्रमर्दनयोः । तुट
 क्केदने । वा आशेति (७६४४०) श्यन्वा । तुद्यति-तुटति ।
 तुतोट । तुटिता ८७ । तुट कलहकर्मणि । तुटति ।
 तुतोट । तुटिता ८८ । चुट ८९ कुट ९० क्केदने । जुट ९१
 बन्धने । कड ९२ मदे । लुट ९३ संश्लेषणे । कड घनत्वे ।
 घनत्वं सान्द्रता । चकर्ड । कडिता ९४ । कुड ९५ वाल्ये ।
 पुड ९६ उत्सर्गे । घुट ९७ प्रतिघाते । तुड ९८ तोड़ने ।
 तोड़नभेदः । थुड थुड संवरणे । थुडति । तुथोड ९९ ।
 तुथोड १०० । खुड १०१ कुड १०२ इत्येके । स्फुर १०३ फुल
 १०४ सञ्चलने । स्फुर स्फुरणे । स्फुल सञ्चलने इत्येके ।

स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः । ८ । ३ । ७६ ।

षत्वं वा स्यात् । निः-स्फुरति निः-फ्फुरति । स्फुर इत्यकारो-
 पधङ्गेचित्पठन्ति । पस्फार १०५ । स्फुड १०६ चुड १०७
 व्रुड १०८ संवरणे । कुड १०९ भुड ११० निमज्जन इत्येके ।

गुरी उद्यमने । अनुदात्तेत् । गुरते । जुगुरे । गुरिता ।
 णू स्तवने । दीर्घान्तः । “परिणूतगुणोदयः” । इतश्चत्वारः
 परस्मैपदिनः । नुवति । अनुवीत् १ । धू विधनने । धुवति २ ।

गु पुरीषोत्सर्गः । जुगुप्सिथ-जुगुप्सि । गुता । गुप्स्यति । अगु-
षीत् । ह्रस्वाद्दङात् (७८१२०) । अगुताम् । अगुपुः३ । भु गति-
स्थैर्ययोः । भुव इति पाठान्तरम् । आद्यस्य भुवतीत्यादि
गुवतिवत् । द्वितीयस्य सेट् । बुभुविथ । भुविता । भुविष्यति ।
भुव्यात् । अभुवीत् । अभुविष्यत् ४ ।

कुङ् शब्दे । दीर्घान्त इति कैयटादयः । कुविता ।
अकुविष्ट १ । ह्रस्वान्त इतिन्यासकारः । कुता । अकुत । वृत्
कुटादयो (७८) वृत्ताः ।

इड् व्यायामे । प्रायेण व्याड्पूर्वः । रिड् (७८१२२०)
इयङ् । व्या-प्रियते । व्या-पमे । व्या-पप्राते । व्या-परिष्यते ।
व्या-पपाताम् १ । मृड् प्राणत्यागे ।

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । १ । ३ । ई१ ।

लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृडसाङ् नान्यत्र । डित्त्व
स्वरार्थम् । म्रियते । ममार । ममर्थ । मन्निव । मर्त्तासि ।
मरिष्यति । मृपीष्ट । अमृत ।

अथ परस्मैपदिनः सप्त । रि पि गतौ लघूपधगुणात्
अन्तरङ्गत्वादियङ् । रियति । रेता १ । पियति । पेता २ ।
धि ३ धारणे । चि ४ निवासगत्योः । पु प्रेरणे । सुवति ।
सविता ५ । कृ विक्षेपे । किरति । किरत । चकार ।
चकरतुः । करिता—करीता । कीर्यात् । चकारीत् ।

किरतौ लवने । ई । १ । १४० ।

उपात्किरतेः सुडागमः स्थाक्केदेश्यै । उप-स्किरति । अड-

स्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्व इति वक्तव्यम्* । उपास्कि
रत् । उप—चस्कार ।

हिंसायाम्प्रतेञ्च । ६ । १ । १४१ ।

उपात्प्रतेञ्च किरतेः सुट् स्यात् हिंसायाम् । उप-स्किरति ।
प्रति-स्किरति ६ । गृ निगरणे ।

अचि विभाषा । ८ । २ । २१ ।

गिरतेः रेफस्य लत्वं वा स्याद्जादौ । गिरति-गिलति । ज-
गार-जगाल । जगरिथ-जगलिथ । गरि(री)ता-गलि(ली)ता ७ ।
हृङ् आदरे । आ-द्रियते । आ-द्रियेते । आ-दद्रे । आ-द-
द्रिपे । आ-दत्ता । आ-दरिष्यते । आ-दृषीष्ट । आदृत ।
आदृषाताम् १ । हृङ् अवस्थाने । ध्रियते २ ।

अथ परस्मैपदिनः षोडश । प्रच्छ ज्ञीप्तायाम् । पृच्छति ।
पप्रच्छ । पप्रच्छतुः । पप्रच्छिथ—पप्रष्ठ । प्रष्टा । प्रक्ष्यति ।
अप्राचीत् १ । वृत् किरादयो वृत्ताः । सृज विसर्गे । विभाषा
सृजिदृशोः (उ१०४४०) । ससर्जिथ-सस्रष्ठ । स्रष्टा स्रक्ष्यति ।
सृजिदृशोर्भक्त्यमकित्तीति (उ१०४४०) अमागमः । सृजेत् ।
सृज्यात् । अस्राचीत् २ । टु मसृजो शुद्धौ । मज्जति ।
ममज्ज । मसृजिनशोर्भलीति (उ१०४४०) नुम् । मसृजेरन्या-
त्पूर्वो नुम् वाच्यः* । संयोगादिलोपः (१६६४०) । ममङ् क्य-
ममेज्जिथ । मङ्गता । मङ्क्ष्यति । अमाङ्चीत् । अमाङ्-
क्ताम् । अमाङ्क्षुः ३ । रुजो भङ्गे । रोक्ता । रोक्ष्यति । अरौ-
चीत् । अरौक्ताम् ४ । भूजो ५ कौटिल्ये । रुजिवत् । कृप

स्पर्शः । छोप्ता । अछोप्तीत् ६ । रुग् रिग् हिंसायाम् ।
 तालव्यान्तौ । रोष्टा । रोक्षति ७ । रेष्टा । रेक्षति ८ । लिग्
 गती । अलिचत् ९ । स्मृग् संस्मर्गने । स्मृष्टा-स्मृष्टी । स्मृक्षति-
 स्मृक्षति । अस्मृषीत्-अस्मृषीत्-अस्मृषत् १० । विच्छ-
 गती । उपधूपेत्यायः (उ५७४०) । आर्क्षधातुके वा (उ५७४०)
 विच्छायति । विच्छायाश्चकार विविच्छ ११ । विश प्रवेशने ।
 विशति । वेष्टा १२ । मृग् आमर्गने । आमर्गनं स्पर्शः ।
 अम्नाचीत्-अमार्चीत्-अमृचत् १३ । शुद १४ । प्रेरणे
 कर्तृभिप्रायेऽपि फले परस्मै पदार्थः पुनः पाठः । पदूल् विग-
 रणगत्यवसादनेषु । सीदति १५ इत्यादि भौवादिक (उ५८४०)
 वत् इह पाठो नुम्बिकल्पार्थः । सीदती-सीदन्ती । ज्वलादौ
 (उ६०४०) पाठस्तु शार्थः । सादः । स्वरार्थश्च, शवनदान्तः
 शब्दूदान्तः । शदूल् १६ शातने । स्वरार्थएव पुनः पाठः शता
 तु नास्ति शदेः शितआत्मनेपदोक्तेः (उ६०४०) ।

अथ पट् स्वरितेतः मिल सङ्गमे । मिल लेपणो इति (उ५१२४०)
 षठितस्य पुनः पाठः कर्तृभिप्राये तद्धर्थः । मिलति । मिलते ।
 मिमेल । मिमिले १ । मुच्ल मोक्षणे ।

शे मुचादीनाम् । ७ । १ । ५६ ।

नुम् स्यात् । मुञ्चति । मुञ्चते । मोक्ता । मुच्यात् । मुञ्चोष्ट ।
 अमुचत् । अमुक्त । अमुचाताम् २ लुङ् छेदने । लुम्पति ।
 लुम्पते । अलुपत् । अलुप्त ३ । विदूल् लाभे । विन्दति ।
 विन्दते । विवेद । विविदे । व्याघ्रभूत्यादिमते सेट्कोऽयम् ।

वेदिता । भाष्यादिमतेऽनिट्कः । वेत्ता ४ । परिवेत्ता ।
परिर्वर्जने ज्येष्ठः परित्यज्य दारानग्नींश्च लब्धवानित्यर्थः ।
तन्तृचौ । लिप उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति ।
लिम्पते । लेप्ता । लिपिसिचोत्यङ् (उ० ८८०) । तङि तु वा ।
(उ० ८८०) अलिपत् । अलिपत-अलिप्त ५ । षिच क्षरणे । सिञ्च-
ति । सिञ्चते । असिचत् । असिचत-असिक्त । अभि-षिञ्चति ।
अभ्यषिञ्चत् । अभि-षिषेच ६ ।

अथ त्रयः परस्मैपदिनः । कृती कृदने । कृन्तति ।
चकर्त्त । कर्त्तिता । कर्त्तिष्यति—कर्त्स्यति । अकर्त्तीत् ७
खिद परिधाने । खिन्दति । चिखेद । खेत्ता २ । अयन्दैन्ये
दिवादौ (उ० १२७८) रुधादौ (उ० १५६८) च । पिशि अवयवे ।
पिंशति । पेशिता ३ । अयन्दीपनायामपि । 'त्वष्टा रूपाणि
पिंशतु । वृत् मुचादयः सुदादयश्च ।

इति तुदादयः ।

रुधिर आवरणे । नव स्वरिते त इरितश्च ।

रुधादिभ्यः श्रम् । ३ । १ । ७८ ।

शपोऽपवादः । मित्रादन्यादयः (१२२४० सू०) परः नित्यत्वाद्गु-
णस्वाधत्ते । रुणद्धि । श्रमसोरलोपः (७२६४० सू०) । णत्वस्या-
सिद्धत्वादनुस्वारः परसवर्णः तस्यासिद्धत्वात् णत्वञ्च “न पदा-
न्तेति (१५४०) सूत्रेणानुस्वारपरसवर्णयोरलोपो न स्यान्निवत् ।
रुन्धः । रुन्धन्ति । रुन्धे । रोद्धा । रोत्स्यति । रोत्स्यते ।
रुणद्धु । रुन्ध्यात् । रुन्द्धि । रुणधानि । रुणध्वे । अरुणत् ।
अरुन्धाम् । अरुणत्-अरुणः । अरुणधम् । अरुधत्-अरौ-
त्सीत् । अरुह १ भिदिर-विदारणे भिनन्ति । भिन्ते । भेत्ता ।
भेत्स्यति । अभिनत्-अभिनः । अभिनदम् । अभिन्ते । अभि-
दत्-अभैत्सीत् । अभिन्त २ । छिदिर द्वैधीकरणे । अच्छि-
दत्-अच्छैत्सीत् । अच्छिन्त ३ । रिचिर विरेचने । रिणक्ति ।
रिङ्क्ते । रिरेच । रिरिच्वे । रेक्ता । अरिणक् । अरिचत्-
अरैचीत् । अरिक्त ४ । विचिर पृथग्भावे । विनक्ति । विङ्क्ते
५ । क्षुदिर सम्पेयणे । क्षुणक्ति । क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत्-
अक्षौत्सीत् । अक्षुत्त ६ । युजिर योक्ता ७ । उहृदिर दोषि-
देवनयोः । हृणन्ति । हृन्ते । चच्छर्ह । सेऽसिचीति (७१२२४०)
वेट् । चच्छृदिपे-चच्छृत्से । छर्दिता । छर्दियति-छर्त्स्यति ।
अच्छृदत्-अच्छर्दीत् । अच्छर्दिष्ट । उत्तदिर-हिंसानादरयोः ।
त्तणन्ति ८ इत्यादि ।

कृती वेष्टने । परस्मैपदी । कृणन्ति १ । आर्द्धधातुके
तौदादिक्वत् (३१५७४०) ।

जिह्वी दीप्तौ । तयत्रात्मनेपदिनः ।

आन्तलोपः । ६ । ४ । २३ ।

अमः परस्य नस्य लोपः स्यात् अमसोरलोपः (७१२२४०) ।
इन्धे । इन्धेसे । इन्धिता । इन्धे । ऐन्ध । ऐन्धाः १ । खिद-
दैन्धे । खिन्ते । खेत्ता २ । विद विचारणे । विन्ते । वेत्ता ३ ।

अथ परस्यैपदिनः । शिष्ल् विशेषणे । शिनष्टि । शिष्टः ।
शिषन्ति । शिशेषिथ । शेष्टा । शेच्यति । हेर्द्धिः । जश्-
त्वम् । भरो भरीति (४३४०) वा ङलोपः अनुस्वारपरस-
वर्णौ । शिण्डि शिण्ड्ठि । शिनपाणि । अशिनट् । लृदि-
त्वादङ् (७०६४०ख०) । अशिषत् १ । पिष्ल् सञ्चूर्णने । शिषि-
वत् । पिनष्टि २ । भञ्जो आमर्दने । भनक्ति । वभञ्जिथ—
वभङ्क्ष्य । भङ्क्ता ३ । भुज पालनाभ्यवहारयोः । भुनक्ति ।
भोक्ता । भोच्यति । अभुनक् ४ । तह हिंसि हिंसायाम् ।

तण्हइम् । ७ । ३ । ६२ ।

तहः अमि कृते इमागमः स्याद्वलादौ पिति । तणेठि ।
तण्डः । ततर्ह । तर्हिता । अतणेट् ५ । त्रिनस्ति । जिहिंस ।
हिंसिता ६ । उन्दी क्लेदने । उनक्ति । उन्तः । उन्दति ।
उन्दाञ्चकार । औनत् । औन्ताम् । औन्दन् । औनः—
औनत् । औनदम् ७ । अञ्जू व्यक्तिमर्ष(मृत्त)णकान्तिगतिषु
अनक्ति । अङ्क्तः । अञ्जन्ति । आनञ्ज । आनञ्जिथ आन-
ङ्क्ष्य । अङ्क्ता अञ्जिता । अङ्ग्धि । अनजानि । आनक्

अञ्जेस्मिन् । ७ । २ । ७१ ।

अञ्जेः सिचो नित्यमिट् स्यात् । आञ्जीत् ८ । तद्ध् सङ्को-
चने । तड्क्ता—तद्धिता ९ । ओ बीजी भयचलनयोः ।
विनक्ति । विङ्क्ताः । विज इडिति (उ० १०४) डित्त्वम् । विवि-
जिय । विजिता । अविनक् । अविजीत् १० । वृजी वर्जने ।
वृणक्ति । वर्जिता ११ । षचो सम्पर्के । षणक्ति । पपर्च १२ ।
इति रुधादयः ।

अथ सप्त स्वरितेतः । तनु विस्तारे । तनादिङ्ग्रन्थ उः
(७१२१४०) तनोति । तन्वः तनुवः । तनुते । ततान । तेने ।
तनु । अतनीत्-अतानीत् ।

तनादिभ्यस्तथासोः । २ । ४ । ७६ ।

तनादेः सिचो वा लुक् स्यात्तथासोः । थासा साहचर्यादेक-
वचनान्ततशब्दो गृह्यते । तेनेह न । यूयमतनिष्ट-अतानिष्ट ।
अनुदात्तोपदेशेति (७११०४०) अनुनासिकलोपः तङि । अतत-
अतनिष्ट । अतथाः-अतनिष्ठाः १ । षणु दाने । सनोति ।
सनुते । ये विभाषा (७६३४०) । सायात्-सन्यात् । जनसनेति-
(७१३२४०) आचवम् । असात असनिष्ट । असाथाः-अस-
निष्ठाः २ । क्षणु हिंसायाम् । क्षणोति । क्षणुते । क्षयन्तेति
(७५३४०) न टङिः । अक्षणीत् । अक्षत-अक्षणिष्ट । अक्षथा-
अक्षणिष्ठाः ३ । क्षिणु च उपत्ययनिमित्तो लघूपधगुणः
संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति न भवतीत्याक्षिणादयः । भव-
त्येवेत्यन्ये । क्षिणोति—क्षेणोति । क्षेणितासि । क्षेणितासे ।
अक्षेणीत् । अक्षित-अक्षेणिष्ट ४ । ऋणु गतौ । ऋणोति-अ-
र्णीति अर्णुतः । अर्णुवन्ति । आनर्णु । आचरणे । अर्णितासि
आर्णीत् । आर्णत-आर्णिष्ट । आर्णाः-आर्णिष्ठाः ५ । ढणु
अदने । ढणोति-तर्णीति । ढणुते तर्णुते ६ । ढणु दीप्तौ ।
जघर्ष जघृणो ७ ।

अथ द्वावनुदात्तौ । वनु याचने । वनुते । ववने ।
षान्द्रमते परस्मैपदी । वनोति ववान १ । मनु अवबोधने ।
मनुते । मेने २ ।

डुक्कञ् करणे । करोति । अत उत्सार्वधातुके (७।१।४०)
कुरुतः । यण् । न भकुर्कुं रासिति (६२०४०) न दीर्घः । कुर्वन्ति ।

नित्यङ्करोतेः । ६ । ४ । १०८ ।

करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्याद्वमोः परयोः ।
कुर्वः । चकथं । कर्त्ता । चकव । करिष्यति ।

ये च । ६ । ४ । १०९ ।

कञ् उलोपः स्यादादौ प्रत्यये परे । कुर्यात् । आशिषि ।
क्रियान् । कपीष्ट । अकार्पीत् । तनादिभ्य इति (७।६।४०) लुको-
ऽभावे ह्रस्वादङ्गादिति (८१४०) सिचो लोपः । अकृत । अकृथाः ।

सम्पर्य्यपेभ्यः करोतौ भूषणे । ६ । १ । १३७ ।

समवाये च । ६ । १ । १३८ ।

सम्परिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद्भूषणे सङ्घाते चार्थे ।
सं-स्करोति । अलङ्करोतीत्यर्थः सं-स्कुर्वन्ति । सङ्घीभवन्ती-
त्यर्थः । सम्पूर्वस्य कचिदभूषणेऽपि सुट् । संस्कृतमन्त्राद्या इति
(५।२८४०) ज्ञापकात् । परिनिविभ्य इति (७।२८४०) पः । परि-ष्क-
रोति । सिवादीनां वा (७।८६४०) पर्य्यष्कार्पीत्-पर्य्यस्कार्पीत् ।

उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च । ६ ।

१ । १३९ ।

उपात्कृजः सुट् स्यादेष्वर्धेषु । चात्मागुक्तयोरर्थयोः । प्रति-

यत्नो गुणाधानम् । विकृतमेव वैकृतं विकारः । वाक्यस्याध्या-
हारः आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम् । उपस्कृता कन्या अलङ्कते-
त्यर्थः । उपस्कृता ब्राह्मणाः समुदिता इत्यर्थः । एधोदकस्योप-
स्कुरुते । गुणाधानङ्करोतीत्यर्थः । उप-स्कृतम्भुङ्क्ते विकृतमि-
त्यर्थः । उपस्कृतं ब्रूते वाक्याध्याहारेण ब्रूते इत्यर्थः ।

सुट् कात्पूर्वः । ई । १ । १३५ ।

अडभ्यासव्यवायेऽपीत्युक्तम् (उ३६८०) । सञ्चस्कार । कात्पूर्वं
इत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथाहि पूर्वं धातुरूपसर्गेण यु-
ज्यते अन्तरङ्गत्वात्सुट् ततो द्वित्वम् । एवञ्च ऋतश्च संयोगा-
देर्गुणः (उ६६८०) । सञ्चस्कारतुः । कस्यभसूत्रे (उ४८८०) ऋतो
भारद्वाजस्येति सूत्रे (उ४६८०) च कजोऽसुट् इति वक्तव्यम् * ।
तेन समुट्कात्परस्येष्ट् । सञ्चस्कारिव । सञ्चस्कारिव । गुणोऽ-
र्त्तोति (उ६६८०) । सूत्रे नित्यञ्छन्दसोति (उ५२३८०) सूत्रान्नि-
त्यमित्यनुवर्त्तते नित्यं यः संयोगादिस्येत्यर्थान्मुटि गुणो
न । सं-स्क्रियात् । ऋतश्च संयोगादेरिति (उ१४५८०) लिङ्सिचो-
नेष्ट् एकाच उपदेशे इति (उ२५८०) सूत्रादुपदेशइत्यनुवर्त्तते
उपदेशे यः संयोगादिरिति व्याख्यानात् । सं-स्कृषीष्ट । सम-
स्कृत । समस्कृपाताम् ।

इति तनादयः ।

डु क्रीञ् द्रव्यविनिमये ।

क्रादिभ्यः आ । ३ । १ । ८१ ।

क्रीणाति । ई हल्यघोः (१२०७४०) । क्रीणीतः । ईत्वात्पूर्व्यं
 केरन्तादेशः परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च । एवं भस्याङ्गाव ।
 (७२८४०४०)ततः आभ्यस्तयोरिति (७१२१४०)आल्लोपः । क्रीणन्ति ।
 क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । चिक्राय । चिक्रियतुः चिक्र-
 यिय-चिक्रेय । चिक्रियिष । चिक्रियिषे । क्रेता । क्रैष्यति ।
 क्रीयात् । क्रैषीष्ट । अक्रैषीत् । अक्रैष्ट १ । प्रीञ् तर्पणे
 कान्तौ च । कान्तिः कामना । प्रीणाति प्रीणीते १ ।
 श्रीञ् ३ पाके । मीञ् हिंसायाम् । हितुमीना (७१४६४०)
 प्र मीणाति । प्र-मीणीत । मीनातिमिनोतीत्येच्चियये (७१२३४०)
 आत्त्वम् । ममौ । मिस्यतुः । ममिय-ममाय । मिस्ये । माता ।
 मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् ।
 अमास्त ४ । पिञ् बन्धने । सिनाति । सिनीते । सिपाय ।
 सिष्ये । सेता ५ । स्कुञ् आप्रवणे ।

स्तन्मुस्तुन्मुस्तन्मुस्तुन्मुस्तुञ्भ्यश्च । ३ । १ । ८२ ।

चात् आ । स्कुनोति—स्कुनाति । स्कुनते-स्कुनोते । चुस्काव
 च्चुस्कुवे । स्कोता । अस्कौपीत् । अस्कौष्ट ६ । सान्स्वादयश्चत्वारः
 सौताः सर्वे रोधनार्था इत्येके । माधवसु प्रथमतृतीयौ -
 स्तम्भाद्यौ द्वितीयो निष्कोट्यार्थः चतुर्थो धारणार्थ इत्याह ।
 सर्वे परस्मैपदिनः । नलोपः (७१७८४०४०) वि-ष्ट

स्मोति-वि-ष्टम्नाति । अव-ष्टम्नोति-अव-ष्टम्नाति । अव-तष्टम् ।
जृस्तन्भित्यङ् वा (उ४६४०) । व्यष्टमत् व्यष्टम्नीत् । स्मोति-
स्मनाति ।

वेः स्कुम्नातेर्नित्यम् । ८ । ३ । ७७ ।

वेः परस्य स्कुम्नातेः सस्य षः स्यात् । वि-ष्कम्नोति-वि-ष्क-
म्नाति । स्कुम्नोति-स्कुम्नाति ।

हलः अः शानज्ज्ञौ । ३ । १ । ८३ ।

हलः परस्य अः शानजादेशः स्याद्धौ परे । स्तुमान् ।
स्तुमान् । स्तुमान् । स्कुमान् । पक्षे स्तुम्नुहीत्यादि । युञ्
बन्धने । युनाति । युनीते । योता ७ । क्रूञ् शब्दे ।
क्रूणाति । क्रूणीते ८ । क्रविता । द्रूञ् हिंसायाम् ।
द्रूणाति । द्रूणीते ९ । पूञ् पवने ।

प्रादीनां ह्रस्वः । ७ । ३ । ८० ।

शिति परे । पुनाति । पुनीते । पविता १० । लूञ् क्खेदने ।
लुनाति । लुनीते ११ । सूञ् आच्छादने । सूणाति ।
सूणीते । तस्तार । तस्तरतुः । स्तरिता-स्तरीता । स्तृणी-
यात् । स्तृणीत । आशिषि । स्तीर्यात् । लिङ्सिचोरिति
(उ४६४०) वेट् । न लिङीति (उ४६४०) वृत्तद्वयो लिङि
दीर्घो न स्यात् । स्तरिपीठ । उञ्चेति (उ८३४०)
किञ्चम् । स्तीर्षीष्ट । सिचि च परस्मैपदेष्विति (उ४००४०)
न दीर्घः । अस्तारीत् । अस्तारिष्टाम् । अस्तरिष्ट-अस्त-
रीष्ट-अस्तीष्ट १२ । कृञ् हिंसायाम् । कृणाति । कृणीते ।

चकार । चकरे १३ । वृञ् वरणे । वृणाति । वृणीते ।
 ववार । ववरे । वरिता-वरीता । आशिपि । उदोऽप्यूर्ध्वस्य
 (उ१२६०) (१) । वूर्यात् । वरिषोऽ-वूर्षोऽ । अवारीत् ।
 अवारिष्टाम् । अवरिष्ट-अवरीष्ट-अवूर्ष्ट १४ । धूञ् कम्पने ।
 धुनाति । धुनीते । दुधविद्य-दुधोय । दुधुविव । धोता-
 धविता । सुसुधूञ्भ्य इतीट् (उ६८०) । अधावीत् । अध-
 विष्ट अधोष्ट १५ ।

अथ वधात्यन्ताः परस्मैपदिनः । शृ हिंसायाम् ।
 शृदृप्तां हस्यो वेति (उ१२६०) हस्यपक्षे यण् अन्यदा ऋच्छ-
 त्युतामिति (उ६७०) गुणः । शश्वतुः-शश्वरतुः । श्रुक्-
 कितीति (उ६७०) निषेधस्य क्रादिनियमेन बाधः । शश-
 रिव-शश्विव । शरिता-शरीता । शृणीहि । शीर्यात् । अशा-
 रिष्टाम् १ । पृ पालनपूरणयोः । पप्रतुः-पपरतुः । आशिपि ।
 पूर्यात् २ । वृ ३ वरणे । भरण इत्येके । भृ ४ भर्त्सने ।
 भरणेऽप्येके । मृ हिंसायाम् । मृणाति । ममार ५ । ह
 विदारणे । ददरतु-दद्रुतुः ६ । जृ ७ वयोहानौ । भृ ८
 इत्येके । ध ९ इत्यन्ये । नृ १० नये * । कृ ११ हिंसायाम् ।
 कृ गतो । कृणाति । अराञ्चकार । अरिता-अरीता ।
 आर्यात्-आर्याताम् । ईर्यात् । आरीर् । आरिष्टाम्
 १२ । गृ १३ शब्दे । ज्या वयोहानौ । ग्रहिज्या (उ१६०) ।

हलः । ६ । ४ । २ ।

अद्भावयवाहलः परं यत्समासारणन्तदन्ताद्भ्य दीर्घः स्यात् ।

(१) वस्य दन्त्योष्णत्वावगमभावेन भूर्यादित्वादावुत्त्वम् ।

* (उ१०) शोपदेशोऽयमेव पर्युदसः । हस्यपाठः प्रामादिकः ।

इति दीर्घे षते । प्रादीनां ह्रस्वः (उ१६५ष्ट०) । जिनाति ।
जिज्यौ । जिज्यतुः १४ । री १५ गतिरेषणयोः । रेषणं ढक-
शब्दः । ली श्लेषणे । विभाषा लीयतेरित्येज्विषये (उ१३५ष्ट०)
आत्वं वा । ललौ-लिलाय । लाता-लेता १६ । व्री वरणे ।
व्लिनाति १७ । ली १८ गतौ । वृत् । ल्वादयो वृत्ताः । प्रा-
दयोऽपीत्येके । व्री १९ वरणे । व्री २० भये । भर इत्येके ।
व्रीष् हिंसायाम् । एपान्तयाणां ह्रस्वः । केपाञ्चिन्मते तु
न । ज्ञा अवबोधने । ज्ञाजनोज्जा (उ१३५ष्ट०) । जानाति
२१ । दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान् ह्रस्वः । वन्ध वन्धने । वध्नाति ।
वबन्धिथ वबन्ध । वन्धा । वन्वारौ । भन्त्स्यति । वधान ।
अभान्त्सीत् । पूर्वतासिद्धमिति (१२ष्ट०) भष्भावात्पूर्व-
भलो भलीति (उ४०ष्ट०) सिज्लोपः । प्रत्ययलक्षणेन
सादिप्रत्ययमात्रित्य भष्भावो न, प्रत्ययलक्षणमिति सिज्-
लोपस्यासिद्धत्वात् । अबान्धाम् । अभान्त्सुः २२ ।

वृङ् सम्भक्तौ । वृणीते । वव्रे । ववृषे । ववृध्वे । वरिता-
वरीता । अवरिष्ट-अवरीष्ट-अवृत ।

अन्य विमोचनप्रतिहर्षयोः । इतः परस्मैपदिनः ।
अन्याति । अन्यप्रन्यात्यादिना (उ१०२ष्ट०) कित्त्वपक्षे एत्त्वा-
भ्यासलोपावयत्त वक्तव्यौ इति हरदत्तादयः । अथतुः-अथुः
१ । इदङ्कित्वम्पितामपीति सुधाकरमते । अथिथ । अस्मि-
न्नपि पेंक्षे णलि । शश्राथ । उत्तमे तु शश्राथ-शश्रथेति
मांधवः । तत्र मूलं मृग्यम् । मन्य २ विलोडने । अन्य ३
ग्रन्थ ४ सन्दर्भे । अर्थभेदात् अन्येः पुनः पाठः । रूपं
तूक्तम् कुन्य संश्लेषणे । संक्षेपे इत्येके । कृयाति ।

चुकुत्य ५ । कुयेति दुर्गः । चुकोय । मृद सोदे । मृद्नाति ।
मृदान ६ । मृड च । अयं सुखेऽपि । टुत्वम् (५६४) ।
मृडणाति ७ । रुध रोये । रुभाति ८ । कुप निष्कर्षे ।
कुष्याति । कोपिता ।

निरः कुपः । ७ । २ । ४६ ।

निरः परात्कुपो वलादेराईधातुकस्य इडा स्यात् । निष्को-
पिता निष्कोषा । निरकोपीत्-निरकुचत् ९ । चुभ सञ्च-
लने । चुम्नादिषु (२) च । चुम्नाति । चुम्नीतः । घोभिता ।
चुभाण १० । णभ तुभ हिंसायाम् । नम्नाति ११ । तुम्नाति ।
नभते । तोभते १२ । इति (७७८४) श्चि । नभ्यति ।
तुभ्यतीति (७७९४) श्यनि । क्लिगू विवाधने । शादिति
(५६४०) च्चुत्वनिषेधः । क्लिन्नाति । क्लेशिता-क्लेशा । अक्ली-
शीत्-अक्लिञ्चत् १३ । अश भोजने । अन्नाति । आश १४ ।
उभस उञ्जे । उकार इत् । भस्नाति । उकार धात्ववयव
इत्येके । उभसाञ्चकार १५ । इष आभीक्ष्ण्ये । मौनः पुन्य-
श्रुशर्यौ वा आभीक्ष्ण्यम् । इष्णाति १६ । तीव्रसहेत्यत्र
(७७४४०) सहिना साहचर्यादकारविकरणस्य तौदादिक-
स्यैव इषेर्यहणन्न तु इष्यतीष्णात्योरित्याहुः । एषिता ।
वस्तुतस्तु इष्णातेरपि इडिकल्प उचितः । तथाच वार्त्तिकम्
इषेसाकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधः इति । विष विप्रयोगे ।
विष्णाति । वेष्टा १७ । प्रुप शुप स्नेहनसेवनपूरणेषु ।
प्रुष्णाति १८ । शुष्णाति १९ । पुप पुष्टौ । पोपिता-
२० । सुप स्तोये । मोपिता २१ । खच भूतप्रादु-

(२) चुम्नादिगणः तत्पुरुषसमासप्रकरणे (१८१४०) द्रष्टव्यः ।

भौवे । भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः । खच्जाति २२ ।
वान्तोऽयमित्येके ।

श्रुः शूडनुनासिके च । ६ । ४ । १६ ।

सतुक्कस्य कस्य वस्य च क्रमात् श, ऊठ्, एतावादेशौ स्तोऽनुना-
सिके, कौ, भलादौ च कृडिति । खौनाति । चखाव । खविता ।
शानचः परत्वाद्धृठि कृते हलन्तत्वाभावान्न (उ० ६५४० सू०)
शानच् । खौनीहि २३ । हेट च । दृत्वम् । हेट्टणाति २३ ।

ग्रह उपादाने । स्वरितेत् । ग्रहिन्या (उ० ६५४०) ।
गृह्णीते ।

ग्रहोऽलिटि दीर्घः । ७ । २ । ३७ ।

एकाच्चा ग्रहेर्बिहितस्येदो दीर्घः स्यात् न तु लिटि
ग्रहीता । लिटि तु । अग्रहिय । गृह्यात् । ग्रहीषीष्ट ।
क्षान्तेति (उ० ५३४०) न वृद्धिः । अग्रहीष्टाम् । अग्रहीष्ट ।
अग्रहीषाताम् । अग्रहीषत १ ।

इति क्रयादयः ।

चर स्तेये ।

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वच
वर्मावर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् । ३ । १ । २५ ।

एभ्यो णिच् स्यात् । चूर्णान्तेभ्यः प्रातिपदिकाद्वात्वर्थ (उ० ८५२०)
इत्येव सिद्धं तेषामिह ग्रहणम्प्रसङ्गार्थम् । चुरादिभ्यस्तु
स्वार्थे । पुगन्तेति (उ० १२४०) गुणः । सनाद्यन्ता इति (उ० ७४०)
धातुत्वम् । तिप्शवादिगुणायादेशौ । चोरयति ।

णिचश्च । १ । ३ । ७४ ।

णिजन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोर-
यते । चोरयामास । चोरयिता । चोर्यात् । चोरयिषीष्ट ।
णिशीति (उ० ६०४०) चङ् । णौ चङीति (उ० ६१२०) ह्रस्वः ।
द्वित्वम् । हलादिः शेषः (उ० १४०) दीर्घो लघोः (उ० ६१२०) इत्यभ्या-
सदीर्घः । अचूचुरत् । अचूचुरत १ । चिति स्मृत्याम् । चिन्त-
यति । अचिचिन्तत् । चिन्तेति पठितव्ये इदित्करणे णिचः
पाक्षिकत्वे लिङ्गम् तेन चिन्त्यात् चिन्त्यते इत्यादौ नलोपो
न । चिन्तति । चिन्तेत् २ । एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्ष-
मित्येके । अत एकहल (उ० २२४०) इत्यत उत्तिकृता चकाण
चकणतुरित्युदाहृतत्वात् विशेषापेक्षमित्यपरे । अतएव जा
हृषाद्वेत्यस्य (१) न वैयर्थ्यम् । यति सङ्कोचे । यन्तयति
४ । यन्तेति पठितुं शक्यम् । यत्तु इदित्करणाद्यन्तति

(१) सर्वेषां चुरादीनां विभाषया णिजिति स्थिते वा हृषाद्वेति (उ० ७८४०) -
गणशक्यं ज्ञापकसिद्धस्यानित्यताद्योतनार्थमिति न तद्वैयर्थ्यमेव चाहृषो-
याणामेवैकिको विकल्पोऽन्येषां व्यवस्थित प्रयोगानुसारेणेति भेदः ।

माधवेनोक्तन्तञ्चिन्त्यम् । एवं कुट्टिततिमतिषु । स्फुडि परि-
हासे । स्फुण्डयति ४ । इदित्करणत् स्फुण्डति । स्फुटोति
पाठान्तरम् । स्फुण्टयति ५ । लज् दर्शनाङ्गनयोः । कुट्टि
अनृतभाषणे । कुट्टयति ६ । लड उपसेवायाम् । लाड-
यति ७ । मिदि स्नेहने । मिन्दयति । मिन्दति ८ । ओलडि
उत्क्षेपणे । ओलण्डयति । ओलण्डति ९ । ओकार इदि-
त्येके । लण्डयति । लण्डति १० । उकारादिरयमित्यन्ये ।
उलण्डयति ११ । जल १२ । अपवारणे । लज १३ इत्येके ।
पीड अवगाहने । पीडयति ।

भाजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्या-
म् । ७ । ४ । ३ ।

एपासुप्रधाया ह्रस्वो वा स्याच्चङ्परे णौ । अपीपिडत्-अपि-
पीडत् १४ । नट १५ अवस्यन्दने । अवस्यन्दनं नाद्यम् ।
अथ १६ प्रयत्ने । प्रस्थाने इत्येके । बध १७ संयमने । बाध-
यति । वन्धेति चान्द्रः । पृ पूरणे । पारयति १८ । एवम्पूणा-
तिपिपत्तिभ्याम्परितेत्यादिसिद्धावपि परति परतइत्यादि-
सिद्धिः फलम् । ऊर्ज १९ बलप्राणनयोः । पक्ष २० परि-
ग्रहे । वर्ण २१ चर्ण २२ प्रेरणे । वर्ण, तर्ण इत्येके । प्रथ
प्रस्थाने । प्रथयति । नान्ये नितोऽहेताविति (७१७४२०) वक्ष्य-
माणत्वान्नास्य मित्तम् ।

अत् स्मृदृत्वरप्रथमदस्तृप्तशाम् । ७ । ४ । ६५

एषामभ्यासस्य अकारोऽन्तादेशः स्याच्चङ्परि णौ । इत्वाप-
वादः । अपप्रथत् २३ । यथ प्रक्षेपे ।

उक्तम् । ७ । ४ । ७ ।

उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋत्यादा चङ्परि णौ । इररासा-
मपवादः । अपीष्टथत्-अपपर्थत् २४ । पथ इत्येके । पाथ-
यति २५ । पथ सस्वन्वने । सस्ययति । अससस्यत् २६ ।
मथ च । अशशस्यत् २७ । साम् इत्येके । भज २८ ऋद्धने ।
कुट्ट छेदनभर्त्सनयोः । पूरण इत्येके । कुट्टयति २९ ।
मुट्ट ३० चुट्ट ३१ मल्लीभावे । अट्ट ३२ मुट्ट ३३ अनादरे ।
अट्टयति । अयं दोषधः दुत्वस्याभिहितत्वात् न न्द्रा इति
(७११५४०) निषेधः । आट्टिटत् । लुण्ठ स्तेये । लुण्ठयति ३४ ।
लुण्ठतीति लुटि स्तेये (७५४३०) इति भौवादिकस्य । शठ
३५ शठ ३६ असंस्कारगत्योः । शठि ३७ इत्येके । तुजि
पिजि हिंसावलादाननिकेतनेषु । तुज्जयति । पिज्जयति ।
इदित्कारणात् तुज्जति ३८ । पिज्जति ३९ । तुज पिजेति
केचित् । लजि ४० लजि ४१ इत्येके । पिस गतौ । पेसयति
४२ । पेसतीति तुं (७०६४०) शपि गतम् । साम ४३ पान्त्व-
प्रयोगे । श्वल्क ४४ वल्क ४५ परिभाषणौ । णिह ४६ स्नेहने ।
स्किट ४७ इत्येके । स्किट अनादरे । अपोपदेशत्वान्न पः । अ-
सिस्किटत् ४८ । शिष्ट् ४९ अनादरइत्येके । डिच्चस्याप्यवे-
चरितार्थत्वास्मिजन्तात्तङ् । स्थाययते । स्तिप ५० स्तेपणे । पथि
गतौ । पथयति । पथयति ५१ । पिष्ट ५२ कुट्टने । ऋदि संवरणे ।

कन्दयति । कन्दति ५३ । अण दाने । प्रायेणायं विपूर्वः । वि-
 आणयति ५४ । तड आघाते । ताडयति ५५ । खड खडि कडि
 भेदने । खाडयति ५६ । खण्डयति ५७ । कण्डयति ५८ । कुडि
 ५९ रक्षणे । गुडि ६० वेष्टने । रक्षणे इत्येके । कुठि ६१ इत्यन्ये ।
 अव-कुण्डयति । अव-कुण्डति । गुठि ६२ इत्यपरे । खुडि ६३
 खण्डने । वटि ६४ विभाजने । वडि ६५ इत्येके । भडि ६६
 भूषायां हर्षे च । भडि ६७ कल्याणे । कर्द्वि ६८ वमने ।
 पुस्त ६९ वुस्त ७० आदरानारयोः । चुद ७१ सञ्चोदने ।
 नक्क ७२ धक्क ७३ नाशने । णोपदेशलक्षणे (३४१४) पर्युद-
 स्तोऽयम् । प्र-नक्कयति । चक्क ७४ चुक्क ७५ व्यथने । चल ७६
 शौचकर्मणि तल ७७ प्रतिष्ठायाम् । तुल उन्माने । तोलयति ।
 अतुलतुलत् ७८ । कथं “तुलयति तुलना” इत्यादि अतुलोप-
 माभ्यामिति (३०५४) निपातनादङन्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धौ
 ततो णिच् । डल ७९ उत्क्षेपे । पुल ८० महत्त्वे । चुल ८१
 समुच्छ्राये । मल ८२ रोहणे । कल ८३ विल ८४-क्षेपे ।
 विल भेदने । तिल ८५ स्नेहने । चल ८६ भृतौ । पाल ८७
 रक्षणे । लूप ८८ हिंसायाम् । शुल्ल ८९ माने । शूर्प ९० च ।
 चूट ९१ क्खेदने । मुट ९२ सञ्चूर्णने । पडि पसि नाशने ।
 पण्डयति-पण्डति ९३ । पंसयति-पंसति ९४ । वज ९५
 मार्गसंस्कारगत्योः शुल्क ९६ अतिस्पर्शने । चपि गत्याम् ।
 चम्पयति-चम्पति ९७ । क्षपि क्षान्त्याम् । क्षम्पयति-क्षम्पति
 ९८ । क्खि ९९ क्खिजीवने । खर्त्त १०० गत्याम् । खम्भ १०१
 च । ज्ञप १०२ ज्ञाने ज्ञापने च । ज्ञाप मिञ्च ग० । अयं ज्ञाने
 ज्ञापने च वर्त्तते ।

मितां, ह्रस्वः । ६ । ४ । ८२ ।

मितामुपधाया ह्रस्वः स्यात्तौ परे । चपयति । यम १०३ च
परिवेषणे । चान्मिह । परिवेषणमिह वेष्टनम् । नतु भोजना,
नापि वेष्टना । यमयति चन्द्रम् परिवेष्टतइत्यर्थः । चह
परिकल्कने चहयति । अचीचहत् १०४ । कथादौ वक्ष्य-
माणस्य (७।८२४०) तु अदन्तत्वेनाग्लोपित्वाद्दीर्घमन्वद्भावी न ।
अचचहत् । चप इत्येके । चपयति १०५ । रह त्यागइत्येके ।
अरीरहत् १०६ । कथादेस्तु । अररहत् । बल प्राणने ।
ब्रलयति । चिञ् चवने ।

चिस्फुरीणी । ६ । १ । ५४ ।

आत्त' वा स्यात् ।

अर्त्तिहीवीरीकूयीक्ष्माय्यातां पुग्णौ । ७ ।

३ । ३६ ।

चपयति-चययति । चित्करणसामर्थ्यादस्य गित्त्विकल्पः । चय-
ते । प्र-णि चयति प्र-नि-चयति १०७ । नान्ये मितोऽहेतौ न ।
अहेतौ स्वार्थे गित्त्वि चपादिभ्योऽन्ये मितो न स्यु । तेन शमा
दीनाममन्तत्वप्रयुक्त मित्यत्र । घट्ट १०८ चलने । मुष्टा १०९
सङ्घाते । खट्ट ११० संवरणे । पट्ट १११ स्फिट्ट ११२ चुवि ११३
हिंसायाम् । पूल ११४ सङ्घाते । पूर्ण ११५ इत्येके । पुग्ण
इत्यन्ये । पुंस ११६ अभिवर्द्धने । टकि ११७ वन्धने । टक्क-
वति । टक्कति ११८ । धूस कान्तिकरणे । धूसयति ११९ ।

दन्तान्तः । मूर्धन्यान्त इत्येके । तालव्यान्त इ परे । कीट
१२० वर्ण । चूर्ण १२१ सङ्कोचने । पूज १२२ पूजायाम् ।
अर्क १२३ स्तवने । तपनइत्येके । श्रुठ १२४ आलस्ये । श्रुटि
शोषणे । श्रुण्वयति । श्रुण्वति १२५ । जुड १२६ प्रेरणे ।
गज मार्ज शब्दार्थौ । गाजयति १२७ । मार्जयति १२८ ।
मर्च च । मर्चयति १२९ । छ १३० प्रस्तवणे । स्वावणइत्येके । पचि
विस्तारवचने । पञ्चयति १३१ । पञ्चते इति व्यक्तार्थस्य (उ४५४)
शपि गतम् । तिज निशाने । तेजयति १३२ । कृत संशब्दने ।

उपधायाश्च । ७ । १ । १०१ ।

धातोरुपधाभूतस्य ऋत इत्यात् । रपरत्वम् । उपधायाश्चेति
(उ३४४) दीर्घः । कीर्त्तयति । उर्द्धत् (उ१०१४) अचीकृतत्-अचि
कीर्त्तत् १३३ । वर्द्ध १३४ ह्येदनपूरणयोः । कुम्बि आच्छादने ।
कुम्बयति १३५ । कुम्भि १३६ इत्येके । लुवि १३७ तुवि १३८
अदर्शने । अर्दने इत्येके । ह्लप १३९ व्यक्तायां वाचि । लृप १४०
इत्येके । चुटि १४१ ह्येदने । इल प्रेरणे । एलयति । ऐलि-
लत् १४२ । झञ्ज १४३ ग्लेच्छने । ग्लेच्छ १४४ अव्यक्तायां
वाचि । ब्रूस १४५ वर्ह १४६ हिंसायाम् । केचिदिह गर्ज १४७
गर्द १४८ शब्दे गर्ध १४९ अभिकाङ्क्षायामिति पठन्ति । गुर्द
१५० पूर्वं १५१ निकेतने । जसि रचणे । मोक्षणइति केचित् ।
जंसयति जंसति १५२ । ईड १५३ स्तुतौ । जसु १५४
हिंसायाम् । पिडि १५५ सङ्घाते । रुप १५६ रोपे । रुट १५७
इत्येके । डिप १५८ क्षेपे । टुप १५९ समुच्छ्राये ।

आ कुस्मादात्मनेपदिनः । कुस्मान्मो वेति(७।७०४०)वक्ष्यते
तमभिधायेत्यर्थः । अकस्मृगामिफलार्थमिदम् । चित सञ्चे-
तने, चेतयते १ । अचीचितत् । दशि दंशने । दंशयते ।
अददंशत् । इदित्वास्मिजभावे । दंशति २ । आकुस्मीयमात्म-
नेपदं णिच्सन्नियोगेनैवेति व्याख्यातारः । नलोपे (७।१४००)
सञ्जिसाहचर्यादम्बादेरेव ग्रहणम् । दसि दर्शनदंशनयोः ।
दंसयते । दंसति ३ । दस ४ इत्यप्येके । उप ५ डिप ई
सङ्घाते । तत्ति कुटुम्बधारणे । तन्तयते ७ । चान्द्रा धातुद्वय-
मिति मत्वा कुटुम्बयते इत्युदाहरन्ति । मति ८ गुप्तपरि-
भाषणे । साश ९ ग्रहणसंक्षेपणयोः । तर्ज १० भर्त्स ११ तर्जने ।
घस्त गन्ध अर्हने । वस्तयते १२ । गन्धयते १३ । विष्क १४
हिंसायाम् । हिष्क १५ इत्येके । निष्क १६ परिमाणे । लल -
१७ ईशायाम् । कण १८ संकोचे । तूण १९ पूरणे । स्तूण २०
आशाविशङ्कयोः । शठ २१ छायायाम् । यज २२ पूजायाम् ।
स्यम २३ वितर्के । गूर २४ उद्यमने । शम २५ लज्ज २६
आलोचने । नान्ये मितइति(७।७०४०) मित्तनिषेधः । शाम-
यते । कुत्स २७ अवक्षेपणे । लुट २८ छेदने । कुट २९
इत्येके । गल ३० स्वर्णे । मल ३१ आमण्डने । कूट ३२
आप्रदाने । अवसादने इत्येके । कुट्ट ३३ प्रतापने । वञ्च ३४
प्रलम्बने । टप शक्तिवन्धने । शक्तिवन्धनस्मजननसामर्थ्यं शक्ति-
वन्धश्च । वर्धयते ३५ । मद तृप्तियोगे । मदयते ३६ । दिवु
३७ परिकूजने । गट विज्ञाने । गारयते ३८ । विद् चेतना-
ख्यानविवासेषु । वेदयते ३९ ।

सत्तायां विद्यते, ज्ञाने वेत्ति, विन्ते विचारणे ।

विन्दते विन्दति प्राप्नोति, श्यन्लुक्शमशेष्विदं क्रमात् ॥

मन स्तम्भे । मानयते ४० । यु जुगुप्सायाम् । यावयते ४१ ।

कुस्म नाम्नो वा ग० । कुस्मेति धातुः कुस्मितस्मयने वर्तते ।

कुस्मयते । अचुकुस्मात् ४२ । अथ वा कुस्मेति प्रातिपदिकम् ।

ततो धात्वर्थे णिच् । इत्याकुस्मीयाः ।

चर्च १ अध्ययने । वुक् २ भाषणे । शब्द उपसर्गादाविष्कारे च । चाङ्गाषणे । प्रति शब्दयति । प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः । अचुपसर्गाच्च ग० । आविष्कारे इत्येव । शब्दयति ३ । कण निमीलने । काणयति । णौ चङुप्रधाया ह्रस्वः (७६१४०) । काण्यादीनां वेति * विकल्पयते । अचीकणत्-अचकाणत् ४ । जभि नाशने । जम्भयति-जम्भाति ५ । घृद क्षरणे । स्तृदयति । अस्तृषुदत् ६ । जसु ताडने । जासयति-जसति ७ । पश वन्धने । पाशयति ८ । अस रोगे । आमयति ९ । नान्ये मित इति (७१७४४०) निषेधः । 'अस गत्याद्दौ शपि गतः (७६४४०) तस्माद्धेतुमणौ आमयति ।' चट १० स्फुट ११ भेदने । विकासे शशपोः स्फुटति (७१५३४०) स्फोटते (७५२४०) इत्युक्तम् । घट सङ्घाते । घाटयति १२ । हन्त्यर्थान्च ग० । नवगण्यामुक्ता अपि हन्त्यर्थाः स्वार्थे णिच् लभन्त-इत्यर्थः । दिवु १३ मर्द्दने । उदित्त्वाद्देवतीत्यपि । अर्ज्ज १४ प्रतियत्ने । अयमर्थान्तरेऽपि । द्रव्यमर्ज्जयति । घुपिर् विशब्दने । घोपयति । घुपिरविशब्दनइति (७३५७४०) सूत्रेऽविशब्दनइति निषेधास्त्रिङ्गादनित्योऽस्य णिच् । घोपति । इरित्त्वा-दङ् (७३६४०) वा । अघुपत्-अघौपीत् । ग्यन्तस्य तु ।

अजुधुपत् १५ । आड क्रन्द सातत्ये । भौवादिक क्रन्दधातु-
 राक्षानाद्यर्थे (७४१५०) उक्तः स एवाडपूर्वो णिच् लभते
 सातत्ये । आ क्रन्दयति १६ अन्ये तु आडपूर्वो धुपि क्रन्दसा-
 तत्ये इत्याहुः । जा-घोषयति । लस १७ शिल्पयोगे । तसि १८
 भूप १९ अलङ्करणे । अव तंसयति अव-तंसति । भूपयति ।
 अर्ह २० पूजायाम् । ज्ञा निवोगे । साक्षापयति २१ । भज
 २२ विद्याणने । श्धु महसने । जशशर्द्धत्-अशीशधत् २३ ।
 यत २४ निकारोपस्कारयोः । रक २५ लग २६ नास्त्रादने ।
 रघ २७ इत्येके । रग २८ इत्यन्ये । अगू विज्ञोषणे । जघ-
 यति । ऊदित्वमिड्डिकल्पार्थम् । अतएव विभाषितो णिच् ।
 गञ्जति २९ । एवं श्धुजसुप्रभृतीनामपि बोध्यम् । लिगि
 चित्तीकरणे । लिङ्गयति लिङ्गति ३० । मुद संसर्गे । मोद-
 यति ३१ सक्तून् घृतेन । तस ३२ धारणे । ग्रहणइत्येके ।
 वारणे इत्यन्ये । उभ्रस उञ्छे । उकारो धात्वयवइत्येके ।
 नेत्यन्ये । उभ्रासयति प्रासयति ३३ । मुष ३४ प्रमोचने-
 मोदने च । यस ३५ खेदच्छेदापहरणेपु । चर ३६ मंशये ।
 च्चु महमे । हसने चेत्येके । व्यावयति ३७ व्युत्थेत्येके ।
 च्योसयति ३८ । सुतोषकल्कने ग० । अयकल्कनं मिथीकर-
 णमित्येके । चिन्तनमित्यन्ये । भावयति ३९ । रुपेद्य ग० ।
 कल्पयति ४० ।

सा स्वदःसकर्मकात् ग० । स्पृष्टिमभिधाय सम्प्रत्यक्त-
 म्भ्य एय णिच् । घस ग्रहणे । घासयति १ फलम् । पुप-
 धारणे । पोषयति २ आभरणम् । टल विदारणे । दालयति ३ ।
 पट ४ पुट ५ मट ६ तुजि ७ मिजि ८ मिजि ९ तुजि १०

मजि ११ लघि १२ तसि १३ पिसि १४ कुसि १५ दशि १६
कुशि १७ घट १८ घटि १९ वहि २० बर्हि २१ वल्ह २२
गुप २३ धूप २४ विच्छ २५ चीव २६ पुथ २७ लोड २८
लोच २९ एद ३० कुप ३१ तर्क ३२ वतु ३३ वधु ३४
भाषार्थाः । पाटयति । पोटयति । लोटयति । तुञ्जयति-
तुञ्जति । एवम्परेषाम् । घाटयति । घण्टयति ।

नाग्लोपिशाखृदिताम् । ७ । ४ । २ ।

णिच्यग्लोपिनः शास्तेर्ज्जदिताञ्च उपधाया ह्रस्वी न स्याच्चङ्-
परे णौ । अलुलोकत् । अलुलोचत् । वर्त्तयति । वर्द्धयति ।
उदिच्चात् । वर्त्तति । वर्द्धति । रुठ ३५ लजि २६ अजि
३७ दशि ३८ मशि ३९ रुशि ४० रुसि ४१ शीक ४२
(ण)नट ४३ पुटि ४४ जिवि ४५ रवि ४६ लघि ४७ अहि ४८
रहि ४९ महि ५० च । लडि ५१ तड ५२ नल ५३ च । पूरी
५४ आषायने । ईदिच्चन्निष्ठायासिङ्निषेधाय । अतएव
णिच्चा । पूरयति-पूरति । रुज ५५ हिंसायाम् । षद ५६
आस्वादेने । स्वाद ५७ इत्येके असिखदत् । दीर्घस्य त्वषोप-
देशत्वात् । असिखदत् ।

आ धृषाद्वा ग० । इतर्ज्जं विभाषितणिचः धृषधातुसभि-
व्याप्य । युज श्च संयमने । योजयति-योजति अयौचीत्
—१ । पर्च्चयति-पर्चति । पर्चिता । अपर्चीत् २ । अर्च ३
पूजायाम् । पृह मर्षणे । साहयति ४ । “सएवायन्नागः सहति
कलभेभ्यः परिभवम्” । ईर ५ क्षेपे । ली द्रवीकरणे ।

नाययति-लयति । लेता ६ । वृजो वर्जने । वर्जयति-वर्जति ।
 ७ । वृज् आवरणे । वारयति-वरति वरते । वरिता-वरीता ।
 ८ । जृ वयोहानौ । जारयति-जरति । जरिता-जरीता ९ ।
 ज्वि च । ज्वाययति-ज्वयति । ज्वेता । रि च वियोजन-
 सम्पर्चनयोः । रेचयति-रेचति । रेक्ता १० । शिष असर्ज्योप-
 योगे । शेषयति-शेषति । शेषा । अशिञ्जत् ११ । अयं विपू-
 र्ज्योऽतिशये । तप दाहे । तापयति-तपति । तप्ता १२ । तप-
 तप्तौ । सन्दीपने इत्येके । तर्पयति-तर्पति । तर्पिता १३ ।
 कृदी सन्दीपने । कर्दयति-कर्दति । कर्दिता । कर्दिष्यति १४ ।
 सेऽसिञ्चीति (७।१२४०) विकल्पो न, साहचर्यात्तत्र रौधा-
 दिकस्यैव ग्रहणात् । चृप १५ कृप १६ इप १७ सन्दीपन
 इत्येके । चर्पयति । कर्पयति । दृभी भये । दर्भयति-दर्भति ।
 दर्भिता १८ । दृभ १९ सन्दर्भे । अयन्तुदादावीदित् (७।५।४०) ।
 अथ २० मोक्षणे । हिंसायामित्येके । मी गतौ माययति-
 मयति । मेता २१ । ग्रन्थ वन्धने । ग्रन्थयति-ग्रन्थति २२ ।
 चीक २३ आमर्षणे । चीक २४ च । अर्ह हिंसायाम् ।
 स्वरितेत् । अर्हयति-अर्हति । अर्हते २५ । हिंसि हिंसा-
 याम् । हिंसयति-हिंसति २६ । हिमस्तीति (७।५।६४०) अमि
 गतम् । अर्ह २७ पूजायाम् । आडः पद पदार्थे । आ-सा-
 दयति आ-सीदति । पाप्मेति (७८६४०) सीदादेशः ।
 आसत्ता । आसात्सीत् २८ । शुन्ध शौचकर्माणि । शुन्धिता ।
 अशुन्धीत् । अशुन्धिष्टाम् २९ । छद ३० अपवारणे ।
 स्वरितेत् । जुष परितर्कणे । परितर्कणमूहो हिंसा वा ।
 परितर्पण इत्यन्ये । परितर्पणम्परितृप्ति क्रिया । जोषयति

जोषति ३१ । प्रीतिसेवनयोज्ज्वलते इति (७।१०४०) तुदादौ ।
धूञ् कम्पने । गावित्यधिकृत्य । धूञ्प्रीजोर्नुङ् वक्तव्यः ३ ।
धूनयति धवति । धवते । केचित्तु धूञ्प्रीणोरिति पठित्वा-
प्रीणातिमाहचर्याङ्गुनातेरेव नुकमाङ्गः । धावयति ३२ ।
अयं स्वादौ (७।४६४०) क्रादौ (७।६६४०) तुदादौ च ७।१५३४०
स्वादौ (७।४६४०) तस्य-स्य । तथाच कविरहस्ये ।

“धूनोति चम्पकवनानि धूनोत्यशोक-
ञ्चूतन्धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ।
वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्पारेणून्
यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीञ्च ॥

प्रीञ् तर्पणे । प्रीणयति । धूञ्प्रीणोरिति हरदत्तोक्तपाठे
तु । प्राययति—प्रयति । प्रयते ३३ । अन्य ३४ ग्रन्थ ३५
सन्दर्भे । आप् लम्बने । आपयति-आपति । आपत् । आप्ता ।
स्वरितेदयमित्येके । आपते ३६ । तच्च अक्षोपकरणोः ।
उपसर्गाच्च द्वैष्ये ग० । तानयति । वि-तानयति-तनति वि-त-
नति ३७ । चन अक्षोपहननयोरित्येके । चानयति—चनति
३८ । वद सन्देशवचने । स्वरितेत् । वादयति-वदति । वदते ।
ववदतुः । ववदिथ । अनुदात्तेदित्येके । ववदे । वद्यात् ३९ ।
वच परिभाषणे । वाचयति-वचति । वक्ता । अवाचीत् ४० ।
मान पूजायाम् । मानयति-मानति । मानिता ४१ । विचारणे
तु भौवादिको (७।१०४०) नित्यसन्तः । स्तम्भे मानयते (७।१०४०)
इत्याकुस्मीयः । मन्यते इति दिवादौ (७।१०४०) । मनुते इतितनादौ
च (७।१०४०) । भू प्राप्तावात्मनेपदी ग० । भावयते भवते । णिच्सन्नि-

योगेनैवात्मनेपदमित्येके । भवति ४२ । गर्ह ४३ विनिन्दने ।
मार्ग ४४ अन्ये षष्ठी । कठि ४५ शोके । उत्पूर्वोऽयमुत्कण्ठायाम् ।
कण्ठते इत्यात्मनेपदी (उ५२५०) गतः । मृज् शौचालङ्कारयोः
मार्ज्जयति—मार्ज्जति । मार्ज्जिता मार्ष्टा ४६ । मृप तिति-
छायाम् । स्वरितेत् । मर्षयति-मर्षते ४७ । मृष्यति मृष्यते
इति दिवादौ (उ५३६५०) सेचने (उ७०५५०) शपि । मपति । धूप
प्रसहने धर्षयति-धर्षति ४८ । इत्याष्टमीयाः ।

अथादन्ताः । कथ वाक्यप्रवन्धे । अग्लोपस्य स्थानिवद्भा-
वान्न वृद्धिः । कथयति । अग्लोपित्वान्न (उ६१५०५०) दीर्घ-
(६१५०५०) सन्वद्भावौ । अचकथत् १ । वर ईशायाम् । वरयति
२ । वारयतीति (उ५८०५०) गतम् । गण संख्याने । गणयति ।

ई च गणः । ७ । ४ । ६७ ।

गणेरभ्यासस्य ई स्यात्तद्धूपरे णौ । चादत् । अजगणत्-अजी-
गणत् ३ । शठ श्वठ पूसभ्यगवभाषणे । पट ई वट ७ यस्मै ।
रह त्यागे । अररहत् ८ । स्तन गदो देवशब्दे । स्तनयति ९ ।
गदयति । अजगदत् १० । पत गतौ वा । दा णिजन्तः ।
वाऽदन्तइत्येके । आद्ये । पतयति—पतति । पतास्रकार ।
अपतीत् । द्वितीये । पातयति । अपीपतत् । ११पप अनुप
सर्गात् ग० । गतावित्येव । पपयति १२ । स्वर आक्षेपे । स्वर-
यति १३ । रच प्रतियत्ने । रचयति १४ । कल १५ गतौ संस्थाने
च । चह १६ परिकल्कने । परिकल्कनं दम्भः शाब्दश्च ।
मह पूजायाम् । सहयति १७ । महतीति शपि (उ७०५५०) गतम्

सार कृप अथ दौर्वल्ये । सारयति १८ । कृपयति १९ ।
 अघयति २० । सृह २१ ईसायाम् । भास क्रोधे । अवभा-
 सत् २२ । सूच पैशुन्ये । सूचयति । अघोपदेशत्वान्न पः ।
 असुसूचत् २३ । खेट २४ भक्षणे । तृतीयान्त २५ इत्येके ।
 खोट २६ इत्यन्ये । चोट २७ क्षेपे । गोम २८ उपलोपने ।
 अजुगोमत् २९ । कुमार क्रीडायाम् । अजुकुमारत् ३० ।
 शील ३१ उपधारणे । उपधारणमभ्यासः । सास सान्त्व-
 प्रयोगे । अससासत् ३२ । पास सान्त्वने इत्यतीतस्य (७१०२४०)
 तु असीपसत् । वेल कालोपदेशे । वेलयति ३३ । काल
 इति षष्ठ्यधातुरित्येके । कालयति ३४ । पल्लू ३५ तावन-
 पवनयोः । वात सुखसेवनयोः । गतिसुखसेवनेष्वित्येके । वात-
 यति । अववातत् ३६ । गवेप मार्गणे । अजगवेपत् ३७ ।
 वास ३८ उपसेवायाम् । निवास आच्छादने । अनिनिवा-
 सत् ३९ । भाज ४० पृथक्कर्मणि । सभाज प्रीतिदर्शनयोः ।
 प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये । सभाजयति ४१ । जन परिहाणे ।
 जनयति । ओः (२) पुण्यजीति सूत्रे (७१८६४०) पयवोरिति ।
 वक्तव्ये वर्गप्रत्याहारजकारग्रहो लिङ्गं णिचि अचआदेशो

(२) औननदित्यत्र णौ चङि नशब्दस्य द्वित्वमिदं तच्च न सम्भवति
 द्वित्वात् परत्वेन असोपात्, णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावेन द्वित्वचनेऽ-
 चीति (७२४४०) सूत्रस्यात्माप्रवृत्तेश्चेत्याशङ्क्य ज्ञापकमाश्रित्य तत्स-
 म्भवत्वाद् औरित्यादि । अयमाशयः णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभा-
 वेऽपि तद्विमित्तकाजादेशस्य निषेधः, स्थानिवच्च वा लिङ्गेन ज्ञायते
 तच्च लिङ्गम् औरित्यादिरूपं तेन सूत्रेण हि अस्यासोवर्णस्यादर्शपरे

न स्यादित्वे कार्ये । इति यत् द्विरुक्तौ, अस्यासोत्तरखण्डस्य
 आद्योऽच् प्रक्रियाया, स्मरिनिष्ठिते रूपे वा अवर्णो लभ्यते तत्रै
 वायन्निषेधः ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात्तेनाचिकीर्त्तदिति
 सिद्धम् । प्रकृते तु नशब्दस्य द्वित्वन्तत उत्तरखण्डेऽलोपः । औन
 नत् । नरा भवानूननत् ४२ । ध्वन शब्दे । अदध्वनत् ४३ कूट ४४
 परितापे । परिदाहे इत्यन्ये । (सङ्केत ग्राम कुण गुण) चाम-
 न्नणे । चात्कूटोपि । कूटयति । सङ्केतयति ४५ । ग्राम-
 यति ४६ । कुणयति ४७ । गुणयति ४८ । पाठान्तरम् । केत
 चावर्णे निमन्त्रणे च केतयति । नि-केतयति । कुण गुण
 चामन्त्रणे । चकारात् केतने । कुण सङ्कोचनेऽपि । स्तेन
 चौर्ये । पतिसतेनत् ४९ ।

आ गर्वादात्मनेपदिन । पद गती । पदयते अप-
 दत् १ । गृह ग्रहणे । गृहयते २ । मृग अन्वेषणे । मृगयते ३ ।
 मृग्यतीति कण्डादिः ‡ (उ२२०७५०) । कुह ४ विस्त्रापने । शूर ५
 वीर ६ विक्रान्तौ । स्थूल परिहृ हणे । स्थूलयते । अतुस्थूलत
 ७ । अर्थ उपयाचजायाम् । अर्थयते ८ । आर्त्तयत । सत सन्ता-
 नक्रियायाम् । असमतत् ९ । अनेकाद्युत्पन्न गोपदेश ।

पवर्गयण्जकारे परे इत्त्व विधीयते तच्च णिच्चेव सम्प्रति पूजोयौतेय
 सति स्मिपूहृज्जेति (उ२०३५०) मनोवन्त्रेति (उ२००७०) सूत्राभ्या-
 मिष्टि कृते तच्चिभित्तकाजादेशसम्भवेऽपि यययोरेव ग्रहणेनेऽसिद्धौ
 पवर्गयण्प्रत्याहारजग्रहणस्य व्यर्थत्वापत्त्या तदग्रहणेनेव यौ स्यानि-
 वत्त्वं ज्ञापयति अतएव यो मुयण्जीति घञं ण्यावजादेशस्य
 स्यानिवत्त्वस्य ज्ञापक मिति * वार्त्तिकम् । ज्ञापकफलं तु पवर्गा
 भित्तपरे तुनावयिष्यतीत्यादौ इत्याभाव ।

‡ कण्डादेराकृतिगणत्वेन तत्रैतस्य अष्टं पाठाभावेऽपि न क्षति ।

सिस्रतयिषते । गर्व्य माने । गर्व्ययते १० । अदन्तत्वसामर्थ्या-
णिज्विकल्पः । धातोरन्तउदान्तः, लिङ्याम्, च फलस् । एवं-
मग्रेऽपि । इत्यागर्व्यायाः ।

सूत्र वेष्टने । सूत्रयति । असुसूत्रत् १ । मूत्र प्रसृक्णे ।
मूत्रयति २ । रूक्ष ३ पारुष्ये । पार तीर कर्मासमाप्तौ ।
अपपारत् ४ । अतितीरत् ५ । पुट संसर्गे । पुटयति ६ ।
धेक दर्शने द्वत्येके । अदिधेकत् ७ । कत शैथिल्ये । कत-
यति ८ । कर्त्तैत्यण्येके । कर्त्तयति ९ ।

प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे वज्जलमिष्ठवच्च । प्रातिपदिकाद्वा-
त्वर्थे णिच् स्यादिष्टे ‡ यथा प्रातिपदिकस्य पुं वद्भावटिलोप-
विण्मत्तुवोपयणादिलोपप्रस्थस्त्वाद्यादेशमसंज्ञास्तद्वत् णावपि
स्युः । पटुमाचष्टे पटयति । परत्वाद्वृद्धौ सत्त्वां ठिलोपः ।
अपीपटत् । णौ चङीत्यत्र भाष्ये तु वृद्धेर्लोपो बलीयानिति
स्थितम् । अपपटत् । तत्करोति तदाचष्टे ग० । पूर्वस्य
प्रपञ्चः । करोत्याचष्ट इति धात्वर्थमात्रं णिजर्थः, लङर्थस्त्व-
विवक्षितः । तेनातिक्रामति ग० । अश्वेनातिक्रामति अश्व-
यति । हस्तिनातिक्रामति । हस्तयति । धातुरूपञ्च ग० ।
णिच्प्रकृतिर्द्धातुरुपम्प्रतिपद्यते । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ।
तथाच वार्त्तिकम् । आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे कल्लुक् प्रकृति-
प्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमिति * । कंसवधमाचष्टे कंसं
घातयति । इह कंसं हन् इति स्थिते (३) ।

‡ इडन्प्रत्ययप्रक्रिया ७०० षष्ठादौ द्रष्टव्या ।

(३) कल्लुक् हणेन गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् कंसवधशब्दस्य कारक-

चिवेत्ययमङ्गुतदर्शने णिचं लभते चित्रयति ११ । अंस १२
समाधाते । वट १३ विभाजने । लज १४ प्रकाशने । वटि
लजि इत्येके । वण्टयति १५ । लञ्जयति १६ । अदन्तेषु
पाठवलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये । वण्टापयति । लञ्जापयति ।
शाकटायनस्तु कथादीनां सर्वेषां पुकमाह । तन्मते कथाप-
यति । गणापयतीत्यादि । मिश्र १७ सम्पर्के । संग्राम युद्धे ।
अयमनुदात्तेत् । अकारप्रक्षेपात् (६) । अससंग्रामत १८ ।
सोम स्नाधायाम् । अतुसोमत १९ । छिद्र २० कर्णभेदने ।
करणभेदन इत्यन्ये । कर्ण २१ इति धात्वन्तरमित्यन्ये । अन्ध
दृष्टप्रघाते । उपसंहारइत्यन्ये । आन्दधत् २२ । दण्ड २३
दण्डनिपातने । अङ्ग पदे लक्षणे च । आञ्जकत् २४ । अङ्ग
च । आञ्जगत् २५ । सुख २६ दुःख २७ तत्क्रियायाम् ।
रस २८ आस्वादनस्नेहनयोः । व्यय वित्तसमुत्सर्गे । अवव्य-
यत् २९ । रूप ३० रूपक्रियायाम् । रूपस्य दर्शनं करणं वा
रूपक्रिया । छेद द्वैधीकरणे । अचिच्छेदत् ३१ । छद अप-
वारणइत्येके । छदयति ३२ । लाभ ३३ प्रेरणे । व्रण ३४
गात्रविचूर्णने । वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु । वर्ण-
क्रिया वर्णकरणम् । सुवर्णं वर्णयति । कथां वर्णयति विस्तृणा-
तीत्यर्थः । हरिं वर्णयति ३५ स्तौतीत्यर्थः । वज्रलमेतन्निद-
र्शनम् ग० । अदन्तधातुनिदर्शनमित्यर्थः । वाञ्जलकादन्येऽपि

(६) अग्लोपित्वाभावेनोपवाहसत्वापत्तेः अससंग्रामतिति न सिद्धोदित्या-
शङ्क्याह अकारप्रक्षेपादिति । संग्राम अ इति स्थिते संग्रामोत्तरा-
कारस्यानुदात्ततया इच्छेदपि धात्ववयवाकारस्थितेस्तथा निर्देशः
तेनादन्तत्वस्य, तथा चाग्लोपित्वाद्गोपवाहसदिति भावः । समिति
नोपसर्गः किन्तु धात्ववयव इति न समः पूर्वमट् ।

बोधाः । तद्यथा । पर्ण हरितभावे । अपपर्णत् ३६ विष्क ३७
दर्शने । क्षप ३८ प्रेरणे । वस २६ निवासे । तुल्य ४० आव-
रणे । एवमान्दोलयति ४१ । प्रेङ्गोलयति ४२ । विङ्म्वयति
४३ । अवधीरयतीत्यादि ४४ । अन्ये तु दशगणीपाठो बङ्गल-
मित्याहुः । तेनापठिता अपि सौतन्त्र्यलौकिकवैदिका बोधाः ।
अपरे तु नवगणीपाठो बङ्गलमित्याहुः । तेनापठितेभ्योऽपि
क्वचित् स्वार्ये णिच् । “रामो राज्यमचीकरदिति” यथे-
त्याहुः । चुरादिभ्य एव बङ्गलं णिजित्यर्थ इत्यन्ये । सर्वे
पक्षाः प्राचां ग्रन्थे स्थिताः । णिङ्ङान्निरसने ग० । अङ्ग-
वाचिनः प्रातिपदिकान्निरसनेऽर्थे णिङ् स्यात् । हस्तौ निर-
स्यति हस्तयते । पादयते । श्वेताश्वश्वतरगालोडिताह्वरका-
णामश्वतरेतकलोपश्च ग० । श्वेताश्वदीनाञ्चतुर्णामश्वदयो-
लुप्यन्ते णिङ्-धात्वर्थे । श्वेताश्वमाचटे तेनातिक्रामति वा श्वेत-
यते । अश्वतरमाचटे अश्वयते । गालोडितं वाचां विमर्शः ।
तत्करोति गालोडयते । आह्वरयते । केचित्तु णिचमेवानु-
वर्तयन्ति तत्कते परस्मैपदमपि । पुच्छादिषु धात्वर्थ एव इत्येव
सिद्धम् ग० । णिजन्तादेव बङ्गलवचनादात्मनेपदमस्तु मास्तु
पुच्छभाण्डेति णिङ् विधिः । सिङ्गशब्दो ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थः ।

इति चुरादयः ।

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ ।

कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् ।

हेतुमति च । ३ । १ । २६ ।

प्रयोजकव्यापारे (१) प्रेषणादौ (२) वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् ।
भवन्तस्मैरयति । भावयति णिच्चेति (उ० ७०८०) कर्तृगे फले
आत्मनेपदम् । भावयते । भावयास्वभूव ।

ओः पुयण्ज्यपरे । ७ । ४ । ८० ।

सनि परे यदङ्गन्तदवयवाभ्यासोकारस्येत्त्वं स्यात्प्रवर्गयण्ज-
कारेष्ववर्णपरेषु परतः । अवीभवत् । अपीपवत् । मूङ् । अमी
मवत् । अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् ।

स्रवतिष्टणोतिद्रवतिप्रवतिस्रवतिच्यवतीनां

वा । ७ । ४ । ८१ ।

एषामभ्यासोकारस्य इत्त्वं वा स्यात्स्रवर्णपरे धात्वक्षरे परे ।

(१) स्तनिष्ठाधारतानिरूपिताधेयतासम्बन्धेन हेतुर्यवान्ति स हेतुमान्
व्यापारस्तस्मिन् वाच्ये णिजित्वाह प्रयोजकव्यापारइति । प्रयोजकश्च
चेतनाचेतनसाधारण्येन ग्राह्यः तत्र देवदत्तः पाचयतीत्यादौ चेतनः,
भिक्षा वासयतीत्यादौ अचेतनेति भेदः ।

(२) ष्टत्यादेर्निकटस्य प्रवर्त्तनं प्रेषणमाज्ञेत्यर्थः आदिगट्टेनाध्येषणानु-
मत्यादीनां ग्रहणं समानस्याधिकस्य वा सत्कारपूर्वकं प्रवर्त्तनाध्येषणा
प्रार्थनेत्यर्थः अनुमत्यादिस्तु राजादे, सत्तदनुमतिं विनाकार्यानिप्रपत्तेः ।
लोङादितो णिचोऽविशेषस्तु हरिणा दर्शितः ।

असिन्ववत्-असुसुवत् । नाग्लोपीति (७।७६४०) छस्वनिषेधः ।
 अग्रशासत् । अडुढौकत् । अचीचकासत् । मतान्तरे (३) ।
 अचचकासत् । अग्लोपीति सुव्वातुप्रकरणे (७।११४०) उदाह-
 रिष्यते । ख्यन्ताणिच् । पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धिं
 बाधित्वा णिजलोपः । (७।६०६०) चोरयति । णौ चङीति
 (७।१४०) इत्थं दीर्घो लघोः (७।१४०) । नचाग्लोपित्वाद्वयोः (४)
 रण्यसम्भवः ख्याकृतिनिर्देशात् (५) । अचूचुरत् ।

णौ च संञ्चङोः । २ । ४ । ५१ ।

सङ्परि चङ्परि च णौ ख्यते सम्प्रसारणं वा स्यात् । सम्प्र-
 सारणान्तदात्रयञ्च कार्यं बलवदिति वचनात्मसम्प्रसारणम् ।
 पूर्वरूपम् (१।४८२०६०) । अग्रशवत् । अनघुत्वान्न दीर्घः ।
 अशिख्यत् ।

इत्यन्तास्य त प्रैवे प्रकाशेर्लोट् विधीयते ।

सक्तियस्य प्रयोगस्तु यदा स विषयो णिच् इति ॥

प्रपञ्चितञ्चैतत् गन्दार्परत्वेऽस्माभिसत्त्वेन द्रष्टव्यम् ।

(१) मतान्तरे इति चङ्परि णौ यत्तु तत्परो योऽङ्गस्याभ्यासस्तस्यैवेव-
 मिति मते इत्यर्थेऽनेन अचचकामदिति मिहिलत्वं चङ्परिभित्तक-
 लघुत्वाभावान् ।

(४) द्वयोरिति उक्तस्यत्वाभ्यामुपपाद्यत्वाभ्यासदोर्ध्वयोरित्यर्थेऽस्यैवाचचोर-
 न्ति स्यात् ।

(५) ख्याकृतीति चङ्परि णावित्यत्र णिगन्ध्याकृतिपरो जातिपर-
 इत्यर्थेऽस्यैव हेतुमण्येति परे स्तार्थिकण्यो लुप्तत्वेऽपि तस्य ज्ञानि-
 वत्त्वान् गित्यस्यैव तस्या चोरयतीत्यादौ गुणवद्भावादि अन्यथागण-
 यतीत्यानौ अङ्गोपस्य स्थाभिवद्भावेनोपभावाद्भावादेरभावश्च प्र-
 क-

स्तन्भुसिवुसहाञ्चडि । ८ । ३ । ११६ ।

उपसर्गनिमित्त एषां सस्य पो न स्याञ्चडि । अवातस्तन्भत् ।
पर्य्यसीषिवत् । न्यसीषहत् । आटिटत् । आशिगत् । वहि-
रङ्गोपुपधाह्रस्वो द्वित्वात्प्रागेव (६) ओणेर्ऋदित्करणाल्लिङ्गात् ।
मा भवानिदिधत् । एजादावेधतौ (४३पृ० सू०) विधानान्न वृद्धिः ।
मा भवान्प्रेदिधत् । न न्द्रा इति (७१५४) नदराणां न
द्वित्वम् । औन्दिदत् । आड्डिडत् । आर्चिचत् । उद्ज आर्जवे
उपदेशे दकारोपधः । भुजन्युजौ पाण्यपतापयोरिति (७३१५४०)
सूत्रे निपातनादस्य वः (७) सचान्तरङ्गोऽपि द्वित्वविषये न
न्द्रा इति निषेधाज्जिह्वस्य द्वित्वे कृते प्रवर्तते न तु ततः प्राक्
दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । औजिजत् । अजादे (८) रित्येव
नेह । अदिद्रयत् ।

रभेरश्विटोः । ७ । १ । ६३ ।

रभेर्बुम् स्यादचि नतु श्विटोः । अररम्भत् ।

तेऽपि स्यात् तच्चाणिष्टम् तथाच स्यानिवङ्गावेन स्वार्थिकणिचोऽपि
चङ्प्ररत्वसम्भवात् तदाश्रयेणैव ह्रस्वदीर्घयोः सम्भव इति भावः ।

(६) यदि पूर्वं द्वित्वं भवेत्तदा अजादेर्द्वितीयस्येति (७६४) सूत्रात्
णिशब्दस्यैव द्वित्वे कृते उपधाह्रस्वस्याप्राप्तेऽस्यतिषेधार्थमोणुधातोः
ऋदित्करणं व्यर्थं स्यादतस्तदेव उक्तार्थे ज्ञापकमित्येतदाह ओणुधातो
रिति ।

(७) न्युजोऽत्यत्र जकारयोगेणैव वकारोच्चारणात् तत्सहयोगेणैव वकारो न
तु सङ्ग इत्यादौ कवर्गयोगेऽपीति बोध्यम् ।

(८) न न्द्रा इत्यत्राजादेर्द्वितीयस्येत्युच्यते तथाचादिभूतादयः परा एव
नदरा न द्विर्वचना इत्यर्थः ।

लभेच्च । ७ । १ । ६४ ।

शललभत् । हेरचङीति (७ । ७४०) सूत्रेऽचङीत्युक्तेः कुत्वन् ।
अजीहयत् । अज्झृहत्वरप्रथमदक्षुष्पाम् (७ । ७१४०) अस-
स्मरत् । अददरत् । तपरत्वसामर्थ्यादत्र लघोर्न दीर्घः ।

विभाषा वेष्टिचेष्टयोः । ७ । ४ । ६६ ।

अभ्यासस्याच्च वा स्याच्चङ्परे णौ । अववेष्टत्-अविवेष्टत् ।
अचचेष्टत्-अचिचेष्टत् । आजभासेत्यादिना (७ । ७१४०) वीप-
धाद्वसः । अविभजत् अवभाजत् । काण्यादीनां वेति वक्त-
व्यम् • । ग्यन्ताः कणरणभणग्रणलुपहेठः । काण्यादयः षड्-
भाष्ये उक्ताः । हायिवाणिलोटिलोपयश्चत्वारोऽधिका न्यासे ।
चाणिलोटो इत्यप्यव्यत इत्यं द्वादश । अचीकणत् अचकाणत् ।

स्त्रापेञ्चङि । ६ । १ । १८ ।

ग्यन्तस्य स्वापेञ्चङि सम्प्रसारणं स्यात् । असूपुषत् ।

शास्त्रासाह्याव्या(६) वे पां युक् । ७ । ३ । ३७ ।

णौ । पुकोऽपवादः । गाययति । हाययति ।

हः सम्प्रसारणम् । ६ । १ । ३२ ।

सन्परे चङ्परे च णौ हः सम्प्रसारणं स्यात् । अज्झृहवत्-
अज्जृहावत् ‡ ।

(६) शास्त्रासाह्यादेमा लतात्त्वानां निर्देशः पुनः प्राप्तिस्तु च नायं पुनो लान्-
णिकाकारवत्यपि प्रवृत्तेस्तेन अध्यापयति कापयतीत्यादिसिद्धिः ।
‡ हायिवाणीत्यादि न्यासोक्तेर्विपधा तुल्यः ।

लोपः पिवतेरीच्चाभ्यासस्य । ७ । ४ । ४ ।

पिवतेरुपधाया लोपः स्यादभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चङ्परि-
णौ । अपीयत् । अर्त्तिहीति (उ० ७४४०) पुक् । अर्पयति ।
ह्येपयति । वृपयति । रेपयति । यलोपः । क्रोपयति ।
क्ष्मापयति । स्थापयति ।

तिष्ठतेरित् । ७ । ४ । ५ ।

उपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परिणौ । अतिष्ठिपत् ।

जिघ्रतेर्वा । ७ । ४ । ६ ।

अजिघ्रिपत्-अजिघ्रपत् । उर्जत् (उ० ७२४०) । अचीर्जतत्-
अचिकीर्त्तत् । अवीर्यतत्-अववर्त्तत् । अमीर्यजत्-अममा-
र्जत् । पातेर्षौ लुग्वक्तव्यः* । पुकोऽपवादः । पालयति ।

वो (१०) विधूनने जुक् । ७ । ३ । ३८ ।

वातेर्जुक् स्यात्सौ कम्पेऽर्थे । वाजयति । कम्पे किम् केशान्वा-
पयति । विभाषा लीयतेः (उ० ३५४०) ।

लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने । ७ ।

३ । ३६ ।

लीयतेर्लातेश्च क्रमान्नुग्लुकावागमौ स्तो वा णौ स्नेहद्वे ।

(१०) वदति वै शोषणे इत्यस्यैव ग्रहणं न तु वा गतिगन्धनयोरित्यस्य
तस्य लुग्विकरणत्वात् । लुग्विकरणालुग्विकरणयोर्मध्येऽलुग्विकरण-
स्यैव ग्रहणमिति न्यायात् ।

विलीनयति-विलापयति । विलालयति-विलाययति वा वृत्तम् ।
 ली ई इति ईकारप्रक्षेपादात्त्वप्क्षे तुक् न । स्नेहद्रवे किम्-
 लौहं विलापयति । प्रलम्बानाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्त्व-
 मशिति वाच्यम् * ।

लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च । १ । ३ ।

७० ।

लीङ्लियोर्णन्तयोरात्मनेपदं स्यादकन्तृगंऽपि फले पूजाभि-
 भवयोः प्रलम्बने चार्थे । जटाभिर्लापयते पूजामधिगच्छ-
 तीत्यर्थः । श्येनो वर्त्तिकासुल्लापयते अभिभवतीत्यर्थः । बाल-
 सुल्लापयते वञ्चयतीत्यर्थः ।

विभेतेर्हेतुभये । ६ । १ । ५६ ।

विभेतेरेवञ्चात्त्वं वा स्यात्प्रयोजकाद्भयश्चेत् ।

भीस्मोर्हेतुभये । १ । ३ । ६८ ।

भ्राभ्यामात्मनेपदं स्याद्धेतोर्बेद्भयस्मयौ । सूत्रे भयप्रद्वयं धात्व-
 र्थोपलक्षणम् । मुण्डो भापयते ।

भियो हेतुभये मुक् । ७ । ३ । ४० ।

भी ई इतीकारः प्रक्षिप्यते । ईकारान्तस्य भियः मुक् स्यात्
 णौ हेतुभये । भीषयते ।

नित्यं स्मयतेः । ६ । १ । ५७ ।

स्मयतेरेषो नित्यमात्त्वं स्याणौ हेतोः स्मये । जटिलो विस्मा-

पयते । हेतोश्चेद्भयस्मयावित्युक्तेर्नेह । कुञ्चिकयै न स्माययति,
विस्माययति । कथन्तर्हि “विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्ताविति”
“मनुष्यवाचेति” करणादेव हि तत् स्मयः अन्यथा
ज्ञानजपि स्यात् । सत्यम् विस्माययन्नित्येव पाठ इति साम्प्र-
दायिकाः । यद्वा मनुष्यवाक् प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते तथा
सिंहो विस्मापयन्निति ख्यन्ताणौ शतेति व्याख्येयम् ।

स्फायो वः । ७ । ३ । ४१ ।

णौ । स्फावयति ।

शदेरगतौ तः । ७ । ३ । ४२ ।

शदेणौ तोऽन्तादेशः स्यान्नतु गतौ । शातयति । गतौ तु ।
गाः शादयति गोविन्दः गमयतीत्यर्थः ।

रुहः पोऽन्यतरस्याम् । ७ । ३ । ४३ ।

णौ । रोपयति-रोहयति ।

क्रीष्जीनां णौ । ६ । १ । ४८ ।

एषामेवञ्चात्त्वं स्याणौ । क्रापयति । अध्यापयति । जापयति ।

णौ च संश्रुणोः । ६ । १ । ३१ ।

सन्परे चङ्परे च णाविङो गाङ् वा स्यात् । अध्यजीगपत्-
अध्यापिपत् ।

सिध्यतेरपारलौकिके । ६ । १ । ४९ ।

विलीनयति-विलापयति । विलासयति-विलासयति वा घृतम् ।
 ली ई इति ईकारप्रक्षेपादात्त्वपक्षे सुक् न । स्नेहद्वे किम्-
 लौहं विलापयति । प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्त्व-
 मशिति वाच्यम् * ।

लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च । १ । ३ ।

७० ।

लीङ्लियोर्ण्यन्तयोरात्मनेपदं स्यादकन्तृगेऽपि कले पूजाभि-
 भवयोः प्रलम्भने चार्थे । जटाभिर्लापयते पूजामधिगच्छ-
 तीत्यर्थः । स्नेहो वर्त्तिकानुल्लापयते अभिभवतीत्यर्थः । बाल-
 मुल्लापयते वक्षयतीत्यर्थः ।

विभेतेर्हेतुभये । ६ । १ । ५६ ।

विभेतेरेवञ्चात्त्वं वा स्यात्प्रयोजकाद्भयश्चेत् ।

भीक्ष्मोर्हेतुभये । १ । ३ । ६८ ।

आभ्यामात्मनेपदं स्याद्वेतोश्चेद्भयस्ययौ । सूत्रे भयप्रद्वयं धात्व-
 र्घोपलक्षणम् । सुण्डो भापयते ।

भियो हेतुभये पुक् । ७ । ३ । ४० ।

भी ई इतीकारः प्रक्षिप्यते । ईकारान्तस्य भियः पुक् स्यात्
 णौ हेतुभये । भीपयते ।

नित्यं स्मयतेः । ६ । १ । ५७ ।

स्मयतेरेवो नित्यमात्त्वं स्याणौ हेतोः स्मये । जटिलो विस्मा-

पयते । हेतोश्चेद्भयस्मायावित्युक्तेर्नेह । कुञ्चिकयैनस्माययति,
विस्माययति । कथन्तर्हि “विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्ताविति”
“मनुष्यवाचेति” करणादेव हि तत् स्मयः अन्यथा
शानजपि स्यात् । सत्यम् विस्माययन्नित्येव पाठ इति साम्प्र-
दायिकाः । यद्वा मनुष्यवाक् प्रयोज्यकर्त्तृ विस्मापयते तथा
सिंहो विस्मापयन्निति ग्यन्ताणौ शतेति व्याख्येयम् ।

स्फायो वः । ७ । ३ । ४१ ।

णौ । स्फावयति ।

शदेरगतौ तः । ७ । ३ । ४२ ।

शदेणौ तोऽन्तादेशः स्यान्नतु गतौ । शातयति । गतौ तु ।
गाः शादयति गोविन्दः गमयतीत्यर्थः ।

रुहः पोऽन्यतरस्याम् । ७ । ३ । ४३ ।

णौ । रोपयति-रोहयति ।

क्रीङ्जीनां णौ । ६ । १ । ४८ ।

एषामेचञ्चान्त्वं स्याणौ । क्रापयति । अध्यापयति । जापयति ।

णौ च संश्रुणोः । ६ । १ । ३१ ।

सन्परे चङ्परे च णाविङो गाङ् वा स्यात् । अध्यजीगपत्-
अध्यापिपत् ।

सिध्यतेरपारलौकिके । ६ । १ । ४९ ।

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ।

३।१।७।

इपिकर्मण इपिणैककर्तृकाद्धातोः सन् प्रत्ययो वा स्यादिच्छा-
याम् । धातोर्विहितत्वादित्थं सनश्चार्द्धधातुकत्वम् । इट्
द्वित्वम् । सन्यत- (७६।४०) । पठितुमिच्छति पिपठिषति ।
कर्मणः किम् गमनेनेच्छतीति करणान्मा भूत् । समानक-
र्तृकात्किम् शिष्याः पठन्तितीच्छति गुरु । वाग्रहणात्मचे-
द्याक्यमपि । लुङ्सनोर्धसल्ल (७।१०४०) । एकाचउपदेशइति
(७२१४०) नेट् । सस्य तत्त्वम् । अत्तुमिच्छति जिघत्सति । ईर्ष्य-
तेस्तृतीयस्येति (७।६७४०) यिसनोर्द्वित्वम् । इर्ष्यि यिषति ।
इर्ष्यि यिषति ।

रुद्विदमुषग्रहिष्वपि प्रच्छः संञ्च । १।२।८।

एभ्यः संञ्चात् क्त्वा च कितौ स्तः । रुद्विषति । विविदिषति ।
मुमुषिषति ।

सनि ग्रहगुहोञ्च (१) । ७।२।१२।

ग्रहेगुहेरुगन्ताञ्च सनङ्गान् स्यात् । ग्रहिज्येति (७।०६४०)
सम्प्रसारणम् । सन पत्वस्यासिद्धत्वाद्भावात् । जिघत्सति ।
मुमुषति ।

किरञ्च पञ्चथः । ७।२।७५।

- (१) सनीति सूत्रे चकारात् श्वाक कितौति (७६७४०) । सूत्रात् उक्त-
इत्यनुज्ञायते तेन बुभूषतीत्यादिष्विषि अयतिस्तु नापुनरुच्यते सनीरन-
वेति (७२००४०) विशेषविधानात् ।

कृ गृ हृङ् हृङ् प्रच्छ एभ्यः सनइट् स्यात् । चिकरिषति ।
जिगरिषति-जिगलिषति । अत्रेटो वृतो वा (उ१००ष्ट०) दीर्घो
नेष्टः । दिदरिषते । दिधरिषते । कथमुद्दिधीर्षुरिति । भौवा-
दिकयोर्धृङ्धृजोरिति (६४पृ०) गृहाण । पिष्टच्छति ।

इको भल् । १ । २ । ६ ।

इगन्ताज्भलादिः सन् कित्यात् । बभूषति । दीङ् । दातु-
मिच्छति दिदीषते । एन्विषयत्वाभावात् (२) मीनातिमीनो-
तीति (उ१३४ष्ट०) आत्वन् । अतएव सनि मीमेति सूत्रे (उ२०२ष्ट०)
भाधातोः पृथग्मीग्रहणं कृतम् ।

हलन्तोश्च । १ । २ । १० ।

इक्समीपा (३) हलः परो भलादिः सन् कित्यात् । गुह् ।
जुघुक्षति । विभित्सति । इकः किम् यियक्षते । भल्किम्
विवर्द्धिषते । हलग्रहणं जातिपरम् । लृन्क् । तितृक्षति-
तितृक्षति ।

अञ्जनगमां सनि । ६ । ४ । १६ ।

अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च (४) दीर्घः स्याज्भलादौ सनि ।

(२) सनः कित्त्वेन गुणाप्रसक्तेरेच्सम्भवाभावान्नाच्चम् ।

(३) पूर्वस्त्वादिकोऽनुवर्त्तनेऽपि तस्य हलवयवत्वासम्भवेन समीपवाची
अन्तशब्दइत्याह इक्समीपादिति सौत्वत्वात् विशेषणस्यान्तशब्दस्य
परनिपातः ।

(४) गमः सामान्येन ग्रहणे गम्धातोरपि सङ्गिगंसते इत्यत्र स्यादतः
सनि च (उ२००ष्ट०) इङ्क्षेति (उ२००ष्ट०) स्त्वाभ्यां कतादेशस्य इण्व
दिकः (उ११६ष्ट०) इत्यतिदिष्टस्य च ग्रहणमित्याशयेनाहाजादेशेति ।

सन्लिटोर्षे^३ (उ६८४) । जिगीपति । विभाषा चैः (उ१४५४) ।
षिकीपति । जिघासति ।

सनि च । २ । ४ । ४७ ।

इणो गमिः स्यात्सनि न तु बोधने । जिगमिपति । बोधने
प्रतीपिपति । इणदिकः (उ११८४) । अधिजिगमिपति ।
कर्म्मणि तङ्, परसौपदेशित्युक्ते (उ१०१५) नैट् । कलादौ, सनी-
ति (उ६८४) दीर्घः । जिगास्यते । अधिजिगासते । अजादे-
शस्येतुयुक्तेर्गच्छतेर्न दीर्घः । जिगस्यते । सञ्जिगसते * ।

इडञ्च । २ । ४ । ४८ ।

इडो गमिः स्यात्सनि । अधिजिगांसते ।

रलो व्युपधाद्वलादेः संञ्च । १ । २ । २६ ।

उच्च इच्च वी ते उपधे यस्य तस्याद्वलादेः रलन्तात्परौ
क्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः । द्युतिस्त्राण्योः सम्प्रसारणम्
(उ७७४) द्विद्युतिपते-द्विद्योतिपते । कुरुचिपते-करोचिपते ।
लिलिस्त्रिपति-लिलेस्त्रिपति । रल किम् । दिदेविपति ।
व्युपधात्किम् । विवर्त्तिपते । हलादेः किम् । एपिपिपति ।
इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्र-
बलम् पोणेर्कदित्करणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकात् ।

सनीवन्तर्द्धमसृजदम्भुयिस्वृयूणुभरज्जपिसना-
म् । ७ । २ । ४९ ।

* सञ्जिगसते इत्यत्र सनी गम्यच्छिभ्याम् (उ२४६५) इति तङ्

इवन्तेभ्य ऋधादिभ्यश्च सन इडा स्यात् । इडभावे हलन्ता-
च्चेति (उ१६६५०) कित्त्वम् । च्छोरिति (उ१६६५०) वस्य ऊठ् ।
यण् । द्वित्वम् । दुद्यषति-दिदेविषति । स्तौतिष्ठोरेवेति
(उ२०४५०) वक्ष्यमाणनियमान्न षः । सुस्यूपति-सिसेविषति ।

आपञ्चपृथामीत् । ७ । ४ । ५५ ।

एषामच ईत्यात्सादौ सनि ।

अत्र लोपोऽभ्यासस्य । ७ । ४ । ५८ ।

सनि मीमेति (उ२०२५०) आरभ्य यदुक्तन्तताभ्यासस्य लोपः
स्यात् आहुमिच्छति ईप्सति अर्द्धितुमिच्छति रपर-
त्वम् चर्त्वम् । ईर्त्सति-अर्दिधिषति । विभ्रज्जिषति-विभर्जि-
पति-विभ्रक्षति विभर्क्षति ।

दम्भइच्च । ७ । ४ । ५६ ।

दम्भेरच इत्यादीच्च सादौ सनि । अभ्यासलोपः । हलन्ता-
च्चेत्यत्र (उ१६६५०) हल्ग्रहणञ्जातिपरमित्युक्तम् । तेन सनः
कित्वान्नलोपः । धिप्सति-धीप्सति-दिदम्भिषति । शिश्नीषति-
शिश्नयिषति । उदोश्चपूर्वस्य (उ१२६५०) । सुस्वूर्पति-सिस्वरि-
पति । युयूपति-यियविषति । ऊर्णुनूपति-ऊर्णुनुविषति-ऊर्णु-
नविषति । न च परत्वाद्गुणावादेशयोः सतोरभ्यासे उकारो
न श्रूयेतेति वाच्यम् द्विर्वचनेऽचीति (उ२४५०) सूत्रेण द्वित्वे
कर्त्तव्ये स्थानिरूपातिदेशादादेशनिषेधाद्वा । न च सन्नन्तस्य
द्वित्वमाति कार्यित्वान्निमित्तता कथामिति वाच्यम् “कार्यमनु-

भवन् हि कार्यो निमित्ततया नाश्रीयते' न त्वननुभवस्यपि
न चेह सन् द्वित्वमनुभवति । वुमूर्पति विभरिपति । ज्ञपिः
पुगन्तो मित्संज्ञः (७।७१४०) प्रकारान्तसौरादिकश्च । इङ्-
भावे इको भलिति (७।८६४०) कित्त्वान्न गुणः (५) । अज्-
भनेति (७।८६४०) दीर्घः परत्वाणिलोपेन बाध्यते । आप्-
ज्ञपीति (७२०।४०) ईत् । ज्ञोप्सति-जिज्ञपयिषति । अमि-
तस्यु । जिज्ञापयिषति । जनसनेत्यान्त्वम् (७।१२४०) । सिषा-
सति मिसनिपति । तनिप्रतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इङ्गाय्यः * ।

तनोतेर्बिभाषा । ई । ४ । १७ ।

अस्योपधाया दीर्घो वा स्याज्भलादौ सनि । तितांसति-
तितंसति-तितनिसति । आशङ्कायां सन्वक्तव्यः * । खा-
सुमूर्पति (ई) । कूलम्पतिपति ।

सनि मीमावुरभलभश्कपतपदासचइस् । ७

। ४ । ५४ ।

एषामचइस् स्यात्सादौ सनि अभ्यासलोपः । स्कोरिति
(१।६६४०) सलोपः । पित्सति । दिदरिद्रिषति-दिदरिद्रा-
सति । उमिज् मीज् आभ्यां सन् कृतदीर्घस्य मिमोतेरपि
मीरूपाविशेषादिस् । सः सोति (७७।६४०) तः । मित्सति ।
मित्सते । मा माने मित्सति । माङ्मेङोः । मित्सते ।
दोदाणो । दित्सति । देह् । दित्सते । दाज् । दित्सति ।

(५) न गुण इति णिचरकइतिशेषः ।

(६) एकश्चविषयमरण्याशंसति बोधः ।

दित्सते । धेट् । धित्सति । धाज् । धित्सति । धित्सते ।
रित्सते । लित्सते । शल्लु । शित्सति । शक मर्षण इति
(७१३६४०) दिवादिः । स्वरितेत् । शित्सति-शित्सते । पित्सते ।
राधो हिंसायां सनीस् वाच्यः * । रित्सति । हिंसायां किम्
आरिरात्सति ।

मुचोऽकर्मकस्य गुणोवा (७) । ७ । ४ । ५७ ।

सादौ सनि । अभ्यासलोपः । मोक्षते-मुमुक्षते वत्सः स्वय-
मेव । अकर्मकस्य किम् मुमुक्षति वत्सं कृष्णः । न वृद्धाश्च-
तुर्भ्यः (७७६४०) । विवृत्सति । तडि तु । विवर्त्तिषते ।
सेऽसिचीति (७१३०४०) वेट् । निनर्त्तिषति-निवृत्सति ।

इट् सनि वा । ७ । २ । ४१ ।

वृङ्ङ्भ्यामृदन्ताच्च सनइड्वा स्यात् । तितरिषति-तितीरिषति-
तितीरिषति । विवरिषति-विवरीषति-विवूर्षति । वृङ् । वुवू-
र्षते-विवरिषते-विवरीषते ।

स्त्रिपूङ् नञ्शं सनि । ७ । २ । ७४ ।

स्त्रि पूङ् ऋ अन्जू अश् एभ्यः सन इट् स्यात् । सिस्त्रयिषते ।
पिपविषते । अरिरिषति । इह रिस्त्रब्दस्य (८) द्वित्वम् इस्
इति सनोऽवयवः कार्यभागिति कार्य्योनिमित्तत्वायोगात्

(७) हलन्ताच्चेति (७१६६४०) कित्त्वेन गुणाप्रसङ्गे विकल्पेन विधानार्थ-
मारम्भः ।

(८) सनि इटि गुणे च कृते अरिस् इति स्थिते अजादेर्द्वितीयस्येति
(७६४०) रिस्त्रब्दस्य द्वित्वमित्यर्थः ।

द्विर्वचनेऽचीति (उ२४४०) न प्रवर्त्तते । अञ्जिजिषति । अशि-
 शिषते (८) । उभौ साभ्यासस्य (उ१६६४०) । प्राणिणिषति ।
 उच्छेः तुक् (७०४०४०) । चुत्वम् । पूर्वतासिद्धीयमद्वित्वइति
 चक्षाभ्यां सहितस्येदो द्वित्वं हलादिः शेषः (उ६४०) ।
 उचिच्छिषति । “निमित्तापाये नैमित्तिकापाय” इति त्वनि-
 त्यम् च्छोरिति (उ१६६४०) सतुकग्रहणात् ज्ञापकात् । प्रल-
 तिप्रत्यापत्तिवचनाद्वा णौ च संश्रुडोरिति (उ १६० ४०)
 (उ१६५४०) । सूताभ्यां (१०) इडो गाड् ध्रुयतेः सम्प्रसारणश्च
 वा । अधिजिगापयिषति-अध्यापिपयिषति । शिश्वाययिषति-
 शुश्रावयिषति । छः सम्प्रसारणम् (उ१६२४०) । जुहावयि-
 षति । णौ द्वित्वात्प्रागचणादेशो नेत्युक्तत्वात् (उ१८२४०) उका-
 रस्य द्वित्वम् । पुस्कारयिषति । चुक्षावयिषति । ओः पुयण्-
 ज्यपरे (उ१८६४०) । पिपावयिषति । यियावयिषति । बिभाव-
 यिषति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । जिजावयिषति ।
 पुयण्जि किम् । नुनावयिषति । अपरे किम् बभूषति ।
 स्वतीतीत्स्व (उ१८६४०) वा । सिस्त्रावयिषति-सुस्त्रावयिषती-
 त्यादि । अपरइत्येव । शुश्रूषते ।

सौतिरयोरेव परस्यभ्यासात् । ८ । ३ । ६१ ।

अभ्यासेणः परस्य सौतिर्यन्तयोरेव सम्य पः स्यात् पभूते सनि
 नान्यस्य । तुष्टपति । द्युतिस्वाधो (उ०७४०) इत्युत्त्वम् ।
 सुष्वापयिषति । सिषाथयिषति । सौतिरयो किम् सिंसिजति

(८) अञ्ज् अञ्जिञ्जणादौ अञ्ज् व्याप्तौ अनयोर्द्वित्वादिह्रिकत्वे
 प्राप्ते निवृत्तिर्ध्वनेन विहितः ।

(१०) एकस्य स्रज्ज् इतमेकं द्वितीयेऽपरे षष्ठे तत्राद्यो गाडादेशो, द्वितीये संप्रसारणम् ।

उपसर्गात्तु स्यादिष्वभ्यासेन चेति (उ३६४०) षत्वम् । परि पि-
षिच्छति । षणि किम् तिष्ठासति । सुषुष्यति । अभ्यासादित्यु-
क्तेर्नैह निषेधः । इण् । प्रतीषिषति (११) । इक् । अधीषिषति

सः सिदिस्वदिसहीनाञ्च । ८ । ३ । ६२ ।

अभ्यासेणः परस्य ग्यन्तानामेषां सस्य स एव न षः षणि परे ।
सिस्वेदयिषति । सिस्वादयिषति । सिसाहयिषति । स्यादि-
ष्वेवाभ्यासस्येति (उ३०४०) नियमान्नेह । अभि सुसूषति ।

श्रौषिकान्तुवर्थीयाच्छ्रैषिको मतुवर्थिकः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥

श्रौषिकाच्छ्रैषिकः सरूपो न । तेन शालीये भवइति वाक्यमेव
न तु ह्यन्ताच्छ्रः । सरूपः किम् अहिच्छते भव आहिच्छतः ।
आहिच्छते भवआहिच्छतीयः । अणन्ताच्छ्रः । तथा मतुवर्थात्
सरूपः स न । धनवानस्यास्ति इह मतुवन्तान्तुव् न । विरू-
पस्तु स्यादेव । दण्डिमती शाला । सरूपइत्यनुषज्यते अर्थ-
द्वारा सादृश्यन्तस्यार्थः । तेन इच्छासन्नन्तात्मन् न, स्वार्थ-
सन्नन्तात्तु स्यादेव । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते ।

इतिसन्प्रक्रिया ।

(११) इह षभूते सनि इण् गताविति धातोः परस्य सस्य षत्वं भवत्येव ।

धातोरेकाचोहलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ।

३।१।२२।

पौनः पुन्यभृशार्थश्च क्रियाममभिहारस्मिन् द्योत्ये यङ् स्यात् ।

गुणो यङ्लुकोः । ७।४।८२।

जभ्यामस्य गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च । सनाद्यन्तादिति (८५७४) धातुत्वान्नडादयः । डिदन्तात्वादात्मनेपदम् । पुनः-पुनरतिशयेन वा भवति । बोभूयते । बोभ्याश्चक्रे । अबोभूयिष्ट । धातोः (१) किम् चार्द्धधातुकत्वं यथा भ्यात् । तेन ब्रूवोवचि (७।१७४) रित्यादि । एकाचः किम् पुनः पुनर्जागर्ति । हलादेः किम् भृगमीचते । भृशं शोभते रोषते इत्यत्र यङ् इति भाष्यम् । पौनः पुन्ये तु स्यादेव । रोक्ष्यते । शोशु-भ्यते । सूक्ष्मस्मृतिमूत्रव्यक्तप्रशूर्णीतिभ्यो यङ् वाच्यः * । आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ता । सोक्ष्यते । सोक्ष्वरते । अनेकाच्चेनापोपदेशत्वात् पत्वन्न ।

यस्य हलः । ६।४।४८।

यस्येति सङ्घातग्रहणम् (२) । हल परस्य यशब्दस्य लोपः

(१) क्रियाममभिहारइत्यनेनैव धातुलाभेऽपि धातुग्रहणस्य फलप्रतिपादयितुं पृच्छति धातोः किमिति वाच्यते चाख्यायते इत्यादि रूपसिद्धिस्तत्फलमित्यर्थः । धातुग्रहणाभावे धिगित्यव्ययादपि स्यात् तस्य क्रियाशक्तित्वादेकाच्चेत्यादि त नव्या ।

(२) एधातोऽकारयकारसमुदायः तेन हयितेत्यादौ न लोपः । सङ्घातग्रहणेन चार्थवत् (४५४) परिभाषोपस्थित्या पुत्रकाभ्येत्यादौ नातिप्रसङ्गः यवर्णमात्रग्रहणे तु परिभाषातुपस्थिते स्यादेवेति भावः ।

स्यादार्द्धधातुके । आदेः परस्य (२६४०) । अतो लोपः (७५७४०) ।
सोसूचाञ्चके । सोसूचिता । सोसूत्रिता । मोमूत्रिता ।

दीर्घोऽकितः । ७ । ४ । ८३ ।

अकितो(३)ऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद्यङि यङ्लुकि च । अटाद्यते ।

यङि च । ७ । ४ । ३० ।

अर्त्तैः संयोगादेश्च कृतो गुणः स्याद्यङि । यकारपररेफस्य
(७११५५०००) न द्वित्वनिषेधः अराय्यते इति भाष्योदाहरणात्
(४) अरायिता । अशाशिता । ऊर्णोनूयते । वेभिद्यते ।
अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधागुणः । वेभिदिता ।

नित्यङ्कौटिल्ये गतौ । ३ । १ । २३ ।

गत्यर्थात् कौटिल्ये (५) एव यङ् स्थानं तु क्रियासमभिहारे
कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते ।

लुपसदचरजपजभदहदशगृप्ये । भावगर्हायाम्

। ३ । १ । २४ ।

(३) अभ्यासविकारेषु उत्सर्गविधीन् बाधका न बाधन्ते इति ज्ञापनायाह
अकितइति तेन जञ्जभ्यते इत्यादौ दीर्घाद्यागेव नुकि कतेऽपि दीर्घ
स्यादिति तद्वारणार्थमकितइत्युक्तम् ।

(४) भाष्योदाहरणस्य सामान्येन ज्ञापकतया आर्य्यमाख्यत् आर्य्यदि-
त्यादि सिध्यति ।

(५) नित्यशब्दोऽवधारणार्थक इत्याह कौटिल्ये एवेति ।

एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हितं लुप्पति । लोलु-
प्यते । सासद्यते ।

चरफलोश्च । ७ । ४ । ८७ ।

अनयोरभ्यासस्यातो नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । नुगित्वनेना-
नुस्वारो लक्ष्यते । स च पदान्तवद्वाच्यः । वा पदान्तस्येति
(६१४०) यथा स्यात् ।

उत्परस्यातः । ७ । ४ । ८८ ।

चरफलोरभ्यासात्परस्यात, उत्साद्यङ्यङ्लुकोः । हलि चेति
(१५७४०) दीर्घः । चचूर्थ्यते-चञ्चूर्थ्यते । पम्फुल्यते-पंफुल्यते ।

जपजभदहदशभञ्जपशान्च (६) । ७ । ४ । ८९ ।

एषामभ्यासस्य नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । गर्हितञ्जपति । जञ्ज-
प्यते इत्यादि ।

ग्रो यङि । ८ । २ । २० ।

गिरते रेफस्य लृत्वं स्याद्यङि । गर्हितङ्गिलति । जेगिल्यते ।
घुमास्येति (७१।६४०) ईत्त्वम् । गुणः । देदीयते । पेपीयते ।
सेपीयते । विभाषा ऋ (७१।८४०) । शोशूयते-शोश्चीयते । यङि
च (७२।७४०) । सास्त्रय्यते । रीङ् षट् : (५१२४०) चेक्रीयते ।
सुट् । सञ्जेस्त्रीयते ।

सिचो यङि । ८ । ३ । ११२ ।

सिचः संस्य षो न स्याद्यङि । नि-सेसिच्यते (७) ।

न कवतेर्य्यङि । ७ । ४ । ६३ ।

कवतेरभ्यासस्य चुत्वन्न स्याद्यङि । कोकूयते । कौतिकुव-
त्योस्तु (८) । चोक्कूयते ।

नीग्वञ्चुस्संमुध्व'सुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् । ७
। ४ । ८४ ।

एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः । अकितइति-
(७२०७४०) उक्तेर्न दीर्घः । नलोपः । वनीवच्यते । सनीस्वस्य-
तइत्यादि ।

नुगतोऽनुनासिकान्तस्य । ७ । ४ । ८५ ।

अनुनासिकान्तस्याङ्स्य योऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुक् स्यात् ।
नुकानुस्वारो लक्ष्यतइत्युक्तम् (७२०८४०) । यँय्यस्यते-यंय-
स्यते । तपरत्वसामर्थ्याद्भूतपूर्वदीर्घस्यापि न । भाम क्रोधे ।
वाभास्यते । ये विभाषा (७८१४०) । जाजायते-जञ्जन्यते ।
हन्तेहिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः * । जेघ्नीयते । हिंसा-
याम् किम् जञ्जन्यते ।

रीगृदुपधस्य च । ७ । ४ । ८० ।

ऋदुपधस्य धातोर्भ्यासस्य रीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः ।
वरीचत्यते । कुम्भादित्वान्न (३८३४०) णः । नरीचत्यते ।

(७) अभ्याससकारस्य उपसर्गात्पुनोतीति (७३७५०) अभ्यासात् परस्य तु
स्यादिष्वभ्यासेनेति (७३८४) पत्वे प्राप्तौ सिचो यङीति निषेधारम्भः ।

(८) कवतेरिति श्रुतिषा निर्देशफलमाह कौतिकुवत्योस्त्विति ।

जरीष्टस्यते । उभयत्र लत्वम् । चलोऽलृथते । रीष्टत्वत इति
वक्तव्यम् * । वरीष्टस्यते । परीष्टस्यते ।

स्वपिस्समिर्व्येजां यङि । ई । १ । १८ ।

सम्प्रसारणं स्यात् यङि । सोपुथते । सेसिभ्यते । वेकीयते ।

न वशः । ई । १ । २० ।

वावश्यते ।

चायः की (८) । ई । १ । २१ ।

चेकीयते ।

ई धाध्मोः । ७ । ४ । ३१ ।

जेघ्रीयते । देध्मीयते ।

अयङ् यि क्ङिति । ७ । ४ । ३२ ।

शीङोऽयङादेशः स्याद्यादौ क्ङिति परे । शाश्वयते । अभ्या-
सस्य ह्रस्वः । ततो गुणः । ङोढौक्यते । तोत्रौक्यते ।

इति यङ्प्रक्रिया ।

(८) यङि परे चायः की स्यात् दीर्घाश्चारणम् यङ्लुगर्थम् ।

यङोऽचि च । २ । ४ । ७४ ।

यङोऽचप्रत्यये (१) लुक् स्याच्चकारात्तं विनापि बङ्गलं लुक् स्यात् । अनैमित्तिकोऽयम् (२) अन्तरङ्गत्वादादौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वात् (३) द्वित्वम् । अभ्यासकार्यम् । धातुत्वम् लङादयः । शेषात्कर्त्तरीति (उ१५०) परस्मैपदम् । अनुदात्तङितइति (उ४५०) तु न ङिच्चस्य प्रत्ययाप्रत्यय (४) साधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । यत हि प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव तत् । अतएव सुहृपत्प्रासाद (५)

(१) यङा साहचर्यादचीति प्रत्ययो गृह्यते न तु प्रत्याहारइत्याशयेनाह अचप्रत्यये इति चकारेण बङ्गलं छन्दसीत्यतो (उ४८३पृ०) बङ्गलमित्यलुक्पठ्यते इत्याह बङ्गलमिति ।

(२) अनैमित्तिक इति निमित्तानिर्देशादनैमित्तिकत्वं नैमित्तिकत्वे बोधवित्ता समर्जितेत्यादौ गुणवृद्धिनिषेधापत्तेः न धातुलोपे आर्द्धधातुक इति (उ२१८पृ०) सूत्रेणार्द्धधातुकनिमित्तकधातुश्लोप एव गुणवृद्धोर्निषेधात् उक्तस्यले च यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वेनार्द्धधातुकनिमित्तकत्वाभावात् गुणवृद्धोरित्वम् । अचीति सप्तमीनिर्देशेन अचप्रत्यये तु सनिमित्तकत्वमेव तेन लेख्यः लोलुप इत्यादौ आर्द्धधातुकरूपाचप्रत्ययनिमित्तकतया गुणनिषेध इति विशेषः ।

(३) यङन्तत्वादिति । सन्यङोरिति (उ१०१पृ०) अत एव न तु सप्तमी तेन यङो लुका लुप्तत्वेन (११४पृ० सू०) प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तावपि न क्षतिः यङन्ततया द्वित्वनिमित्तत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् ।

(४) ऋतेरीयङित्यादौ (उ१०८पृ०) प्रत्यये चित्वाङ् महीङादौ चाप्रत्यये च ङिच्चस्य सत्त्वेन यङो लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेस्तदाश्रितङित्त्वेन नात्मनेपदमिति भावः ।

(५) शोभना दृषदोऽस्मिन्निति बङ्गव्रीहौ दृषच्छब्दस्य वाक्ये जसन्ततया लुप्तस्य जसोऽसन्तत्वात् प्रत्ययलक्षणेन नासन्तत्वमिति न दीर्घः ।

इत्यत्रात्वसन्तस्येति (॥८२४॥) दीर्घो न । येऽपि स्पर्शगोडा-
दयोऽनुदात्तङितस्योपि न, अनुदात्तङित (८३४०) इत्यनु-
बन्धनिर्देशात् तत्र च श्रुतिपा श्रपेति (७२३४०का०) निषेधात् ।
अतएव श्यन्नादयो न, गणेन निर्देशात् । किन्तु गन्नेव । चर्क-
रीतश्चेत्यदादौ (७१२०७०) पाठाच्छपो लुक् ।

यङी वा । ७ । ३ । ६४ ।

यङन्तात् (६) परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईङ्ग
स्यात् । भूसुबोरिति (७१६४०) गुणनिषेधो यङ्लुकि
भाषायान्न बोभूतु तेतिङे इति (७१२६४०) एन्दमि निपा-
तनात् । अतएव यङ्लुगु भाषायामपि सिद्ध । न च (७)
यङ्लुक्प्रमातएव गुणाभावो निपात्यतामिति वाच्यम् प्रकृति-
ग्रहणे यङ्लुगन्तम्यापि यङ्गान् द्विप्रयोगो द्विर्लक्षनं पाठ-
मिति सिद्धान्तात् । योभवीति योभीति । योभूतः । योभुवति ।
योभवासकारः । योभविता । अयोभवीत् अयोभोत् । अयोभू-
ताम् । अयोभवः । योभूयात् । योभूयाताम् । योभूयाणाम् ।
गातिस्येति (७१६४०) शिषो लुक् । यङी वेतीट् पक्षे गुण बाध
त्वा नित्यत्वाद्भुक् । अयोभूवीत्-अयोभूत् । अयोभूतात् । अभ्य

हन्तेति न (उ११४०) वृद्धिः अजहमीत् । अजहमिष्टाम् । हन्ते-
 र्यङ्लुक् (१०) । अभ्यासाच्चेति (उ१०४०) कृत्वम् । यद्यपि हो-
 हन्तेरित्यतो (१५८४०) हन्तेरित्यनुवर्त्तनं विहितम् । तथापि
 यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारः । श्रुतिपा श्रुयेति (उ२१४०)
 निषेधस्वनित्यः गुणो यङ्लुकोरिति (उ२०६४०) (११) सामा-
 न्यापेक्षज्ञापकादिति भावः । अहनीति-अहन्ति । अहन्त ।
 अहन्ति । अहन्तिता । श्रुतिपा निर्देशाज्जादेशो (उ१११४०)
 न । अहन्ति । अजहनीत्-अजहन् । अहन्त्यात् । आशिषि तु ।
 वध्यात् (१२) । अवधोत् अवधिष्टामित्यादि । वधादेशस्य
 द्वित्वन्न भवति स्थानिवत्त्वेनाभ्यासस्येति (उ८४० सू०) निषेधात् ।
 तद्धि समानाधिकरणान्धातोर्विशेषणम् बङ्गब्रीहिवलात् ।
 आङ्पूर्व्यात् आङो यमहन (उ१४५०) इत्यात्मनेपदम् । आज-
 ह्वते इत्यादि । उत्परस्येति (उ२०८४०) तपरत्वान्न गुणः ।
 हलि चेति (१५७४०) दीर्घसु स्यादेव तस्यासिद्धत्वेन तपरत्वनि-
 वर्त्यत्वायोगात् । चक्षुरीति-चक्षूर्ति । चक्षूर्त्त । चक्षुरति ।

(१०) हन्तेरित्यनुवर्त्तने तस्य श्रुतिपा निर्देशात् यङ्लुकि कृत्व न भवतो-
 त्याशङ्क्य तन्निषेधस्यानित्यतया कृत्वमिति समाहितम् ।

(११) सामान्यापेक्षेति । एकाधो द्वे (उ८४०) इत्यतैकाज्पहणात् यङ्लु-
 कि द्वित्वं कृत्वापि न भवति तथा च गुणो यङ्लुकोरिति (उ२०६४०)
 अभ्यासस्य विहितो गुणो विषयमलभमान श्रुतिपेत्यादिनिषेधानां
 क्वचित् यङ्लुक्यप्रवृत्तिं प्रापयति ।

(१२) वध्यादिति कृतद्वित्वस्यापि हन स्थाने वधादेश इति सिद्धान्तं तेन
 पुनर्न द्वित्वं तत्र हेतुमाह स्थानिवत्त्वेनेति अत्राभ्यासस्येति लिटि
 धातोरभ्यासस्येति (उ८४०) सूत्रेऽनभ्यासपदे नास्ति अभ्यासो
 यस्येति बङ्गब्रीहिसमास तच्च धातोर्विशेषणं तेन हनधातोरभ्यस्ततया
 तदादेशवधस्याभ्यस्तत्वाच्च द्वित्वमिति भावः ।

अचञ्चुरीत्-अचञ्चूः । चङ्ङनीति-चङ्ङन्ति । जनसनेत्यात्त्वम्
 (७१३२४०) । चङ्ङातः । गमहनेति (७६८४०) उपधालोपः । चङ्ङति ।
 चङ्ङाहि । चङ्ङनानि । अचङ्ङनीत् अचङ्ङन् । अचङ्ङाताम् ।
 अचङ्ङुः । ये विभाषा (७६१४०) चङ्ङायात्-चङ्ङन्यात् । अचङ्ङा
 नीत् । उतो वृद्धिरित्यत्र (७११४४०) नाभ्यस्तस्येत्य (७१११५० सू)
 नुवृत्तेरुतो वृद्धिर्न । योयोति-योयवीति । अयोयवीत्-अयोयो
 त् । योयुयात् । आशिषि दीर्घः । योयूयात् । अयोयावीत् ।
 नोनवीति-नोनोति । जाहेति-जाहाति । ई हल्यघोः (७१३०४०)
 जाहीतः । इह जहातेष्ट (७१३०५०) । आ च हौ (७१३०४०) लोपो
 यि (७१३०५०) घुमास्या (७११६५०) एङ्ङिङीत्येते (७६४५०)
 पञ्चापि न भवन्ति श्रित्पा निर्देशात् । जाहाति । जाहासि-
 जाहेषि । जाहीथः । जाहीथ । जाहीहि । अजाहेत्-अजा-
 हात् । अजाहीताम् । अजाङ्ङः । जाहीयात् । आशिषि ।
 जाहायात् । अजाहासीत् । अजाहासिष्टाम् । अजाहिष्यत् ।
 लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् स्वपिस्वमीत्युक्तं (७११०५०) न ।
 रुदादिभ्यइति (१२३५०) गणनिर्दिष्टत्वादिण् । सास्वपीति-सास्वप्ति ।
 सास्वप्तः । सास्वपति । असास्वपीत्-असास्वप् । सास्वप्यात् ।
 आशिषि तु । वचिस्वपीत्युक्तम् (७१०५५०) । सासुप्यात् । असा-
 स्वापीत्-असास्वपीत् ।

रुग्निकौ च लुकि । ७ । ४ । ६१ ।

ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते आगमाः
 स्यङ्लुकि ।

टीति (उ१६६ष्ट०) दीर्घस्तु न तत्रैकाचइत्यनुवृत्तेः । माधवस्तु
दीर्घमाह तद्भाष्यविरुद्धम् । जर्गधीति-जर्गर्धि । जर्गर्धः ।
जर्गधति । जर्गधीषि-जर्गर्ध्मि । अजर्गधीत् । ईडभावे गुणः
ह्रस्वङ्गादि (१११ष्ट०) लोपः । भष्भावः । जश्चत्वे । अज
र्घत् । अजर्गर्ध्मात् । सिपि । दश्चेति (उ१२१ष्ट०) पक्षे रुत्वम् ।
अजर्घाः-अजर्गर्धीत् । अजर्गर्धिष्टाम् । पाप्रच्छीति-पाप्रष्टि ।
तसादौ ग्रहिज्येति (उ१०६ष्ट०) सम्प्रसारणन्न भवति शितपा
निर्देशात् । च्छोः शूडिति (उ१६६ष्ट०) शः । व्रश्चेति (१२०ष्ट०)
षः । पाप्रष्टः । पाप्रच्छति । पाप्रश्मि । पाप्रच्छः । पा-
प्रश्मः । यकारवकारान्तानां तु जङ्भाविनां यङ्लुङ्गा-
सीति च्छोरिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् (१३) कैयटेन स्पष्टी-
कृतम् । ईदं च च्छोरिति यतोऽतु तद्विषयकम् । ज्वरत्वरेति-
(उ११८ष्ट०) जङ्भाविनोः स्त्रिविमध्योस्तु यङ्लुगख्येवेति
न्याय्यम् माधवादिसम्मतञ्च । मय्य बन्धने । अयं यान्त जङ्-
भावी । तेष्ट देष्ट देवने इत्यादयो वान्ताः । हय गतौ ।
जाहयीति-जाहति । जाहृतः । जाहयति । जाहयीषि-

(१३) ध्वनितमिति च्छोः शूडिति सूत्रे किङ्ग्रहणमनुवर्त्तते न वेति विकल्प
काञ्चित् दोषानुद्भाव्य परिहृत्य चोक्तं भाष्यकता एतावानेव विशेषः
अनुवर्त्तमाने किङ्ग्रहणे कः पत्यं वक्तव्यमननुवर्त्तने तु अनेन कस्य
शब्दे कते शान्तत्वादेव यो भविष्यति तथाच त्रयादिस्त्रुते क्यग्रहणं
न कर्त्तव्यं तद्विनापि प्रष्टा प्रष्टुमित्यादिरूपसिद्धेरिति भावः । एवं
वदता च भाष्यकता जङ्भाविभ्यो यङ्लुक् नास्तीत्युक्तप्रायमन्वया-
दिवेयङ्लुकि ईडभावपक्षे देदेतीति देदेपीत्यादौ जठो भावाभा-
वाभ्यां सङ्गान् विशेषः स्यात् किङ्ग्रहणमननुवर्त्तावूठः प्रवृत्त्या
देदोतीत्यादिरूपविशेषसत्त्वेन एतावानेवेत्येवकारविरोधापत्तेः ।

जाहसि । बलि (४२।४०) लोपे । यञादौ (उ०४०) दीर्घः । जाहामि । जाहावः । जाहामः । ह्यर्थं गतिकान्त्योः । जाहर्थीति-जाहर्त्ति । जाहर्त्तः । जाहर्थ्यति । लोटि । जाहर्हि । अजाहः । अजाहर्त्ताम् । अजाहर्थ्युः । मव वत्त्वेने ।

ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाञ्च । ई । ४ । २० ।

ज्वरादीनामुपधावकारयोरुट् स्यात् कौ भलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । अत कृङ्क्षीति नानुवर्त्तते अवते स्तुनि ओतुरिति दर्शनात् । अननासिकप्रहणञ्चानुवर्त्तते अवतेर्मानिन्प्रत्यये तस्य टिलोपे ओमिति दर्शनात् । ईङ्-भावे ऊटि पिति गुणः । मामोति मामवीति । मामूतः । मामवति । मामोषि । मामोमि । मामावः । मामूमः । मामोतु । मामूतात् । मामूहि । मामवानि । अमामोत् । अमामोः । अमामवम् । अमामाव । अमामूम । तूर्वी हिंसायाम् । तोतूर्वीति ।

राल्लोपः । ई । ४ । २१ ।

रेफात्परयोश्चोर्लोपः स्यात् कौ भलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । इति वलोपः । (४।२४) लघूपधगुणः ।

न धातुलोप आर्द्धधातुके । १ । १ । ४ ।

धात्वंगलोपनिमित्ते (१४) आर्द्धधातुके परे इको गुणद्वयी

(१४) आर्द्धधातुके धातुलोपोनास्तीति सत्ययथा धातुपदं धात्वंगपरमित्याशयेनाह धात्वंगेति । धातुर्लोपोऽसिद्धिदिति अस्तीति हिना

न स्तः । इति नेह निषेधः तिवादीनामनार्द्धधातुकत्वात् ।
हलि चेति (१५७८०) दीर्घः । तोतूर्त्तः । तोतूर्त्तति ।
तोयोर्त्ति । दोदोर्त्ति । दोधोर्त्ति । मूर्च्छा । मोमोर्त्ति ।
मोमूर्त्तः । मोमूर्च्छतीत्यादि । आर्द्धधातुके (१५) इति
विषयसप्तमी तेन यङि विवक्षिते अजेर्वी । वेवीयते ।
अस्य यङ्लुग्नास्ति लुका अपहारेण विषयत्वासम्भवेन
वीभावस्याप्रवृत्तेः ।

इति यङ्लुक्प्रक्रिया ।

धातुलोपपदं तद्धिमित्तपरं तच्चार्द्धधातुकविशेषणमित्याह लोप-
निमित्तइति यङो लोपस्तु निर्निमित्तइत्यार्द्धधातुके न गुण वृद्धिनिषे-
धइत्युक्तं (७११५०) प्राक् । प्राञ्चस्तु धात्वंशलोपे सति आर्द्धधातुके
परे गुणवृद्धिनिषेधं सूत्रार्थं मत्वा वेभिदिता मर्दजितेत्युदाजह्नुः ।

(१५) अधिकते इत्यादिः आर्द्धधातुकइत्यधिकृत्य अजेर्वीभावविधानात् ।

सुप आत्मनः क्यच् । ३ । १ । ८ ।

इषिकर्मणः (१) एषितसम्बन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यच्-
प्रत्ययो वा स्यात् । धात्ववयवत्वात्सुबलक् (१२०४०६०) ।

क्यचि च । ७ । ४ । ३३ ।

अस्य ईत्स्यात् । आत्मन पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । वान्तो
यिप्रत्यये (१८४०) । गञ्यति । नाव्यति । लोपः । शाकल्य
स्येति (४१४०) त्व न अपदान्तत्वात् । तथाहि ।

नः क्ये । १ । ४ । १५ ।

क्यचि क्यङि (२) च नान्तमेव पदं स्यान्नान्यत् । सन्निपातपरिभा-
षया (३) क्यचो यस्य लोपो न । गञ्याञ्चकार । गञ्यिता । ना-
व्याञ्चकार । नाव्यिता । नलोपः (१०६४०६०) । राजीयति (४) ।

(१) धातोः कर्मण (१८८५०) इति सूत्रादिच्छायामिति, कर्मण इति, वेति
चातुर्वर्त्तते तत्र च सन्निधानादिच्छाया एव कर्मण इत्यन्वय इत्याशयेनाह
इषिकर्मण इत्यादि । परस्य पुत्रमिच्छतीत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय ह्यत्र
आत्मन इत्युपात्तमात्मशब्दस्य स्वशब्दपर्याय सच कदात्याकाङ्क्षाया
सन्निधानादिच्छाकर्त्तव्यं गृह्यते इत्याशयेनाह एषितसम्बन्धिन इति
सुबन्तस्योक्तविशेषणद्वयमर्थद्वारा बोध्यम् । तत्त्व० ।

(२) हलन्तात् क्यप् दुर्लभ इत्याशयेनाह क्यचि क्यङीति ।

(३) यस्य हल इति (७२०६५०) लोपमात्रेणाह सन्निपातेति । यकारे परे वा-
न्तादेशविधानात् वकारोऽयलोपस्य निमित्तं न भवतीति भावः । तत्त्व० ।

(४) क्यचि चेति अवर्णस्येवे कर्त्तव्ये पूर्व्वत्वासिद्धमिति (१२५०) नलोपोऽ-
सिद्धो न भवति नलोपः सुप्त्वरेति (१५६५०) नियमात् ।

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च (५६८८०) । त्वद्यति । मद्यति । एकार्थयो
रित्येव । सुप्पद्यति । अस्मद्यति । हलि च (५५७८०) । गीर्यति ।
पूर्यति । धातोरित्येव । नेह । दिवमिच्छति दिव्यति । इह
पुरमिच्छति पुर्यतीति माधवोक्तमत्युदाहरणवित्यम् पूर्य-
रोः सास्यात् । दीव्यतीति दीर्घस्तु प्राचः प्रामादिक(५) एव ।
अदस्यति । रीडृतः (५४१८०) कर्तरीयति ।
क्यच्प्रोश्च (७१०८०) (६) । गाग्गीयति । वाच्यति (७) । अक्ष-
त्सार्येति (७५१८०) दीर्घः । कवीयति । समिध्यति ।

क्यस्य विभाषा ई । ४ । ५० ।

हलः परयोः क्यच्क्यङोर्लोपो वा स्यादाङ्धातुके । आदेः परस्य
(१६८०) । अतो लोपः (७५७८०) । तस्य स्थानिवत्ताल्लघूपधगुणो
(७१२८०) न । समिधिता-समिध्यता । मान्तप्रकृतिक(८)मुवन्ता-
दव्ययाच्च क्यच् न । किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति ।

अशनायोदन्यधनाया वुभुक्षापिपासागर्जेषु ।

७ । ४ । ३४ ।

- (५) प्रामादिक इति दिवधातोः किपि द्युरिति ततः क्यचि द्युयतीत्येव
भवति विचि त उपधागुणे देविति स्यात् ततः क्यचि देव्यतीति
स्यात् । दिवमिच्छति दिव्यतीति त उ कप्रत्ययान्तिदिवग्दस्येति बोध्यम् ।
(६) अपत्याप्रत्यययाकारलोपं स्मारयति क्यच्प्रोश्चेति ।
(७) नः क्ये इति (७१२०८०) नियमेन पदत्वाभावात् कुत्वं नेत्युदाहरति
वाच्यतीति ।
(८) मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः इति वार्त्तिकस्य यथानुव्याख्यानं
पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि न स्यात् तस्य मान्तात् किन्तु पुत्रौ पुत्रान् वा
इच्छतीत्यादावेव स्यादतो व्याचष्टे मान्तप्रकृतिकेति ।

व्यजन्ता निपात्यन्ते । अशनायति (६) । उदन्यति । धना-
यति । बुभुक्षादौ किम् अशनीयति । उदकीयति । धनीयति ।

अश्वक्षीरदृपलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि । ७ ।

१ । ५१ ।

एषा क्यचि असुगागस (१०) स्यात् । अश्वदृषयोर्मैथणोच्छा-
याम् * । अश्वस्यति वडवा । दृषस्यति गौ । क्षीरलवणयो-
र्लालसायाम् * । क्षीरस्यति बाल । लवणस्यति उद्ध ।
सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसाया सुगसुकौ * । दधि
स्यति ‡ । दध्यस्यति । मधुस्यति । मध्यस्यति ।

काम्यञ्च । ३ । १ । ६ ।

उक्तविषये (११) काम्यञ्च स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रकाम्य-
ति । पुत्रकाम्यता । इह यस्य हनइति (उ२०६४०) लोपो न, अन-
र्थकत्वात्, यस्येति सङ्घातग्रहणमित्युक्तम् (उ२०६४०) । यश्चाका-
म्यति । सर्पिष्काम्यति । मान्ताव्ययेभ्योऽप्य स्यादेव ।
किंकाम्यति । स्वकाम्यति ।

उपमानादाचारि । ३ । १ । १० ।

(६) सदोभोजनेच्छा बुभुक्षा सद्यउदकपानेच्छा पिपसा धनवतोऽपि
धनेच्छा गर्ह । मत्स्यदाहरणं तत्र कालान्तरोपयोगिभोजनोदकेच्छाया
दरिद्रस्य च धनेच्छाया बोध्यम् ।

(१०) आञ्जसेरसुगित्यतो (उ५११०५०) सुगित्यनुवर्तते ।

(११) उक्तविषये इति इषिकर्मण्य एषिटसम्बन्धिनः सुवन्नादित्युक्तार्थे इत्यर्थः ।

‡ शुक आगसत्वेनादेशप्रत्ययोरिति नियमात् (६५५०) न य

उपमानात्कर्म्मणः सुवन्तादाचारेऽर्थे क्यच् स्यात् । पुत्रमिवा-
चरति पुत्रीयति ह्यातम् । विष्णूयति द्विजम् । अधिकरणा-
च्चेति वक्तव्यम् * । प्रासादीयति कुव्याम्भानुः । कुटीयति
प्रासादे ।

कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च । ३ । १ । ११ ।

उपमानात्कर्त्तुः सुवन्तादाचारे क्यङ् वा (१२) स्यात् ।
सान्तस्य तु कर्त्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात् । क्यङ् वेत्युक्तेः
पक्षे वाक्यम् । सान्तस्य लोपस्य क्यङ्सन्नियोगश्छिद्यः । स च
व्यवस्थितः ।

“ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया” ।

लृष्णद्वाचरति लृष्णायते । ओजःशब्दो वृत्तिविषये
तद्वति । ओजायते । अप्सरायते । यज्ञायते-यगस्यते ।
विहायते विद्वस्यते । त्वद्यते । मद्यते । अनेकार्थत्वे तु । युष्म-
द्यते । अस्मद्यते । क्यङ्ज्ञानिनोश्च (४.७५०) । कुमारीवाचरति
कुमारायते । हरिणीवाचरति हरितायते । गुर्विव गुरू-
यते । सपत्नीव-(१३) सपत्नायते-सपत्नीयते-सपत्नीयते ।

(१२) धातोः कर्म्मणः समानकर्त्तृकादिष्ठायां बेल्लतो बेल्लनुदर्शितम् ।

(१३) सपत्नीवेति वितयसाधारणं वाक्यं सपत्नायते इति गतुप्रस्थाया-
पक्षार्द्धरवादि (२४१४०) छीनन्तात् सपत्नगद्भात् क्यङि पुंवद्भावेऽल्ल-
गार्थेति (७५१४०) दीर्घे सिद्धम् । सपत्नीयते इति समानस्वामि-
काभिधायिनोभाषितपुंस्तस्य, नित्यं सपत्नगदिष्विति (२२४५०) नादेशे
नान्तत्वात् छीप् ततः क्यङि पुंवद्भावे च दीर्घः । सपत्नीयते इति
विवाहजन्यसंस्कारविशेषनिमित्तेन पतिशब्देन समासे नित्यस्तीत्वात्
न पुंवदिति भेदः ।

युवतिरिव युवायते । पट्टीमृद्गाविव पट्टीमृदूयते (१४) । न
 कोपधायाः (४०८४) । पाचिकायते । आचारेऽवगल्भक्लीवहो-
 डेभ्यः (१५) क्तिञ्च वा * । वाग्रहणात् क्यङपि । अवगल्भादयः
 पचाद्यजन्ताः । क्तिञ्चन्द्रियोगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वञ्च प्र-
 त्ययस्य प्रतिज्ञायते तेन तङ् । अवगल्भते । क्लीवते । होडते ।
 भूतपूर्वादप्यनेकाचआम्उ१ (७५०६०) एतद्वार्त्तिकारम्भसामर्थ्यात् ।
 न च अवगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम् केवलानामेवाचारेऽपि
 वृत्तिसम्भवात् धातूनामनेकार्थत्वात् । अवगल्भाच्चक्रे । होडा-
 च्चक्रे । वार्त्तिकेऽवेत्युपसर्गविशिष्टपाठात् केवलादुपसर्गान्तर-
 विशिष्टाच्च क्यङेवेति भाधवादयः । तङ् नेति तूचितम् ।
 सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिञ्चा वक्तव्यः * । पूर्ववार्त्तिकेन अनु-
 बन्धासङ्गार्थन्तत् क्तिञ्चनूयते । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप्-
 इति न सम्बध्यते तेन पदकार्यञ्च (१६) । कृष्णइवाचरति ।
 कृष्णाति । अतो गुणइति (८८५) शपा सह पररूपम् । अ-
 इवाचरति । अति । अतः । अन्ति । प्रत्ययग्रहणमपनीय
 अनेकाच (७५०४०६०) इत्युक्तेर्नाम् । औ । अतुः । उः ।
 द्वित्वम् । अतो गुणे (८८४) । अतआदेरिति (७२६४०)
 दीर्घः । णल औ वृद्धिः । अतुसादिप् तु आतो लोप-
 इटि चेति (७६४४०) आलोपः । मालेवाचरति मालाति ।

(१४) पूर्वपदस्य क्यङ्परत्वाभावाच्च पुवत् ।

(१५) गल्भ् भाष्ये क्लीव् व्याधाय्ये होड् अनादरे इत्यर्थकधातुभ्य-
 पचाद्यच् ।

(१६) पदकार्यञ्चेति तेन तनोतीति तत् सङ्गवाचरति ततति त्वधमिवा-
 * चरति त्वचतीत्यादौ जश्त्वकुले नेत्यर्थः ।

लिङ्गविशिष्टपरिभाषया, एकादेशस्य (४६४०) पूर्वान्तत्वाद्वा
 किप् । मालाञ्चकार । लङि । अमालात् । अत हलङ्गादि-
 (१११४०) लोपो न, डीसाहचर्यादापोऽपि सोरेव लोपविधा-
 नात् । इट्सकौ (७६५४०००) । अमालासीत् । कविरिव
 कवयति । आशीर्लिङि । कवीयात् । सिचि वृद्धिरित्यत्र
 (७५०४०) धातोरित्यनुवर्त्य ऋ धातुरेव यो धातुरितिव्याख्याना-
 न्नामधातोर्न वृद्धिरिति कैयटादयः । अकवयीत् । साध-
 वस्तु नामधातोरपि वृद्धिमिच्छति । अकवायीत् । विरिव
 वयति । विवाय । विव्यतुः । अवयीत्-अवायीत् । श्रीरिव
 श्रयति । शिआय । शिश्रियतुः । पितेव पितरति । आशिपि
 (७६१४०००) रिङ् । पित्रियात् । भूरिव । भवति । अत्र गाति-
 स्येति, (७१६४०) भुवोवुगिति, (७६४०) भवतैरिति (७१०४०)
 च न भवति अभिव्यक्तत्वेन धातुपाठस्यस्यैव तत्र ग्रहणात् ।
 अभावीत् । बुभाव । द्रुरिव । द्रवति । णिञ्श्रीति (७६०४०) न
 चङ् । अद्रावीत् ।

अनुनासिकस्य क्विभ्रलोः कङिति । ई । ४ । १५ ।

अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् कौ भ्लादौ च
 कङिति । इदमिवाचरति इदामति । राजेव राजानति ।
 पथ्या इव पथीनति । मथीनति । ऋभुञ्जीणति । द्यौरिव
 देवतीति माधवः । अत्र ऊठि द्यवतीत्युचितम् । कइव कति ।
 चकाविति हरदत्तः । माधवस्तु ग्यञ्जोपाविति (७६०४०००) (१७)

ऋ ऋतद्वातोरित्यतः (७१००४०) कृत्वादिति शेषः ।

(१७) ग्यञ्जोपाविड्यण्युणवृद्धि दीर्घेभ्यः पूर्वैविप्रतिषेधेनेति वार्त्तकवच-
 नात् अतोलोपः सन्निहितत्वात् अनन्तरस्येति न्यावात् अकृत्वाच्च-

वचनात् णलि टङ्गि वाधित्वाऽतो लोपात् (उ५७४.४०) चक
इति रूपमाह । स्वद्वय सखौ-सख । यत्तु स्वाभास स्वाच्चका
रेति तदनाकरमेव (१८) ।

भृशादिभ्यो भुव्यच्लोपश्च हलः । ३ । १ । १२ ।
अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थः (१८) क्यङ् स्यात् ।
हलन्तानामेपां लोपश्च । अभृगो भृशो भवति भृशायते ।
अचूर्णरिति पर्युदासप्रज्ञादभूततद्भाव इति लब्धम् तेनेह न क
दिवा भृशा भवन्ति । ये रातौ भृशाः नक्षत्रादयस्ये दिवा क
भवन्तीत्यर्थः । सुमनस् अस्य सलोपः । सुमनायते । चुरादौ
सग्राम युद्ध इति (उ५८७४०) पठ्यते तत् संग्रामेति प्रातिपदि-
कम् (२०) तस्मात्तत्करोतीति (उ५८९४०) णिच सिद्धः । तत्सन्नि-
योगेनानुबन्ध (२१) आसज्यते । युद्धे योऽय ग्रामशब्दइत्युक्तेऽपि

धातुकेति (उ५९१५०) दीर्घमेव बाधते न तु व्यवहितमपि अत आदेरिति
(उ६१४०) दीर्घमपीति बाधवाक्यादनेन हरदत्तपन्थस्य विरोध इति । तत्त्वः ।
(१८) अनेकावृत्ताभावादित्यर्थः अन्ये तु भाव्य प्रत्ययसहणमपनीयेत्युक्ते
प्रत्ययान्ततया स्वाभासेत्यादिरूप शुद्धमेवेत्याहुः ।

(१९) भुवीति व्याचष्टे भवत्यर्थः । भृग शीघ्र मन्द परिहृत दुर्मानस् सुमनस्
उन्नतस् भृशादि ।

(२०) पसेराच (उ६१२५०) इत्यौणादिकसन्प्रत्ययान्ततया सिद्धम् न तु धातु-
रिति शेष प्रातिपदिकत्वादेव वक्ष्यमाण आपक संगच्छते इति भावः ।

(२१) अनुबन्ध इति भगवत्काराद्विचोऽकारोऽनुबन्धइत्यर्थः तथाच तेन
अतो युष्मे इति (उ६८५०) पररूपं बोध्यम् । यदि तु मकारादका-
रोऽनुबन्धो न स्यात्तदा अस्मस्यामतेत्यादौ णै चङि उपधाह्रस्व स्या-
दिति णिचसंयोगेनानुबन्धाकरणे अनुदात्तत्वलक्षणस्यात्मनेपदस्या
प्रवृत्त्या परगाभिफले आत्मनेपदं च न स्यादिति भावः ।

सामर्थ्यात्संग्रामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो ज्ञापयति उपसर्ग-
समानाकारं पूर्वपदन्धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते
पृथक् क्रियते इति । तेन मनःशब्दात्प्रागट् । स्वमनायत ।
उन्मनायते । उदमनायत । एवञ्चावागल्भत अवागल्भष्टे-
त्यादावप्यवेत्यस्य पृथक्करणस्योध्यम् । ज्ञापकञ्च सजातीयवि-
षयम् । तेन यत्नोपसर्गसरूपं सकलं श्रूयते नत्वादेशेनाप-
हृतन्ततैव पृथक्कृतिः । एवञ्च आ ऊढः ओढः स इवाचर्य
ओढायित्वा अत्र उन्मनाय्य अवंगल्भ्येतिवन्न ल्यप् ज्ञापकस्य
विशेषविषयत्वे षाष्ठवार्तिकन्तद्भाष्यञ्च प्रमाणम् । तथाहि ।
उस्योमाङ्क्षितः प्रतिषेधः * । उस्मि ओमाङोश्च परयोराटः
पररूपन्नेत्यर्थः । उस्मामैच्छत्-औस्मीयत् (२२) । औङ्का-
रीयत् । औढीयत् (२३) । आटश्चेति (११७४०) चशब्देन
पुनर्द्विविधाना (२४) दिदं सिद्धमिति षाष्ठे स्थितम् ।

(२२) उस्माशब्दात् क्यजन्ताल्लङि उस्मपदान्तादिति (उ१७४०) आटः पर-
रूपे प्राप्ते उस्योमाङ्क्षिति (६।१।६०।सू० वा०) निषेधः । अर्थवत्त-
रिभाषां नेह प्रवर्तते, अपदान्तात् किं कोस्तेति भाष्ये प्रत्युदाहरणे
अनर्थकस्यापि उस्मशब्दस्य ग्रहणात् ज्ञापकात् ।

(२३) औढीयदिति उपसर्गरूपं यत्वादेशेनापहृतं तत्रापि यदि पृथक्-
कृतिस्तदा आडः परत्वाटा भाव्यमिति उस्योमाङ्क्षिति आङि पर-
रूपनिषेधो व्यर्थः स्यात् । तच्च० ।

(२४) चशब्दं प्रयुञ्जानः सूत्रकारोऽपि ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वमङ्गीचकार
इत्याह चशब्देनेति । अत्रेदं बोध्यं वज्रलमेतन्निर्णयनमिति (उ१८७४०)
वाङ्मलात् अवधीरधातुधीरधातुश्चोहितस्तत्र अवधीरधातोरुहने
आववधीरदिति कामधेनुप्रयोगः धीरधातुहने तु “इतीव धारामवधी-
र्येति” श्रीहर्मप्रयोग इति ।

लोहितादिडाज्भ्य क्यप् । ३ । १ । १३ ।

लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे क्यप् स्यात् ।

वा क्यप् । १ । ३ । ६० ।

क्यप्न्तात्परस्मैपदं वा स्यात् । लोहितायति । लोहितायते ।
अताच्चेरित्यनुटत्त्याऽभूततद्भावविषयत्वं लब्धं तच्च लोहित-
शब्दस्यैव विशेषणम् नतु डाचोऽसम्भवात् । नाप्यादिशब्द-
ग्राह्याणां तस्य प्रत्याख्यानानात् । तथा च वार्त्तिकम् । लोहि-
तडाज्भ्यः क्यप्वचनं भृशादिवितराणीति * । नचैवङ्गास्य-
चङ्गव क्यपोऽपि ककारः श्रूयेत उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम्
तस्यापि (२५) भाष्ये प्रत्याख्यानात् । पटपटायते । लभृल्लि-
योगं विनापीह डाप्, डाजन्तात् क्यपो विधानसामर्थ्यात् ।
यत्तु

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।

मूर्च्छा निद्रा रुपा धूमाः करुणा नित्यचर्माणीति ॥

पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यपि पदद्वयमुदाहरन्ति तद्भा-
ष्यवार्त्तिकविरुद्धम् । तस्मान्नेभ्यः क्यडेव । श्यामायते ।
दुःखादयो वृत्तिविषये तद्वति वर्त्तन्ते । लिङ्गविशिष्टपरि-
भाषया लोहिनीशब्दादपि क्यप् । लोहिनीयति (२६)
लोहिनीयते ।

(२५) तस्यापि क्यप्ः ककारस्यापीत्यर्थेन नः क्ये (उ३१०पृ०) क्यस्य
विभाषेति (उ३११पृ०) सूत्रद्वये क्यपो न पश्यणम् ।

(२६) लोहिनीयतीति क्यङि सति तदेव स्यात् क्यङ्मानिनीयेति (उ३०७पृ०)
इति वङ्गावयव स्यादिति भावः । तत्त्व० ।

कटाय क्रमणे । ३ । १ । १४ ।

चतुर्थ्यन्तात्कटशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् (२७) स्यात् । कटाय क्रमते कटायते पापङ्कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः । सतकञ्चक-
ष्टकच्छ्रगहनेभ्यः कखचिकीर्पायामिति वक्तव्यम् * । कख-
म्पापम् । सतादयो वृत्तिविषये पापार्याः तेभ्यो द्वितीया-
न्तेभ्यः (२८) चिकीर्षायां क्यङ् । पापं चिकीर्षतीत्यस्वपद-
विग्रहः । सतायते । कचायते इत्यादि ।

कर्मणोरोमन्यतपोभ्यां वर्त्तिचरोः । ३ । १ । १५ ।

रोमन्यतपोभ्याङ्कर्त्तृभ्यां (२६) क्रमेण वर्त्तनायाञ्चरणे चाथ
क्यङ् स्यात् । रोमन्यं वर्त्तयति रोमन्यायते । हनुचलन
इति वक्तव्यम् * । चर्वितस्याकृष्य पुनश्चर्वण इत्यर्थः । नेह ।
कीटो रोमन्यं वर्त्तयति अपानप्रदेशान्निःसृतद्रव्यमिह
रोमन्य-तदन्नातीत्यर्थ इति कैवटः । वर्त्तुलङ्करोतीत्यर्थ इति
न्यासकारहरदत्तौ । तपसः परस्मैपदञ्च * । तपश्चरति
तपस्यति ।

(२७) कटायेति क्यङ्देवेहानुवर्त्तते स्वरितत्वात् कटायेति निर्देशाच्चतुर्थ्यन्तं
लभ्यते क्रमणमुत्साहः वृत्तिसर्गतायनेष्विति (७३५० पृ०) क्रमेरात्मने-
पदविधायके सूत्रे सर्गशब्दस्योत्साहार्थकतायाः सर्वैः स्त्रीकारादनापि
तथार्थत्वौचित्यात् । कटं कच्छं तच्च दुःखं न च दुःखं कर्तुमुत्साहः
संभवतीति तत्साधनं प्रापमिह संगृह्यते इत्याशयेनाह पापं कर्तुमिति ।

(२८) चिकीर्षायां द्वितीयान्तस्यैवान्वययोग्यत्वादाह द्वितीयान्तेभ्य इति ।

(२६) कर्मणोरोमन्यतपोभ्यां सामानाधिकरण्यात् प्रत्येकं संवन्मादेकव-

वाप्पोष्मभ्यामुदमने । ३ । १ । १६ ।

आभ्याङ्गर्माभ्या क्यङ् स्यात् । वाप्सुदमति वाप्पायते ।
उष्मायते । फेनाच्चेति वाच्यम् • । फेनायते ।

शब्दवैरकलहाम्नकारवमेवेभ्यः करणे । ३ । १ । १७ ।

एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् । शब्दङ्करोति शब्दा-
यते । पक्षे तत्करोतीति (७।८।१४०) णिजपीष्यत इति न्यास ।
शब्दयति । सुदिनदुर्दिननोहारेभ्यश्च • । सुदिनायते ।

सुखादिभ्यः कर्त्तृ(३०)वेदनायाम् । ३ । १ । १८ ।

सुखादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्याद्वेदनाकर्त्तुरेव
चेत्सुखादीनि स्युः । सुख वेदयते सुखायते । कर्त्तृग्रहणङ्गिम्
परस्य सुख वेदयते ।

नमोवरिवच्चित्रङ्, क्यच् । ३ । १ । १९ ।

करणे इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे पूजाया (३१) परिचर्याया-

चनमि त द्योतयद्वाह कर्मभ्यामिति सूत्रे वर्त्तते इत्यासन्नयं (७४।१२४०)
युचं व धित्वा वृत्तेर्ल्यन्तात् चनेनैव निपातनेन क्तिन् ।

(३०) कर्त्तुं इति लुप्तपञ्चीक पृथक्पद विद चेतनाख्यानविधादेर्विति चौरा-
दिकस्य युधि निष्पन्नो वेदनाशब्दोत्तानवाचो तदमेवैव कर्त्तृत्व स
एव कर्त्ता सुखादिभिरन्वेति तदेतदाह वेदनाकर्त्तुरेवेति तथा च यस्मिन्
सुख तद्विद्मो ज्ञानकर्त्ता चेत्तत्र वाक्यमेव । आदिपदान् इ ख-
तत्प्रभृतीना यद्वहणम् ।

(३१) नमद्यादिशब्दसाहचर्यात् क्यच् क्रियाविशेषमेव द्योतयती
त्याह पूजायामित्यादि चित्रङोष्ठिकरण तदर्थम् ।

माश्चर्ये च । नमस्यति देवान् पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति
गुरुन् । शुश्रूषते इत्यर्थः चितीयते विस्मयते इत्यर्थः ।
विस्मापयते इत्यन्ये ।

पुच्छभाण्डचीवराणिङ् । ३ । १ । २० ।

पुच्छादुदसने व्यसने (३२) पर्यसने च ० । विविधं विरुद्धं
वोत्चेपणं व्यसनम् । वि पुच्छयते । उत्पुच्छयते । परि-
पुच्छयते । भाण्डात्समाचयने ० । सम्भाण्डयते । भाण्डानि
समा चिनोति राशीकरोतीत्यर्थः । समवभाण्डत । चीव
रादर्जने परिधाने च ० । सञ्जीवरयते भिक्षुः । चीवरा-
ण्यर्जयति परिधत्ते वेत्यर्थः ।

मुण्डमिश्रक्षलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततस्ते
भ्यो णिच् । ३ । १ । २१ ।

कृजर्थे । मुण्डङ्करोति मुण्डयति । व्रताङ्गोजनतन्निवृत्त्योः * ।
पयः शूद्रान् वा व्रतयति । वस्त्रात्समाच्छादने ० । सं वस्त्रयति ।
हल्यादिभ्यो ग्रहणे ० । हलिकल्योरदन्तत्वञ्च (३३) निपात्यते ।
हलिं कलिं वा गृह्णाति । हलयति । कलयति । महद्बलं हलिः ।
परत्वाद्दृष्टौ सत्यामपीष्ठवद्भावेन (७।८५।४०) अगेव लुप्यते अतः (३४)

(३३) अत्रापि करण इत्यनुवर्तते क्रिया च विशेषरूपा तदाह पुच्छादि-
त्यादि वार्तिकम् ।

(३३) अयमेव निपातो वृद्धौ सत्त्वां टिलोप इत्यत्र ज्ञापकः ।

(३४) अतः अग्लोपित्वादित्यर्थः अन्यथा अदन्तत्वनिपातनाभावे हर्षेष्टौ औ-
कारे सति टिलोमे अग्लोपित्वाभावात् सन्द्भावदीर्घा स्यातामित्यर्थः ।

सन्वद्भावदीर्घौ न । अजडलत् । अचकलत् । कृतं
 गृह्णाति कृतयति (३५) । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति ।
 तूस्तद्धेश इत्येके । जटीमूताः केशादित्ये । पापमित्यपरे ।
 सुखडादयः सत्यापपाशेत्यतैव (७१०२०) पठितुं युक्ताः । प्राति-
 पदिकाद्वात्वर्थे (७१८१४०) इत्येव सिद्धे कैपाञ्चिद्गृह्यणं सापेक्षे-
 भ्योऽपि णिजर्थम् । सुखडयति माणवकम् । मिश्रयत्यन्नम् ।
 श्लक्ष्णयति वस्त्रम् । लवणयति व्यञ्जनमिति । हलकलयोरद-
 न्तत्वार्यम् । सत्यस्य आपुगर्थम् (३६) । कैपाञ्चित्तु प्रपञ्चा-
 र्थम् । सत्यङ्करोत्याचष्टे वा सत्यापयति । अर्धवेदयोरप्यापुग्व-
 क्तव्यः । अर्थापयति । वेदापयति । पात्रं विमुञ्चति विपाशयति
 रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायत्युप वीणयति । तूलेनानु-
 कुण्यात्यनु तूलयति तृणाग्रं तूलेनानुघट्टयतीत्यर्थः । श्लोकैरुप-
 स्तोति उपश्लोकयति, सेनया अभियाति अभिप्रेणयति । उपस-
 र्गात् सुनोतीति (७१०२०) यः । अभ्यप्रेणयत् । प्राक्कितादिति
 (७०८४०) यः । अभिपिप्रेणयिषति । स्यादिष्यभ्यासेन चेति
 (७१६४०) यः । लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति त्वच संवरणे ।
 यः (३७) । त्वचं गृह्णाति त्वचयति । चर्मणा सन्नक्षति ।
 सन्नर्मयति । वर्णं गृह्णाति । वर्णयति । चूर्णैरवधंसते
 अवचूर्णयति । इष्टवदित्यतिदेशात् (७१८१४०) पुंस्वद्भावा-
 दयः (३८) । एनीमाचष्टे एतयति । दरदमा-

(३५) कृतउपकारं स्वीकरोतीत्यर्थः ।

(३६) सत्यापपाशेत्यादिद्वये (१०२०) सत्यापेति आपुग्विधित्यहलमापुग्व-
 मित्याह सत्येति ।

(३७) य इति पुंलिङ्गं भञ्जायामित्यनेन (७१५६४०) इति शेषः ।

(३८) आदिपदात् एमावटिनीपादयोपाद्याः ।

चष्टे दारदयति (३६) । दृष्टुम् प्रथयति । दृष्टौ सत्यां पूर्ववत्
 टिलोपः । अपिप्रथत् (४०) अपप्रथत् । मृदुम् । मृदयति ।
 अमिमृदत् । मृशं, कृशं, दृढम्, मृशयति, कृशयति, दृढयति ।
 अवमृशत् । अचक्रशत् । अददृढत् । परि व्रदयति । पर्य-
 वव्रदत् । ऊढिमाख्यत् । औजिदत् । ङत्वादीनामसिद्ध-
 त्वात् ह्रतिशब्दस्य हित्वम् पूर्ववासिद्धीयमद्वित्वे इति त्वनि-
 त्यमित्युक्तम् (७२४०) । ङि इत्यस्य हित्वमित्यन्ये । अङिदत् ।
 ऊढिमाख्यत् । औजदत् (४१) । औङदत् । ओः पुयण्जीति
 (७१८६४०) वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गम् द्वित्वे कार्य्ये णावच-
 आदेशो नेति जनयतावुक्तम् (७१८१४०) । प्रकृत्यैकाच् (७०३४०) ।
 वृद्धिपुक् । स्वापयति । त्वां मां वाचष्टे त्वापयति मापयति ।
 मपर्यन्तस्य त्वमौ (४२) । पररूपात्पूर्वं नित्यत्वादिलोपः ।
 वृद्धिः पुक् । त्वादयति मादयतीति तु न्याय्यम् चन्तरङ्गत्वा-
 त्पररूपे कृते प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावात् । न च प्रकृति-
 भावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति श्रमितव्यम् भाष्यस्य प्रेष्ठाद्यदा-
 हरणविशेषेऽन्यथासिद्धि (४३) परत्वात् । युवामावां वा-

(३६) दरदोऽपत्वंदारदो द्वाज्मगधेत्यण् (५०६४०) तस्य स्त्रियाम् अतयेति
 (५२५४०) लुकि दरदमाचष्टे इत्युक्तं तत्र पुंवद्भावे दारदयतीति ।

(४०) रभृतो हलादेरिति (६५१४०) रभावः । दृष्टौ सत्यां टिलोपेऽनग्लोपि-
 त्वात् सन्वद्भावे सन्यतः (७६१४०) इतीत्वं दृष्टेः पूर्वं टिलोपे तु अग्लो-
 पित्वात् तदभाव इति भेदात् यदद्वयं तदाह अपिप्रथदित्यादि ।

(४१) इह टिलोपे सति णिच्सहितस्य द्वित्वे पयादभ्यासेऽकारो दुर्लभ
 इत्यत आह ओः पुयण्जीति अत्र आदेशः लोपालोपरूप इत्यर्थः ।

(४२) त्वामाविति प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रेणेति (५६८४०) शेषः ।

(४३) मस्याद्यादेशविधायकस्य प्रियस्मिरादिशास्त्रस्य (७०३४०) असिद्धवदत्वा-

युष्मयेति (४४) । अस्मयति । श्रानमाचष्टे शावयति । नस्त-
 द्वित इति (११४४०) टिलोपः । प्रकृतिभावस्तु न, येन नाप्राप्तन्यायेन
 टेरिति (६५२४०) अस्यैव बाधकोहि (४५) सः । भत्वात्मसम्सार-
 णम् । अन्ये तु । नस्तद्वितइति नेहातिदिश्यते इवनि तस्या-
 दृष्टत्वात् । ब्रह्मिष्ठइत्यादौ परत्वात् टेरित्यस्यैव प्रवृत्ते-
 स्तेन शुनयतीति रूपमाहुः । विद्वांसमाचष्टे विद्वयति ।
 अद्भुतपरिभाषया (१८०४०) सम्प्रसारणं नेत्येके । सम्प्र-
 सारणे दृष्ट्वावावादेशे च विदावयतीत्यन्ये । नित्यत्वाद्विलोपा-
 त्माक् सम्प्रसारणम् अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपं, टिलोपः । विद-
 यति इत्यपरे । उदञ्चमाचष्टे उदीचयति (४६) । उदैचि-
 चत् । प्रत्यक्षम् प्रतीचयति (४७) । प्रत्यविचत् । इकी-
 सवर्ण इति (७५२४०) प्रकृतिभावपक्षे । प्रतिअचिचत्-

भात् (७११४०) इत्यसिद्धवद्भावेन प्रत्यादावकारोच्चारणधामर्थ्येन वा
 तद्विवक्षकमेव प्रकृतिभाषप्रत्याख्यानमिति बोध्यम् ।

(४४) युष्मयतीति द्वयोर्ब्रह्मौ युवावाविति (१६८४०) त नैह प्रवर्तते विभक्ति-
 प्रत्याभावात् विभक्तेषु लुक् लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेरतएव प्रत्य-
 योत्तरपदयो (१६८४०) चेत्येकवचने दृष्टकृत्तत्वात् । प्रागादेशस्य
 विधीन् बहिर्द्वौ सुगु बाधते इति न्यायात् न भवति ।

(४५) यत् यत् प्रकृत्यैकाजितस्य प्रकृतिभावटेरित्यथ प्रकृतिर्न तु नस्तद्वित
 इत्यस्य अजितइत्यादौ तस्याप्रवृत्तेरिति भावः । सत्यम् ।

(४६) उपसर्गं दृष्टकृत्तत्वं व्युत्पत्त्यादेव सिद्धमिति प्रकृत्यैकाजितिप्रवृत्तेर्न
 टिलोप इति बोध्यम् उद ईदिति (१८१४०) ईत्तम् अदि द्विर्ध्वनेऽ-
 नीति (७२४) विलोपस्य मिषेभान् विषदस्य द्वितम् ।

(४७) प्रतीचयतीत्यादौ अच- (१७८४०) इत्यब्रह्मणे चाविति (१७८४०) पूर्वस्य
 दोषं अदि त विषदस्या प्रागदि पूर्वं सत् ।

सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति । सम्यच्चिचत्-समिञ्चिचत् ।
तिर्य्यञ्चमाचष्टे तिराययति । अञ्चेष्टिलोपेनापहारेऽपि बहि-
रङ्गत्वेनासिद्धत्वान्तिरसस्तिरिः (१८१४०) । असिद्धवदत्वेति
(११४०)चिणो (४८) लुङ्न्यायेन प्रथमं टिलोपोऽसिद्धः अतः
पुनष्टिलोपो न, अङ्गत्तपरिभाषया वा । चङग्रलोपित्वा (४६)
दुपधाहस्यो न । अतितिरायत् । सप्रप्रञ्चमाचष्टे सप्रा-
ययति । अससप्रायत् । विष्वद्राञ्चम्-अविष्वद्रायत् ।
देवद्राञ्चम् (५०) अदिदेवद्रायत् । अदद्राञ्चम् आददद्रा-
यत् । अदमुयञ्चम् अदमुञ्च ययति । आददमुयायत् । अमुमु-
यचम् अमुमुआययति । चङ् । आमुमुआयत् । भुवम्
भावयति । अबोभवत् । भुवम्-अबुभवत् । अयम्-अशि-
अयत् । गाम्-अजूगवत् । रायम्-अरीरयत् । नावम्-अनू-
वत् । स्वश्वम्-स्वाश्वत् । स्वः-अव्ययानां भमात्वे टिलोपः ।
स्वयति । असस्वत्-असिस्वत् (५१) । बह्वन् भावयति (५२) ।

(४८) यथा अपाचितरामित्यत्र चिणः परस्य तत्रदस्य लुकि पुनस्तर्प-
प्रत्ययतकारस्य लुक् न भवति प्रथमलुकोऽसिद्धत्वेन व्यवधानात्तथा
पुनष्टिलोपो नेति तिर्यादेशस्तेकारस्य लोपो नेत्यर्थः ।

(४६) अनग्लोपिनोऽपि अग्लोपित्वस्वीकारादित्यर्थः ।

(५०) देवद्राञ्चमिति वाक्ये आख्यानात् कतस्तदाचष्टे (उ१८५४०) इत्यादि-
बार्त्तिकेन कारकस्य पृथक्करणप्रसङ्गिर्नास्ति यत्वाख्याने कत् श्रूयते
तत्रैव तत्प्रत्ययेः कलु गिति सन्नियोगशित्वात् ।

(५१) अनग्लोपिन्यङ्गलोपित्वाभ्युपगमेऽपि अङ्गत्तादेशेऽजादेशो नास्तीति
मते शिञ्सहितस्यैव द्वित्वमित्याशयेनाह असिद्धदिति ।

(५२) बहोर्लोपो भू च बहोरितीष्टनि (७०१४०) भूभावस्तद्भावाद्भावः ।
इष्टवदित्यत्र इष्टमिव इष्टवदिति (उ६५१४०००) सप्तस्य नादितिः तेन इष्टनि

बह्वयतीत्यन्ते (५३) । सन्विणम् । सजयति । संज्ञापूर्वक-
त्वान्न वृद्धिः । श्रीमतीं श्रीमन्तं वा अययति । अशिश्रयत् ।
पयस्विनीम् पयसयति । इह टिलोपो न तदपवादस्य लृकः
(५४) प्रवृत्तत्वात् । स्थलम् स्थवयति । दूरम् दवयति । कथ-
न्तर्हि “दूरयत्यवनते विवस्वतीति” । दूरमतति अयते वा
दूरात् दूरातं कुर्वतीत्यर्थः । युवानम् । युवयति कनयति ।
युवाल्पयोरिति (७०४५) वा कन् । अन्तिकम्-नेदयति ।
वादम्-साधयति । प्रशस्यम्-प्रशस्ययति । इह, अज्यौ न
उपसर्गस्य ष्यक्कृतेः । वृद्धम् ज्यापयति-वर्धयति (५५) ।
प्रियम्-प्रापयति । स्थिरम्-स्थापयति । स्फिरम्-स्फापयति ।
उरुम्-वरयति-वारयति (५६) । बल्ललम् बंहयति । रुरुम्
गरयति । तृपम्-तृपयति । दीर्घम्-द्राघयति । वृन्दारकम्-
वृन्दयति ।

इति नामधातुप्रक्रिया ।

परे यत् कार्यं तदेव न तु इत्थनः स्थाने यत् कार्यं तदपि तेन
णिचःस्थाने यिडागभो (७०१४० सू०)नेति बोध्यम् ।

(५३) यिङ्भावे तत्त्ववियोगविट्स्य भूभावस्याप्यभाव इत्यन्येषामाशयः ।

(५४) विसृज्यतेति (७०४५०) लुकोपवादत्वेन बाधकतया पूर्वं प्रवृत्तत्वादित्यर्थः ।

(५५) वृद्धस्य चेति (७०१४०) ज्यादेशः प्रियस्थिरेतिवर्षादेशेन (७०१४०) सह
विकल्पात् इत्याशयेनोदाहरति वर्धयतीति ।

(५६) वरादेशे कृते संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् बाल्ललकाद्वा विकल्पेनोप-
धावृद्धिः ।

कण्डादिभ्यो यक् । ३ । १ । २७ ।

एभ्यो धातुभ्यो नित्यं (१) यक् स्यात् स्वार्थे । धातुभ्यः किम् प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत् द्विधा (२) हि कण्डादयः धातवः प्रातिपदिकानि च । कण्डून् गात्रविघर्षणे । कण्डूयति कण्डूयते । मन्तु अपराधे । रोपइत्येके । मन्तूयति । चन्द्रस्तु जितमाह । मन्तूयते । वल्गु पूजामाधुर्य्ययोः । वल्गूयति । असु उपतापे । अस् असूज इत्येके । अस्यति । असूयति असूयते । लेट् लोट् धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च । दीप्तावित्येके । लेट्यति । लेटिता । लोट्यति । लोटिता । लेला दीप्तौ । इरस् इरज् इरञ् ईर्ष्यायाम् इरस्यति । इरज्यति । हलि चेति (१५७४०) दीर्घः । ईर्य्यति ईर्य्यते । उषस् प्रभातीभावे । वेद धौर्त्ये स्वप्ने च । मेधा आशुग्रहणे । मेधायति कुषुभ क्षेपे । कुषुभ्यति । मगध परिवेष्टने । नीचदास्ये इत्यन्ये

(१) कण्डादीनां नामधातुत्वाभावेन नामधातून् समाप्य पृथगेव कण्डादिभ्यः प्रत्ययविधानार्थोयमारम्भः । धातोरेकाचइत्यतः (उ२०६४०) धातोरित्यनुवर्त्तते वेति निवृत्तमन्यथा कण्डवतीत्यनिटप्रयोगः प्रक्षेप्तादित्याशयेनाह धातोर्नित्यमिति ।

(२) द्विधेति यकः किञ्चेन धातवः, दीर्घपाठेन च प्रातिपदिकानीत्यर्थः । स्थाहि कण्डादयो यदि धातव एव स्युस्तर्हि ह्रस्वपाठेऽपि यकि परे अकित्सार्वधातुकयोरिति (उ५१४०) दीर्घसम्भवात् दीर्घपाठो व्यर्थः स्यात् प्रातिपदिकमात्रे प्रातिपदिकानां गुणाप्रसक्तैर्यकः किञ्च व्यर्थं स्यादत उभयसामञ्जसाय द्वैविध्यम् । तदुक्तं भाष्ये ।

धातुप्रकरणाद्भातः कस्य चासञ्जनादपि ।

आह चायमिदं दीर्घमन्ये धातुर्विभाषित इति ॥

तन्तस् पम्पस् दुःखे । सुख दु ख तत्क्रियायाम् । सुख्यति ।
 दुःख्यति । सुखं दु खञ्चानुभवतीत्यर्थः । सपर पूजायाम् ।
 चारर आराकर्मणि । भिषज्चिकित्सायाम् । भिषाज् उपसे-
 वायाम् । इषुध शरधारणे । चरण वरण गतौ चुरण चौर्थे
 तुरण त्वरायाम् । मुरण धारणपोषणयो । गङ्गद वाक्स्व
 लने । एला केला खेला विलासे । इलेत्यन्ये । लेखा ख्यलने
 च । अदन्तोऽयमित्यन्ये । लेख्यति । लिट् अलंकुत्सनयोः ।
 लिख्यति । लाट् जीवने । हृणीङ् रोषणे लज्जायाञ्च
 महीङ् पूजायाम् । महीयते पूजां लभत इत्यर्थः । रेखा
 ग्लाघासादनयोः । द्रवस् परितापपरिचरणयो । तिरस्
 अन्तर्द्धा । अगद नीरोगत्वे । उरस् बलार्थः । उरस्यति
 बलवान् भवतीत्यर्थः । तरण गतौ । पयस् प्रसृतौ (३) ।
 समूयस् प्रभूतभावे (४) । अम्बर सम्बर सम्भरणे । आकृति
 गणोऽयम् (५) ।

इति कण्डादयः ।

(३) प्रसृतिरत्र परिमाणविशेषः ।

(४) प्रभूतभावे व ऊल्ये इत्यर्थः नेह सशब्दस्य ध्रुक् कतिर्यत्र प्रातिपदि
 काङ्क्षासप्तमयोऽन्यत्रप्रत्ययविधानं तत्रैवोपसर्गस्य दृष्टकृते स्त्रीकारादे-
 तस्य च स्ततोधातुत्वादन व्यसंभूयसीदित्येव रूपम् ।

(५) आकृतिगण इति तेन ड्रवसुङ् संदीपने इत्यादि सिद्धमतं समिधानि
 ड्रवस्यत इत्यादि शब्धः । अन्यत्र नमस् मनस् अवाप इत्यादयोऽप्यत्र पठिताः ।

कण्डूयतेः सन् सन्यङोरिति (उ१०।४०) प्रथमस्यैकाचो (उ६४०सू०)
द्वित्वे प्राप्ते (१) । कण्डादेस्तृतीयस्येति वाच्यम् * । कण्डूयि-
यिषति । क्यजन्तात्सन् । यथेष्टन्नामघातुषु । आद्यानान्तया-
णामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः । पुपुतीयिषति पुतित्रीयिषति
पुतीयिषति । अजादेस्त्याद्येतरस्य * । अशिष्ययिषति अशी-
यिषति । नहराणां संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिर्देशः ।
इन्द्रीयतेः सन् । द्रीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम् । इन्दिद्रि-
यिषति चन्द्रीयिषति । चिचन्द्रीयिषति चन्दिद्रीयिषति
चन्द्रीयिषति । प्रियमाख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं
वेच्छति । पिप्रापयिषति प्रापिपयिषति । प्रापयिषति ।
उरुम्-विवारयिषति वारिरयिषति वारयिषति । वाढम्-
सिषाधयिषतीत्यादि रूपत्रयम् । षत्वन्तु नास्ति (२) । यङ्सन्
ण्यन्तात्सन् । बोभूयिषयिषति । यङ्णिच्सन्नन्ताणिच् ।
बोभूययिषतीत्यादि (३) ।

इति प्रत्ययमाला ।

(१) प्रथमस्येति अजादेस्तु द्वितीयस्य (उ६४०सू०) द्वित्वे प्राप्ते इत्यपि बोध्यम् ।

(२) षत्वं तु नास्तीति आदेशावयवत्वाभावात् आदेशप्रत्यययोरिति (६५४०)

सूत्रे प्रत्ययस्यैवावयवग्रहणात् ।

(३) इह यङ् निमित्ते द्वित्वे कृते सन्निमित्तं द्वित्वन्त न लिटि धातोरनभ्या-
स्येति (उ६४०) अनभ्यासस्येति निषेधात् ।

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् (उ३४०) आस्ये । शेते ।

भावकर्मणोः (१) । १ । ३ । १३ ।

बभूवे । अनु-बभूवे ।

कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे । १ । ३ । १४ ।

क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यति-लुनीते ।
(उ३२४०) अन्यस्य योग्यं लवनं (२) करोतोत्यर्थः । अमसोरित्य
ल्लोपः । व्यति-स्ते । व्यति-याते । व्यति-प्रते । तासस्सोरिति
(उ३१४०) सलोपः । व्यति-से (३) । धि च (उ३०४०) । व्यति-
ध्वे । हएति (उ३०४०) व्यति-हे । व्यत्यसै । व्यत्यास । व्यति-
पीत । व्यति-राते । व्यति-भाते । व्यति-बभे ।

न गतिहिंसार्येभ्यः (४) । १ । ३ । १५ ।

व्यति-गच्छन्ति । व्यति-ग्नन्ति । प्रतिषेधे हसादीनामुपसं-
ख्यानम् * । हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः । व्यति-
हसन्ति । व्यति-जल्पन्ति । हरतेरप्रतिषेधः * । सम्प्र-हरन्ते
राजान् ।

(१) भावे कर्मणि च विहितलकारस्यात्मनेपदं स्यादिति सूत्रार्थः ।

(२) अन्यस्य न योग्यं तस्य तत्करणं कर्मव्यतिहारं तथाच गूढस्य योग्यं
यस्यादिलवनं ब्राह्मणः करोतोत्यर्थः । परस्परकरणमपि व्यतिहारः
संप्रहरन्ते राजान् इत्यादिपयोगात् ।

(३) व्यति-से इत्यत्र उपसर्गप्राङ्भ्यामिति (उ३२२४०) न पठ्यं सकारस्यास्यव-
यवत्वाभावात् आदेशप्रत्यययोरिति (उ३२५४०) पठ्यमपि न, सात्यदाद्यो-
रिति (उ३१०४०) निषेधादेकदेशविकृतन्यायेन से इति प्रत्ययमात्रस्यापेक्ष
पदत्वात् ।

(४) कर्मव्यतिहारे यदात्मनेपदं तस्य निषेधः अर्थपक्षेण सामर्थ्यात् न
शब्दान्तरमन्येषां गतिहिंसार्येभ्यो न त एवेह गृह्यन्ते ।

इतरेतरान्योन्योपपदाच्च । १ । ३ । १६ ।

परस्पररोपपदाच्चेति वक्तव्यम् * । इतरेतरस्यान्योन्यस्य पर-
स्परस्य वा व्यति-लुनन्ति ।

नेर्जिह्वः । १ । ३ । १७ ।

नि-विशते ।

परिव्यवेस्यः क्रियः । १ । ३ । १८ ।

अकर्त्तृभिप्रायार्थमिदम् । परि-क्रीणीते । वि-क्रीणीते ।
अव-क्रीणीते ।

विपराभ्याञ्जेः । १ । ३ । १९ ।

वि-जयते । परा-जयते ।

आडोऽनास्यविहरणे । १ । ३ । २० ।

आङ्पूर्वाद्ददातेर्मुखविकसनादन्यत्रार्थे (५) वर्त्तमानादात्म-
नेपदं स्यात् । विद्यामा-दत्ते । अनास्येति किम् । मुखं
व्या-ददाति । आस्यग्रहणमविवक्षितम् । विपादिकां व्या-
ददाति । “पादस्फोटो विपादिका” । नदी कूलं व्या-ददाति ।
पराङ्गकर्म्मकान् निषेधः * । व्या-ददते पिपीलिकाः पत-

क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च । १ । ३ । २१ ।

(५) ददातेरुभयपदित्वेन अकर्त्तृभिप्राये आत्मनेपदार्थं सूत्रम् “व्या दत्ते विह-
गपतिर्मुखं स्वकीयमिति” प्रयोगस्तु कर्त्तृभिप्रायफलविवक्षणात् ।

अस्य मुखम् । आदाढः । अनु-क्रीडते । सं-क्रीडते । परि-
 क्रीडते । आ-क्रीडते । अनोः कर्मप्रवचनीयान् उपसर्गेण
 समा साहचर्यात् । माणवकमनु क्रीडति तेन सहेत्यर्थः ।
 तृतीयार्थे (२६४४०) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । समोऽङ्-
 जने * । सं क्रीडते । कूजने तु । सं-क्रीडति चक्रम् । आगमे
 घमायाम् * । ग्यन्तस्येदं ग्रहणम् । आ-गमयस्व तावत्
 मा त्वरिडाइत्यर्थः । शिञ्जेर्जिज्ञासायाम् * । धनुषि शिञ्जते ।
 धनुर्विषये ज्ञाने, यत्तो (६) भवितुमिच्छतीत्यर्थः । आशिवि
 नाथः * । आशिष्येवेति नियमार्थं (७) वार्त्तिकमित्युक्तम्
 (७३२४०) । सर्पिषो नायते । सर्पिर्मे स्यादित्याशास्तइत्यर्थः ।
 कथं “नाथसे किमु पतिन्न भूभृतामिति” नाथसे इति पाठ्यम् ।
 हरतेर्गतताच्छील्ये * । गतम्प्रकारः । पैटकमग्ना अनु हरन्ते
 मातृकङ्गावः, पितुर्मातुश्च गतम्प्रकार सततम्परिशीलयन्ती-
 त्यर्थः । ताच्छील्ये किम् मातुरनु हरति (८) । किरतेर्हर्ष-
 जीविकाकुलायकरणेषु वाच्यम् * । हर्षादयो विषयाः तत्र
 हर्षो विक्षेपस्य कारणम् इतरे फले ।

अपाञ्चतुष्पाच्छकुनिध्वालेखने । ६ । १ । १४२ ।

अपाङ्किरतेः सुट् स्यात् । सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः * ।

(६) शिञ्जेर्जिज्ञासायामित्यत्र शिञ्ज विद्योपादाने (७०१४०) इत्यस्य न ग्रहणं
 तस्यानुदात्तेस्वादात्मनेपदसिद्धे किन्तु एक सप्तमस्येति ध्वनयन्
 आचष्टे धनुर्विषये ज्ञाने यत्तोभवितुमिच्छतीति ।

(७) अनुदात्तेस्वनेवात्मनेपदसिद्धेर्नियमार्थमित्यर्थः अनुदात्तेस्वन्त अनुदात्तेतद
 हृदादेरिति (७३७५) युच् प्रत्ययार्थं तेन नाधनरति सिद्धम् ।

(८) मातुरनु हरतीत्यत्र साहचर्यात् विवक्षित न तु प्रकारताञ्जीव्यम् ।

अप-स्फिरते हपो हटः, कुक्कुटो भक्षार्थी, खा आययार्थी च ।
 हर्षादिष्विति किम् । अप-क्रिरति कुसुमम् । इह तद्सटौ
 न । हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यपि तड् प्राप्तमायापि सुड-
 भावे नेष्यते इत्याहुः । गजोऽप-क्रिरति (६) । आङि
 नुप्रच्छ्रोः * । आ-नते । आ-पृच्छते । शपडपालम्भे * ।
 आक्रोशार्थात् स्फिरितेतः कर्तृगेऽपि फले शपयरूपेऽर्थे आत्म-
 नेपदं वक्तव्यमित्यर्थः । लृणाय शपते ।

समवप्रविभ्यः स्थः । १ । ३ । २२ ।

सन्तिष्ठते । स्थाघोरिञ्च (उ१००४०) । समस्थित । समस्थि-
 पाताम् । समस्थिपत । अव-तिष्ठते । प्र-तिष्ठते । वि-
 तिष्ठते । आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम् * । शब्दन्नित्यमा-
 तिष्ठते नित्यत्वेन प्रतिजानीते इत्यर्थः ।

प्रकाशनस्येयाख्यायोञ्च (१०) । १ । ३ । २३ ।

गोपी लृणाय तिष्ठते आशयम्प्रकाशयतीत्यर्थः । “संशय-
 कर्णादिषु तिष्ठते यः” कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाशयतीत्यर्थः ।

उदोऽनूर्द्धकर्मणि (११) । १ । ३ । २४ ।

(६) गजोऽपक्रिरतीत्यत्र हर्षे सत्यपि आलेखनाभावान्न सुट् नातस्त-
 डित्यर्थः ।

(१०) प्रकाशनं ज्ञापनं स्वेयोदिवादपदनिसैता ‘स्वेयोदिवादस्यानस्य निर्णेतारि
 उरोहिते’ इति मेदिन्युक्तेः ।

(११) ऊर्द्धदेशसंयोगानुक्तं यत्कर्म तदूर्द्धकर्म तदन्त्यस्तिन्नित्यर्थः स्यदन्त-

मुक्तावुत्तिष्ठते । अनूङ्गेति किम् । पीठादुत्तिष्ठति । ईहा-
यामेव । नेह । ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति ।

उपान्मन्त्रकरणे । १ । ३ । २५ ।

आग्नेय्याग्नीध्रमुप तिष्ठते (१२) । मन्त्रकरणे किम् भर्त्तारमु-
पतिष्ठति यौवनेन । उपादेवपूजासङ्गतिकरणमित्यकरणप्रधि-
ष्विति वाच्यम् * । आदित्यमुप-तिष्ठते । कथन्तर्हि “स्तुत्यं
स्तुतिभिरर्थ्याभिरुप-तस्यै सरस्वतीति” देवतात्वारोपात् उपस्य
देवताशब्दाद्वा । गङ्गा यमुनारुप-तिष्ठते उपस्यिष्यतीत्यर्थः ।
रथिकानुप-तिष्ठते मित्रीकरोतीत्यर्थः । पत्न्याः स्रग्भमुप-
तिष्ठते प्राप्नोतीत्यर्थः । वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् * ।
भिक्षुकः प्रभुमुप-तिष्ठते उप-तिष्ठति वा लिप्सया उप गच्छ-
तीत्यर्थः ।

अकर्मकाच्च । १ । ३ । २६ ।

उपान्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । भोजनकाले उप-ति-
ष्ठते सन्निहितो भवतीत्यर्थः ।

उद्भिभ्यां तपः । १ । ३ । २७ ।

उपतिष्ठते यद्यपि अनूङ्गे इत्युक्तेऽप्यनूङ्गक्रियायां वर्त्तमानादुत्पूर्वा-
त्तिष्ठतेरात्मनेपदं स्यादित्यर्थो लभ्यते तथापि परिस्रन्दात्मककर्म-
बोधनाय कर्मपदमित्याह ईहायामेवेति इच्छापूर्विका चेष्टा ईहा
या च ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठतीत्यादौ नास्तीति न तद् ।

(१२) यत्र मन्त्रकरणिका स्तुतिस्तत्र वर्त्तमानादित्यर्थः आग्नेय्या अग्नि
देवताकया अग्नीध्रमग्निभेदम् ।

अकर्मकादित्येव । उत्तपते । वि-तपते दीप्यतइत्यर्थः ।
 स्वाङ्गकर्मकाच्चेति (१३) वक्तव्यम् ॥ स्वमङ्गं स्वाङ्गन्तु अद्र-
 वमिति (२३४४) परिभाषितम् । उत्तपते वि-तपते पाणिम् ।
 नेह । सुवर्षमुत्तपति सन्तापयति वि-लाययति वेत्यर्थः । चैत्रो
 मैत्रस्य पाणिमुत्तपति सन्तापयतीत्यर्थः ।

आङो यमहनः । १ । ३ । २८ ।

आ-यच्छते । आ-हते । अकर्मकात् स्वाङ्गकर्मकादित्येव ।
 नेह । परस्य शिरआ-हन्ति । कथन्तर्हि 'आ-जघ्ने विषम-
 विलोचनस्य वक्ष, इति भारविः "आ-हध्वं मा रघूत्तममिति"
 भट्टिश्च प्रमादएवायमिति भागवृत्तिः । प्राप्य (१४) इत्य-
 ध्याहारो वा । ल्यब्लोपे पञ्चमीति (२८८४) तु ल्यब्रन्तं विनैव
 तदर्थवगतिर्यत्र तद्विषयम् । भेत्तुमित्यादितुमुन्नन्ताध्याहारो
 वास्तु । समीपमेत्येति वा (१५) ।

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । २ । ४ । ४४ ।

हनो वधादेशो वा लुङि आत्मनेपदेषु परेषु । आबधिष्ट ।
 आबधिषाताम् ।

हनः सिच् । १ । २ । १४ ।

- (१३) स्वाङ्गकर्मकाच्चेति चकारेणाकर्मकस्य संयहत्वेन उत्तपते वि-तपते ।
 (१४) प्राप्येति तथाच हनोरकर्मकत्वात् आ-जघ्ने इत्यादावात्मनेपदसिद्धिः ।
 (१५) समीपमेत्येति स्वकीयमेव वक्षआजघ्ने सङ्गइव सन्तोषातिशयादास्को-
 टनं चकारेत्यर्थः ।

कित्स्यात् । अनुनासिकलोपः (७।१०.५.०) । आहत । आह-
साताम् । आहसत ।

१ यमो गन्धने । १ । २ । १५ ।

सिचु कित्स्यात् । गन्धनं सूचनं परदोषाविष्करणम् । उदा-
यत । गन्धने किम् उदायंस्त पादम् आहतवानित्यर्थः ।

समोगम्यृच्छिभ्याम् (१६) । १ । ३ । २६ ।

अकर्मकाभ्यामित्येष । सङ्गच्छते ।

१ वा गमः । १ । २ । १३ ।

गमः परौ भलादी लिङ्मिचौ वा कितौ स्तः । सङ्ग सीष्ट
सङ्गंसीष्ट । समगत समगस्त । समृच्छते । अकर्मकाभ्या-
किम् ग्राम सङ्गच्छति । विदिष्टच्छिखरतीनामुपसख्यानम् * ।
वेत्तेरेव ग्रहणम् । स-वेत्ते । स-विदाते ।

वेत्तेर्विभाषा । ७ । १ । ७ ।

वेत्तेः परस्य भादेशस्यातोऽङागमो वा स्यात् । सं-विदूते
सं-विदते । समृच्छते । स-स्वरते । अर्त्तिशुद्दशिव्यश्चेति
वक्तव्यम् * । अर्त्तीति द्वयोर्ग्रहणम् अङ्घ्रिधौ त्वियर्त्तेरेवे
त्युक्तम् (७६०५) । मा समृत । मा समृषाताम् । मा समृषतेति ।

(१६) समोगम्यृच्छिप्रच्छिखरर्त्तिविदिभ्य इति वृत्तिस्थपाठमुपेत्य भाष्यस्य
पाठानुसारं समो गम्यृच्छिभ्यामिति । सङ्गच्छते सङ्गतो भवती-
त्यर्थः । तस्य०

समार्त । समार्पाताम् । समार्पतेति च भ्रादेः । इयत्तेस्तु मा
समरत । मा समरेताम् । मा समरन्त । समारत ।
समारेताम् । समारन्तेति च । सं—शृणुते । सम्पश्यते ।
अकर्मकादित्येव । अतएव ‘रक्षांसीतिपुरापि संशृणुमहे’
इति मुरारिप्रयोगः प्रामादिक इत्याहुः । अध्याहारो वा
इति कथयद्वाइति । अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्या-
दीनां कथमकर्मकतेति चेत् । शृणु ।

“धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्द्धात्वर्थेनोपसं-ग्रहात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया’ ।

वहति भारम् । नदी वहति (१७) स्यन्दत इत्यर्थः । जीवति ।
वृत्त्यति । प्रसिद्धेर्यथा । मेघो वर्षति । कर्मणोऽविवक्षातो
यथा । “हितान्न यः संशृणुते स किं प्रभुः” । उपसर्गादस्य-
त्यूहो वैति वाच्यम् । अकर्मकादिति निवृत्तम् । बन्धन्नि-
रस्यति-निरस्यते । समूहति-समूहते ।

उपसर्गाद् द्वस्व ऊहते । ७ । ४ । २३ ।

(१७) वहतेः सकर्मकतां प्रदर्श्य स्यन्दनभावार्थत्वेऽकर्मकत्वं दर्शयति
नदी वहतीति । प्राणधारणं जीवनं गात्रविक्षेपविशेषोन्मत्तं तयोर्द्वि-
योरपि धात्वर्थप्रविष्टकर्मकत्वादकर्मकत्वम् । प्रसिद्धिश्च सत्ताजागर-
णादीनां तेषां फलसमानाधिकरणव्यापारबोधकत्वादकर्मकत्वम् । अवि-
वक्षितकर्मत्वं कर्मानाकाङ्क्षव्यापारबोधकत्वं तथा च फलव्यधिकरण-
व्यापारबोधकानामपि विवक्षाभावः फलसमानाधिकरण्येन फलशून्य-
व्यापारबोधकत्वादकर्मकत्वम् । प्रपञ्चितञ्चैतदस्माभिः शब्दार्थ-
रत्ने ।

यादौ कडिति । ब्रह्म समुह्यात् । अग्निं समुह्यात् ।

निसमुपविध्यो ह्यः । १ । ३ । ३० ।

नि-ह्यते ।

स्यर्द्धायामाङः । १ । ३ । ३१ ।

कृष्णश्चाणूरमा-ह्यते । स्यर्द्धायां किम् पुत्रमा-ह्यति ।

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिकप्रतियत्नप्रकथ-
नोपयोगेषु कञः । १ । ३ । ३२ ।

गन्धनं हिंसा (१८) । उत्कुरुते सूचयतीत्यर्थः । सूचनं हि
प्राणवियोगानुकूलत्वाद्भिन्नैव । अवक्षेपणभर्त्सनम् श्वेनो
वर्त्तिकासुदा-कुरुते भर्त्सयतीत्यर्थः । हरिसुप-कुरुते सेवते ।
परदारान् प्र-कुरुते तेषु सहसा (१९) प्र-वर्त्तते इत्यर्थः ।
एधोदकस्थेपस्कुरुते गुणमाधत्ते । गाथाः प्र-कुरुते प्र-कथ-
यतीत्यर्थः । शतम्प्र-कुरुते धर्म्मार्थं विनि-मुङ्क्ते । एषु किम्
कटङ्करोति ।

अधेः प्रसहने । १ । ३ । ३३ ।

प्रसहनं क्षमाभिभवश्च पदं सर्पणोऽभिभवे चेति पाठात् ।
शत्रुमधि-कुरुते क्षमते इत्यर्थः । अभि-भवतीति वा ।

(१८) गन्ध अर्द्धने इति (उा७६४०) बौतादिकस्य गन्धधातोर्दानुसरणादाह
गन्धनं हिंसेति ।

(१९) सहसा वर्त्तते साहसिकस्य कर्म साहसिकं तथा च सहसा प्रवृ-
त्तिर्थात्पर्यस्तदाह तेषु सहसा प्रवर्त्तते इति ।

वेः शब्दकर्मणः । १ । ३ । ३४ ।

स्वरान्वि-कुरुते उच्चारयतीत्यर्थः । शब्दकर्मणः किम्
चित्तं वि-करोति कामः ।

अकर्मकाच्च । १ । ३ । ३५ ।

वेः कृज इत्येव । छात्रा वि-कुर्वते विकारं लभन्ते ।

सम्माननोत्सृजनाचार्य्यकरणाज्ञानभृतिविग-
णनव्ययेषु नियः । १ । ३ । ३६ ।

अतोत्सृजनज्ञानविगणनव्यया नयतेर्व्याच्याः इतरे प्रयोगो-
पाधयः । तथाहि शास्त्रे नयते शास्त्रस्यं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः
प्रापयतीत्यर्थः । तेन च शिष्यसम्माननं फलितम् । उत्स-
ृजने । दण्डमुन्वयते उत्-क्षिपतीत्यर्थः । माणवकमुप-नयते
विधिना आत्मसमीप्मापयतीत्यर्थः । उपनयनपूर्वकेणाध्या-
पनेन हि उपनेतरि आचार्य्यत्वं क्रियते (२०) । ज्ञाने । तत्त्वं
नयते निश्चिनोतीत्यर्थः । कर्मकरानुप-नयते भृतिदानेन स्व-
समीपम्प्रापयतीत्यर्थः । विगणनरूपादेर्निर्व्यातनम् । करं
वि-नयते राज्ञे देयं भागम्परि-गोधयतीत्यर्थः । शतं वि-नयते
धर्माद्यं वि-नि-युङ्क्तइत्यर्थः ।

(२०) उपनयोवेदार्हताप्रयोजकसंस्कारस्तस्य परगामित्वात् परस्मैपदे प्राप्ते-
नेन तड् विधीयते ननु उपनयनमात्रेणाचार्य्यत्वं किन्तु तत्पूर्वकाध्या-
पनेन “उपनीय ददद् वेदानाचार्य्यः स उदाहृत” इति सूत्रेरेवञ्चाचा-
र्य्यकरणस्य प्रयोगोपाधित्वं परम्परया बोध्यम् ।

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि । १। ३। ३७।

नियः कर्तृस्थे कर्मणि (२१) यदात्मनेपदम्प्राप्तन्तच्छरीरावयव-
भिन्ने एव स्यात् । सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते ।
क्रोधं वि-नयते अप-गमयति । तत्फलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृ-
गत्वात् स्वरितञितः (७५४०) इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् ।
तेनेह न । गण्डं वि-नयति (२२) । कथं तर्हि “विगणय्य
नयन्ति पौरुषमिति” कर्तृनामित्वावित्रचायाम्भविष्यति ।

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः । १। ३। ३८।

वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋचि क्रमते बुद्धिर्न प्रति-हृत्यत इत्यर्थः ।
सर्गउत्साहः । अध्ययनाय क्रमते उत्सहते । क्रमन्तोऽस्मिन्
शास्त्राणि स्तोतानि भवन्तीत्यर्थः ।

उपपराभ्याम् । १। ३। ३९।

वृत्त्यादिष्वभ्यामेव क्रमेर्नतूपसर्गान्तरपूर्व्यात् । उप-क्रमते ।
परा-क्रमते । नेह । स-क्रामति ।

आङ उद्गमने । १। ३। ४०।

आ-क्रमते सूर्यः उदयते इत्यर्थः । ज्योतिरुद्गमनइति
वाच्यम् • । नेह । आ-क्रामति धूमो हर्मागतत्वात् ।

(२१) कर्तृस्थे कर्मणि कर्तृस्थे क्रियाफले इत्यर्थे व्यपदेशिवद्भावात्
कर्मण्योऽपि फलत्वात् फलवत्येवैव कर्मणः कर्मभावात् कर्मणीति
पदभावन्ये अवयवने कर्मणि सतीति व्याख्येयम् ।

(२२) गण्डोदोगविशेषस्तस्य कर्तृस्थत्वेऽपि साध्यतया न तत्कर्मणि
तर्हिति बोध्यम् ।

वेः पादविहरणे । १ । ३ । ४१ ।

साधु वि-क्रमते वाजी । पादविहरणे किम् वि-क्रामति-
सन्धिः द्विधा भवति स्फुटतोर्यः ।

प्रोपाभ्यां समर्थीभ्याम् । १ । ३ । ४२ ।

समर्थौ तुल्यार्थौ शकन्वाहित्वात् (४७४०) पररूपम् । प्रा-
रम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता । प्र-क्रमते । उप-क्रमते । समर्थीभ्यां
किम् प्र-क्रामति गच्छतीत्यर्थः । उप-क्रामति (२३) आ-
गच्छतीत्यर्थः ।

अनुपसर्गाद्वा । १ । ३ । ४३ ।

क्रामति-क्रमते । अप्राप्तविभाषेयम् । वक्त्यादौ तु नित्यमेव ।

अपल्लवे ज्ञः । १ । ३ । ४४ ।

शतमप-जानीते अप-लपतीत्यर्थः ।

अकर्मकाच्च (२४) । १ । ३ । ४५ ।

सर्पिषोऽनु-जानीते सर्पिषा उपायेन प्र-वर्त्ततइत्यर्थः ।

सम्प्रतिभ्यामनाध्याने । १ । ३ । ४६ ।

शतं सञ्जानीते अवेक्षतइत्यर्थः । शतं प्रति-जानीते
अङ्गीकरोत्यर्थः । अनाध्यान इति योगो विभज्यते । तस्मा-

(२५) वक्त्यादिष्वेवार्थेषु प्रोपाभ्यामित्यस्य प्रवृत्तेरत्र तदर्थत्वाभावात् तद्ध ।

(२४) अनुपसर्गाज्ञः (२६५४०) इत्यनेनैव सिद्धे सर्पिषोऽनु-जानीते इति

सोपसर्गार्थमिदम् ।

मर्त्यादकर्मकाच्चेति प्राप्तिरपि वार्यते । मातरं मातुर्वा
सञ्ज्ञानाति । कर्मणः शेषत्वविवक्षाया षष्ठी ।

भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपसन्त्वणेषु

वदः । १ । ३ । ४७ ।

उपसम्भाषोपसन्त्वणे धातोर्वाच्चे इतरे प्रयोगोपाधयः । शास्त्रे-
वदते भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । उपसम्भाषोपसन्त्वनम् ।
भृत्यानुप-वदते सान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञाने । शास्त्रे वदतं ।
यत्ने । चेत्ने वदते । विमतौ । चेत्ने वि-वदन्ते । उपस-
न्त्वणमुपच्छन्दनम् । उप-वदते प्रार्थयतइत्यर्थः ।

व्यक्तवाचां समुच्चारणे । १ । ३ । ४८ ।

भनुष्यादीनां सम्प्रयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात् । सम्प्र-
वदन्ते ब्राह्मणाः । नेह सम्प्र-वदन्ति खगाः ।

अनोरकर्मकात् । १ । ३ । ४९ ।

व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्व्यादकर्मकाद्देरात्मनेपदं स्यात् । अनु-
वदते (२५) कठः कलापस्य । अकर्मकात्किम् उक्तमनु वदति ।
व्यक्तवाचा किम् अनु-वदति वीणा ।

विभाषा विप्रलापे । १ । ३ । ५० ।

विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचा समुच्चारणे उक्तं वा स्यात् । वि-
प्र-वदन्ते वि-प्र-वदन्ति वा वैद्याः ।

अवाङ्गः । १ । ३ । ५१ ।

अव-गिरते । गृणातिस्त्वपूर्वो न प्र-युज्यत एवेति भाष्यम् ।

समः प्रतिज्ञाने । १ । ३ । ५२ ।

शब्दं नित्यं सङ्गिरते प्रति-जानीतइत्यर्थः । प्रतिज्ञाने किम् सङ्गिरति आसम् ।

उदञ्चरः सकर्मकात् । १ । ३ । ५३ ।

धर्म्ममुञ्चरते उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकात्किम् वाष्प-
उञ्चरति उपरिष्टाङ्गच्छतीत्यर्थः ।

समस्तृतीयायुक्तात् । १ । ३ । ५४ ।

रथेन सञ्चरते ।

दाणञ्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे । १ । ३ । ५५ ।

सम्पूर्वादाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात् तृतीया चेच्चतु-
र्थ्यर्थे । दास्या सं-यच्छते । पूर्वसूत्रे समद्वति षष्ठी तेन
सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । रथेन समुदा-चरते ।
दास्या सम्प्र-यच्छते ।

उपाद्यमः स्वकरणे । १ । ३ । ५६ ।

स्वकरणं स्वीकारः । (२६) भार्यामुप-यच्छते ।

(२६) स्वकरणमित्यत्र विकल्पेन चिर्न भवति समर्थानां प्रथमाद्वेत्यतो
(४८८८४०) वेत्यनुवृत्तेः । स्वीकारश्च भार्यास्वीकारोऽन्यस्वीकारो वेत्यत्र
नायहस्तेन “शस्त्राण्युपायंसत जितराणीति” भट्टिः सङ्गच्छते ।

विभाषोपयमने । १ । ३ । ५६ ।

यमः सिच् किद्वा स्याद्विवाहे । रामः सीतामुपायत-उपा-
यंस्त वा उदबोढेत्यर्थः । गन्धनाङ्गे (२७) उपयमे तु पूर्व-
विप्रतिषेधान्नित्यङ्गित्वम् (२८) ।

ज्ञायुस्मृदृशां सनः । १ । ३ । ५७ ।

सनन्तानामेषां (२८) प्राग्वत् । धर्मं जिज्ञासते । शुश्रूषते ।
सुस्मर्यते । दिदृक्षते ।

नानोर्ज्ञः । १ । ३ । ५८ ।

उत्तमनु-जिज्ञासति । पूर्वसूत्रस्यैवायन्निषेधः अनन्तरस्येति
न्यायात् । तेनेह न । सर्पियोऽनु-जिज्ञासते सर्पिषा प्रव-
र्त्तितुमिच्छतीत्यर्थः । पूर्ववत्सनः (७२५१४) इति तट् । आकर्म्म-
काच्चेति (७२५१४) केवलादिधानात् ।

प्रत्याङ्भ्यां युवः । १ । ३ । ५९ ।

आभ्यां सनन्ताच्छ्रुवउक्तम् स्यात् । प्रति-शुश्रूषति । आ-शु-

(२७) नवेति विप्रतिषेति (२१४०) सूत्रमात्रे पूर्वप्रतिषेधस्योक्तत्वादाय
गन्धनाङ्गे इति सूत्रमात्रे दृढये ।

(२८) दमो गमने इति (७२६३४८) पूर्वसूत्रेऽपेक्षकः ।

(२९) अपत्ये न इति (७२६३४८) साधनोक्तिर्न सुदयिभ्यश्चेति (७२६३४८) वा ।

प्रवर्त्तितुमिच्छतीत्यर्थः । विज्ञानेन पूर्ववत्सनः (७२६३४८) दृढयेन वदमेव
केवलोऽपि तट् । विज्ञानेन विप्रतिषेधे तट् विधानार्थनिर्देशम् ।

श्रूषति । कर्मा प्रवचनीयात्स्यादेव । देवदत्तं प्रति श्रुश्रूषते ।
शृदेः शितः (उ६०४०) म्रियतेर्लुङ्लिटोश्च (उ१५४४०) (३०)
व्याख्यातम् ।

पूर्ववत्सनः । १ । ३ । ६२ ।

सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सनन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् ।
एदिधिषते । शिशयिषते । नि-विविचते । पूर्ववत्किम् ।
बुभूषति । शृदेरित्यादिसूत्रद्वये सनो (३१) नेत्यनुवर्त्य वाक्य
भेदेन व्याख्येयम् । तेनेह न । शिशत्सति । सुमूर्षति ।
आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य (उ२१४०) । एधाञ्चक्रे ।

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु । १ । ३ । ६४-

प्र-युङ्क्ते । उप-युङ्क्ते । स्वराद्यन्तोपसर्गादिति (३२) वक्त-
व्यम् * । उद्युङ्क्ते । नि-युङ्क्ते । अयज्ञपात्रेषु किम् ।
इत्थं न्यञ्चि पात्राणि प्र-युनक्ति ।

समः क्ष्णुवः । १ । ३ । ६५ ।

सं-क्ष्णुते शस्त्रम् (३३) ।

(३०) भवादौ शृदधातुस्तदादौ च शृदधातुस्तत्त्वैते सूत्रे व्याख्याते ।

(३१) सनो नेति न स्तुवं किन्तु नानोर्ज्ञ इत्यतो (उ२५४४०) नेति
पूर्ववत्सन इत्यतः सनइत्यनुवर्त्य, योगविभागात् सनो नेत्यन्ययात्तद-
र्थकं भाष्यवाक्यम् ।

(३२) स्वरवर्णएवाद्यन्तयोर्यस्य तस्मादुपसर्गादित्यर्थस्तेन दुर्निर्भ्यां समञ्च नेति
बोध्यम् ।

(३३) समगच्छीत्यत्र (उ२४६४०) क्ष्णुधातुमपठित्वा पृथक्कृतकरणं स-
कर्मकादपि तद्धिप्रानार्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति सं-क्ष्णुते शस्त्रमिति ।

भुजोऽनवने (३४) । १ । ३ । ६६ ।

ओदनं भुङ्क्ते अभ्यवहरतीत्यर्थः । “बुभुजे पृथिवीपालः
पृथिवीमेव केवलाम्” । “दृष्टो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते” ।
दृष्टोपभोगो भुजेरर्थः । अनवने किम् महीभुनक्ति ।

शोरणौ यत्कर्म णौ चेत्य कर्त्तानाध्याने । १ ।

३ । ६७ ।

अन्तादात्मनेपदं स्यादणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्ते-
नीच्यतेऽणौ यत्कर्म कारकं च चेणौ कर्त्ता स्यान्न-
त्वाध्याने (३५) । णिचच्चेति (७१७०४०) सिद्धेऽकर्त्तृभिप्रायार्थ-
मिदम् । कर्त्तृभिप्राये तु विभाषोपपदेनेति (७२६०४०)
विकल्पो, (३६) ऽणावकर्मकादिति (७२६०४०) परस्मैपदे च
परत्वात्प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेष्ट्यते (३७) कर्त्तृस्य-

(१४) अयम् मोक्षम् अयम् अदमरति ब्रह्मेश्वरने इतिपर्युदासपक्षं
भुजेरौषादिकक्षेत्रं यद्व्याप्यं तथा च अवनभिप्रायं उपभोगादावर्थेऽपि
तदप्येतिदं तदेतदुद्धारये स्वयमेव अटीचकार ।

(१५) इहावान्तरवाक्यानि चत्वारि चैरात्मनेपदमित्येकं, तत्र स्यादित्यने-
नाश्रितम् अणौ यत् कर्म णौ चेदिति द्वितीयं, तत्र कर्ममन्द-
क्रिय परः “कर्म क्रियेति” कोणात् तथाचाण्यौ या क्रिया सैव चेत्
ण्यनेनीच्यतइत्यर्थः, च कर्त्तेति तृतीयं अणौ यत् कर्म णौ चेदिति
भ्रमेमत्यानुवर्तते कर्ममन्दचाय कारकविशेषपरत्वाद्यद्येन व्याचष्टे
अणौ यत् कर्मेत्यादि । अनाध्याने इति चतुर्थं, व्याचष्टे नतिति
च धातुमुक्तप्रापूर्वकं करणम् ।

(१६) विवस्ते इति परत्वात् प्राप्ते इत्युत्तरेण संबध्यते ।

(१७) इदमेवेष्ट्य इति । अं यत् यजति यजते वेद्यादौ विभाषोपपदेने-
त्यस्य (७३१०४०) विवस्ते । इदमेवेति राज्ञेयादौ चैरादात्मिकावकाशः ।

चायां (४४) न तङ् क्रियासाम्येऽपि (४५) अणौ कर्मकारकस्य
 णौ कर्तृत्वाभावात् । चतुर्थ्यास्तु तङ् द्वितीयामादाय (४६)
 क्रियासाम्यात् प्रथमायाङ्कर्मणो भवस्येह कर्तृत्वाच्च । एव-
 मा-रोहयते (४७) हस्तीत्यप्युदाहरणम् । आ-रोहति हस्तिर्न
 हास्तिकाः न्यम्भावयन्तीत्यर्थः । अत आ-रोहति (४८) हस्ती
 न्यम्भवतीत्यर्थः । ततो (४९) णिच् । आ-रोहन्ति आ-
 रोहन्तीत्यर्थः । ततआ-रोहयते (५०) न्यम्भवतीत्यर्थः ।
 यद्वा (५१) । पश्यन्त्या-रोहन्तीति प्रथमकक्षा प्राग्वत् । ततः
 कर्मणएव, हेतुत्वारोपाणिच् । दर्शयति भवः आ रोहयति
 हस्ती पश्यतश्चारोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः । ततो णिज्भ्या-

(४४) प्रथमाद्वितीयोपर्यन्तत्वाभावात् प्रवर्तिनांस्तीत्यतस्तृतीयकक्षायाभि-
 न्युत्ताम् ।

(४५) क्रियासाम्येऽपीति प्रथमकक्षया तृतीयांस्तेऽपि द्वितीयकक्षाया अण-
 न्तात्रस्याया ज्ञानरूपार्थस्य कर्मभावात् णौ कर्तुः भक्तस्य द्वितीय-
 कक्षायां कर्मत्वाभावाच्च ।

(४६) द्वितीयामादायेति तथा च अणौ या क्रिया चाक्षुषज्ञानात्मिका
 द्वितीयकक्षाया संव गत्यन्तेनोच्यते, हतीयायाः प्रथमासाम्यात् प्रथम
 क्रियायां कर्मणो भवस्य कर्तृत्वाच्च तडिति फलितम् ।

(४७) कर्तृस्यक्रियाकसदाहरति एवमा-रोहयते हस्तीति ।

(४८) प्रेरणांयत्नागे उदाहरणमा-रोहति हस्तीति ।

(४९) तत इति निवृत्तमेषणात् अविबक्षितन्यग्भावास्तुल्यव्यापाराद्गतो
 रित्यर्थः ।

(५०) पुनर्यर्थस्याविवक्षायासदाहरति आ रोहयते इति तत्र क्रियासाम्य-
 तडादिकं प्राग्वत् ।

(५१) एवं निवृत्तमेषणपक्षस्यपरोपितमेषणपक्षमाह यदेति ।

न्तत्प्रकृतिभ्याञ्च उपान्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे दर्शयते
आ-रोहयते इत्युदाहरणम् अर्थः प्राग्वत् । अस्मिन् पक्षे
द्वितीयकच्चायान्न तद्ध् समानक्रियात्वाभावास्तिजर्थस्याधि-
क्यात् । अनाध्याने किम् स्मरति वनगुत्तमं कोकिलः ।
स्मरयति वनगुत्तमः उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः ।
भीक्ष्णोर्हेतुभये (७१६४८०) व्याख्यातम् ।

गृध्रिवञ्चरोः प्रलम्बने । १ । ३ । ६६ ।

प्रतारणेऽर्थे गृह्यन्ताभ्यामाभ्याम्प्राग्वत् । माणवकं गर्हयते
वञ्चयते वा । प्रलम्बने किम् श्वानङ्गर्हयति अभिकाङ्क्षा-
मस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति वर्जयतीत्यर्थः । लियः
सम्माननशालीनीकरणयोश्च (७१६४८०) व्याख्यातम् ।

मिथ्योपपदात्कृजोऽभ्यासे । १ । ३ । ७१ ।

षेरित्येव (५२) । पदमिथ्या कारयते स्वरदिदुष्टमसकृदु-
च्चारयतीत्यर्थः । मिथ्योपपदात्किम् पदं सुष्ठु कारयति ।
अभ्यासे किम् सकृत्पदमिथ्या कारयति । स्वरितञितः कर्त्त-
मिप्राये क्रियाफले (७५८०) । यजते । सुनुते । कर्त्तृभि-
प्राये किम् ऋत्विजो यजति (५३) । सुन्वन्ति ।

(५२) इह करोतिस्त्वारणार्थत्वादकर्म्मकः । उच्चारणञ्च निःसारणं गृह्यन्तस्य
तूच्चारणं निःसारणं तच्च सकर्म्मकसुच्चारयति निःसारयतीत्यर्थः
असकृदुच्चारणे धातोलक्षणा तत्र आत्मनेपदं द्योतकम् ।

(५३) दक्षिणवेतनादिकं तु न यागफलं स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गाद्युद्देशे-
नैव यागविधानात् अतो दक्षिणादिफलस्य ऋत्विगाभित्तेऽपि न तद्ध्

अपाददः । १ । ३ । ७३ ।

न्यायमप-वदते । कर्तृभिप्राय इत्येव । अप-वदति । णिचञ्च
(७।७०।४०) । कारयते ।

समुदाङ्ग्यो यमोऽग्रन्ये । १ । ३ । ७४ ।

अग्रन्ये इति छेदः । व्रीहीन् सं-यच्छते । भारमुद्यच्छते ।
वस्त्वमा-यच्छते (५४) । अग्रन्ये किम् उद्यच्छति वेदम्
अधिगन्तुमुद्यमङ्करोतीत्यर्थः । कर्तृभिप्राये इत्येव ।

अनुपसर्गाज्ज्ञः (५५) । १ । ३ । ७६ ।

गाञ्जानीते । अनुपसर्गात्किम् स्वर्गं लोकं प्र-जानाति ।
कथन्तर्हि भट्टिः “इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततोऽनु-जज्ञे
गमनं सुतस्येति” । कर्मणि लिट् । नृपेणेति विपरिणामः ।

विभाषोपपदेन (५६) प्रतीयमाने । १ । ३ । ७७ ।

“यस्तार्थस्य प्रसिद्धान्तमारब्धने पचादयः ।

तत्प्रधानं फलं तासां न लाभादि प्रयोजनमिति”

हरिवचसात् ।

(५४) आडो यमहनइत्येव (७२४।४०) सिद्धे पुनर्यमोपहृष्यं सङ्कर्षकार्यमिति
द्योतयमुदाहरति वस्त्वमा यच्छते इति ।

(५५) अङ्गर्षकाज्ञेत्येव (७२५।४०) सिद्धे सङ्कर्षकार्यमादध ।

(५६) उपपदेन फलस्य कर्तृभावित्वे द्योतिते तद्धः प्राप्ती विभाषेयम् ।
नध्यास्य क्रियाक्रमे इत्येवावालुलोचते तथाच परमे कर्तृणे वा फले
उपपदेन द्योतिते प्राप्तायाप्रविभाषेऽप्युक्तः तेन पितृवर्गजामददा-
पूतोऽनं यज्ञेति सिद्धं ततः पितृवर्गजाम इत्युपपदेन फलस्य परमा-

स्वरितजितइत्यादि (७५४०) पञ्चसूत्रा चदात्मनेपदं विहित-
न्तत्समीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते
वा स्यात् । स्वं (५७) यज्ञं यजति यजते वा । स्वङ्कटङ्करोति
कुरुते वा । स्वम्पुत्रमप-वदति अप-वदते वा । स्वं यज्ञङ्कारयति
कारयते वा । स्वं व्रीहिं सं-यच्छति सं-यच्छते वा । स्वाङ्गा-
ञ्जानाति जानीते वा ।

इत्यात्मनेपदम् ।

मित्यद्योतनात् एतेन प्रकृतस्थलसमर्थनार्थं स्वरितजितः कर्त्तृभि-
प्राये क्रियाफले इति (७५४०) सूत्रेऽभिप्रायशब्दस्य इच्छापरतायाः कल्प-
नेन कर्त्तृगामित्वेन विवक्षाविवक्षाभ्यां पदव्यवस्थेति वदन् शब्दचिन्ता-
मणिकृत् परास्तः । किञ्च पितृस्वर्गकाम इति शब्देन स्वत्या परगा-
मिफलस्यैवोद्देश्यताबोधनात्तयासमर्थनमपि अकिञ्चित्करम् । तत्सत्त्वं
प्रायिकमित्यादिशब्दशक्तिप्रकाशिकोक्तिरपि साहसिक्येव पदव्यव-
स्थापकसूत्रस्यैव प्रायिकत्वकल्पनेऽव्यवस्थापत्तेरतोऽनेनैव सूत्रेण
परगामित्यपि फले उपपदेन द्योतिते विभाषेति नवीनप्रवृत्तिराद-
रणीया ।

(५७) स्वमित्युपलक्षणं स्वार्थमात्मार्थं यज्ञं यजते इत्याद्यपि ग्राह्यम् ।

शेषात् (१) कर्त्तरि परस्मैपदम् (७१४०) । अस्ति ।

अनुपराभ्यां क्तजः । १ । ३ । ७६ ।

कर्त्तृशेषि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम् । अनु-करोति परा-करोति । कर्त्तरीत्येव भावकर्मणोर्भा भूत् । नचैवमपि कर्मकर्त्तरि प्रसङ्गः कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया तत्र कर्म-वत् कर्मणा (७२०४४०) इत्यात्मनेपदेन परेणास्य (२) बाधात् । शास्त्रातिदेशपक्षे (३) तु कर्त्तरि शब् (७०४०) इत्यतः शेषा-दित्यतश्च (७१४०) कर्त्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कर्त्तैव यः कर्त्ता न तु कर्मकर्त्ता तवेति व्याख्येयम् ।

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः । १ । ३ । ८० ।

क्षिप प्रेरणे स्वरितेत् (४) । अभि-क्षिपति ।

प्राद्वहः । १ । ३ । ८१ ।

प्र-वहति ।

(१) अतुदात्तङितः (७४४०) इत्यादिनात्मनेपदेष्वेति नियमात् न तत्र परस्मैपदस्य सम्भवः तथा च कर्त्तरि परस्मैपदमित्येतावतैव नियमसम्भवे शेषादिति पदं सप्तार्थम् ।

(२) अस्मि अनुपराभ्यामिति सूत्रविहितस्येत्यर्थः । अतएव कर्मवत् कर्म-णेति सूत्रे (२७४४०) कार्यातिदेशोऽयमिति वक्ष्यति ।

(३) शास्त्रातिदेशपक्षे कर्मवत् कर्मणेत्यनेनात्मनेपदं न विधीयते किन्तु तद्विधायकं भावकर्मणोरिति (२४०४०) शास्त्रभूतिदिश्यते तस्य च पूर्वत्वात् परेण अनुपराभ्यामित्यनेन बाधमाशङ्क्याह शास्त्राति-देशेति ।

(४) स्वरितेत्प्राद्वहपदविही कर्त्तृशेषि फले परस्मैपदार्थसारम्भः ।

परिर्हणः (पू) । १ । ३ । ८२ ।

परि-मृष्यति । भौवादिकस्य तु । परि-मर्षति । इह परिरेरिति
योगं विभज्य वहेरपीति केचित् ।

व्याङ्परिभ्यो रमः । १ । ३ । ८३ ।

वि-रमति ।

उपाच्च । १ । ३ । ८४ ।

यच्चदत्तमुप-रमति उपरमयतीत्यर्थः अन्तर्भावितख्यर्थोऽयम् ।

विभाषाऽकर्मकात् । १ । ३ । ८५ ।

उपाद्रमेरकर्मकात्परस्मैपदं वा । उप-रमति उप-रमते वा
निवर्ततइत्यर्थः ।

बुधयुधनशजनेङ्प्रुदुस्तुभ्योश्चः । १ । ३ । ८६ ।

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । णिचञ्च(उ०७०४०)इत्यस्याप-
वादः । बोधयति पद्मम् । बोधयति काष्ठानि । नाशयति दुः-
खम् । जनयति सुखम् । अध्यापयति । प्रावयति प्रापयतीत्यर्थः ।
द्रावयति विलापयतीत्यर्थः । स्त्रावयति स्यन्दयतीत्यर्थः (६) ।

निगरणचलनार्थेभ्यश्च । १ । ३ । ८७ ।

(पू) स्वरितेच्चाडभयपदे माप्तेऽयमारन्धः कर्तृणे फले परस्मैपदार्थः ।

(६) प्रुदुस्तुर्वा चलनार्थतयोत्तरस्त्वेषैव ग्रहणे सिद्धेऽत्र स्त्वो पुनर्ग्रह-
णमर्थान्तरार्थं तद्द्योतयन् विट्णोतिप्रपयतीति, विलापयतीति, स्यन्दय-
तीति च ।

निगारयति । आशयति । भोजयति । चलयति । कम्पयति ।
 अदेः प्रतिषेधः * । आदयते देवदत्तेन । गतिबुद्धीति (२५६४०)
 कर्मात्मम् आदिखाद्योर्नेति (२५८४० वा०) प्रतिषिद्धम् । निगरण-
 चलनेति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायन्निषेधः शेषादिति (७५४-) अक-
 त्मिमाये परस्मैपदं स्यादेव । आदयत्यन्नं वटुना ।

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् । १ । ३ । ८८ ।

एयन्तात्परस्मैपदं (७) स्यात् । श्रुते लणसङ्गोपी शाययति ।

न पादस्याड्यमाड्यसपरिमुहुरुचिनुतिवद्-

वसः । १ । ३ । ८९ ।

एभ्यो एयन्तेभ्यः परस्मैपदम् । पिवतिर्निगरणार्थः । इतरे
 चित्तवत्कर्तृकाकर्मकाः । वृत्तिचलनार्थोऽपि । तेन सूत्रद्वयेन
 प्राप्तिः । पाययते । दमयते । आ-यामयते । आ-यासयते ।
 परि-मोहयते । रोचयते । नर्त्तयते । वादयते । वासयते ।
 घेट उपसंख्यानम् * । “धापयेते शिशुमेकं समीची” (८) ।

(७) क्रियाफलस्य कर्तृगाभित्वेन तडि प्राप्ते परस्मैपदार्थमारम्भः अणा-
 विति किं हेतुमण्यण्यन्तादकर्मकात् पदनियमो सा भूत् तेन आरो-
 ह्यमाणं प्रयुह्यते वा-रोहयते न्यग्भवतीत्यत्र न परस्मैपदम्
 बुधादिस्त्वान् (उ२६३४०) इह णेरित्यनुवर्त्तते बुधादिभ्यश्च हेतुमस्मि-
 ज्जेव संभवति । तथाच तदन्तादेशयं विधिरेशं च अणाविति प्रतिषेधः
 प्रत्यासन्त्या हेतुमस्मिच्चएव न्यायः तेन बुधादिण्यन्ताङ्गेतमस्मौ च
 परस्मै पदं भवत्येवेति भाष्ये स्थितम् । तत्त्वः ।

(८) समीची इति प्रथमाद्विवचनम् ।

अकर्तृभिप्राये शेषादिति (उ५५०) परस्मैपदं स्यादेव । वत्सान् प्राय-
यति प्रयः । “दमयन्ती कमनीयता मदम्” । भिक्षा वासयति ।
वा कयपः (उ५२८५०) । लोहितायति-लोहितायते । द्युङ्घो लुङि
(उ७७५०) । अद्युतत्-अद्योतिष्ट । दृङ्गः स्यसनोः (उ७८५०) ।
वत्स्यति । वर्त्तिष्यते । विवृत्सति । विवर्त्तिषते । लुटि च
कृपः (उ८०५०) । कल्प्ता । कल्प्तासि । कल्पितासे । कल्-
प्यति । कल्पिष्यते-कल्स्यते । चिक्लृप्ति चिकल्पिषते-
चिक्लृप्सते ।

इति परस्मैपदप्रक्रिया ।

समाप्ता पदव्यवस्था ।

अथ भावकर्मणोर्लङादयः । भावकर्मणोरिति (उ२४०४०) तङ् ।

सार्वधातुके यक् । ३ । १ । ६७ ।

धातोर्यक् प्रत्ययः स्याद्भावकर्मणाचिसार्वधातुके परे (१) ।
भावो भावना (२) उत्पादना क्रिया सा च धातुत्वेन सकल (३)
धातुवाच्या भावार्थकलकारेणानूद्यते । युष्मदस्मद्भ्यां सामा-
नाधिकरण्यभावात्प्रथमपुरुष (४) । तिङ्वाच्य (५) भावनाया

(१) धातोरेकाच (उ२४०४०) इत्यतः धातोरिति चिण् भावकर्मणोरित्यतः
(उ२६८८०) भावकर्मणोरिति चातुवर्त्तते ।

(२) अतुवर्त्तं भावपदं व्याचष्टे भावनेति उत्पत्यर्थकाङ्क्षतेर्णिजन्तादधि
भाव इति पदं सिद्धमिति भावः ।

(३) सकलेति 'फलव्यापारयोर्धातरि'त्युक्तेः "व्यापारो भावना सैवोत्पादना-
सैवच क्रिया" इत्युक्ते च तथार्थतेति भावः । व्यापारस्य फलसोमानाधि-
करण्येऽकर्मकत्वं फलव्यधिकरणत्वे सकर्मकत्वमिति भेदः "फलव्या-
पारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृत" इत्युक्तेः ।

(४) लकारस्य सामानाधिकरण्यं कर्तृधर्माभिधायिनएव संभवति न तु
भावभिधायिनइत्याशयेन व्याचष्टे युष्मदित्यादि गेये प्रथम (उ७७८०)
इत्यस्य तु युष्मदस्मद्विधोऽप्यदे प्रथम इति न व्याख्यानं किन्तु मध्य-
मोत्तमयोरपि प्रथमः स्यादिति व्याख्यानमित्याशयेनाह प्रथमेति ।

(५) तिङ्वाच्येति यञादिशाध्यायास्तु सत्यरूपतैव ।

“माध्यस्था क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।

निष्ठभावन्यु यस्मैः स धञ् दिनिबन्धन” इति

हर्षुक्तेरिति भावः । अतएव पाकं पाकौ वा करोतीत्यादौ द्वितीया
मंस्य इत्ययः “लट्प्रकृतो भावोऽव्ययप्रकाशते” इति भाष्योक्तेः
निष्ठधर्मान्वयित्वं च प्रकृते इत्यत्र सत्यरूपायाच तस्या न तयात्वं

“प्रिधा न युज्यते निष्ठक्रियानाधारकारकं ।

अव्ययत्वमता तस्या इत्यपेक्षावधार्थतामिति” हर्षुक्तेः ।

असत्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि किंत्वेकवचन-
मेव । तस्यौत्सर्गिकत्वेन (६) संख्यानपेक्षत्वादनभिहिते कर्त्तरि
तृतीया । त्वया मयाऽन्यैश्च भूयते । वभूवे ।

स्यसिच्सीयट्तासिष् भावकर्मणोरुपदेशेऽज्-
भानग्रहदृशां वा चिखदिट् च । ६ । ४ । ६२ ।

उपदेशे योऽच्(७)तदन्तानां हनादीनाञ्च चिणीवाङ्कार्य्यं(८)

(६) भावाख्याते एकवचस्य न सार्वत्रिकत्वम् उद्गासिकाः आस्यन्ते
हतशायिकाः शयन्ते इति भाष्योदाहरणे वङ्गवचनस्यापि दर्शना-
दित्याशयेनाह तस्यौत्सर्गिकत्वेनेत्युक्तम् । उभयत्र धात्वर्थनिर्देशे स्त्रियां
एषुलि कदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते इत्यासिकाः शायिका
इत्यनयोर्वङ्गत्वविषयया तयोरुपमानत्वेन तदुपमेयेऽपि आस्यन्ते
शयन्ते इत्यत्र वङ्गवचनमुद्गाथां यादृशासनानि हतानां यादृशशय-
नानि तादृशानि आसनशयनानीति बोधात् उभयोस्तुल्यसंख्यक-
त्वम् । प्रपञ्चस्त्वस्मत्कृतशब्दार्थरत्ने द्रष्टव्यः ।

(७) उपदेश इत्यजादीनां इन्द्वादिर्दृष्टत्वेऽप्यचरव विशेषणम् नत्वन्ते-
षामभिव्यभिचारादित्याशयेनाह उपदेशे योऽजिति उपदेशेऽजन्ता-
नामिति तु नीत्तं तथासति णिजन्तानामुपदेशाभावात् तेभ्यो न
स्यात् सावाटुच्चारणं हि उपदेशः सच णिच एव नतु णिजन्तस्य ।

(८) चिणीव चिखदिटि सप्तम्यन्तादिति स्यादिषु सप्तमीनिर्देशादि-
त्याशयेनाह चिणीवेति तदङ्गावनिर्देशात् परिगणितकार्य्याण्येव
भवन्ति यदाहुः

“विण्वदृद्धिर्युक् च हन्तेष्व षत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितं वा चिणीति ।

इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णित्यत्रायं वल्निमित्तोऽविधातोति” ॥

अथमर्थः चिखदित्यतिदेशादृष्टादिकं भवति तथा च भावितेत्यादौ

दृष्टिर्दायितेत्यादौ युक् षानिष्पत्तेरित्यादौ षत्वं खन्तात् शप्तेः

वा स्यात्स्यादिपु परेषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीना-
मिडागमस्य । अयमिड् चिखद्भावसन्नियोगशिटत्वान्तदभावे
न । इहार्द्धधातुकइत्यधिकृत सीयुटो विशेषणन्तेतरेषामव्य-
भिचारात् । चिखद्भाववृद्धिः । भाविता-भविता । भावि-
ष्यते भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूयेत । भाविषीष्ट-
भविषीष्ट ।

चिख् भावकर्मणोः । ३ । १ । ६६ ।

ह्येचिख् स्याद्भावकर्मणाचिनि तशब्दे परे । अभावि । अभा-
विष्यत अभविष्यत । तिडोक्तत्वात्कर्मणि न द्वितीया । अनुभू-
यते आनन्दश्चैतेण त्वया मया च । अनुभूयेते । अनुभूयन्ते ।
त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि । अन्वभाविषाताम्-
अन्वभविषाताम् । णिलोपः । भाव्यते । भावयाञ्चक्रे । भाव-
याम्नाभूवे । भावयामासे । इह तशब्दस्य एशि इटएच्चे च कृते
हृणतीति (७२७४०) हृत्वन तासिसाहचर्यात् अस्तेरपि
व्यतिहे इत्यादौ सार्वधातुके एव एति हृत्वप्रवृत्तेरित्याहुः ।
भाविता । चिखदिटश्चाभीयत्वेनासिद्धत्वाणिलोपः । पच्चे ।
भावयिता । भाविष्यते-भावयिष्यते । भाव्यताम् । अभव्यत ।
भाव्यत । भाविषीष्ट भावयिषीष्ट । अभावि । अभाविषाताम्-

शामिता शमितेत्यादौ चिखमुञ्जोरिति (७२७१४०) मितसुप्रधाया वा
दीर्घ । ण्यन्नादिट् आभीयत्वेनासिद्धत्वेन अनिडोति (७६८४०)
निषेधाप्रवृत्तेर्णिलोपः । भ ता इति स्थिते परमपि वलादिस्वर्णमिट्
वाधित्वा चिखदिट्केव भवति यतोऽयं नित्यं वन्निमित्तस्तु इट् तत्र
न प्रवर्तते अथवा अविधातो णिचो लोपाहेतरित्यर्थः ।

अभावविधाताम् । बुभूष्यते । बुभूषाञ्चक्रौ । बुभूषिता ।
बुभूषिष्यते । बोभूष्यते । यङ्लुगन्तात् । बोभूयते । बोभु-
वाञ्चक्रौ । बोभाविता बोभविता । अकृत्स्नार्ज्वेति (७५१४०)
दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । तुष्टुवे । स्ताविता-स्तोता । स्तावि-
ष्यते-स्तोष्यते । अस्तावि । अस्ताविषाताम्-अस्तोवाताम् ।
गुणोऽर्त्तौति (७६६४०) गुणः । अर्य्यते । स्मर्य्यते । सम्मरे ।
परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरे कृतेऽजन्तत्वाभावेऽप्युपदेशग्रह-
णाच्चिखदिट् । आरिता-अर्त्ता । स्मारिता-स्मर्त्ता । गुणोऽ-
र्त्तौत्यत्र नित्यग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वात् (७१६३४०) नेह गुणः । संस्क्रि-
यते । अनिदितामिति (१७७४०) नलोपः । स्वस्यते । इदितस्तु वन्द्य-
ते । सम्प्रसारणम् । इज्यते । अयङ्थि कङिति (७२१०४०) । श्य्यते ।

तनेतेर्य्यकि । ई । ४ । ४४ ।

आकारोऽन्तादेशो वा स्यात् । तायते-तन्यते । ये विभापा
(७६१४०) । जायते-जन्यते ।

तपोऽनुतापे च । ३ । १ । ६५ ।

तपश्चेद्विष्णुन स्यात्कर्मकर्त्तव्यनुतापे च । अन्वतप्त पापेन पाप-
ङ्कर्त्तृ तेनाभ्याहतमित्यर्थः । कर्मणि (६) लुङ् । यद्वा पापेन
पुंसा कर्त्ता अशोचीत्यर्थः । घुमास्येतीत्वम् (७११६४०) । दीयते ।
धीयते । आदेच (७६४४०) इत्यत्राश्रित्येति कर्मधारयादित्थं ज्ञक-
शकारादौ निषेधः एषादिशित्त्वाभावात्तस्मिन्नात्वम् । जग्ले

(६) कर्मवत् कर्मणेत्यनेन (७२१४४०) कर्मकर्त्तुः कर्मवकार्यातिदेशात्
कर्त्तव्येति उक्तम् ।

आतो युक् चिण्कृतोः । ७ । ३ । ३३ ।

आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि, अिति णिति-कृति च ।
 दायिता-दाता । दायिषीष्ट-दासीष्ट । अदायि । अदायि-
 पाताम्-अदिपाताम् । अधायिपाताम्-अधिपाताम् । अग्ला-
 यिपाताम् अग्लासाताम् । हन्यते । अचिण्कृतोः (७।८६४०००) इत्यु-
 क्तेर्हनसो न । होहन्तेरिति (१५८४० कुत्वम् । घानिता-हन्ता ।
 घानिष्यते हनिष्यते । आशीर्लिङि । वधादेशस्यापवाद-
 श्चिण्कृतवः आर्द्धधातुके सीयुटीति विशेषविहितत्वात् ।
 घानिषीष्ट । पक्षे । बधिषीष्ट । अघानि । अघानिपाताम्-
 अहसाताम् । पक्षे । वधादेशः । अबधि । अबधिपाताम् ।
 अघानिष्यत-अहनिष्यत । नच स्यादिपु चिण्कृतित्यतिदेश-
 वधादेशः स्यादिति वाच्यम् अङ्गस्येत्यधिकारादाङ्गस्यैवाति-
 देशात् । गृह्यते । चिण्कृतितो न दीर्घत्वम् प्रकृतस्य बलादि-
 लक्षणस्यैवेतोऽग्रहोऽस्तिटीत्यनेन (७।१५८४०) दीर्घविधानात् ।
 ग्राहिता ग्रहीता । ग्राहिष्यते-ग्रहीष्यते । ग्राहिषीष्ट-ग्रही-
 षीष्ट । अग्राहि । अग्राहिपाताम्-अग्रहीपाताम् । दृश्यते ।
 अदर्शि । अदर्शिपाताम् । सिचः कित्वादन्त । अट्ठाताम् ।
 गिरतेर्नुङि ध्वनि चतुरधिकं शतम् । तथाहि । चिण्कृतितो
 दीर्घो नेत्युक्तम् । अगारिध्वम् द्वितीयेऽन्विष्टि वृत्तो वेति (७।०४०)
 वा दीर्घः । अगरीध्वम्-अगरिध्वम् । एपान्तयाणां लत्वगुट्व-
 द्वित्वत्रयश्चेति पञ्च वैकल्पिकानि । इत्थं पणवतिः (१०) ।

लिङ्सिचोरिति (उ१४६४०) विकल्पादिङभावे उञ्चेति (उ६३४०)
किञ्चम् रपरत्वं हलि चेति (१५७४०) दीर्घः । इणः पीध्वमिति
(उ२६४०) नित्यण्टत्वम् । अगीर्ढम् । ढवमानां द्वित्वविकल्पे
अष्टौ (११) उक्तप्रसवत्या सह सङ्कलने उक्ता संख्येति ।

“इङ्दीर्घश्चिण्णदिङ् लत्वं ढत्वं द्वित्वतिकन्तथा ।

इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम्” ॥

हेतुमस्यप्रन्तात्कर्मणि लः यक् णिलोपः । शस्यते मोहो
मुकुन्देन ।

चिण्मुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ६३ ।

चिण्परे णसुल्परे च णौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात् ।

प्रकृतो (१२) मितां ह्रस्व एव (उ१७४४०) तु न विकल्पितः श्यन्तासौ
ह्रस्वविकल्पासिद्धेः । दीर्घविधौ हि णिचो लोपो न स्यानि-
वदिति दीर्घः (१३) सिद्धप्रति ह्रस्वविधौ तु स्यानिवत्त्वं
दुर्वारम् । भाष्ये तु पूर्वतासिद्धे न (१४) स्यानिवदित्यव-

विभाषेद्वत्यनेन (उ६५४०) षष्ठां ढत्वे द्वादश द्वादशानां मध्ये अनचि चेति
(३२४०) षष्ठां ढस्य षष्ठां धस्य च द्वित्वे द्वित्वरहितैः सह चतुर्विंशतिः
मय इति (३६४०) षष्ठीतिपक्षे वकारस्यापि द्वित्वं त्वचत्वारिंशत्
अनचि चेति (३२४०) सकारस्य द्वित्वे षष्ठ्यवतिरित्यर्थः ।

(११) अचोरहाभ्यामिति (३८४०) ढस्य द्वित्वे द्वयोरपि वस्य यणोमय
(३६४०) इति द्वित्वे चत्वारि, चतुर्णामपि मस्य अनचि चेति (३२४०)
द्वित्वे अष्टावित्यर्थः ।

(१२) जनीजृपेत्यादिना (उ८५४०) मितसंज्ञकानां यो ह्रस्वः प्रकृतान् इत्यर्थः ।

१३) णिलोपस्य स्यानिवत्त्वाभावे व्यवधानादिति भावः ।

(१४) न पदान्तेति (३५४०) सूत्रेण स्यानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः ।

टभ्य द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजञरः (१५) प्रत्याख्याताः ।
 णाविति जातिपरो निर्देशः । दीर्घग्रहणश्चेदस्मास्त्विति तदा-
 शयः । शामिता--शमिता--शमयिता । शामिष्यते-शमिष्यते-
 शमयिष्यते । यङन्ताणिच् । शंस्यते । शंशामिता-शंशमिता-
 शंशमयिता । यङ्लुगन्ताणिच्यंषेवम् । भाष्यमते तु । यङ-
 न्ताञ्चिखदिटि दीर्घो नास्तीति विशेषः । एष्यन्तत्वाभावे ।
 शस्यते मुनिना ।

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः । ७ । ३

। ३४ ।

उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि, त्रिति-णिगिति-कृति च । अशमि ।
 अदमि । उदात्तोपदेशस्येति किम् अशमिं । मान्तस्य किम्-
 अवादि । अनाचमेः किम् अशमि । अनाचमिकमिवसीना-
 निति यक्तव्यम् • । चिणि णायादय इति (७१०४०) णिडभावे ।
 अशमि । णिङ्णिचोरथेवम् । अशमि । यथ हिंसायाम् ।
 हनन्तः । जनयद्योरिति (७११३०) न वृद्धिः । अवधि ।
 जापोऽविचिण्मृडित्स्वित्पुङ्गवः (७११४०) न गुणः । अजागारि ।

भञ्जेच्च चिणि । ६ । ४ । ३३ ।

नलोपो ना म्यात् । अभाजि-अभणि ।

(११) भञ्जकस्य तु निरादीये दीर्घे षष्ठ्ये अनाचमेः पूर्वस्य विहिते न
 न दृश्यते इत्यत्र च नोदात्तोपदेशस्येति (११३०) द्विर्वचनादवा
 यमस्य भञ्जकस्य द्विर्वचनेति ।

— विभाषा चिखमुल्लोः । ७ । १ । ६६ ।

लभेर्नुमागमो वा सात् । अलम्भि-अलाभि । व्यवस्थितवि-
कल्पत्वात्प्रादेर्नित्यं लुम् । प्रालम्भि । द्विकर्मकाणान्तु

“गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकष्वहाम् ।

बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणाञ्च निजेच्छया ।

प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ग्यन्तानां लादयो मताः” ।

गौर्दुह्यते पयः । अजा ग्रामन्नीयते-हियते-कष्यते-उह्यते ।

बोध्यते माणवकन्धर्मः, माणवको धर्ममिति वा । भोज्यते,

माणवकमोदनः, माणवकमोदनं वा । देवदत्तो ग्रामङ्गम्यते ।

अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार-

इष्यते । मासो मासं वा आस्यते देवदत्तेन । गिजन्तात्तु

प्रयोज्ये प्रत्ययः । मासमास्यते माणवकः ।

इति भावकर्मतिङ्प्रक्रिया ।

यदा सौकाय्यीति शयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते
तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते स्वव्यापारे स्वतन्त्र-
त्वात् । तेन पूर्व्वङ्करणत्वादिसत्त्वेऽपि सम्प्रति कर्तृत्वात्कर्त्तरि
लकारः । साध्वंसिञ्चनन्ति । काष्ठानि पचन्ति । स्याली
पचति । कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक् सकर्मका अपि
प्रायेणाकर्मकास्तेभ्यो भावे कर्त्तरि च लकाराः । पच्यते
ओद्नेन । भिद्यते काष्ठेन । कर्त्तरि तु (१) ।

कर्मवत्कर्मणां तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।

कर्मस्थया (२) क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवत्त्वात् ।
कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यथात्मनेपदचिण्वचिण्वदिटः स्युः ।
कर्त्तुरभिहितत्वात्प्रथमा । पच्यते ओद्नः । भिद्यते काष्ठम् ।
अपाचि । अभेदि । ननु भावे लकारे कर्त्तुर्द्वितीया स्याद-
स्यादतिदेशादिति चेन्न । लकारवाच्य एव कर्त्ता कर्मवत् ।

“प्रवृत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्व्वत्रैवास्ति कारके ।

व्यापारभेदाभेदायां करणत्वादिसम्भव इति” ॥

(१) वाक्य अनुबन्धान् कर्त्तृत्वकर्मत्वादिक व्यवस्थाप्य कार्यविशेषाय कर्म-
कार्यातिदेशकसूत्रमस्मात्तदयति कर्त्तरि त्विति ।

(२) कर्मस्थया कर्मभावस्थया क्रियया फलेन “कलश्यापारयोर्धातु” इत्युक्तेः
“धातोरर्थं क्रियोष्यते” इत्युक्तेः ऐत्यर्थः तुल्यक्रियः समानाधिक-
रणक्रिय इत्यर्थः । किञ्च कर्मभावकणश्च कार्यातिदेशार्थं कर्मणेति
पदं “कर्मस्थेऽपि च धात्वर्थे कर्मकर्त्ता च कर्मवत् । कर्त्तृस्थेऽपि च धात्वर्थे
कर्मकर्त्ता च कर्त्तृवदि” इत्युक्तेः “कर्मस्थः पचतेभावः कर्मस्थाय भि-
दादय” इत्युक्तेः कर्मस्था कर्मभावस्थया । गमनादयस्तु कर्त्तृभ्याः
“कर्त्तृभ्यो वुध्यतेभावः कर्त्तृभ्याश्च गमादय” इत्युक्तेः ।

क्लिङ्ग्राशिष्यङिति (उ४६१४०) द्विलकारकारकात् (३) इत्यनुवृत्तेः
भावे प्रत्यये च कर्तृक्कारेणानुपस्थितेः । अतएव कृत्यक्त- (४)-
खलर्थाः कर्मकर्तरि न भवन्ति किन्तु भावे एव । भेत्तव्यं कुसू-
लेन । ननु पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिर्द्विधा भवनञ्च ।
सैवेदानीङ्कर्तृस्था न तु तत्तल्या । सत्यम् । कर्मत्वकर्तृत्वा-
वस्था (५) भेदोपाधिकन्तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य
व्यवहारः । कर्मणेति किम् करणाधिकरणाभ्यामुत्पत्तिक्रिये पूर्वो-
क्ते (उ२७४४०) साध्वसिरित्यादौ मा भूत् । गच्छति ग्रामः । आरोहति
हस्ती । अधिगच्छति शास्त्रार्थः । स्मरति श्रद्धातिवा । यत्त कर्म-
णि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पक्षेपु तरङ्गुलेषु, यथा वा
हिन्नेषु काष्ठेषु, तत्त कर्मस्था क्रिया नेतरत् (६) । नहि पक्का-

(३) व्यत्ययोवङ्गल (उ४६१४०) क्लिङ्ग्राशिष्यङिति सूत्रयोः सन्निजातद्विल-
कारमध्ये एकलकारस्यानुवृत्तेरित्यर्थः ।

(४) कृत्यक्तखलर्था इत्यत्र कृत्यहणं प्रायिकं सिनोपासदित्यादौ कर्मकर्तरि
क्तस्य दर्शनादिति बोध्यम् ।

(५) वालविक्रमेदाभावेऽथोपाधिकभेदोऽस्तीत्याह कर्मत्वकर्तृत्वावस्थेति
तथाचावस्थाभेदेन क्रियाभेदात् कर्तुः कर्मस्य क्रियया तुल्यक्रियत्व-
मिति भावः ।

(६) नेतरत्वेति ।

“निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मवद्भाव इत्यते ।

न तु प्राये कर्मणीति सिद्धान्तोऽयं व्यवस्थितः” ॥

इतिहर्तुः क्रियाकृतविशेषवतोरेव निर्वर्त्यविकार्ययोः कर्मवद्भावो
न तु तद्रहिते प्राप्यइति हर्तुः सिद्धान्तो द्योतत इति भावः ।

पक्षतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते । करोति-
 कत्पादनार्थः उत्पत्तिश्च कर्मण्या तेन कारिष्यते घट इत्यादि ।
 यत्तार्थत्वे तु नैतत्सिद्धेयत् ज्ञानेच्छादिवद्यत्तस्य कर्तृस्थत्वात् ।
 एतेन “अनुव्यवस्थमानेऽर्थे” इति व्याख्यातम् कर्तृस्थत्वेन यग-
 भावाच्छ्रानि कृते ओलोपे च रूपसिद्धेः । ताच्छील्यादावय-
 ज्ञानश्च नत्वात्मनेपदम् । सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः * ।
 अन्योऽन्यं स्पृशतः । अजा ग्रामन्वयति । दुहिपचोर्बज्जक्षम् (७)
 सकर्मकयोरिति वाच्यम् ।

न दुहस्तु नमां यक्चिणौ । ३ । १ । ८६ ।

एषाङ्गर्मकर्त्तरि यक्चिणौ नस्तः । दुहेरनेन यकएव निषेधः ।
 चिण् तु विकल्पिष्यते । शप्सुक् । गौः पयो दुग्धे (८) ।

अचः कर्मकर्त्तरि । ३ । १ । ६२ ।

अजन्तात् ह्येचिण् वा स्यात् कर्मकर्त्तरि तशब्दे परे ।
 अकारि-अक्षत ।

दुहश्च (९) । ३ । १ । ६३ ।

(७) द्विकर्मकत्वादनयोरेकस्य कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामप्यन्यस्य कर्म-
 णोविद्यमानतया सकर्मकत्वान्निषेधे प्राप्तेऽयमारम्भः ।

(८) “गौष्ये कर्मणि दुह्यादे” रित्युक्तत्वात् गौणकर्मणएव दुह्यादेः कर्तृत्व-
 विवक्षा न्यादेस्तु मुख्यकर्मणएव तथात्वमिति द्योतयन् दुह्यरति-
 गौ पयो दुग्धे इति न तु गां पयोदुग्धे इति अत्र यक्चिणौर्नि-
 षेधः आत्मनेपदं तु नित्यमेवेति बोध्यम् ।

(९) कर्मकर्त्तर्येव दुहः ह्येचिण् वा स्यात् कर्मणि तु नित्यमेवेत्यर्थः ।

अदोहि । पक्षे कः । लुग्वेति (उ६२४०) पक्षे लृक् । अदुग्ध-
अधुक्षत । उदुस्वरः (१०) फलम्पच्यते । सृजियुज्योः श्यंस्तु * ।
अनयोः सकर्मकयोः कर्त्ता बज्जलङ्कर्मवत् यगपवादश्च (११)
श्यन्वाच्य इत्यर्थः । सृजेः अङ्घोपपन्ने कर्त्तर्यैवेति वाच्यम् * ।
सृज्यते सृजन्मन्तः अङ्घया निष्पादयतीत्यर्थः । असर्ज्जि ।
सृज्यते ब्रह्मचारी योगम् । भूषाकर्मकिरादिसनाञ्चान्यतात्म-
नेपदात् * । भूषावाचिनां किरादीनां सनन्तानाञ्च यक्चिणौ
चिण्वदिट् च नेति वाच्यमित्यर्थः । अलङ्कुरुते कन्या । अलम-
कृत । अवकिरते हस्ती । अवाकीर्ट् । गिरते । अगीर्ट् ।
आद्रियते । आहत । किरादिस्तुदाद्यन्तर्गणः (उ१५४४०) ।
चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिट् । इच्छायाः कर्त्तृस्थत्वेऽपि
करोतिक्रियापेक्षमिह कर्मस्यक्रियात्वम् (१२) ।

न रुधः । ३ । १ । ६४ ।

अस्माच्छ्लेष्णि । अवारुद्ध गौः । कर्मकर्त्तरीत्येव । अवा-
रोधि गौर्गोपेन ।

तपस्तपःकर्म कस्यैव । ३ । १ । ८८ ।

(१०) कालउदुस्वरं फलं पचतीति स्थिते 'गौणकर्मणउदुस्वरस्य कर्तृत्ववि-
वक्षायामिदमुदाहरणम् ।

(११) यगपवादस्यन्विधानं स्वार्थम् श्यनो नित्यमाद्युदात्तत्वात् यकस्त-
थात्वाभावादिति द्रष्टव्यम् ।

(१२) पूर्ववत् सनइत्यादिना (उ२५५४०) सनः प्रकृतिभूतधातुसंबन्धिपदेन
समं पदव्यवस्थावत् कर्त्तृस्यकर्मस्यव्यवस्थापि द्रष्टव्येत्याशयः ।

कर्त्तरि कर्मवत्स्यात् । विध्यर्थमिदम् । एवकारस्तु व्यर्थएवेति
 वृत्तानुसारिणः । तप्यते तपस्तापसः अर्जयतीत्यर्थः । तपो-
 नुतापे चेति (७।६६४) चिष्णिषेधात्सिच् । अतस्त । तपःकर्म-
 कस्येति किम् उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । न दुहस्तुनम्
 यक्चिणौ (७२०६४) । प्रस्तुते । प्रास्ताविष्ट-प्रास्तोष्ट । नमते
 दण्डः । अनंस्त । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत नमिः । यक्चिणोः प्रति-
 पेधे हेतुमसिच्शिवूञामुपसंख्यानम् * । कारयते । अची-
 करत । उच्छ्रयते दण्डः । उदशिश्नियत । चिखदिट् तु स्या-
 देव । कारिष्यते । उच्छ्रायिष्यते । ब्रूते कथा । अवोचत ।
 भारद्वाजीयाः पठन्ति णिअन्यिप्रन्यिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणा-
 मुपसंख्यानम् * । पुच्छद्दस्यति उत्पुच्छयते गौः । अन्तर्भा-
 वितण्यर्थतायाम् उत्पुच्छयते गाम् । पुनः कर्तृत्वविवचा-
 याम् । उत्पुच्छयते गौः । उदपुपुच्छत । यक्चिणोः प्रति-
 पेधाच्छप्चडौ । अन्यिप्रन्यगोराधृपीयत्वात् (७।८०४) णिज-
 भावपक्षे ग्रहणम् । अन्यति मेखलान्देवदत्तः । अन्यते । अन्-
 यिष्ट । ग्रन्यति ग्रन्यम् । ग्रन्यते ग्रन्य । अग्रन्यिष्ट । क्रैयादिक-
 योस्तु (७।६०४) । अग्र्यीते । ग्रथीते । स्वयमेव विकुर्वते सैन्ध-
 वाः वलान्तीत्यर्थः । वेः शब्दकर्मण , अकर्मकाच्चेति (७२४६४)
 तङ् । अन्तर्भावितण्यर्थस्य पुन प्रेपणत्यागे । विकुर्वते सैन्धवाः ।
 व्यकारिष्ट । व्यकारिपाताम् । व्यकारिपत । व्यकृत । व्यज-
 पाताम् । व्यजपत ।

कुपिरञ्जोः प्राचां श्यन् परस्मैपदञ्च । ३।१६० ।

अनयोः कर्मकर्त्तरि न यक् किन्तु श्यन् परस्मैपदश्च ।

अभिज्ञावचने लट् । ३ । २ । ११२ ।

स्मृतिवोधिन्युपपदे (१) भूतानद्यतने धातोर्लृट् स्यात् । लङो-
ऽपवादः । स्मरसि लृणा ! गोकुले वक्ष्यामः (२) । एवं बुध्यसे
चेतयसे इत्यादियोगेऽपि तेषामपि प्रकरणादिवशेन स्मृतौ
वृत्तिसम्भवात् ।

न यदि । ३ । २ । ११३ ।

यद्योगे उक्तम् । अभिज्ञानासिलृणा ! यदने अभुञ्जमहि (३) ।

विभाषा साकाङ्क्षे । ३ । २ । ११४ ।

उक्तविषये लृङ् स्यात् । लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षेष्ट्या-
न्वयः । स्मरसि लृणा ! वने वक्ष्यामस्तत्र गाक्षारविष्यामः । वासो-
(४) लक्षणद्वारणं लक्ष्यम् । पक्षे लङ् । यच्छब्दयोगेऽपि “न
यदीति” बाधित्वा परत्वाद्विकल्पः । परोक्षे लिट् (उ८४०) ।

(१) भूतइत्यधिकारे चनद्यतने लङ् (उ१५४०) इत्यतोऽनद्यतन इत्यनुव-
र्त्तते । अभिज्ञा स्मृतिरुच्यतेऽनेनेति अभिज्ञावचनमिति विग्रहइत्या-
शयेन व्याचष्टे स्मृतिबोधिनीति ।

(२) वक्ष्याम इति अवसामेत्यर्थः पश्य ऋगोपावतीत्यत्र वाक्यार्थकर्मक-
दर्शनमिव स्मरसीत्यत्र गोकुलाधिकरणकाश्चत्तृकभूतानद्यतनवास-
रूपवाक्यार्थएव कर्म लृणोति सम्बोधनं स्मरणक्रियायां विशेषणं
तथाच पूर्वोक्तवाक्यार्थरूपनिवासकर्मकं लृणसम्बोधकं स्मरणमिति
विग्रिष्टबोधः ।

(३) न यदीत्यत्र लट् : प्रतिषेधे उत्कर्षेण लङित्युदाहरति अभुञ्जमहीति ।

(४) वामोलक्षणं मसिइत्यात् आपकमित्यर्थः चारणं लृणं सहसा बुद्ध्याना-
रोहात् आप्यमित्यर्थः ।

ञकार । उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम् । “सुप्तोऽहं किल विललाप” । “वञ्ज जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम्” । अत्यन्तापह्नवे (५) लिङ्गुक्तव्यः । कलिङ्गेष्ववात्सीः । नाहङ्कलिङ्गान् जगाम ।

हशश्वतोर्लिङ् च । ३ । २ । ११६ ।

अनयोरुपपदयोर्लिङ्विषये लङ् स्यात् । चास्तिट् । इति ह अकरोञ्चकार वा । शश्वदकरोञ्चकार वा ।

प्रश्ने चासन्नकाले (६) । ३ । २ । ११७ ।

प्रष्टव्यः प्रश्नः । आसन्नकाले पृच्छमानेऽर्थे लिङ्विषये लङ् लिटौ स्तः । अगच्छत्किम् ? । जगाम किम् ? । अनासन्ने तु । कंसञ्जघान किम् ? ।

(१) अपह्नवोऽपलापस्तत्वात्यन्तिकत्वं तद्धेतोरपह्नवे भवति । नाहं कलिङ्गमित्यादौ वासहेतोः कलिङ्गगमनस्यापह्नवादात्यन्तिकत्वं बोध्यम् । कलिङ्गो नाम देशो गन्तुं निपिङ्गः

“अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।

तीर्थयात्रां विना गच्छन् पुनः संस्कारमर्हतीति” स्मृतेः

तस्मिन् देशे त्वया गत्वा चिरं स्थितमिति केनचिदभियुक्ते स आह नाहमित्यादि । यदा तु कलिङ्गेषु अगादत्युक्तः गमनमेवापलपति तदा नात्यन्तिकापह्नव इति तत्र लङ्गेव न कलिङ्गेषु अगच्छमिति ।

(६) प्रश्ने इति कर्मणि लङ् । भूतानद्यतने परोक्षे इत्यनुवर्तते तदाह लिङ्विषये इति आसन्नकालश्च पञ्चवर्षाभ्यन्तरः तदतीतः कालः विप्रलब्ध इति भेदः । तत्त्व० ।

लट् स्मै । ३ । २ । ११८ ।

लिटोऽपवादः । यजति स्म युधिष्ठिरः ।

अपरोक्षे च । ३ । २ । ११९ ।

भूतानद्यतने लट् स्यात् स्यायोगे । एवं स्म पिता ब्रवीति ।

ननौ ष्टप्रतिवचने (७) । ३ । २ । १२० ।

अनद्यतनपरोक्ष इति निवृत्तम् । भूते लट् स्यात् । अकार्षीः
किम् ? ननु करोमि भोः ।

नन्वोर्विभाषा (८) । ३ । २ । १२१ ।

अकार्षीं किम् ? न करोमि नाकार्षम् । अहन्तु करोमि
अहं न्वकार्षम् ।

पुरि लुङ् चास्मै । ३ । २ । १२२ ।

अनद्यतनग्रहणं मण्डूकश्रुत्याऽनुवर्त्तते । पुराशब्दयोगे भूतान-
द्यतने विभाषा लुङ् चास्मै न तु स्यायोगे पक्षे यथाप्राप्तम्
(१) । वसन्तीह पुरा छाताः अवात्सुः अवसन् ऊपुर्वा । अस्मै
किम् यजति स्म पुरः । भविष्यतीत्यनुवर्त्तमाने (१०)

(७) ष्टप्रतिवचनमिति विषयं द्योतयन्तु गृह्यति अकार्षीं किमिति
प्रश्ने, ननु करोमि भोरित्युत्तरम् ।

(८) नन्वोरिति भूते इत्येव । पक्षे लुङ् ।

(९) पक्षे यथाप्राप्तमिति लुङ् लटोरभावपक्षे लङ्, परोक्षे तु लिट् ।

(१०) भविष्यति गम्यादय (उ० १२४०) इत्यतो भविष्यतीत्यनुवर्त्तमाने इत्यर्थः ।

यावत्पुरानिपातयोर्लट् । ३ । ३ । ४ ।

यावद्भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः ।
निपातयोः किम् । यावद्दास्यते तावद्भोक्ष्यते । करणभूतया
पुरा यास्यति ।

विभाषा कदाकर्ह्याः । ३ । ३ । ५ ।

भविष्यति लट् वा स्यात् । कदा, कर्हि वा भुङ्क्ते भोक्ष्यते
भोक्ता वा ।

किंवृत्ते (११) लिप्सायाम् । ३ । ३ । ६ ।

भविष्यति लङ् वा स्यात् । कङ्कतरङ्कतमं वा भोजयसि ?
भोजयिष्यसि भोजयितासि वा । लिप्सायाङ्किम् । कः पाट-
लिपुतङ्गमिष्यति ।

लिप्समानसिद्धौ च । ३ । ३ । ७ ।

लिप्समानेनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानायास्त्वविष्यति
लङ् वा स्यात् । योऽन्नं (१२) ददाति दास्यति दाता वा ।
स स्वर्गं याति यास्यति याता वा ।

लोडर्थलक्षणे च । ३ । ३ । ८ ।

(११) किमा किंशब्देन वृत्तौ निष्पन्नः शब्दः कतरकतमादिसिद्धिपद-
लिप्सायां गम्यमानायामित्यर्थः ।

(१२) लिप्सायां पूर्वस्त्वैव सिद्धावकिंवृत्तार्थमिदमिति ध्वनयन्नुदाहरति
योऽन्नमिति ।

लोडर्थः (१३) प्रैषादिर्लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानाङ्गातो-
र्भविष्यति लङ् वा स्यात् । कृष्णसेङ्गुङ्क्ते त्वङ्गाधारय । पक्षे
(१४) लुट् लटौ ।

लिङ् चोङ् मौहूर्त्तिके । ३ । ३ । ६ ।

ऊर्द्धमुहूर्त्तीङ्गवः ऊर्द्धमौहूर्त्तिके; निपातनात्समासः (१५)
उत्तरपदद्वयश्च । ऊर्द्धमौहूर्त्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणे
वर्त्तमानाङ्गातोर्लिङ् लटौ वा स्तः । सुहूर्त्तादुपरि उपा-
ध्यायसेदागच्छेत् आगच्छति यागमिष्यति आगन्ता वा ।
अथ त्वच्छन्दोऽधीष्व ।

वर्त्तमानसमीप्येवर्त्तमानवद्वा । ३ । ३ । १३१ ।

समीपमेव सामीप्यम् स्वार्थे ष्यञ् वर्त्तमाने लट् (उ२४०)
इत्यारभ्य उणादयो ब्रज्जलमिति (उ३११४०) यावत् येनोपाधिना
(१६) प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्त्तमानसमीपे भूते भविष्यति च
वा स्युः ।

(१३) लोडर्थस्य लक्षणमिति पञ्चीतमुच्यते; लोडर्थः प्रैषादिस्तथाच कृष्ण-
भोजनं प्रैष्यगोधारस्य लक्षणं कृष्णभोजनकाले त्वया गोधारणं
कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

(१४) पक्षे इति लक्षणरेङ्गोक्ता भोक्षते वा त्यं गायारयेति प्रयोगः ।

(१५) तद्विधायोत्तरपदे (३५५४०) इत्यस्य दिक्संख्ये (३५५४०) इत्यनुवर्त्त-
नादिह समासो न स्यादित्याद्यङ्गायामाह निपातनादिति ।

(१६) येनोपाधिना धातुविशेषोपाधिना ये प्रत्यया येभ्यो धातुभ्यो विहित-
स्तेभ्य एव ते स्युस्ति फलितोऽर्थः ।

कदा आगतोऽसि ? (१७) अयमागच्छामि अयमागसम् । कदा
गमिष्यसि ? एष (१८) गच्छामि गमिष्यामि वा ।

आशंसायां भूतवच्च । ३ । ३ । १३२ ।

वर्त्तमानसामीप्य इति नानुवर्तते । भविष्यति काले भूतवच्च-
वर्त्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशंसायाम् (१९) । देवश्चेद्वर्षीत्
वर्षति वर्षिष्यति वा धान्यमवाप्स्य वषामः वष्यग्राभो वा ।
समान्यातिदेशे विशेषानतिदेशस्तेन लङ्लिटौ न ।

क्षिप्रवचने लट् । ३ । ३ । १३३ ।

क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लट् स्यात् । वृष्टिश्चेत् क्षिप्र-
माशु त्वरितं वा यास्यति शीघ्रं वष्यग्राभः । नेति वक्तव्ये
लङ्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात् । श्वः शीघ्रं वष्यग्राभः ।

आशंसावचने लिङ् । ३ । ३ । १३४ ।

आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यान्नतु भूतवत् (२०) ।
गुरुश्चेदुपेयादाशंसेऽधीयीय । आशंसे क्षिप्रमधीयीय ।

(१७) आगतोऽसीति भूतकाले प्रश्ने आगच्छामीत्युत्तरवाक्ये भूतकालाभि-
व्यक्तयेऽयमिति प्रयोगस्त्वधुनेवागतइति भूतकालस्य वर्त्तमानसामी-
प्यद्योतनाय । तेनागमनाविनाभूतं अस्वेदादिकमुपदिश्यते एवं
भविष्यत्यपि बोध्यम् ।

(१८) एष इति गमनोद्योगद्योतनाय, परिकरबन्धादिकद्योतनेन भविष्यतो
वर्त्तमानसामीप्यं प्रतीयते ।

(१९) आशंसनमाशंसा अप्राप्तस्य प्राप्तुमिच्छा तस्यावर्त्तमानत्वेऽपि तद्विप-
र्यस्य भविष्यत्त्वाद्भविष्यतीत्युक्तम् ।

(२०) न भूतवदिति न वर्त्तमानवदित्यपि बोध्यम् ।

नानद्यतनवत्क्रियाप्रवन्धसामीप्ययोः । ३। ३।

१३५ ।

क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च लङ्लुटौ (२१) न । यावज्जी-
वमन्त्रमदाहास्यति वा । सामीप्यन्तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् ।
येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधित (२२) । सोमे-
नायष्ट । येयं अमावस्यागामिनी तस्यामग्नीनाधास्यते
सोमेन यक्ष्यते ।

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् । ३। ३।

१३६ ।

भविष्यति काले मर्यादोक्ताववरस्मिन् प्रविभागेऽनद्यत-
नवन्न (२३) । योऽयमधा गन्तव्य आ पाठलिपुत्रात्तस्य (२४)-
यदवरं कौशाम्बरास्ततः सक्तून् पास्यामः ।

कालविभागे चानहोरात्राणाम् । ३। ३। १३७ ।

पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते (२५) । अहोरात्रसम्बन्धिनि विभागे

(२१) भूतानद्यतने लङ् (उ० ५५०५०) भविष्यत्यनद्यतने लुट् (उ० १२४०५०) एतौ
यौ विहितौ तौ नेत्यर्थः ।

(२२) लङ्लुटोर्निषेधेऽपि भूते लुङ् भविष्यति च लृट् भवत्येवेति द्योतयन्नु-
दाहरति आधितेति ।

(२३) अक्रियासातत्यार्थमसामीप्यार्थश्चायमारम्भः । अनद्यतनवन्नेति लुङ्त्व
नेत्यर्थः । इह देयकता मर्यादा उत्तररहते कालरहतेति भेदः ।

(२४) तस्य पाठलिपुत्रादधिकमार्गस्य यदवरं कौशाम्बरा सकागादित्यर्थः ।

(२५) मर्यादोक्तौ कालविशेषे कालभेदादयदवरं तस्मिन् विभागे भविष्यति
अनद्यतनवन्न, स चेत् कालविशेषोऽहोरात्रसम्बन्धौ नेत्यर्थः ।

प्रतिषेधार्थमिदम् । योगविभागउत्तरार्थः । योऽयं वत्सर
आगामी तस्य यद्वरमाग्रहायण्यास्तत युक्ता अध्वेष्यामहे ।
इनहोरात्राणाङ्गिम् योऽयं मासआगामी तस्य योऽवरः
पञ्चदशरातः तत्राध्यतास्महे ।

परस्मिन्विभाषा । ३ । ३ । १३८ ।

अवरस्मिन्वर्जम्पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । योऽयं
संवत्सरआगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्राध्येष्यामहे-
अध्यतास्महे । लिङ्निमित्ते (२६) लृङ् क्रियातिपत्तौ (७२०४०)
भविष्यतीत्येव । सुष्टुष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् ।

भूते च (२७) । ३ । ३ । १४० ।

पूर्वसूत्रं सम्पूर्णमनुवर्तते ।

उताप्योः । ३ । ३ । १४१ ।

वा आ उताप्योः उताप्योरित्यतः प्राग्भूते लिङ्निमित्ते (२८)
लृङ् चेत्यधिक्रियते । पूर्वसूत्रन्तु उताप्योरित्यादौ प्रवर्तते
इति विवेकः ।

गर्हायां लङ्पिजात्वोः । ३ । ३ । १४२ ।

(२६) भवादौ गूढातप्रकरणे (७२०४०) व्याख्यातम् ।

(२७) लिङ्निमित्ते लृङ् स्यात् भूते भविष्यति च क्रियाऽनिष्पत्तावित्यर्थः ।

(२८) लिङ्निमित्ते भूते एवायं विकल्पो भविष्यति ल नित्यइति । तत्त्व०

आभ्यां योगे लट् स्यात् कालत्रये (२६) गर्हायाम् । लडा-
दीन् (३०) परत्वादयम्बाधते । अपि जायान्यजसि जातु
गणिकामाधत्से गर्हितमेतत् ।

विभाषा कथमि लिङ् च । ३ । ३ । १४३ ।

गर्हायामित्येव कालत्रये लिङ् । चाक्षट् । कथन्धर्मन्यजेस्व-
जसि वा । पक्षे कालत्रयलकाराः । यत्त भविष्यति नित्यं
लङ्, भूते वा । कथन्नाम तत्तभवान् धर्ममत्यक्ष्यत् ।

किंष्टत्ते लिङ्लटौ । ३ । ३ । १४४ ।

गर्हायामित्येव विभाषा तु नानुवर्त्तते (३१) । कः कतरः
कतमो वा हरि निन्देत् निन्दिष्यति वा । लङ् प्राग्वत् (३२)

अनवल्लृप्तमर्पयोरकिंष्टत्तेऽपि । ३ । ३ । १४५ ।

गर्हायामिति निष्टत्तम् (३३) । अनवल्लृप्तिरसम्भावना । अम-
र्पोऽक्षमा । न सम्भावयामि, न मर्पये वा भवान् हरिं निन्देत्
निन्दिष्यति वा । कः, कतर, कतमो वा हरिं निन्देत्
निन्दिष्यति वा । लङ् प्राग्वत् ।

(२६) कालविधेयातुपादानादित्यर्थः ।

(३०) त्यक्ष्यसि चत्थाक्षीरित्यादिविधेऽपि लङ् एव प्रयुज्यते इति भावः ।

(३१) लिङ्लटौ कालत्रये लृट् इत्यर्थः । नातुवर्त्तते इति तेनास्मिन् वि-
धये पक्षे लकारान्नरं न भवतीत्यर्थः ।

(३२) क्रियातिशयो भविष्यति नित्यं लङ्, भूते वेत्यर्थः ।

(३३) लिङ्लटौऽनुवर्त्तते ती च कालत्रयेऽपि कालौ तु सर्वलकारापवादी ।

किङ्किलास्त्यर्थेषु लट् । ३ । ३ । १४६ ।

अनवक्तृप्रमर्षयोरित्येतत् गर्हायाञ्चेति यावदनुवर्त्तते ।
किङ्किलेति समुदायः क्रोधद्योतकउपपदम् । अस्यार्थाः अस्ति-
भवतिविद्यतयः । लिङोऽपवादः (३४) । न अद्ध्ये, न मर्षये
वा किङ्किल त्वं शूद्रान्मोक्ष्यसे । अस्ति भवति विद्यते वा
शूद्रीङ्गमिष्यसि । अत्र लङ् न ।

जातुयदोर्लिङ् । ३ । ३ । १४७ ।

यदायद्योरुपसंख्यानम् * । लटो (३५) ऽपवादः । जातु
यत् यदा यदि वा त्वाहशो हरिं निन्देन्नावकल्पयामि, न
मर्षयामि वा । लङ् प्राग्वत् ।

यच्चयतयोः (३६) । ३ । ३ । १४८ ।

यच्च यत वा त्वमेवं कुर्याः न अद्ध्ये, न मर्षयामि ।

गर्हायाञ्च (३७) । ३ । ३ । १४९ ।

अनवक्तृप्रमर्षयोरिति निवृत्तम् । यच्चयतयोर्थोर्गे गर्हायां
लिङेव स्यात् । यच्च यत वा त्वं शूद्रं याजयेः अन्याव्यन्तत् ।

चित्राकरणे च । ३ । ३ । १५० ।

(३४) प्राप्नोर्लिङ्लटोर्लङ्ग्रहणात् लिङ् निवर्त्तत इत्याशयेनाह लिङो-
ऽपवाद इति ।

(३५) लिङ्लटोः प्राप्नोर्वचनमिदं लटोवाधनार्थमित्याह लटइति ।

(३६) योगविभाग उत्तरभूतद्वये यच्चयतशब्दयोरेवानुवृत्त्यर्थः ।

(३७) कालत्रयेऽयं विधिर्भवति सर्वलकारापवादः ।

यच्च यत् वा त्वं शूद्रं याजयेः आश्चर्यमेतत् ।

शेषे लृङ्यदौ । ३ । ३ । १५१ ।

यच्चयत्ताभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्तीकरणे गम्ये धातोर्लृट् स्यात् । आश्चर्यमन्वो नाम कृष्णं द्रक्ष्यति । अयदौ किम् आश्चर्यं यदि सोऽधीयीत ।

उताप्योः समर्थयोर्लिङ् (३८) । ३ । ३ । १५२ ।

वाङ्मित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता । उत, अपि वा हन्यादघं हरिः । समर्थयोः किम् । उत दण्डः पतिष्यति । अग्नि-धास्यति द्वारम् । प्रश्नः प्रच्छादनञ्च गम्यते । इतः प्रस्यति लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यो लिङ् ।

कामप्रवेदनेऽकञ्चिति । ३ । ३ । १५३ ।

स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ् स्यान्नतु कञ्चिति । कामो मे भुञ्जीते भवान् । अकञ्चित्तीति किम् कञ्चिज्जीवति ।

सम्भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे । ३ । ३ ।

१५४ ।

अलमर्थोऽत प्रौढिः । सम्भावनमित्यलमिति च प्रथमया सप्तम्या विपरिणम्यते । सम्भावनेऽर्थे लिङ् स्यात्तच्चेत्सम्भा-

ननमलमिति, अलमिति सिद्धाप्रयोगे सति । अपि(३६)गिरिं
शिरसा भिन्द्यात् । सिद्धाप्रयोगे किम् अलं कृणो हस्तिनं
हनिष्यति ।

विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि । ३ । ३ ।

१५५ ।

पूर्वस्मृतमनुवर्तते । सम्भावनार्थे धातावुपपदे उक्तेऽर्थे लिङ्
वा स्यात् नतु यच्छब्दे । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते वचनम् । सम्भा-
वयामि भुञ्जीत, भोक्ष्यते वा भवान् । अयदि किम् सम्भाव-
यामि यङ्गुञ्जीथास्वम् ।

हेतुहेतुमतोर्लिङ् । ३ । ३ । १५६ ।

वा स्यात् । कृष्णं नमेच्चेत्सुखं (४०) यायात् कृष्णन्नस्यति
चेत्सुखं यास्यति । भविष्यत्येवेष्यते । नेह । हन्तीति पलायते ।

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ (४१) । ३ । ३ । १५७ ।

इच्छामि भुञ्जीत, भुङ्क्तां वा भवान् । एवङ्कामये प्रार्थये-
इत्यादियोगे बोध्यम् । कामप्रवेदन इति वक्तव्यम् * । नेह ।
इच्छन् करोति ।

(३६) सम्भावनाद्योतकोऽपिशब्दः गिरिभेदनं पर्याप्तमिति सम्भावनादिति
कालसामान्ये लिङ् सम्भावनञ्च क्रियासु योग्यतेति बोध्यम् ।

(४०) कृष्णनभनं सुखप्राप्तौ हेतुरिति क्रिययोः कार्यकारणभावोऽत्र लिङा
द्योत्यते ।

(४१) इच्छार्थेषूपपदेषु धातोर्लिङ्लोटौ लः लिङ् चेत्यत्र(८२६१४०)समान-
कर्तृकेष्वित्यनुवर्त्य लिङ् विधानादिह असमानकर्तृकेष्विति बोध्यम् ।

लिङ् च । ३ । ३ । १५६ ।

समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषूपपदेषु लिङ् स्यात् । भुञ्जीयेती-
च्छति ।

इच्छार्थेभ्यो विभाषां वर्त्तमाने । ३ । ३ । १६० ।

लिङ् स्यात्पक्षे लट् । इच्छेत् इच्छति । कामयेत् कामयते ।
विधिनिमन्त्रणेति (७६४०) लिङ् । विधौ । यजेत । निम-
न्त्रणे । इह भुञ्जीत भवान् । ग्रामन्त्रणे । इहासीत् । अधीष्टे ।
पुत्रमध्यापयेद्भवान् । सम्प्रज्ञे । किम्भो वेदमधीयीय, उत
तर्कम् ? । प्रार्थने । ओ भोजनं लभेय । एवं लोट् ।

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु लत्याञ्च । ३ । ३ । १६३ ।

प्रैषो विधिः । अतिसर्गः कामचारानुज्ञा । भवता यष्टव्यम् ।
भवान् यजताम् । चकारेण (४२) लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तका-
लार्थम् (४३) ।

लिङ् चोर्ध्वमौहर्त्तिके (४४) । ३ । ३ । १६४ ।

प्रैषादयोऽनुवर्त्तन्ते । मुहूर्त्तादूर्ध्वं यजेत यजताम् यष्टव्यम् ।

(४१) चकारेणेति लोट् चेति (७१४०) पृथक्स्वरकरणस्येदमेव प्रयोजनमेक-
स्वरत्वे द्वयोःप्यनुकर्षणं स्यादिति भावः ।

(४२) प्राप्तकालार्थमिति प्रैषातिसर्गयोः पूर्वैर्नैव सिद्धत्वादिति भावः

(४४) प्राप्तकालविशेषेऽप्राप्तस्य लिङोऽविधानार्थमिदं सूत्रं प्रैषातिसर्गयोस्तु
पूर्वेण प्राप्ते एव लिङ् लोट्कृत्यानां कालविशेषे लिङा बाधा ना
भूदिति चकार इति बोध्यम् ।

स्म लोट् । ३ । ३ । १६५ ।

पूर्वसूत्रस्य विषये लिङः कृत्यानाञ्चापवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात्
यजतां स्म ।

अधीष्टे च । ३ । ३ । १६६ ।

स्म उपपदेऽधीष्टे लोट् स्यात् । त्वं स्म अध्यापय ।

लिङ् यदि । ३ । ३ । १६८ ।

यच्छब्दे उपपदे कालसमयवेलासु (४५) च लिङ् स्यात् ।
कालः समयो वेला वा यङ्मुञ्जीत भवान् ।

अर्हे (४६) कृत्यटचञ्च । ३ । ३ । १६९ ।

चाक्लिङ् । त्वं कन्यां वहेः ।

शकि लिङ् च । ३ । ३ । १७२ ।

शक्तौ लिङ् स्यात् । चात्कृत्याः । भारं त्वं वहेः । माङ्कि
लुङ् (७।६४०) मा कार्षीः । कथं मा भवतु मा भविष्यतीति
नायं माङ् किन्तु माशब्दः ।

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः । ३ । ४ । १ ।

(४५) कालसमयवेलासु त्वमन् (उ४३३४०) इत्यनोद्युटत्तं कालेत्यादिव्रिति
उपपदेऽपि वचनविपरिणामः । अयं त्वमनोऽपवादः ।

(४६) अर्हे योज्ये कर्त्तरि गम्यमाने कृत्यटचो भवन्तीत्यर्थः । त्वया कन्या
वोढव्या वहनीया त्वं कन्या वोढा त्वं कन्यां वहेरित्यादौ कन्यो-
दहनं तव योग्यमित्यर्थः सर्वत्र ।

धात्वर्थानां (४७) सम्बन्धे यत् काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्य-
त्रापि स्युः । तिङन्तवाच्यक्रियायाः (४८) प्राधान्यान्तदनुरो-
धेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः (४९) । “वसन् ददर्श”
भूते लट् । अतीतवासकर्तृकर्तृकन्दर्शनमर्थः । सोमयाजी अस्य
पुत्रो भविता सोमेन यज्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकम्भवनम् ।

क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च
तद्ध्रमोः । ३ । ४ । ३ ।

पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् स्यात्तस्य च हिस्वौ
स्तः । तिङामपवादः । तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मने
पदसञ्ज्ञौ स्तस्तिङ्सञ्ज्ञौ च तद्ध्रमोर्विषये तु हिस्वौ वा स्तः ।
पुरुषैकवनसञ्ज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते हिस्वविधानसो-
मर्थ्यात् तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्त्तरि,
(५०) आत्मनेपदिभ्यः स्त्रो भावकर्मकर्तृषु ।

समुच्चयेऽन्यतरस्याम् । ३ । ४ । ३ ।

(४७) धातुपदं धात्वर्थपरं धात्वर्थयो परस्परसम्बन्धे प्रधानकालानुभारे-
णान्येऽपि प्रत्यया भवन्तीत्यर्थः । तथाहि वसन् ददर्शेत्यादौ वासद-
र्शनयोः परस्परसम्बन्धेन बोधनात् ददर्शेति मुख्यक्रियापेक्ष एव वस-
न्निति वर्त्तमानार्थकयत्प्रत्ययो भूतकालबोधकएवेति बोध्यम् ।

(४८) तिङन्तवाच्येति प्रधानानुरोधेन गुणस्य नयनमुचितं न तु विपरीत-
मिति भावः ।

(४९) प्रत्यया इति कालान्तरबोधका अपि भवन्तीति शेषः ।

(५०) कर्त्तरि हिरिति हिण्यन्त्यस्य कर्त्ता वाच्यः, स्वगन्त्यस्य भावकर्मो
कर्त्तेति कैयटोक्तेरिति भावः ।

अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं (५१) वा स्यात् ।

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् (५३) । ३।४।४ ।

आद्ये लोट्प्रक्रियान्ते लोट्प्रकृतिभूतएव धातुरनुप्रयोज्यः ।

समुच्चये सामान्यवचनस्य । ३।४।५ ।

समुच्चये लोट्प्रक्रियान्ते सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात् ।
अनुप्रयोगाद्यथायथं लडादयस्तिवादयश्च । ततः संख्याका-
लयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः । क्रियासमभिहारे
द्वे वाच्ये । याहि याहीति याति । पुनःपुनरतिशयेन
वा यानं ह्यन्तस्यार्थः एककर्तृकं वर्तमानं यानम् यातीत्यस्य
इति शब्दस्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति । एवं यातः ।
यान्ति । यासि । यायः । याय । यात यातेति यूयं याय ।
याहि याहीत्ययासीत् यास्यति वा । अधीष्वाधीष्वेत्यधीते ।
ध्वंविषये पक्षेऽधीष्वमधीष्वमिति यूयमधीष्वे । समुच्चये तु
सक्तून् पिव धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं भुङ्क्ष्व दाधिक
माखादयस्तेत्यभ्यवहरते । तध्वमोस्तु पिवत खादतेत्यभ्य-
वहरथ । भुङ्गध्वम् आखादयध्वमित्यभ्यवरध्वे । पक्षे
हिस्वौ । अतः समुच्चयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामा-
न्येनाभेदान्वयः पक्षे सक्तून् पिवति धानाः खादति अन्न-
शुद्धे दाधिकमाखादते । एतेन “पुरीमवस्कन्द लुनीहि

(५१) प्रागुक्तं धातोर्लोट् लोटो हिस्वावित्यादि कार्यमित्यर्थः ।

(५२) पूर्वस्मिन्नित्यस्य क्रियासमभिहारे इत्यर्थः ।

नन्दनं सुपाण रत्नानि हरामराजनाः । विमृष्टा चक्रे-
 नमुचिद्विवा वली यदत्यमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिव' इति व्या-
 स्यात्तम् अथस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एक-
 कर्तृका अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात् । इह पुनः पुनश्चस्कन्देत्या-
 दिरर्थ इति व्याख्यानं अममूलकमेव द्वितीयसूत्रे क्रियासम-
 हारइत्याख्याननुरुक्तेः लोडन्तस्य वित्तापत्तेः । पुरीमवस्क-
 न्देत्यादिमध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केपाश्चिद्भ्रम एव पुरुषव-
 चनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ।

इति लकारार्थप्रक्रिया ।

इति भट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्धे
 तिङन्तं समाप्तम् ।

इति श्रीतारानाथ तर्कशास्त्रजिभट्टाचार्यविरचितायां सरलाख्यायाम् .
 सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तिङन्तप्रकरणव्याख्यानम्
 सम्पूर्णम् ।

सिद्धान्तकौमुदी

कृत्यप्रक्रिया ।

धातोः । ३ । १ । ६१ ।

अत्र तृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम् । ततोपपदं सप्तमीस्थम्
(३७७५०) ।

कृदतिङ् । ३ । १ । ६३ ।

वाऽसरूपोऽस्त्वियाम् । ३ । १ । ६४ ।

परिभाषेयम् (१) । अस्तिन्वात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्ययः
उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात् स्त्राधिकारोक्तं विना ।

कृत्याः । ३ । १ । ६५ ।

(१) परिभाषेयमिति अधिकारसूत्रत्वे स्त्राधिकारपर्यन्तस्य विभाषया
वाध्यबाधकताङ्गीकारापत्त्या तद्वृत्तिः विहितयोः क्तातुसुनोर्नित्यं
वाध्यबाधकतापत्तिस्तथाच गत्वा भुज्यते इति गन्तं भुज्यते इत्युभयो-
रपि भावार्थकतया नित्यं वाध्यबाधकतापत्तिरिति भावः । अत्र
असरूप इत्युक्तेः सरूपस्तु नित्यं वाध्यते एव तेन एरजिति (उ४४२५०)
कटोरप् (उ४४२५०) इत्यादयो घञादिबाधकाः । अस्त्वियामित्युक्तेः
स्त्राधिकारेऽसरूपो नित्यं वाध्य ते एव तेन स्त्रियां क्तिन्नित्यस्य (उ४४८५०)
अःप्रत्ययादिति (उ४५१५०) बाधकमिति बोध्यम् ।

अधिकारोऽयम् खलुः (२) प्राक्

कर्त्तरि कृत् । ३ । ४ । ६७ ।

कृत्प्रत्ययः कर्त्तरि स्यादिति प्राप्ते

तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः । ३ । ४ । ७० ।

एते भावकर्मणोरेव स्युः ।

तव्यत्तव्यानीयरः । ३ । १ । ६६ ।

धातोरेते प्रत्ययाः स्युः । तकाररेफौ स्वरार्थौ । एधितव्यम्
एधनीयन्त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं लीवत्वञ्च ।
चेतव्यस्ययनीयो वा धर्मास्त्वया । वसेस्तव्यत्कर्त्तरि णिञ्च * ।
वसतीति वास्तव्यः । केलिमरउपसख्यानम् * । पचेलिमा-
मायाः पक्तव्या । भिदेलिमा सरला भेत्तव्याः । कर्मणि
प्रत्ययः । वृत्तिकारस्तु कर्मकर्त्तरि चायमिष्यतइत्याह तद्भा-
ष्यविरुद्धम् ।

कृत्यचः । ८ । ४ । २६ ।

उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्याच उत्तरस्य कृत्यस्य नस्य णत्व
स्यात् । प्रपाणीयम् । अचः किम्प्रमग्नः । निर्विणस्योपसख्या-
नम् * । अचः परत्वाभावान्नकारेण व्यवधानाच्चाप्राप्ते
वचनम् । परस्य णत्वम् पूर्वस्य दुत्वम् । निर्विणः ।

(२) प्रागिति खुम्बखाविल्लयान् (उ१६६०) प्रागेव कृत्या इत्यधिक्रियन्ते
इत्यर्थः ।

शेर्विभाषा । ८ । ४ । ३० ।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य ग्यन्ताद्विहितो यः कृत्तत्स्यस्य
नस्य णो वा स्यात् । प्रयापणीयम्-प्रयापनीयम् । विहितवि-
शेषणं किम् । यका(३)व्यवधाने यथा स्यात् प्रयाप्यमाणम्भ्यः ।
एतत्वे दुरउपसर्गत्वन्नेत्युक्तम् (उ३२०) दुर्यापनम् । दुर्यापनम् ।

हलश्चे जुपधात् । ८ । ४ । ३१ ।

हलादे(४)रिजुपधात्कृन्स्याचः परस्य णो वा स्यात् । प्रकोप-
णीयं-प्रकोपनीयम् । हलः किम् प्रोहणीयम् । इजुपधात्किम्
प्रवपणीयम् ।

इजादेः सनुमः । ८ । ४ । ३० ।

सनुमश्चेद्भवति इजादेर्हलन्ताद् (५) विहितो (६) यः कृत्तत्-
स्यस्यैव । प्रोहणीयम् । इजादेः किम् सगि समर्पणे प्रम-

(३) ग्यन्तात् विहितइत्युक्तौ यका व्यवधानेन ग्यन्तपरत्वाभावात् एतत्
न स्यात् शेर्विभाषेत्यत्र ग्यन्तकृतोरव्यवधानापेक्षा अङ् व्यवायेऽप्री-
त्यनेन(११४०५०)न निवर्त्तनीयेति भावः । अत्र येकेत्युपलक्षणम् आने
सुगिति (उ३६५४०) सका व्यवधानेऽपि एतत् वेध्यम् ।

(४) इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारात् हलइत्यस्य वैयर्थ्यमिथा तदादिपरत्व-
मित्याह हलादेरिति ।

(५) हलइत्युच्यते तदन्तपरमिजादेर्हलादित्वासम्भवादित्याशयेनाह हल-
न्तादिति ।

(६) विहित इति व्याख्यानाभावे ग्यन्तात् विहितस्यापि णिलोपे सति
हलन्तपरत्वात् शेर्विभाषेति सूत्रप्रवृत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

ङ्गनीयम् । नुमग्रहणमनुस्वारोपलक्षणम् (७) । अटकुप्पा-
डिति (६।४०) सूत्रेऽप्येवम् । तेन नेह । ग्रेन्वनम् । इह तु
स्यादेव । प्रोम्भणम् ।

वा निंसनिक्षिन्नाम् । ८ । ४ । ३३ ।

एषां नस्य णो वा स्यात् कृति परे । प्रणिंसितव्यम् प्रनिंसि-
तव्यम् ।

न भामूपकमिगमिप्यायीवेपाम् । ८ । ४ । ३४ ।

एभ्यः कन्त्यस्य णो न । प्रभानीयम् । प्रभवनीयम् । पूजएवेह
ग्रहणमिष्यते । पूङ्क्षु प्रपवणीयः सोमः । ख्यन्तभादीना-
मुपसंख्यानम् • । प्रभापनीयम् । क्शाजः शस्य यो वेत्युक्तं
(७।१२४) णत्वप्रकरणोपरि तद्वोध्यम् यत्तस्यासिद्धत्वेन शकारव्य-
वधानान्त्र णत्वम् । प्रख्यानीयम् ।

कृत्यल्युटो वज्जलम् (८) । ३ । ३ । ११३ ।

खान्त्यनेन खानीयं चूर्णम् । दीयतेऽसौ दानीयो विप्रः ।

अचो यत् । ३ । १ । ६७ ।

अजन्ताद्वातोर्त्यस्यात् । चेयम् । जेयम् । अजग्रहणं शक्य
भक्तुम् । योगविभागोऽप्येवम् । तव्यदादिष्वेव यतोऽपि
सुपठत्वात् ।

(७) अटकुप्पाडिति (६।४०) सूत्रेऽप्येवम् नुमानुस्वारो लक्ष्यतइत्या-
हानुसारेति ।

(८) कृत्यसंज्ञका-मत्यया ल्युट् च यत्तार्थे उक्तास्ततोऽदत्तापि स्यदित्यर्थः ।

ईदृति । ६ । ४ । ६५ ।

यति परे आतं ईत्स्यात् । गुणः । देयम् । ग्लेयम् । तकिश-
सिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः * । तक्वम् । शस्यम् । चत्यम् ।
यत्यम् । जन्यम् । जनेर्यद्विधिः स्वरार्थः ग्यतापि रूप-
सिद्धेः । न च वृद्धिप्रसङ्गः जनिबध्योश्चेति(७।१।६४०)निषेधात् ।
हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः * (६) । बध्यः । पक्षे वक्ष्यमाणो
(७।१०।६४ सू) ग्यत् । घालः ।

पोरदुपधात् । ३ । १ । ६८ ।

पवर्गान्ताददुपधाद्यत्सरात् । ग्यतोऽपवादः । शयम् । लभ्यम् ।
नानुबन्धकत(१०)मसारूप्यसतो न ग्यत् । तव्यदादयस्तु स्युरेव ।

आङो यि । ७ । १ । ६५ ।

आङः परस्य लभेर्नुम् स्याद्यादौ प्रत्यये विवक्षिते (११) ।
नुमि कृतेऽदुपधत्वाभावात्तदेव आलम्भ्यो गौः ।

उपात्प्रशंसायाम् । ७ । १ । ६६ ।

उपलम्भः साधुः । सुतौ किम् उपलब्धुं शक्यउपलभ्यः ।

(६) हनेर्वा यत् स्यात् यत्प्रक्रियोगशिष्टतया बधादेशो नित्यएव ।

(१०) अनुबन्धानां प्रत्ययस्वरूपत्वाभावात् तत्कृतमसारूप्यं नाश्रीयतेऽतोयता
ग्यद्वाच्यते इति भावः ।

(११) प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव नुमि कृते तु अदुपधत्वाभावात् यदित्यतो विव-
क्षिते इत्युक्तम् ।

शकिसहोच्च । ३ । १ । ६६ ।

शक्यम् । सक्षम् ।

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे । ३ । १ । १०० ।

गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । चरेराडि चागुरौ । आचर्य्यो
देश गन्तव्यइत्यर्थः । अगुरौ किम् आचार्य्यो गुरुः । यमे-
नियमार्थम् (१२) सोपसर्गान्ना भूदिति । प्रयाम्यम् । नि
पूर्वात्स्यादेव “तेन तत्र भवेद्विनियम्यमिति” वार्त्तिकप्रयो-
गात् । एतेना “नियम्यस्य नायुक्तिः” “तया नियम्या ननु
दिव्यचक्षुषेत्यादि” व्याख्यातम् । नियमे साधुरिति वा ।

अवद्यपण्यवर्य्या गच्छपणितव्यानिरोधेषु । ३

। १ । १०१ ।

वदेर्नञि उपपदे वदः सुपीति (उ३०४४०) यत्क्यपोः प्राप्तयोर्यदेव
सोऽपि गर्हयामेवेत्युभयार्थ निपातनम् । अवद्यस्यापम् ।
गच्छे किम् अनुद्य गुरुनाम । तद्धि न गच्छे वचनानर्हश्च ।

“आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिरूपणस्य च ।

श्वेयस्त्नामो न गृह्णीयाज्जगतापत्यकलत्रयोरिति” स्मृते ॥
पण्या गौ व्यवहर्त्तव्ये (१३) त्यर्थः । पाण्यमन्यत् स्तुत्यर्ह

(१२) पोरदुपधादित्यनेनैव (उ३०१४०) सिद्धे नियमार्थं यमीपहण-
मित्यर्थः ।

(१३) पणितध्यगदस्य स्तुत्यव्यवहार्योभयार्थत्वेऽपि प्रकृते व्यवहर्त्तव्यएव
निपातनमिति द्योतयन् विदुषोति व्यवहर्त्तव्येति ।

मित्यर्थः । अनिरोधोऽप्रतिबन्धस्तस्मिन्विषये वृजो यत् ।
शतेन वर्या (१४) कन्या । वृत्या (१५) अन्या ।

वह्मं करणम् । ३ । १ । १०२ ।

वहन्त्येनेनेति वह्मं शकटम् । करणङ्गिम् । वाह्यम् वोढव्यम् ।

अर्थः स्वामिवैश्ययोः । ३ । १ । १०३ ।

ऋ गतौ अस्माद्यत् । ग्यतोऽपवादः । अर्थः स्वामी वैश्यो
वा । अनयोः किम् आर्यो ब्राह्मणः प्राप्तव्य इत्यर्थः ।

उपसर्था काल्या प्रजने । ३ । १ । १०४ ।

गर्भग्रहणे प्राप्तकाला (१६) ज्ञेदित्यर्थः । उपसर्था गौः गर्भा-
धानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः । प्रजने काल्येति किम्
उपसर्था काशी प्राप्तव्येत्यर्थः ।

अजर्यं सङ्गतम् । ३ । १ । १०५ ।

नज्पूर्वाज्जीर्यतेः कर्तरि यत् सङ्गतञ्चेद्विशेष्यम् । न जीर्य-

(१४) शतशब्दोऽनियतपरः कन्याया वरणे वरयितृणां नियमो नास्तीत्य-
प्रतिबन्ध इत्यर्थः । इह वृज् संभक्तावित्यस्यैव ग्रहणं तत्रैवानिरोध-
रूपार्थस्य सम्भवात् । तत्त्व० ।

(१५) अनिरोधे इत्यनुक्तौ वृजो वरणे इत्यस्यापि स्यादित्याशयेनाह
वृत्येति ।

(१६) कालःप्राप्नोऽस्या इति काल्या समयस्तदस्य प्राप्तमिति (६४६८०) इत्य-
धिकारे कालाद्यदिति (उ६४६८०) यता सिद्धमित्याशयेन 'काल्यापदं'
व्याचष्टे प्राप्तकालेति ।

तीत्यजन्यम् (१७) । “तेन सङ्गतमार्थेण रामाजन्यं कुरु द्रुत-
मिति” भट्टिः । “सृगैरजन्यं स्मरसोपरिष्टमदेहबन्धाय पुन-
र्व्वबन्ध” । इत्यतः तु सङ्गतमिति विशेष्यमध्याहार्यम् । सङ्गत-
द्धिम् । अजरिता कम्बल । भावे तु सङ्गतकर्तृकेऽपि ख्यदेव ।
अजार्थं सङ्गतेन ।

वदः सुपि क्यप् च । ३ । १ । १०ई ।

उत्तरसूतादिह भावइत्याकथ्यते । वदेर्भावे क्यप्प्रात्चाद्यत्
अनुपसर्गे (१८) सुप्युपपदे । ब्रह्मोद्यम् ब्रह्मवद्यम् । ब्रह्म-
वेदः तस्य वदनमित्यर्थः । कर्माणि प्रत्ययावित्येके । उपसर्गे
तु ख्यदेव । अनुवाद्यम् । अपवाद्यम् ।

भुवो भावे । ३ । १ । १०७ ।

क्यप्प्रात् । ब्रह्मणो भावो (१९) ब्रह्मभूयम् । सुपीत्येव ।
भव्यम् । अनुपसर्गइत्येव । प्रभव्यम् ।

हनस्त च । ३ । १ । १०८ ।

(१७) अजन्यपदस्य न सङ्गतार्थता किन्तु सङ्गतविशेषणत्वे एव प्रत्ययस्तेन
भट्टिप्रयोगे अजन्यं सङ्गतमित्युभयोपादानं सङ्गच्छते पर्यायत्वे एकस्य
वैयर्थ्यापत्तिरिति बोध्यम् ।

(१८) गदमदचरयमद्यानुपसर्गे (उ३०२४०) इत्यतोऽनुपसर्गे इत्यनुवृत्तं सुपो-
विशेषणम् ।

(१९) भावइह न धात्वर्थः किन्तु तत्तत्तादिवाच्यः जात्याद्यपरपर्यायोऽ-
साधारणधर्म इत्याशयेनाह ब्रह्मणो भाव इति ।

अनुपसर्गे सुप्युपपदे हन्तेर्भावे क्यप्प्राप्तकारश्चान्तादेशः ।
ब्रह्मणो हननम् (२०) ब्रह्महत्या । स्त्रीत्वं लोकात् ।

एतिस्तुशास्वृट्जुप् : क्यप् । ३ । १ । १०६ ।

एभ्यः क्यप्प्रात् ।

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । ६ । १ । ७१ ।

इत्यः । स्तुत्यः । शासद्दङ्ङ्लोः (७१२६४०) । शिष्यः ।
वृद्धति वृजोग्रहणं न वृडः । वृत्यः । वृडस्तु वार्या कृत्विजः ।
आवृत्यः । जुष्यः । पुनः क्यवृक्तिः परस्यापि ग्यतो (२१)
बाधनार्था । अवश्यस्तुत्यः । शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति
काशिका । शस्यम्-शंस्यम् । दुह्यम्-दोह्यम् । गुह्यम्-गोह्यम् ।
प्रशस्यस्य चः (७०२४०) ईडवन्दवृशंसुदुहां ग्यतइति (७५५०४०)
सूत्रद्वयवलाच्छेसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम् । आङ्-
पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसंख्यानम् * । अङ्जू व्यक्तिस्त्रज्जणा-
दिषु बाङ्गजकात्करणे क्यप् । अनिदितामिति (१७८४०)
नलोपः । आज्यम् ।

ऋदुपधाच्चाकृपिचृतेः । ३ । १ । ११० ।

वृत-वृत्यम् । वृध-वृध्यम् । कृपिचृत्योस्तु कल्थ्यम् चर्त्यम् ।

(२०) भुवोभावे (७३०३४०) इततोन्मुवृत्तं भावपदं धात्वर्थपरमित्याशयेनाह
ब्रह्मणो हननमिति ।

(२१) उभयप्राप्तौ प्रतिषेधे परमिति परत्वात् ग्यदेव स्यात्तन्मा भूदिति
क्यवृक्तिरिति भावः ।

तपकरणङ्गिम् कृत-कीर्त्यम् । अनित्यख्यन्तासुरादय इति-
णिजभावे ण्यत् । णिजन्तात्तु यदेव ।

ई च खनः । ३ । १ । १११ ।

चात् क्यप् । आङ्गणः (३२४०) । खेयम् । इ चेति षस्वः
सुपठः ।

भृत्योऽसंज्ञायाम् । ३ । १ । ११२ ।

भृत्याः कर्मकराः भर्तव्या इत्यर्थः । क्रियाशब्दोऽयन्न तु
संज्ञा । समश्च बज्जलम् * । संभृत्याः-संभाय्याः । असं-
ज्ञायामेव विकल्पार्थमिदं चार्त्तिकम् । असंज्ञायां किम् ।
भाय्या नाम क्षत्रियाः । अथ कथं “भाय्या बध्नरिति” इह
हि संज्ञायां समजेति (७४५०४०) क्यप् भाव्यम् संज्ञापय्युदा-
सस्य पुंसि चरितार्थः (२२) सत्यम् विभर्त्तेः भृ इति दीर्घा-
न्तात् क्यप्देव्यां ण्यत् क्यप् भर्तरेव तदनुबन्धग्रहणे (२३)
इति परिभाषया ।

भृजेर्विभाषा (२४) । ३ । १ । ११३ ।

भृजेः क्यप् स्यात् । पञ्चे ण्यत् । भृज्यः ।

चजोः कु घिण्ण्यतोः । ७ । ३ । ५२ ।

(१२) असंज्ञायामिदं संज्ञाप्यग्रहणसामर्थ्यात् भाव्येयत्वं सूत्रान्तरेणापि न
क्यपित्यागह्याह पुंसीति भाय्या नाम क्षत्रिया इत्यर्थः ।

(२१) दुभञ्ज इत्यनेकानुबन्धत्वात् विभर्त्तेः क्यपोऽपचक्ष इति भावः ।

(२३) अङ्गपञ्चत्वात् नित्ये भावे विभाषेयम् ।

चस्य जस्य च (२५) कुत्वं स्यात् घिति ण्यति च परे ।
निष्ठायामनिट इति वक्तव्यम् * । तेनेह न । गर्ज्यम् ।
मृजेर्द्विः । मार्ग्यः ।

न्यङ्क्वादीनाञ्च (७६) । ७ । ३ । ५३ ।

कुत्वं स्यात् । न्यङ्क्वः । नावञ्चोः (७३८२४०) इत्युप्रत्ययः ।

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुष्यकृष्टपच्याव्यथ्या ।

३ । १ । ११४ ।

एते सप्त क्यबन्ता निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्वारा
निष्पादयितव्यः । यद्वा लतात्मकः सोमो राजा (२७) स
सूयते कण्डप्रतेऽत्रेति अधिकरणे क्यप् निपातनाद्दीर्घः राज-
सूयम् । अर्द्धर्चादिः (१६२४०) । सरत्याकाशे सूर्यः । कर्त्तरि
क्यबन्निपातनादुत्त्वम् । यद्वा घू प्रेरणे तुदादिः सुवति कर्म्मणि
लोकं प्रेरयति क्यपो कृट् । मृषोपपदाद्बदेः कर्म्मणि नित्यं
क्यप् (२८) । मृषोद्यम् । विशेष्यनिष्ठाऽयम् । “उच्चाय

(२५) चजोः घिण्यतोर्न यथासंख्यग्रहणं तेन रक्तं रागादिति (५२४४०)
निर्देशादित्याशयेन व्याचष्टे चस्य जस्य चेति ।

(२६) न्यङ्कु मङ्कु मृगु दूरेपाक फलेपाक ज्येपाक दूरेपाका फलेपाका दूरे-
पाकु फलेपाकु तक्र वक्र व्यतिषङ्ग अन्वषङ्ग अवसर्ग उपसर्ग अपाक
मांसपाक मूलपाक कपोतपाक उलूकपाक (संज्ञायां) मेघनिदाघा-
वदाघाघाः न्यमोष (वीरुत्) न्यङ्क्वादिः ।

(२७) राजानं क्रीणन्तीत्यादौ राजशब्दस्य सोमार्थत्वदर्शनादित्यर्थः ।

(२८) वदः सुपि क्यप् चेति (७१०४४०) पाञ्चिको यत्प्रत्ययो नेति बोध्यम् ।

सौन्दर्यगुणा मपोद्याः” । रोचते रुच्यः । गुपेरादेः कुत्वञ्च-
संज्ञायाम् । सुवर्णरजतभिन्नन्वनं कुष्यम् । गोष्यमन्यत् ।
कृष्टे स्वयमेव पचन्ते कृष्टपचाः । कर्म्मकर्त्तरि । शुद्धे तु
कर्म्मणि कृष्टपाक्याः । न व्यथतेऽव्यथ्यः ।

भिद्योद्धौ नदे । ३ । १ । ११५ ।

भिदेरञ्जोश्च काप् । उञ्जोर्द्धत्वञ्च । भिनत्ति कूलभिद्यः ।
उञ्जत्युदकमुद्धाः । नदे किम् भेत्ता । उञ्जिता ।

पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे । ३ । १ । ११६ ।

अधिकरणे क्यप् निपात्यते । पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थाः पुष्यः ।
सिध्यन्त्यस्मिन् सिध्यः ।

विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु । ३ ।

१ । ११७ ।

पूङ्नीञ्जिभ्यः क्यप् । विपूयो मुञ्जः रज्यादिकरणाय शोध-
यितव्य इत्यर्थः । विनीयः कल्कः पिष्टश्रौषधविशेष इत्यर्थः ।
पापमिति वा । जित्यो हलिः यत्नेन कृठव्य इत्यर्थः ।
कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठम् । अन्यत्तु विपव्यम् । विनेयम् ।
जेयम् ।

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः । ३ । १ । ११८ ।

एन्दमीति वक्तव्यम् * । प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् । लोके
तु प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् ।

— पदाखैरिवाह्यापक्ष्येषु च । ३ । १ । ११६ ।

अवगृह्यम् (२६) । प्रगृह्यमादम् (३०) अखैरी परतन्तः ।
गृह्यकाः शुकाः (३१) पञ्चरादिवन्धनेन परतन्तीकृता
इत्यर्थः । वाह्यायां ग्रामगृह्या सेना ग्रामवर्हिर्भूतेत्यर्थः ।
स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुंसकयोर्न । पक्षे भवः पक्ष्यः दिगा-
दित्वाद्यत् (५.७६४०) । आर्यैर्गृह्यते आर्यगृह्यः तत्पञ्चाश्रित
इत्यर्थः ।

विभाषा कृष्टप्रोः । ३ । १ । १२० ।

क्यप्प्रात् । कृत्यम् । वृष्यम् । पक्षे

ऋहलोर्ण्यत् । ३ । १ । १२४ ।

— ऋवर्णान्ता(३२)ङ्लन्ताञ्च धातोर्ण्यत्यात् । कार्यम् । वर्यम् ।

युग्यञ्च पले । ३ । १ । १२१ ।

पत्तं वाहनम् । युग्यो गौः । अत क्यप् कुत्वञ्च निपात्यते ।

(२६) अवगृह्यमिति अवग्रहोविच्छेदः अवान्तरसंज्ञां सूचयितुं पदपाठ-
काले किञ्चिदवसानमित्यर्थः ।

(३०) प्रगृह्यमिति प्रकृतिभावाद्यणाद्यभावाय परसन्निकर्षाभावः प्रग्रहः
अस्य पदस्य सा संज्ञा विहिता तत्प्रगृह्यम् द्विवचनस्य पदावयवत्वेन
तस्यैव प्रगृह्यसंज्ञावत्त्वौचित्येऽपि अवयवधर्मास्य समुदाये आरोपात्
प्रगृह्यत्वमिति बोध्यम् ।

(३१) “गृह्यासक्ताः पक्षिभ्योऽङ्गोऽस्ते गृह्यकाश्च ते” इत्यमरोक्तेः पक्षि-
भ्योऽङ्गोऽस्ते निपातनम् ।

(३२) ऋहलोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी हल्साहचर्यात् ऋधातोर्न ऋहणमपि
तु ऋवर्णान्तस्येत्याशयेनाह ऋवर्णान्तादिति ।

अमावस्यदन्यतरस्याम् । ३ । १ । १२२ ।

अमोपपदाद्विधेरधिकरणे ण्यत् । दृष्टौ सत्या पात्रिको त्वस्वश्च
निपात्यते । अमा सह वसतोऽस्याच्चन्द्रार्को अमावास्या अमा-
वस्या । ऋहलोर्ण्यत् (७३०६४०) । चजोरिति (७३०६४०) कुत्वम् ।
पाक्यम् । पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः * । ऋदुपधलक्षणस्य क्यपोऽप-
वादः । पाणिभ्या सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः । समवपूर्वाच्च
* । समवसर्ग्या ।

न क्वादेः । ७ । ३ । ५८ ।

क्वादेर्द्वातोः चजोः कुत्वन्न । गर्ज्यम् । वार्त्तिककारस्तु
चजोरिति सूत्रे निष्ठायामनिटइति (७३०७४०) पूरयित्वा न
क्वादेरित्यादि प्रत्याचक्ष्यौ तेन अजितर्जिप्रभृतीनान्—
कुत्वन्निष्ठाया सेट्त्वात् । युचुग्लुशुप्रभृतीनान्तु क्वादित्वेऽपि
कुत्वं स्यादेव (३३) । सूत्रमते तु यद्यपि विपरीतस्मात्
तथापि यद्योत्तरं मुनीनाम्प्रामाण्यम् (३४) ।

अजिब्रज्योच्च । ७ । ३ । ६० ।

न कुत्वम् । समाज । परिव्राजः ।

भुजन्युब्जौ (३५) पाण्युपतापयोः । ७ । ३ । ६१ ।

(३३) कुत्वं स्यादेवेति उदितोवेति (७४६३४०) क्वायामिड्विकल्पेन यस्य
विभाषेति (७३४८४) निष्ठायामनिट्कत्वादिति भावः ।

(३४) तथाच वार्त्तिकान्तरोधेनानिट्कत्वात् कुत्व प्रयोक्तव्यमिति भावः ।

(३५) भुजेर्भजि कुत्वगुणयोरभावएवं निपूर्वात् उद्ज चार्जव इत्यस्याश्च
भजि कुत्वाभाव दकारस्य वकारादेशश्च निपात्यते ।

एतयोरेतौ निपात्यौ । भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः । हल-
श्चेति (उ४५६८०) घञ् । न्युज्जन्यस्मिन्निति न्युजः । उपतापो
रोगः । पाण्युपतापयोः किम् भोगः समुद्रः ।

प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे । ७ । ३ । ६२ ।

एतौ निपात्यौ यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । तयोऽनुयाजाः ।
यज्ञाङ्गे किम्-प्रयागः । अनुयागः ।

वञ्चेर्गतौ । ७ । ३ । ६३ ।

कुत्वन्न । वञ्चयाम् । गतौ किम् वङ्क्ष्य' काष्ठम् कुटिली-
कार्यमित्यर्थः ।

ओक उचः के । ७ । ३ । ६४ ।

उचेर्गुणकुत्वे निपात्येते के परे । ओकः शकुन्तदृषलौ ।
द्वगुपधत्वणः (उ३१६८०) कः । घञा सिद्धिः अन्तोदात्तार्थमिदम् ।

एय आवश्यके (३६) । ७ । ३ । ६५ ।

कुत्वन्न । अवश्यपाच्यम् ।

यजयाचरुचप्रवचर्चस्व । ७ । ३ । ६६ ।

एय कुत्वन्न । याज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यम् ।
ग्रन्थविशेषः । ऋच-अर्च्यम् । ऋदुपधत्वेऽपि अतएव

(३६) आवश्यकार्येऽवश्यशब्दसाचिव्ये एव ख्यदिति ज्ञापितं तदर्थं गम्ये त्व
ओरावश्यके इति (उ३१२८०) ख्यदिति बोध्यम् ।

ज्ञापका (३७) श्रुत् । त्यजेत् । त्याज्यम् । त्यजिपूज्योश्चेति
काशिका । तत्र पूजेर्ग्रहणं चिन्त्यभाष्यानुक्तत्वात् । श्रुत्प्र-
करणे त्यजेरुपसंख्यानमिति हि भाष्यम् ।

वचोऽशब्दसंज्ञायाम् । ७ । ३ । ६७ ।

पाठ्यम् । शब्दाख्यायान्तु वाक्यम् ।

प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे । ७ । ३ । ६८ ।

प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यो नियोक्तुं शक्यो नियोग्यो भृत्यः ।

भोज्यं भक्ष्ये (३८) । ७ । ३ । ६९ ।

भोग्यमन्यत् । श्रुत्प्रकरणे लपिदभिभ्याश्चेति (३९) वक्त-
व्यम् * । लाप्यम् । दभिर्धातुष्वपठितोऽपि वार्त्तिकवलात्-
स्वीकार्यः । दाभ्यः ।

ओरावश्यको । ३ । २ । १२५ ।

उवर्णाद्वातोर्ष्यत्सादवश्यभावे दोले । लाव्यम् । पाव्यम् ।

आसुयुवपिरपिलपित्वपिचमश्च । ३ । १ । १२६ ।

(३७) ज्ञापकादिति श्रुत्प्रकारात् वाच्यरूपविधिना यदेव भवतीति नाशङ्क-
नीयमिति भावः ।

(३८) भक्ष्यसिद्धाभ्यवहार्यं मात्रं विवक्षितं न तु खरविषदभ्यवहार्यं तेन
भोज्या यवागूरित्वपि स्यात् ।

(३९) मोरडुपधादिति (उ३०१४०) मातृस्य यतोऽपवादः ।

पूज्-आसाव्यम् । यु मिश्रणे याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् ।
लप्यम् । तप्यम् । चाप्यम् ।

आनाय्योऽनित्ये । ३ । १ । १२७ ।

आङ्पूर्व्वान्नयतेर्णदायादेशश्च निपात्यते । दक्षिणाग्निवि-
शेषएवेदम् स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्ज-
लनात् । आनेयोऽन्यः घटादिः वैश्वकुलादे (४०) रानीतो
दक्षिणाग्निश्च ।

प्रणाय्योऽसम्मतौ । ३ । १ । १२८ ।

सम्मतः प्रीतिविषयीभवनं कर्मव्यापारः (४१) । तथा भोगे-
ष्वादरोऽपि सम्मतः । प्रणाय्यश्चौरः प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः ।
प्रणाय्योऽन्तेवासी विरक्त इत्यर्थः । प्रणयोऽन्यः ।

पाय्यसान्नाय्यनिकायधाया मानहविर्निवा-
ससामिधेनीषु । ३ । १ । १२९ ।

मीयतेऽनेन पाय्यम्मानम् । ण्यत् धात्वादेः पत्वञ्च । आतो
युगिति युक् (७२७०४०) सम्यङ्नीयते होमार्थमग्निम्रतीति सान्नाय्यं
हविर्विशेषः (४२) । ण्यदायादेशः समो दीर्घश्च निपात्यते ।

(४०) दक्षिणाग्नेर्योनिर्विकल्पगते वैश्वकुलात्, विगतो, आङ्गाद्, गार्हप-
त्यादेत्यादिपदसाम्यम् !

(४१) कर्मव्यापार इति लोकानां प्रीतिविषयीभवनरूपस्य कर्मव्यापारस्य
चौरादावसत्त्वादसम्मतः । तन्नेणार्थद्वयमित्याहुर्तर्हेति ।

(४२) हविर्विशेष इति “एन्द्रं दध्यमावासावामैन्द्रं पयोऽमावासाश-
मिति” विहितदधिप्रयोजविशेषरूपः ।

निधीयतेऽस्मिन्धान्यादिकं निष्काय्यो निवासः । अधिकरणे
ण्यत् धायो धात्वादेः कुत्वञ्च निपात्यते । धीयतेऽनया
समिदिति धाया ञ्चक् ।

क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्जाय्यौ । ३ । १ । १३० ।

कुण्डेन पीयतेऽस्मिन् सोमः कुण्डपाय्यः क्रतुः । सञ्जीयतेऽ-
सौ सञ्जाय्यः ।

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः । ३ । १ ।

१३१ ।

अग्निधारणार्थं स्थलविशेषे (४३) एते साधवः । अन्यत्र तु
परिचेयम् । उपचेयम् । सवाह्यम् ।

चित्याग्निचित्ये च । ३ । १ । १३२ ।

वीयतेऽसौ चित्योग्निः । अग्नेश्चयनमग्निचित्या । प्रैषाति-
सर्गप्राप्तकालेषु कृत्याञ्च (७२६१४०) । त्वया गन्तव्यम् । गम-
नीयम् । गम्यम् । इह लोटा बाधा मा भूदिति पुनः कृत्य-
विधिः । स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं (४४) वासरूपविधिः क्विन्नेति ज्ञाप-
यति तेन (४५) कृत्युदत्तमुखलर्थेऽ नेति सिद्धम् । अहं

(४३) अग्निरिति न ज्वलनपरं किन्तु अग्निधारणार्थमिष्टकादिनिर्मितं
स्थलमेवात्राग्निमन्दलस्थमित्याह स्थलेति ।

(४४) वासरूपविधिना कृत्या अपि भविष्यन्तीत्यतथाह स्त्र्यधिकारादिति ।

(४५) तेनेति ह्रस्वं ह्रस्वमिति नयत्वापि न वजिति बोध्यम् ।

कृत्यकचम्प (७२६३४०) । स्तोतुमर्हः सुत्यः सुतिकर्म । स्तोता
सुतिकर्ता । लिङ्गा बाधा मा भूदिति कृत्यकचोर्विधिः ।

भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्ताव्यापात्या
वा । ३ । ४ । ई८ ।

एते कृत्यप्रत्ययान्ताः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते । पक्षे तयो-
रेवेति (७२६८८०) सकर्मकात्कर्मणि, अकर्मकात्तु भावे ज्ञेयाः ।
भवतीति भव्यः । भव्यमनेन वा । गायतीति गेयः साम्ना-
मयम् । गेयं सामानेन वा इत्यादि । शक्ति लिङ् च
(७२६३४०) । चात्कृत्याः । वोढुं शक्यो वोढव्यः । वहनीयो
वाह्यः । लिङ्गा बाधा मा भूदिति कृत्योक्तिः । लाघवाद्ने-
नैव ज्ञापनसंभवे प्रैषादिसूत्रे (७२६२४०) कृत्याच्चेति सुत्यजम्
अर्हं (७२६३४०) कृत्यकचोर्गृहणञ्च ।

इति कृत्य कृत्यप्रक्रिया ।

खलुलृचौ । ३ । १ । १३३ ।

धातोरेतौ स्तः । कर्त्तरि कृदिति (७१६८८०) कर्त्तर्यै । युञ्जो-
रनाकौ (१३३४०) । कारकः कर्त्ता । वोढुमर्हो वोढा ।
कारिका कर्त्री । गाङ्कुटेति (७१६४०) छित्त्वम् । कुटिता ।
अञ्जिदित्युक्तेर्न छित्त्वम् । कोटकः । विजडट् (७१५०४०) ।
विजिता । वनसोऽचिणलोः (७१५६४०) । घातकः । आतो-
युक् (७१७०४०) । दायकः । नोदात्तोपदेशस्येति (७१७३४०) न
वृद्धिः । शमकः । दमकः । अनिटसु । नियामकः । जनि-
वध्योश्च (७१६६४०) । जनकः । बध हिंसायाञ् । बधकः । रधि-
जमोरचि (७१७४०) । रन्धकः । जम्भकः । नेत्र्यलिटि रधेः
(७१४०४०) । रधिता-रद्धा । मस्जिनशोरिति (७१४०४०) रुम् ।
मङ्गा । नंटा-नशिता । रभेरशब्जिटीः (७१६१४०) । रन्धकः ।
रन्धा । लभेश्च (७१६२४०) । लम्भकः । लब्धा । तीपसह
(७७४४०) । एपिता-एटा । सहिता-सोढा । दरिद्रातेरालोपः
(७१२५४०वा०) । दरिद्रिता । खलुलि न । दरिद्रायकः । कृत्यल्यट्
इत्येव (७१००४०) सूत्रमस्तु यत् विहितास्ततोऽन्यत्रापि स्युरि-
त्यर्थात् एवञ्च बल्लग्रहणं योगविभागेन कृत्वा तस्यार्थव्यभि-
चारार्थम् । पादाभ्यां छियते । पादहारकः । कर्मणि खलुन् ।
क्रमे कर्त्तर्यात्मनेपदविषयात् कृतइणनिषेधो वाच्यः ॥
प्रकृन्ता । कर्त्तरीति किम् प्रकृतमित्यम् । आत्मनेपदेति किम्
संक्रमिता । अनन्यभावो (१) विषयशब्दः । तेनानुपसर्गा-

(१) तदत्राविषयत्वे सति तद्विषयत्वमनन्यभावस्तथा च विकल्पाईष्य

क्रमे परस्मैपदात्मनेपदेभ्यः प्राप्तिविषयताया निषेध इति भावः ।

द्वेति (७२५१४०) विकल्पार्हस्य न निषेधः । क्रमिता ।
तदर्हत्वमेव तद्विषयत्वम् तेन क्रन्तेत्यपीति केचित् । गमेरि-
डित्यत्र (७१०३४०) परस्मैपदग्रहणन्तङानयोरभावं लक्षयति ।
सञ्चिगमिषिता । एवं न वृद्धाश्चतुर्थः (७७६४०) । विवृत्तिता ।
यङन्तात् ण्वल् अल्लोपस्य स्थानिवच्चान्न वृद्धिः । पापचकः ।
यङ्लुगन्तात् । पापाचकः ।

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युगिन्यचः । ३ । १।१३४।

नन्द्यादे (२) ल्युग्रं ह्यादे- (३)-र्णिनिः पचादे- (४)-रच् स्यात् ।
नन्दयतीति नन्दनः । जनमर्हयतीति जनार्दनः । मधुसू-
दनः । विशेषेण भीषयतइति विभीषणः । लवणः । नन्द्यादि
गणे निपातनास्यत्वम् । ग्राही । स्यायी । मन्त्री । विशयी ।

(२) नन्दनः वाशनः सदनः दूषणः साधनः वर्जनः शोभनः रोचनः
(संहितपिदमः संज्ञायाम्ग०) । सहनः तपनः दसनः । जल्पनः रमणः
दर्पणः संक्रन्दनः संकर्षणः संहर्षणः जनार्दनः यवनः मधुसूदनः
विभीषणः लवणः वित्तविनाशनः कुलदमनः शत्रुदमनः इति
नन्द्यादिः ।

(३) ग्राही उत्खाही उद्गाही उद्गाही स्यायी मन्त्री संमर्ही (रक्षश्चपयं
नौ ग०) निरक्षी निश्चावी नित्रापी निशायी) याचूव्याहृत्रजवदवसां
प्रतिषिद्धानाम् ग०) अयाची अव्याहारो असंव्याहारो अव्राजी अवादी
अवासी (अचामचित्तकर्तृकाणाम् ग०) अकारो अहारी अविनायी ।
विशायी विषायी (विशयी विषयी देशेग०) (अभिभावी भूते ग०) अप-
राधी उपरोधी परिभवी परिभावी इति अह्रादिः ।

(४) पच वच वप वद चल पत नदट् भषट् लवट् चरट् गरट् तरट्
चोरट् गाहट् खरट् देवट् दोषट् रज मद जप सेव मेघ कोष
मेघ नर्त्त व्रण दर्श सर्प दम्भ दर्प जारभरा श्वपच । पचादिराक्षतिगणः

वृद्धभावा निपातनात् । विषयी । इह पचमपि(५) । परिभा
 वी । परिभवी । पाञ्चिको वृद्धभावा निपात्यते । पचादिरा-
 कृतिगणः शिवशमरिष्टस्य करे (७१०१४०) कर्मणि घटोऽञ्
 (६६६४०) इति सूत्रयोः करोतेर्घटश्च अच्प्रयोगात् अच्प्रत्यये
 परे(७१११४०४०) यङोलुग्विधानाच्च । केपाञ्चित्पाठस्त्वन्वयस-
 ज्ञानार्थः । केपाञ्चित्प्रपञ्चार्थः । केपाञ्चिद्वाधकबाधनार्थः । पच-
 तीति पचः । नदद् चोरद् देवद् इत्यादयष्टितः । नदी ।
 चोरी । देवी । दीव्यतेरिगुपधेति(७११६४०) क प्राप्तः । जारभ
 रा । श्वपचा । अनयोः कर्मण्यण्(७१११४०) प्राप्तः । न्यङ्कादिषु
 (७१०७४०) पाठात् श्वपाको (६) ऽपि । यङोऽचि चेति (७१११४०)
 लुक् । न धातुलोपइति(७११६४०) गुणवृद्धिनिषेधः । चक्रियः ।
 नेन्यः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः । चरिचलिपतिवदीना
 वा द्वित्वमभ्याक् चाभ्यासस्येति वक्तव्यम् * । आगमस्य दीर्घ
 त्वसामर्थ्यादभ्यासहस्रो हलादिशेषश्च न (७) । चराचरः ।
 चलाचलः । प्रतापतः । वदावदः । हन्तेर्घत्वञ्च • । घत्वमभ्या-
 सस्य उत्तरस्य त्वभ्यासाच्चेति (७११०४०) कुत्वम् । घनाघनः ।
 पाटेर्गिलुक् (८) चोक् च दीर्घस्याभ्यासस्य * । पाटूपटः ।

(५) निपातनादित्यनुपपद्यते । परिनिविभ्य इति (७१६४०) सितसयेति
 । । क्ताञ्जन्सिनोतेर्महणं त्वं । णिग्यन्सिनोतेर्निपातनं विना पत्वं न भव-
 तीत्याशयेन निपातनं दिव्युक्तम् ।

(६) पचो कर्मण्यपि न्यङ्कादिवात् (७१०७४०) चो कुत्वे सिद्धम् ।

(७) सति तु हलादिशेषे आगमस्यादेशस्य वा विशेषो नास्तीति या चा-
 भ्यासस्येत्येव ब्रूयादिति भावः ।

(८) घेरनिटीति(७१०४०) णिलोमे तु प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्या उपधावृद्धिप्रसङ्गादाह
 णिलुगिति इहापि पूर्ववत् सुसहलादिशेषयोरभावं इति बोध्यम् ।

पृचे । चरः । चलः । पतः । वदः । हनः । पाटः । रातेः
कृतीति (४७१८०) वा मुस् । रातिञ्चरो रातिचरः ।

इगुपधज्ञाप्रोकिरः कः । ३ । १ । १३५ ।

एभ्यः कः स्यात् । चिपः । लिखः । वृधः । कृगः । ज्ञः ।
प्रोणातीति प्रियः । किरतीति किरः । वासरूपविधिना
गुणलट्चावपि । चेपकः । जेप्ता ।

आतश्चोपसर्गे । ३ । १ । १३६ ।

कः स्यात् । श्याद्वयधेति (७३१०८०) णस्यापवादः । सुग्लः । प्रजः ।

पाघ्राधमाधेटदृशः शः । ३ । १ । १३७ ।

पिबतीति पिवः । जिघ्रः । धमः । धयः । धया कन्या ।
धेटटित्वात् स्तनन्धयीति खशीव डीप् प्राप्तः खशोऽन्यत्र
नेष्यत इति हरदत्तः । पश्यतीति पश्यः । घ्रः संज्ञावान्न,
व्याघ्रादिभिरिति † निदेशात् ।

अनुपसर्गास्लिम्पविन्द(६)धारिपारिवेद्युदेजि-
चेतिसातिसाहिभ्यश्च । ३ । १ । १३८ ।

शः स्यात् । लिम्पः । विन्दः । धारयः । पारयः । वेद्यः ।

† उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्यापयोगेइति (३५६८०) सूत्रे इति शेषः ।

(६) लिम्पविन्देति तदाद्यन्तर्गणमुच्चादितान् ये परे भाविना तमा अनुसृजौ
निर्हिणौ तेन सत्तायर्थकानां नेति बोध्यम् ।

उदेजयः । चेतयः । सातिः सुखार्थः सौतो हेतुमण्यन्तः ।
 सातयः । वासरूपन्यायेन क्विपि सात परमात्मा । साल-
 न्तो भक्ताः । वह मर्पणे चुरादिः । हेतुमण्यन्तो वा ।
 साहयः । अनुपसर्गात्किम् प्रलिपः । नौ लिप्तेर्व्याधिः * ।
 निलिम्बा देवाः । गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् • । गोविन्दः ।
 अरविन्दः (१०) ।

ददातिदधात्योर्विभाषा । ३ । १ । १३६ ।

शः स्यात् । ददः । दधः । पच्चे वक्ष्यमाणो (११) णः । अनु-
 पसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः ।

ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः । ३ । १ । १४० ।

इतिशब्दः आद्यर्थः । ज्वालादिभ्यः कसन्तेभ्यो (१२) णः स्याद्वा ।
 पच्चेच् । ज्वालः-ज्वलः । चालः-चलः । अनुपसर्गादित्येव ।
 उज्ज्वलः । तनोतेरुपसंख्यानम् * । इहानुपसर्गादिति
 विभाषेति च न सम्बध्यते । अवतनोतीत्यवतानः ।

श्याद्वाधास्तुसंस्वृतीणवसावहृलिहृलिपश्चसञ्च
 । ३ । १ । १४१ ।

श्यैड्प्रभृतिभ्यो नित्यं णः स्यात् । श्यैडोऽवस्यतेऽदन्तत्वात्

(१०) चक्रस्य नाभिनेम्योरनराजस्यकाष्ठानि चराजस्यदृश्यात् दवान्यपि
 चरास्त्युच्यन्ते तानि विन्दति इति कर्म्मण्यणो बाधनायेदम् ।

(११) श्यादाधेति सूत्रे विधास्यमान इत्यर्थः ।

(१२) ज्वल दीप्तावित्यादयः कश्च गतावित्यना भ्यादौ पठिता एतत्पुस्तके
 ८८ ८९ ९० पृष्ठेषु दृष्टव्याः ।

सिद्धे ष्ठग्रहणमुपसर्गे कं बाधितुम् (१३) । अवश्यायः ।
प्रतिश्यायः । आत्—दायः । धायः । व्याघ्रः । सु गतौ
आङ्पूर्वः सम्पूर्वश्च आस्त्रावः । संस्त्रावः । अत्यायः ।
अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ।

दुन्योरनुपसर्गे । ३ । १ । १४२ ।

णः स्यात् । दुनोतीति दावः । नोसाहचर्यात्सानुबन्धकात्
दुनोतेरेव णः । दवतेस्तु पचाद्यच् (उ३१७४०) । दवः । नय-
तीति नायः । उपसर्गे तु । प्रदवः । प्रणयः ।

विभाषा ग्रहः । ३ । १ । १४२ ।

णो वा । पक्षेऽच् । व्यवस्थितविभाषेयम् तेन जलचरे
ग्राहः । ज्योतिषि ग्रहः । भवतेऽस्येति काशिका । भवो देवः
संसारश्च । भावाः पदार्थाः । भाष्यमते तु प्राप्तप्रयोजनरादि-
ण्यन्तादच् । भावः ।

गेहे कः । ३ । १ । १४४ ।

गेहे कर्त्तरि (१४) ग्रहेः कः स्यात् । गृह्णाति धान्यादिक-
मिति गृहम् तात्स्याद्गृहाः (१५) दाराः ।

(१३) अन्यथा आतस्योपसर्गे इति (उ३१६४०) विशेषविहितः कः सामान्य-
विहितस्य णस्य बाधकः स्यादिति भावः ।

(१४) गेहे इति प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुर्विशेषणं नोपपदं गृहप्रतिना संयुक्ते ज्ञा
(६२१४०) इति निर्देशादित्याशयेनाह गेहे कर्त्तरीति ।

(१५) मन्त्राः क्रोशन्तीत्यादौ मन्त्रस्य पुरुष इव गृहस्य दारेषु गृहगन्द
औपचारिक इत्यर्थः ।

शिल्पिनि ष्वन् । ३ । १ । १४५ ।

क्रियाकौशलं शिल्पन्तद्वत्कर्त्तरि (१६) ष्वन् स्यात् । दृतिख-
निरञ्जिभ्यएव * । नर्त्तकः नर्त्तकी । खनकः खनकी ।
अस्यकेऽने च रञ्जेर्नलोपो वाच्यः * । रजकः रजकी ।
भाष्यमते तु दृतिखनिभ्यामेव ष्वन् । रञ्जेऽसु शिल्पिसंज्ञयो-
रिति (उ३६७४०) कुन् । टाप् । रजिका । पुंयोगे तु । रजकी ।

गस्यकन् । ३ । १ । १४६ ।

गायते (१७) स्यकन् स्यात् शिल्पिनि कर्त्तरि । गायका ।

एयुट् च । ३ । १ । १४७ ।

गायनः । टित्त्वाद्गायनी ।

जह् ज्रीहिकालयोः । ३ । १ । १४८ ।

हाको हाडश्च एयुट् स्यात् ब्रीहौ काले च कर्त्तरि । जहा-
त्युदकमिति (१८) हायनो ब्रीहिः । जहाति भावानिति
हायनो वर्षम् । जिहीते प्राप्नोतीति वा ।

मुसृत्वः (१९) समभिहारे वुन् । ३ । १ । १४९ ।

(१६) अत्रापि शिल्पिनीति प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुर्विशेषणं न तत्रपदमित्याशयेनाह
तद्वत्कर्त्तरीति ।

(१७) यकन्प्रत्ययो हि गायत्यर्थेविषयमेव शिल्पिनं बोधयितुं समर्थ इत्या-
शयेनाह गायतेरिति ।

(१८) उदकादधिकवर्द्धमाडुदकं जहाति परित्यज्य वर्द्धते इत्यर्थः ।

(१९) मुसृत्व इति पञ्चमीस्थाने व्यत्ययेन जह् ।

समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते (२०) । प्रवकः ।
सरकः । लवकः ।

आशिषि च । ३ । १ । १५० ।

आशीर्विषयार्थवृत्तेर्द्वातोर्वुन् स्यात् कर्त्तरि (२१) । जीवतात्
जीवकः । नन्दतात् नन्दकः । आशीः प्रयोक्तृधर्मः आशा-
सितुः पितादेरियमुक्तिः ।

कम्मण्यण् । ३ । २ । १ ।

कम्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययः स्यात् । उपपदसमासः (२२) ।
कुम्भङ्करोतीति कुम्भकारः । आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधा-
नान्न । शीलिकामिभक्षाचरिभ्यो णः * । अणोऽपवादार्थं
वार्त्तिकम् । मांसशीला । मांसकामा । मांसभक्षा ।
कल्याणाचारा । ईक्षिच्चमिभ्याञ्च * । सुखप्रतीक्षा । वज्र-
क्षमा । कथं तर्हि गङ्गाधरभूधरादयः, कर्मणः शेषत्वविव-
क्षायाम्भविष्यन्ति ।

ह्वावामञ्च । ३ । २ । २ ।

- (२०) लक्ष्यतइति भूयः सहचरादिति शेषः यो हि भूयो यां क्रियां करोति
स तत्र कौशलं लभते इति तस्य साधुकारित्वं गम्यते इत्यर्थः ।
साधुकारित्वोक्त्या वज्रशो दुष्टकरणे न बुनिति बोध्यम् ।
- (२१) अप्राप्तप्रार्थनमाशीः सा च प्रयोक्तृधर्मो न प्रत्ययार्थः कर्त्तरि कदिति
(उ३६८८०) कत्तर्याभिधानादित्याशयेनाह आशीर्विषयार्थेत्यादि ।
- (२२) उपपदसमिडति (३७८८०) स्तलेणेति शेषः । तत्र गतिकारकोपप-
दानां कङ्क्षिःसंभासवचनं प्राक् सुसुप्तत्तेरित्युक्तरीत्यैव समाहइति
बोध्यम् ।

अण् स्यात् । कापवादः (२३) । स्वर्गङ्गायः । तन्तुवायः ।
धान्यमायः ।

आतोऽनुपसर्गे कः । ३ । २ । ३ ।

आदन्ताद्वातोरेनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यात् । नाण् ।
आतो लोपः । गोदः । पाष्णितम् । अनुपसर्गे किम् गोस-
न्दायः । कविधौ सर्वत्र प्रसारणभ्यो (२४) डः । ब्रह्म जिनाति
ब्रह्मज्यः । सर्वत्रग्रहणात् आतश्चोपसर्गे (२५) । आहः । प्रहः ।

सुपि स्थः । ३ । २ । ४ ।

सुपीति योगो विभज्यते । सुपि उपपदे आदन्तात् कः
स्यात् । द्वाभ्यां पिवतीति द्विपः । समस्यः । विषमस्य ।
ततः स्थः । सुपि तिष्ठते; कः स्यादारम्भसामर्थ्याद्भावे ।
आखूनामुल्यानमाखूत्यः ।

प्रठाऽग्रगामिनि ः । ८ । ३ । ६२ ।

प्र-तिष्ठतइति प्रष्ठो गौः अग्रतो गच्छतीत्यर्थः अग्रेति किम् प्रस्थः ।

अम्बाम्बोगोभमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्कु
मञ्जिपुञ्जिपरमेवर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः । ८ । ३ । ६७ ।

(२३) आतोऽनुपसर्गे क इति विहितस्य कस्यापवाद इत्यर्थः ।

(२४) प्रसारणशब्दः संप्रसारणपर्यायः । जिनातीति ज्या वयोहानावि-
त्यस्य षड्विज्येति (डा० ६५०) संप्रसारणात् सिद्धम् ।

(२५) कप्रत्यये तु वचिस्सुपीति (डा० ५५०) संप्रसारणे आहवद्व्यादि-
स्यादिति बोध्यम् ।

ः सुषादित्वात् कुम्भादित्वात् ह्रस्वेऽणत्वनिर्देशाद्वा कुमति चेति
(४८२५०) न णत्वम् ।

स्य इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणं षष्ठ्यर्थे प्रथमा एभ्यः स्थस्य
सस्य षः स्यात् । द्विष्ठः । त्रिष्ठः । इतज्ज्वं कर्मणि सुपीति
द्वयमप्यनुवर्तते । तत्राकर्मकेषु सुपीत्यस्य सम्बन्धः ।

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः । ३ । २ । ५ ।

तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोरभ्यां कः स्यात् । आलस्य-
सुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् * । तुन्दपरिमार्ज्येति तुन्द-
परिमृजोऽलसः । शोकापनुदः सुखस्याहर्ता । अलसादन्यत्र
तुन्दपरिमार्ज्य एव । यच्च संसारासारत्वोपदेशेन शोकम-
पनुदति स शोकापनुदः । कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य (२६)
उपसंख्यानम् । मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः ।
आकृतिगणोऽयम् । महीध्रः । कुध्रः । गिलतीति गिलः ।

प्रे दाज्ञः । ३ । २ । ६ ।

दारुपाज्जानातेश्च प्रोपष्टात्कर्मण्युपपदे कः स्यात् ।
अणोऽपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । अनुपसर्ग † इत्युक्तेः
प्रादन्यस्मिन् सुपि न कः । गोसन्मदायः ।

समि ख्यः । ३ । २ । ७ ।

गोसंख्यः ।

गापोष्टक् । ३ । २ । ८ ।

(२६) मूलविभुज नखसुच काकगृह कुसुद महीध्र कुध्र गिल आकृति-
गणोयम् ।

† आतोऽनुपसर्गे इति (उ३२४४०) । सूत्रे इति शेषः ।

अनुपसृष्टाभ्यामाभ्यां टक् स्यात् कर्मण्युपपदे । सामगः
सामगी । उपसर्गे तु सामसङ्गायः । पिबतेः सुराशीधोरि
ति वाच्यम् । * सुरापी । शीधुपी । अन्यत्र क्षीरपा ब्राह्मणी
सुराम्पाति रक्षतीति सुरापा ।

हरतेरनुद्यमनेऽच् । ३ । २ । ९ ।

अंशहरः । अनुद्यमने किम् भारहा रः । शक्तिलाङ्गलाङ्कुश-
तोमरयष्टिषट्पटोधनृप्पु ग्रहेरुपसंख्यानम् । शक्तिग्रहः ।
लाङ्गलग्रहः । सूत्रे च धार्यर्थे । सूत्रग्रहः । यस्तु सूत्रम्
केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्राप्येव । सूत्रग्राहः ।

वयसि च । ३ । २ । १० ।

उद्यमनार्थम् सूत्रम् । कवचहरः कुमारः ।

आङि ताच्छील्ये । ३ । ३ । ११ ।

पुष्पाण्याहरति तच्छीलः पुष्पाहरः । ताच्छील्ये किम्
भाराहारः ।

अर्हः । ३ । २ । १२ ।

अर्हतेरच् स्यात् कर्मण्युपपदे । अणोऽपवादः । पूजाहर्
ब्राह्मणी ।

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः । ३ । २ । १३ ।

हस्तिस्वकयोरिति वक्तव्यम् * । स्तम्बे रमते स्तम्बेरमो

इसी । तत्पुरुषे कतीति (४६० प्र०) हलदन्तादिति (४५६ प्र०) वा
उरेलुक् । कर्णेजपः सूचकः ।

शमि धातोः संज्ञायाम् । ३ । २ । १४ ।

शम्भवः । शंवदः । पुनर्द्धातुग्रहणस्वाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम् ।
कञो हेतुत्वादिषु टो मा भूत् । शङ्करा नाम परिव्राजिका
तच्छीला ।

अधिकरणे शेतेः । ३ । २ । १५ ।

खे शेते खशयः । पार्श्वदि (२७) प्रूपसंख्यानम् । पार्श्व-
भ्यां शेते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः । उदरेण शेते उदरशयः ।
उत्तानादिषु कर्त्तृषु * । उत्तानः शेते उत्तानशयः । अवमू-
र्द्धशयः । अवनतो मूर्द्धा यस्य सः अवमूर्द्धा अधोमुखः शेते
इत्यर्थः । गिरौ डम्बन्त्सि । गिरौ शेते गिरिशः । कथन्तर्हि
“गिरिशमुपचचार प्रत्यहम् सां सुकेशीति” गिरिरस्यास्ति
इति विग्रहे (३८१ प्र०) लोमादित्वाच्छः ।

चरेष्टः । ३ । २ । १६ ।

अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः कुरुचरी ।

भिच्चासेनादायेषु च । ३ । २ । १७ ।

भिच्चाञ्चरतीति भिच्चाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यवन्तम्

आदायचरः । कथम् “प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीमिति” पचादिषु
चरडिति पाठात् ।

पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत्तेः । ३ । २ । १८ ।

पुरस्सरः । अग्रतस्सरः । अग्रमग्रेणाग्रे वा सरतीत्यग्रेसरः ।
सूतेऽग्रइत्येदन्तत्वमपि निपात्यते । कथन्तर्हि “यूथन्तदग्रस-
रगर्ध्वितकृष्णसारमिति” बाहुलकादिति हरदत्तः ।

पूर्वे कर्त्तरि । ३ । २ । १९ ।

कर्त्तृवाचिनि पूर्वशब्दे उपपदे सत्तेष्टः स्यात् । पूर्वः सरतीति
पूर्वसरः । कर्त्तरि किम् पूर्व देशं सरतीति पूर्वसरः ।

कञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु । ३ । २ । २०

एषु द्योत्येषु करोतेष्टः स्यात् । अतः कृकमीति (७६५०) सः ।
यशस्करी विद्या । आङ्गकरः । वचनकरः (२८) ।

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिव-
ज्जनान्दीकिम्लिपिलिबिबलिभक्तिकर्त्तृचिचचेत्तसं-
ख्याजङ्घावाह्वहर्थ्यत्तद्धनुररूपम् । ३ । २ । २१ ।

एषु कञष्टः स्यात् । अहेत्वादावपि । दिवाकरः । विभा-
करः । निशाकरः । कस्तादित्वात्सः (६९५०) । भास्करः । वज्रकरः ।

(२८) विद्या यगोहेत । आङ्गमेवास्य शीलं सततं तदनुशीलनात् । आ-
नुलोम्यमनुकूलता यशंवदन्तेत्यर्थः ।

बज्जशब्दस्य वैपुल्यार्थे संख्यापेक्षया षष्ठ्यग्रहणम् । लिपि-
लिविशब्दौ पर्यायौ । संख्या-एककरः । द्विकरः । कस्का-
दित्वात् (६६४०) । अहस्कारः । नित्यम् समासेऽनुत्तरपदस्थ-
स्येति (७५४०) षत्वम् । धनुष्कारः । अरुष्कारः । किंयत्तबज्जपु
कजोऽज्जिधानमिति * वार्त्तिकम् । किङ्करी । यत्करा । तत्
करा । हेत्वादौ टम्बाधित्वा परत्वादच् । पुंयोगे ङीप् किङ्करी

कर्मणि भृतौ । ३ । २ । २२ ।

कर्मशब्दे उपपदे करोतेट् स्यात् भृतौ । कर्मकरोभृतकः ।
कर्मकारोऽन्यः ।

न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु

३ । २ । २३ ।

एषु कजठो न । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकार-
इत्यादि ।

स्तम्बशक्तोरिन् । ३ । २ । २४ ।

ब्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् * । स्तम्बकरिव्रीहिः शक्तृक-
रिव्वत्सः । ब्रीहिवत्सयोः किम् स्तम्बकारः । शक्तृकारः ।

हरतेर्दतिनाथयोः पशौ । ३ । २ । २५ ।

दतिनाथयोरुपपदयोर्हजङ् स्यात् पशौ कर्तरि । दतिम्
हरतीति दतिहरिः । नाथन्नासारज्जुम् हरतीति नाथ-
हरिः । पशौ किम् दतिहारः । नाथहारः ।

फलेशुद्धिरात्मस्मरिश्च । ३ । २ । २६ ।

फलानि गृह्णाति फलेग्रहिः । उपपदस्य एदन्तत्वं ग्रहेरिन्-
प्रत्ययश्च निपात्यते । आत्मानम्बिभर्त्तीति आत्मस्मरिः ।
आत्मनो मुमागमः भज्जङ् । चातु कुचिस्मरिः । चान्द्रास्तु
आत्मोदरकुचिष्विति पेठुः । “व्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरय
चकोरा इति” मुरारिः ।

एजेः खश् । ३ । २ । २८ ।

एयन्तादेजेः खश् स्यात् ।

अरुद्धिपदजन्तस्य मुम् । ६ । ३ । ६७ ।

अरूपो द्विपतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात् विदन्तो उत्त-
रपदे न त्वव्ययस्य । शित्वाच्छयादिः । जनम् एजयतीति
जनमेजयः । वातशुनीतिलशर्ह्वेष्वजधेटुदजहातिभ्यः खश्
उपसर्गानम् । वातमजाः मृगाः ।

खित्यनव्ययस्य । ६ । ३ । ६६ ।

विदन्तो परे पूर्वपदस्य उभ्यः स्यात् । ततो मुम् । शुनि
न्ययः । तिलन्तुदः । शर्ह्वेष्वजधेटुदजहातिभ्यः खश्
इति विग्रहः । जहातिरन्तर्भावितगण्यर्थः ।

नामिकास्तनयोर्भाषेटोः । ३ । २ । २८ ।

अथ वार्त्तिकम् (२८) । स्तने धेटो नामिकाया धूमसेवि

(१८) नामिकास्तनयोर्भाषेटोः । यत्तान्स्थानिरापावत्त-
वार्त्तिकं तत्र धुमेति अकारेण धेटो पदस्यम् ।

वाच्यम् * । स्तनन्धयतीनि स्तनन्धयः । घेटटित्वात् स्तन-
न्धयी (३०) । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः ।

नाडीमुष्टोश्च । ३ । २ । ३० ।

एतयोरुपपदयोः कर्मणोर्धर्माघेटोः खश् स्यात् । यथासंख्य-
न्नेष्यते । नाडिन्धमः नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः मुष्टिन्धयः ।
घटीखारीखरीपूपसंख्यानम् * । घटिन्धमः । घटिन्धयः ।
इत्यादि । खारी परिमाणविशेषः । खरी गर्दभी ।

उदि कूले रुजिवहोः । ३ । २ । ३१ ।

उत्पूर्वाभ्याम् (३१) रुजिवहिभ्याम् कूले कर्मण्युपपदे खश्
स्यात् । कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजः । कूलमुद्रहः ।

वहाम्भे लिहः । ३ । २ । ३२ ।

वहः स्कन्धस्तं लेढीति वहंलिहो गौः । अदादित्वाच्छपो
लुक् । खशो डित्वात्त गुणः । अन्नंलिहो वायुः ।

परिमाणे पचः । ३ । २ । ३३ ।

प्रस्थम्पचा स्याली । खारिम्पचः कटाहः ।

(३०) टित्त्वस्यावयवेऽचरितार्थत्वात् प्रत्ययान्णवावकाश इति भावः । तत्रा-
पि खश्प्रत्ययान्नादेव घेटो ङीप् नान्यत्वेति हरदत्तादयः । मनो० ।

(३१) उदीत्यस्य सप्तम्यन्तत्वे कूलशब्दस्यैवोपपदत्वं स्यात् नतश्च नाडीमुष्टो-
रिवायथासंख्यग्रहणापत्तिरित्यत उदीत्यस्य सप्तमीं पञ्चमीपरतया
व्याचष्टे उत्पूर्वाभ्यामिति रुजिवहोरित्यत्र षठी पञ्चम्यर्थे ।

मितनखे च । ३ । २ । ३४ ।

मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः । पचिरत्न तापवाची

विध्वरूपोस्तुदः । ३ । २ । ३५ ।

विधुर्नूदः । मुनि कृते संयोगान्तस्य (३६४० सू०) लोपः । अरुन्तुदः

असूर्य्य ललाटयोर्दृशितपोः । ३ । २ । ३६ ।

असूर्य्यमित्यसमर्थसमासः दृशिना नञः सम्बन्धात् । सूर्य्यन्त्र पश्यन्तीत्यसूर्य्य पश्चा राजदाराः (३२) । ललाटन्तपः सूर्य्यः ।

उग्रम्पश्येरन्मदपाणिन्वमाञ्च । ३ । २ । ३७ ।

एते निपात्यन्ते । उग्रमिति क्रियाविशेषणान्तस्मिन्नुपपदे ह्रशेः खश् । उग्रम्पश्यतीत्युग्रम्पश्यः । इरा उदकन्तेन माद्यति दीप्यतेऽबिन्वनत्वादिति इरन्मदो मेघज्योतिः । इह निपातनात् श्यत्र । पाणयो धूमायन्तेऽस्मिन्निति पाणिन्वमोऽध्वा अन्धका-
राद्याहतइत्यर्थः तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयः शब्दयन्ते ।

प्रियवशे वदः खच् । ३ । २ । ३८ ।

प्रियंवदः । वशंवदः । गने (३३) सुपि वाच्यः । असंज्ञा-

(३२) गुप्तिपरश्चेद यदपरिहार्यदर्शनं सूर्य्यमपि न पश्यन्ति । देवात् सूर्य्य दर्शनेऽपि प्रयोगो भवत्येव यदा त सूर्य्यदर्शनाभावमात्रं सूर्य्येतरचन्द्रा देवां दर्शनं विवक्षितं तदा न खश् भवति अत्रभिधानात् । मनो०

(३३) स्वमिति प्रकृते खङ्ककरणसुत्तरार्थं तेन द्विषन्पदस्यैव ह्रस्वणिलोपी स्यात् । तत्रैव खचभतुक्तेह पदद्वयान्त आभ्यन्तापि कश्चित् खचो प्रापनार्थं तदेव वार्त्तिककृतोक्तं गमेरिति ।

यमिदम् (३४) । मितङ्गमो हस्ती । विहायसो विह इति
वाच्यम् । खञ्ज डिद्वा वाच्यः • । विहङ्गमः विहङ्गः । भुज-
ङ्गमः भुजङ्गः ।

द्विषत्परयोस्तापेः । ३ । २ । ३६ ।

खच् स्यात् ।

खचि ह्रस्वः । ६ । ४ । ६४ ।

खच्परिणौ उपधाया ह्रस्वः स्यात् । द्विपन्तम्परं वा ताप-
यतीति द्विपन्तपः । परन्तपः । घटीग्रहणात् (उ३३१४० वा०)
लिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्या । तेनेह न द्विपतीन्तापयतीति
द्विपतीतापः ।

वाचि यमोव्रते । ३ । २ । ४० ।

वाक्शब्दे उपपदे यमेः खच् स्याद्ब्रते गम्ये ।

वाचंयमपुरन्दरौ च । ६ । ३ । ६६ ।

वाक्पुरोरमन्तत्वंनिपात्यते । वाचंयमो मौनव्रती । व्रते किम्
अशक्तादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः ।

पूःसर्वयोर्ह्यारिसहोः । ३ । २ । ४१ ।

पुरन्दारयतीति पुरन्दरः । सर्वसहः । सहिग्रहणमसंज्ञा-
र्थम् । भगे च दारेरिति काशिका । वाङ्मलकेन लब्धमिद-
मित्याहुः । भगन्दारयतीति भगन्दरः ।

सर्व्वकूलाभ्रकरीषेषु कप. । ३ । २ । ४२ ।

सर्व्वङ्कपः खलः । कूलङ्कपा नदी । अभ्रङ्कपो वायुः । करीष-
ङ्कपा वात्या ।

मेघर्त्तिभयेषु छजः । ३ । २ । ४३ ।

मेघङ्कर । ऋतिङ्करः । भयङ्करः । भयशब्देन तदन्तविधिः ।
अभयङ्करः ।

क्षेमप्रियमद्रेऽण् च । ३ । २ । ४४ ।

एषु छजोऽण् स्यात् । चात् खच् । क्षेमङ्करः क्षेमकारः ।
प्रियङ्करः प्रियकारः । मद्रेङ्करः मद्रेकारः । वेति वाच्येऽण्प्र
हणं हेत्वादिषु टो मा भूदिति । कथन्तर्हि “अल्पास्माः
क्षेमकरा” इति कर्मणः शेषत्वविवक्षाया पचाद्यच् ।

आशिते भुवः करणभावयोः । ३ । २ । ४५ ।

आशितशब्दे उपपदे भवतेः खच् । आशितो (३५) भवत्यने-
नाशितभावः ओदनः । आशितस्य भवनम् आशितभावः ।

संज्ञायाम्भृतृजिधारिसहितपिदमः । ३ । २
। ४६ ।

विश्वम् विभर्तीति विश्वम्भर । विश्वम्भरा । “रयन्तरम्
साम । इह रयेन तरतीति व्युत्पत्तिमात्रम् न त्ववयवार्था-

नुगमः । पतिंवरा कन्या । शत्रुञ्जयो हस्ती । युगन्धरः
पर्वतः । शत्रुसहः । शत्रुन्तपः । अरिन्दमः । दमिः
शमनायान्तेन सकर्माकः (७१४१२०) इत्युक्तम् । मतान्तरे तु
अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र दमिः ।

गमञ्च । ३ । २ । ४७ ।

सुतङ्गमः ।

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्जानन्तेषु डः । ३ । २

। ४८ ।

संज्ञायामिति निवृत्तम् । एषु गमेर्ङः स्यात् । डित्सामर्थ्या-
दभस्यापि टेज्जोपः । अन्ते गच्छतीत्यन्तग इत्यादि । सर्व्वत-
पन्नयोरुपसंख्यानम् * । सर्व्वतगः । पन्नम्यतितङ्गच्छ-
तीति पन्नगः ! पन्नमिति पद्यतेः क्तान्तम् क्रियाविशेषणम् ।
उरसो लोपञ्च । " । उरसा गच्छतीत्युरगः । सुदुरो-
रधिकरणे " । सुखेन गच्छत्यत्र सुगः । दुर्गः । अन्यत्रापि
दृश्यते इति वक्तव्यम् * । ग्रामगः । डे च विहायसोविहा-
देशो वक्तव्यः । * । विहगः ।

आशिषि हनः । ३ । २ । ४९ ।

शत्रुस्वध्याच्छत्रुहः । आशिषि किम् शत्रुघातकः । दारा-
वाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् " । दारुशब्दे उपपदे
आङ्पूर्वाङ्गन्तेरण् टकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । दार्वी

घाटः । चारौ वा । चार्वाघाटः चार्वाघातः । कर्मणि-
समि च * । कर्मण्युपपदे सम्पूर्वाङ्गन्तेरुक्तम् वेत्यर्थः । वर्ष्मन्
संहन्तीति वर्णसङ्घाटः वर्णसङ्घातः । पदसङ्घाटः पदसङ्घातः ।

अपे क्लेशतमसोः । ३ । २ । ५० ।

अपपूर्वाङ्गन्तेर्ङः स्यात् । अनाशीरर्थमिदम् । क्लेशपहः
पुत्रः । तमोऽपहः स्तूयः ।

कुमारशीर्षयोर्णिनिः । ३ । २ । ५१ ।

कुमारघाती । शिरसः शीर्षभावोनिप्रात्यये । शीर्षघाती ।

लक्षणे जायापत्योऽटक् । ३ । २ । ५२ ।

हन्तेऽटक् स्याल्लक्षणवति (३६) कर्त्तरि । जायान्नो (३७) ना ।
पतिघ्नी स्त्री ।

अमनुष्यकर्तृके च । ३ । २ । ५३ ।

जायान्नस्तिलकालकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । पित्तघ्नं दृढम् ।
अमनुष्येतिकिम् आशुघातः शूद्रः । अथ कथम् “बलभद्रः
प्रलम्बघ्नः” शत्रुघ्न कृतघ्न इत्यादि मूलविभुजादित्वात्
(७३२५५०) सिद्धम् । चोरघातो नगरघातो हसीति तु बाह्य-
लकादणि ।

शक्ती हस्ति कवाटयोः । ३ । २ । ५४ ।

३६) सूत्रे लक्षणशब्दोऽर्थव्याख्यान इत्याशयेनाह लक्षणवतीति ।

(३७) जायामरणसूचकपाणिरेखादिकं यस्यास्ति स ता हन्तीत्युपचारात् -
पतिघ्नीत्यपि दृष्टव्यम् ।

हन्तेः टक् स्यात् शक्तौ द्योत्यायाम् । मनुष्यकर्तृकार्थमिदम् ।
हस्तिघ्नो ना । कवाटघ्नश्चोरः । कपाटेति (३८) पाठान्तरम् ।

पाणिघताडघौ शिल्पिनि । ३ । २ । ५५ ।

हन्तेः टक् टिलोपो घत्वञ्च निपात्यते पाणिताडयोरूपपदयोः ।
पाणिघः । ताडघः । शिल्पिनि किम् पाणिघातः । ताड-
घातः । राजघउपसंख्यानम् * । राजानं हन्ति राजघः ।

आढ्यसुभगस्यूलपलितनग्नान्वप्रियेषु च्चर्येष्व-
चौ कजः करणे ख्युन् । ३ । २ । ५६ ।

एष च्चर्येष्वचान्तेषु कर्म्मरूपपदेषु कजः ख्युन् स्यात् । अना-
ढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यङ्करणम् । अचौ किम् आढ्यो-
कुर्वन्त्यनेन इह प्रतिषेधसामर्थ्यात् (३६) ल्युडपि नेति का-
शिका । भाष्यमते तु ल्युट् स्यादेव । अच्चावित्युत्तरार्थम् ।

कर्त्तरि (४०) भुवः खिष्णुच्खुकजौ । ३ । २ । ५७ ।

आढ्यादिषु च्चर्येष्वचान्तेषु भवतेरेतौ स्तः । अनाढ्यआढ्यो-
भवतीति आढ्यम्भविष्णुः । आढ्यम्भावुकः । स्पृशोऽनुदके

(३८) कं शिरःपाटयति प्रविशतीति कपाटं, कुक्षितमटतीति कवाटं कव-
ञ्चोष्णइत्यत्र (४७६४०) योगविभागात् कवादेश इति । मनो०

(३६) आढ्योकरणमिति ल्युट्ख्युनोस्तुल्यं रूपं न च ख्युनि समूहसौ-
चित्प्रत्ययस्याव्ययत्वेन चान्नस्याव्ययतया अनव्ययस्येति (उ३३०४०००)
पर्युदासात् ।

(४०) कर्त्तरि कदिति (उ३२८८००) स्थिते पुनः कर्त्तरीतिग्रहणं करणनिवृत्त्य-
र्थम् खिष्णोरिकारकरणं व्यर्थमित्येव रूपसिद्धेः । मनो०

किन्(४१) । धितसृक् । कर्मणीति निवृत्तम् । मन्त्रेण सृशती
 ति मन्त्रसृक् । ऋत्विग्दष्टक् (४२) । व्याख्यातम् । त्यदादिपु
 हशोऽनालोचने कश्च (४३) (१८४४०) । समानान्ययोश्चेति वाच्यम्
 * । सहक् । अन्याहक । अन्याहशः । क्सोऽपि वाच्य* ।
 ताहच् । सहच् । अन्याहच् ।

सत्स्त्वदिपद्रुहदुहयुजविदभिदछिदजिनोरा-
 जामुपसर्गोऽपि क्तिप् । ३ । २ । ई१ ।

एभ्यः क्तिप्प्रादुपसर्गे सत्यसति च सुप्पपदे । द्युमत् । उप-
 निषत् । अण्डस्त्वः । प्रस्त्व । मितद्विट् । प्रद्विट् । मितध्रुक् ।
 प्रध्रुक् । गोधुक् । प्रधुक । अश्वयुक् । प्रयुक् । वेदवित् ।
 निविदित्यादि अग्रग्रामाभ्यान्नयतेर्णो वाच्यः (४४) । अग्रणी ।
 ग्रामणी ।

भजोणिवः । ३ । २ । ई२ ।

सुप्पपसर्गे चोपपदे भजोणिवः स्यात् । अशभाक् । प्रभाक् ।

अदोऽनन्ते । ३ । २ । ई८ ।

(४१) सुवन्ते व्याख्यातम् । पूब्बाह्वे १८५४४० द्रष्टव्यम् ।

(४२) ऋत्विग्दष्टक् स्त्रिगुणिणश्चतुर्गुणिक्रुद्धामिति सूत्रे (१६४४०) व्याख्यातम् ।

(४३) कर्मकर्त्तरि कजादिप्रत्ययो रुद्धार्थानुगुणत्वात् । मनो०

(४४) स एषा ग्रामणीरिति (६७९४०) सूत्रेण एतन्निर्देशादिति भावः ।
 नयतेरित्युक्ते कर्मण्यणादौ ग्रामणाय इत्यादौ एतन्निति बोध्यम् ।

विट् (४५) स्यात् । आभसन्ति आमात् । शस्यात् । अनन्ने-
किम् अन्नादः ।

क्रव्ये च । ३ । २ । ६६ ।

अदेर्विट् पूर्वेण सिद्धे वचनमण्वाधनार्थम् । क्रव्यात् आम-
मांसभक्षकः । कथन्तर्हि “क्रव्यादोऽस्यप आशर” इति पक्षमां-
सशब्दउपपदेऽण् उपपदस्य क्रव्यादेशः, वृषोदरादित्वात् ।

दुहः अप् घञ् । ३ । २ । ७० ।

कामदुघा ।

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । ३ । २ । ७५ ।

हृन्दसीति निवृत्तं मनिन् कनिप् वनिप् विच् एते प्रत्ययाः
धातोः स्युः ।

नेङ् वशि कृति । ७ । २ । ८ ।

वशादेः कृत इण् न स्यात् । शू-सुशर्मा । प्रातरित्वा ।

विड्वनोरनुनासिकस्यात् । ६ । ४ । ४१ ।

अनुनासिकस्य आत्स्यात् । विजायत इति विजावा । ओण्-
अवावा । विच् । रोट् । लेट् । सुगण् ।

क्विप् च । ३ । २ । ७६ ।

अयमपि दृश्यते । सत्सूद्विषेति (७१२८०) त्वस्यैव प्रपञ्चः ।
उखासुत् । पर्णध्वत् । वाहभट् ।

अन्तः । ८ । १४२० ।

पदान्तस्थानितेर्नस्य णत्वं स्यादुपसर्गस्यान्निमित्तात्परयेत् ।
हे प्राण् । शास इद्वितीत्त्वम् (७१२६०) । मित्राणि शास्ति मि-
त्रशीः । आशासः कौ उपधाया इत्वं वाच्यम् * (४६) । आशीः
इत्त्वोत्त्वे । गोः । पूः ।

इस्मन्त्वल्क्षिपु च । ६ । ४ । ६७ ।

एष, ह्यदेर्षस्वः स्यात् । तनृच्छत् । अनुनासिकस्य क्विविति
(७१२१०) दीर्घं सो नो धातो (१५१८०) । प्रयान् । प्रयान् । च्छोरिति
(७१२६०) ऊठ् अचध् । स्वरत्वरेत्यूठ् (७१२८०) । जूः । जुरौ ।
जुरः । तूः । सुः । ऊः । वृद्धिः ३ । जनानवतीति जनौः ।
जनावौ । जनावः । मूः । मुवौ । मुवः । समूः । सुष्वौ । सुष्व ।
राक्षोपः (७१२८०) । मुच्छा मूः । मुरौ । मुरः । धुर्वी धूः ।

गमः कौ । ६ । ४ । ४० ।

अनुनासिकलोपः स्यात् । अट्ठगत् । गमादीनामिति यक्त-
व्यम् । पगीतत् । सयत् । सुनत् । ऊठ् च गमादीनामिति
यक्तव्यम् । लोपथ । अग्रेगूः । अम-अग्रेभूः ।

स्यः क च । ३ । २ । ७७ ।

(४६) निजाप्रियोति (७१२८०) निर्देष्टादिदं विवृणोति बोध्यम् ।

३ एतेष्वनृक्षिति (४१८०) एतेष्वेति शेषः ।

चात् किप् । संस्यः । संस्थाः । शमि धातोः (उ३२७४) इत्य-
चम्बाधितुं सूत्रम् ।

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये । ३ । २ । ७८ ।

अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये द्योत्ये । उष्ण-
भोजी शीतभोजी । अजातौ किम् ब्राह्मणानामन्वयिता ।
ताच्छील्ये किम् उष्णमुष्णे कदाचित् । इह वृत्तिकारेणोप-
सर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्याय उत्पत्तिभ्या-
माङ्घ्रि सत्तेरुपसंख्यानमिति पठितम् हरदत्तमाधवादिभिश्च
तदेवानुसृतम् एतच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् प्रसिद्धचोप-
सर्गोऽपि णिनिः “स वभूवोपजीविनाम्” “अनुयायिवर्गः”
“पतत्यधो धाम विसारि” “न वञ्चनीया प्रभवोऽनुजोविभिरि”
त्यादौ । साधुकारिण्युपसंख्यानम् । ब्रह्मणि वदः ।
अताच्छील्यार्थं वार्त्तिकद्वयम् । साधुदायी । ब्रह्मवादी ।

कर्त्तव्युपमाने । ३ । २ । ७९ ।

णिनिः स्यात् । उपपदार्थः कर्त्ता प्रत्ययार्थस्य कर्त्तृरुपमा-
नम् । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । ध्वञ्चरावी । अता-
च्छील्यार्थं जात्यर्थं च सूत्रम् । कर्त्तरि किम् अपूपानिव
मचयति माषान् । उपमाने किम् उष्ट्रः क्रोशति ।

व्रते । ३ । २ । ८० ।

णिनिः स्यात् । स्थण्डिलशायी ।

वज्रलमाभीक्ष्ण्ये । ३ । २ । ८१ ।

पौनःपुन्ये द्योत्ये सुष्युपपदे णिनिः । क्षीरपायिण उशीनराः ।

मनः । ३ । २ । ८२ ।

सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात् । दर्शनोयमानी ।

आत्ममाने खश्च । ३ । २ । ८३ ।

स्वकर्म्मके (४७) मनने वर्त्तमानान्मन्यतेः सुपि खश्च स्यात् ।
चाक्षिनिः (४८) । पण्डितमात्मान मन्यते पण्डित्मान्यः (४९)
पण्डितमानी । स्त्रित्यऽनव्ययस्य (उ३१०४०) । कालिम्मान्या (५०)
अनव्ययस्य किम् दिवामन्या (५१) ।

इचरकाचोऽस्मत्ययवच्च । ६ । ३ । ६८ ।

इजन्तादेकाचोऽस्म स्यात्स्व च स्वाद्यम्बत् (५२) खिदन्ते परे ।
चौतोऽम्भसोः (१२५४०) । गान्मान्यः । वाम्भसो (१२२४०) । स्त्रि-
यम्भान्यः । स्त्रीम्भान्य । नृ । नरम्भान्यः । भुवम्भान्यः । श्रियमा-

(४७) प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुं एव सन्निहितत्वात् स्वशब्देन ग्रहणम् ।

(४८) चाक्षिनिरिति वासरूपविधिनैव णिनिस्वाभेदमि चकारणाविच्छेदाय
च समुच्चीयते तेन करणे यज (उ३४२४०) इत्यादौ णिनिरेवातुवर्त्तते
न खश्च सति तु विच्छेदे णिनेरतुवर्त्तनासम्भवात् ।

(४९) एकस्यापि पण्डितस्य स्वरूपेण कर्त्तृत्वं पाण्डित्यविशिष्टतया कर्म्मत्वम्
(५०) स्त्रियाः पुं वदिति (४०१४०) प्राप्तं पुं वद्भावं बाधित्वा ह्रस्वः ।

(५१) अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि दिवाशब्दस्य स्वभावात्कर्म्मत्वम् ।

(५२) अम्पदमिहावर्त्तते तत्त्वैकेनाम् विधीयतेऽपरेण प्रत्ययो विशेष्यते ।

तदाह स्वाद्यम्बदिति ।

त्मानम्न्यते श्विमन्यं कुलम्। भाष्यकारवचनात्(५३)श्रीशब्दस्य
ह्रस्वः सुमसोरभावश्च ।

भूते । ३ । २ । ८४ ।

अधिकारोऽयम् । वर्त्तमाने लङिति (उ३४०) यावत् ।

करणे यजः । ३ । २ । ८५ ।

करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः स्यात्कर्त्तरि । सोमेनेष्ट-
वान् (५४) सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी (५५) ।

कर्मणि हनः । ३ । २ । ८६ ।

पितृव्यधाती । कर्मणीत्येतत्सहे चेति(उ३४५४०)यावत् अधिक्रियते

ब्रह्मभूणष्टलेषु क्तिप् । ३ । २ । ८७ ।

एषु कर्मह्रपपदेषु हन्ते भूते क्तिप्प्रात् । ब्रह्महा । भूणहा ।
ष्टलहा । क्तिप् चेत्येव(उ३३६४०)सिद्धे नियमार्थमिदम् । ब्रह्मा-
दिष्वेव हन्तेरेव भूते एव क्तिवेवेति चतुर्विधोऽत्र नियम इति
काशिका । ब्रह्मादिष्वेव क्तिवेवेति द्विविधो नियम इति
भाष्यम् (५६) ।

(५३) यथा प्रधादयः शब्दा पुंयोगात् स्त्रियां वर्त्तन्ते प्रथी गणिकेति तथेह
श्रीशब्दः परित्यक्तस्त्रलिङ्गः स्त्रीवः सन् कुले वर्त्तत इति भाष्यम् ।

(५४) सोमेन लताविशेषात्मकद्रव्येण यागं कृतवानित्यर्थः ।

(५५) अग्निष्टोमाख्येन यागेनापूर्वं भावितवानिति बोधभेदः ।

(५६) धातुकालौ हि नेह सूत्रे न्तौ किन्तु प्रकरणात्तत्रौ तयोरुपरोधो
न न्यायः उपपदप्रत्यययोस्तु न्तत्वादुपरोधो न्याय्य एव । एवं
भाष्ये न्यायोपपत्त्याहृतिप्रत्यये उपेक्ष्य इति कथ्यते । मनो०

सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः । ३ । २ । ८९ ।

सौ कर्मादिषु च कृजः क्लिप्तात् । त्रिविधोऽत्र नियम इति
काशिका । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्य
कृत् । क्लिप्तेवेति नियमात्कर्मा कृतवानित्यत्राऽण् न । कृज
एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान्मन्त्राध्यायः । अत न क्लिप् ।
भूत एवेति नियमात् मन्त्रङ्करोति करिष्यति वेति विवक्षा-
यान्न क्लिप् । स्वादिष्वेवेति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे
क्लिप् । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ।

सोमे सुजः । ३ । २ । ९० ।

सोमसुत् । चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । एवमुत्तर-
सूत्रेऽपि ।

अग्नौ चेः । ३ । २ । ९१ ।

अग्निचित् ।

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् । ३ । २ । ९२ ।

कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः क्लिप्तात् अग्न्या-
धारस्थलविशेषस्याख्यायाम् । श्येन इव चित् । श्येनचित् ।

कर्मणोनिर्विक्रियः । ३ । २ । ९३ ।

कर्मण्युपपदे विपूर्वात् क्रीणातेरिनि स्यात् । कुत्सितग्रहणं
कर्त्तव्यम् । सोमविक्रयी । अतविक्रयी ।

दृशेः क्निप् । ३।२।६४।

कर्मणि भूतइत्येव । पारं दृष्टवान् पारदृष्ट्वा ।

राजनि युधिष्ठजः । ३।२।६५।

क्निष्प्रात् । युधिरन्तर्भावितण्यर्थः । राजानं योधितवान्
राजयुध्वा । राजकृत्वा ।

सहे च । ३।२।६६।

कर्मणीति निवृत्तम् । सहयुध्वा । सहकृत्वा ।

सप्तम्याञ्जनेर्ङः । ३।२।६७।

सप्तसिजम् । मन्दुरायाञ्जातो मन्दुरजः । डग्रापोरिति (४६८८०)
ह्रस्वः ।

पञ्चम्यामजातौ । ३।२।६८।

जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्तउपपदे जनेर्ङः स्यात् । संस्कार-
जः । अदृष्टजः ।

उपसर्गे च संज्ञायाम् । ३।२।६९।

“प्रजा स्यात् सन्ततौ जने” ।

अनौ कर्मणि । ३।२।१००।

अनुपूर्वाञ्जनेः कर्मण्युपपदे ङः स्यात् । पुमांसमनुरुध्य-
जाता पुमनुजा (५७) ।

(५७) इह जनिः सकर्मकः अनुरोधविशिष्टजननवृत्तित्वात् ।

अन्येष्वपि दृश्यत । ३ । २ । १०१ ।

अन्येष्वप्युपपदेषु कनेर्ङः स्यात् । अजः । द्विजः । ब्राह्म-
णजः । अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्त-
रादपि कारकान्तरेष्वपि क्वचित् । परितः खाता परिखा ।

क्तवतू निष्ठा । १ । १ । २६ ।

एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ।

निष्ठा । ३ । २ । १०२ ।

भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् । तत् तयोरेवेति (उ३६८४०) भाव-
कर्मणोः क्तः । कर्त्तरि कृदिति (उ३६८४०) कर्त्तरि क्तवतुः ।
उकावितौ । स्नातस्नया । सुतस्त्वया विष्णुः । विष्णुर्विखं कृतवान् ।

निष्ठायासण्यदर्थे । ६ । ४ । ६० ।

स्यदर्थे भावकर्म ततोऽन्यत निष्ठायां चियो दीर्घः स्यात् ।

चियो दीर्घात् । ८ । २ । ४६ ।

दीर्घात् चियो निष्ठातस्य नः स्यात् । चीणवान् । भावकर्म-
णोस्तु चितः कामो मया । अग्रकः किति (उ६०४) । श्रितः ।
श्रितवान् । भूतः । भूतवान् । क्षुतः । ऊर्णोर्णुवद्भावो वाच्यः * ।
तेन एकाच्त्वान्नेट् । ऊर्णुतः । नुतः । एतः ।

रदाभ्यान्निष्ठातो नः पूर्वस्य चदः । ८ । २ । ४२ ।

रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात् । निष्ठापेक्षया

पूर्वस्य धातोर्द्धारस्य च । शृ ऋतृइत् (७१०४०) । रपरः ।
णत्वम् । शीर्णः । वहिरङ्गत्वेन दृक्तेरसिद्धत्वान्नेह । कृत-
स्यापत्यं कार्त्तिः । भिन्नः । छिन्नः ।

संयोगादेरातो धातोर्थ्यणवतः । ८ । २ । ४३ ।

निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः । स्थानः । ग्लानः ।

त्वादिभ्यः । ८ । २ । ४४ ।

एकविंशतेर्लूजादिभ्यः (५८) प्राग्वत् । लूनः । ज्या-ग्रहिज्या
(७१०६४०) । जीनः । दुग्धोर्द्धारस्य * । दु गतौ-दूनः । दुदु
उपताप इत्ययन्तु न गृह्यते सानुबन्धत्वात् । “मृदुतया दुत-
येति” माघः । गूनः । पूजो विनाशे * । पूना यवाः विनष्टा
-इत्यर्थः । पूतमन्यत् । सिनोतेर्ग्रासकर्म्मकर्त्तृकस्य * । सिनो-
ग्रासः (५९) । ग्रासेति किम् सिता पाशेन सूकरी । कर्म्मक-
र्त्तृकस्येति किम् सितो ग्रासो देवदत्तेन ।

ओदितञ्च । ८ । २ । ४५ ।

भुजो-भुग्नः । दु ओ श्वि-उच्छूनः । ओ हाक-प्रहीणः ।
स्वादयञ्चोदित इत्युक्तम् (७१२५४०) । सूनः । सूनवान् । दूनः ।
दूनवान् । ओदिन्मध्ये डीडः पाठसामर्थ्यान्नेट् । उड्डीनः ।

(५८) प्रादयो द्वाविंशतिः क्रमादौ पठितास्तन्मध्ये पूजं विहाय त्वादयो
ज्ञेयाः । एतत्सुक्ते १६५-१६६ १६७ पृष्ठेषु द्रष्टव्याः ।

(५९) पिण्डीक्रियमाणोप्राप्तो दध्यादिव्यञ्जनादिना यदा बन्धनेऽनुकूल-
स्तदा कर्म्मण एव कर्त्तृत्वं तत्तैवेदं प्रवर्त्तते इति बोध्यम् ।

द्रवमूर्त्तिसर्गयोः श्यः । ६ । १ । २४ ।

द्रवस्य मूर्त्तौ काठिन्ये सुप्र चार्थे श्यैः सम्प्रसारणं स्यान्नि-
ष्ठायाम् ।

श्योऽसर्ग (६०) । ८ । २ । ४७ ।

श्यैः निष्ठातस्य नः स्यादसर्गोऽर्थः । हलद्वितीयादौ दीर्घः । शीतं
हृतम् । असर्गं किं शीतञ्चलम् । द्रवमूर्त्तिसर्गयोः किम्
संश्रानो वृश्चिकः शीतात् संकुचित इत्यर्थः ।

प्रतेश्च । ६ । १ । २५ ।

प्रतिपूर्वस्य श्यः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । प्रतिशीनः ।

विभाषाऽव्यवपूर्वस्य । ६ । १ । २६ ।

श्यः सम्प्रसारणं वा स्यात् । अभिष्यान अभिशीनम् हृतम्
अवश्यानोऽवशीनो वृश्चिकः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनेह
न समवश्यातः ।

अञ्चोऽनपादाने । ८ । २ । ४८ ।

अञ्चो निष्ठातस्य न स्यान्न त्वपादाने ।

यस्य (६१) विभाषा । ७ । २ । १५ ।

यस्य क्वचिद्विभाषयेद्भिहितसतो निष्ठायादृणं न स्यात् ।

(६०) चित्रवादादौ सम्प्रसारणे सयोगादेरात्(७१३०४०)इत्यसामाप्नो स्रवम् ।

(६१) यस्योक्तार्थभाषकमेवा मञ्जी वदीयसार्द्धभावकस्येत्यर्थः ।

उदितो वेति (उ४६३४०) क्त्वायां वेट्वादिह नेट् । समक्तः ।
अनपादाने किम् उदक्त (६२) मुदकं कृपात् । नत्वस्यासिद्धत्वात्
वञ्चेति (१३०४०) षत्वे प्राप्ते । निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेङ्विधिषु
सिद्धो वाच्यः * । टक् णः । टक् णवान् ।

परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु । ८ । ३ । ७५ ।

पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्नः । प्राच्येति
किम् परिष्कन्नः-परिस्कन्नः । परेञ्चेति (उ१०२४०) विकल्पः ।
स्तन्भेरिति (उ३७४०) षत्वे प्राप्ते प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ० । अत
षत्वन्न स्यात् ।

दिवोऽविजिगीषायाम् । ८ । २ । ४६ ।

दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम् । द्यूनः । विजि-
गीषायान्तु द्यूतम् (६३) ।

निर्वाणोऽवाते । ८ । २ । ५० ।

अवाते इति छेदः । निपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातञ्चेत्
कर्त्ता न । निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा । वाते तु निर्वातो वातः ।

शुष्मः कः । ८ । २ । ५१ ।

निष्ठात इत्येव । शुष्कः ।

पचो वः । ८ । २ । ५२ ।

पक्वः ।

(६२) उदक्तस्य तितमित्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् ।

(६३) द्यतमिति विजिगीषया हि तत्वाद्याः प्रात्यन्त इति गम्यते विजिगीषा ।

जायो मः । ८ । २ । ५३ ।

जामः ।

स्त्यः प्रपूर्वस्य । ६ । १ । २३ ।

प्रात् स्तः सम्प्रसारणं स्थानिष्ठायाम् ।

प्रत्योऽन्यतरस्याम् । ८ । २ । ५४ ।

निष्ठातस्य मो वा स्यात् । प्रसीत-प्रसीतोः । प्राक्किम्
स्थानः ।

अनुपसर्गात् फुल्लजीवकशोक्लाघाः । ८ । २ । ५५ ।

जिफला-फुल्लः । निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते क्तवत्वे कदेशस्या-
पीदन्निपातनमित्यते । फुल्लवान् । जीवादियु तु क्तप्रत्यय-
स्यैव तलोपः तस्यासिद्धत्वात् प्राप्तस्येटोऽभावश्च निपात्यते ।
जीवो मत्त । कशस्तनुः । उक्लाघो नीरोगः । अनुपसर्गात्
किम् ।

आदितञ्च । ७ । २ । १६ ।

द्याकारेतो निष्ठायाइण् न स्यात् ।

ति च । ७ । ४ । ८६ ।

चरफलो रतउत् स्याच्चादौ किति । प्रफुल्लतः । प्रजीवितः ।
प्रकशितः । प्रोक्लाघितः । कथन्तर्हि “लोभद्रुमं सावुमतः

प्रफुल्लमिति” । फुल्ल विकसने पचाद्यच् । सूतन्तु(६४)फुल्लतादि
निवृत्त्यर्थम् । उत्फुल्लसफुल्लयोरुपसंख्यानम् * ।

नुदविदोन्दवाघाह्वीभ्योऽन्यतरस्याम् । ८ । २ ।

५६ ।

एभ्यो निष्ठातस्य नो वा । नुन्नः-नुत्तः । विद विचारणे
रौधादिक एव गृह्यते उन्दिना परेण साहचर्यात् । विन्नः-
वित्तः । वेत्तेस्तु विदितः (६५) । विद्यतेर्विन्नः । उन्दी ।

श्वीदितो निष्ठायाम् । ७ । २ । १४ ।

श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इण् न । उन्नः-उत्तः । त्राणः-त्रातः ।
प्राणः-प्रातः । ह्रीणः-ह्रीतः ।

न ध्याख्याष्टमूर्च्छिमदाम् । ८ । २ । ५७ ।

एभ्यो निष्ठातस्य नत्वन्न । ध्यातः । ख्यातः । पूतः । राक्षोपः
(७२१८४) । मूर्तः । मत्तः ।

वित्तो भोगप्रत्यययोः । ८ । २ । ५८ ।

विन्दतेर्निष्ठान्तस्य निपातोऽयम्भोग्ये प्रतीते (६६) चार्थे । वित्तं

(६४) अरुपसर्गात् फुल्लेत्यादि स्तत्त्वं फुल्ल विकसनइत्यस्मात् पचाद्यच् सि-
द्धावपि तिष्ठायां फुल्लरूपनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः ।

(६५) वेत्तेस्त्विति तथा च भाष्यम् ।

वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्नइष्यते ।

वित्तेर्विन्नश्च वित्तश्च भोगे वित्तञ्च विद्यतेरिति ॥

(६६) भोगप्रत्ययशब्दौ कर्मसाधनावित्याशयेन व्याचष्टे भोग्ये प्रतीते चेति ।

धनम् । वित्तः पुरुषः । अनयोः किम् वित्तः । विभाषा गम-
हनेति (उ३६५४०) कसौ वेट्त्वादिरह नेट् ।

भित्तं शकलम् । ८ । २ । ५६ ।

भिन्नमन्यत् ।

ऋणसाधमर्थे । ८ । २ । ६० ।

ऋधातोः कृतकारस्य नत्वं निपात्यते आधमर्थ्यं (६७) व्यव-
हारे । ऋतमन्यत् ।

स्फायः स्फी निठायाम् । ६ । १ । २२ ।

स्फीतः ।

इण्निठायाम् । ७ । २ । ४७ ।

निरः कुपो निठाय इट् स्यात् । यस्य विभाषेति (उ३६८४०)
निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः । निष्कृषितः ।

वसतिक्षुघोरिट् । ७ । २ । ५२ ।

आभ्यां क्लानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् । उषितः । क्षुधितः ।

अञ्जेः पूजायाम् । ७ । २ । ५३ ।

(६७) अधमं इ खप्रदृश्यं यस्य षोडशमर्थस्तस्य भावआधमर्थ्यं तेन च
मृणादानद्वयो व्यवहारो सञ्च्यते ततश्चोत्तमर्थोऽपि सिध्यति धारे
रुत्तमर्थ इति (२७७४०) निर्देशात् । मन्त्रो०

पूजार्थादञ्चेः क्त्वा निष्ठयोरिट् स्यात् (६८) । अञ्चितः । गतो
तु अक्तः ।

लुभो विमोहने । ७ । २ । ५४ ।

लुभः क्त्वा निष्ठयोरिट् स्यान् तु गार्द्ध्ये । लुभितः । गार्द्ध्ये तु
लुब्धः ।

क्लिशः क्त्वा निष्ठयोः । ७ । २ । ५० ।

इङ्गा स्यात् । क्लिश उपतापे नित्यप्राप्ते क्लिष्टु विवाधने
अस्य क्त्वायां विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते
विकल्पः । क्लिशितः-क्लिष्टः ।

पूङश्च । ७ । २ । ५१ ।

पूङः (६६) क्त्वा निष्ठयोरिङ्गा स्यात् ।

पूङः क्त्वा च । १ । २ । २२ ।

पूङः क्त्वा निष्ठा च सेट् किन्न स्यात् । पवितः-पूतः । क्त्वाग्रहणमुक्तं
रार्थम् (७०) । नोपधादित्यतः (उ३६३४०) हि क्त्वावै (७१) सम्बध्यते ।

निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्षदिष्टपः । १ । २ । १६ ।

(६८) उदित्त्वात् क्त्वायां विकल्पे निष्ठायां यस्मैति (उ३४८४०) निषेधे प्राप्ते
स्त्वम् ।

(६६) श्रुतः कितीति (उ२७४०) निषेधे प्राप्ते वचनम् ।

(७०) पूङः क्त्वा चेति स्त्वे क्त्वाग्रहणं व्यर्थं क्त्वा सेट् (उ३६३४०) इत्यनेनैव
किञ्चसिद्धेरत आह उत्तरार्थमिति ।

(७१) क्त्वावैति न तु निष्ठा चकारानुवृत्त्यादिति भावः । अथो०

एभ्यः सेण्निष्ठा किन्न स्यात् । शयितः । शयित-
वान् । अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । शेषितः
शेषितवान् । आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या • ।

आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च । ३ । ४ । ७१ ।

आदिकर्मणि यः क्तः स कर्त्तरि स्यात् । चाङ्गावकर्मणोः ।

विभाषा भावादिकर्मणोः । ७ । २ । १७ ।

भावे आदिकर्मणि चादितो निष्ठायाद्भावा स्यात् । प्रस्वेदित
चैतः । प्रस्वेदितन्तेन । जिष्मिदेति भाविरत मृच्छते जीङ्गिः
साहचर्यात् । स्विद्यतेस्तु स्विदित इत्येव । जिमिदा जि-
स्मिदा दिवादी भादी च । प्रमेदित । प्रमेदितवान् । प्रक्षे-
दितः प्रक्षेदितवान् (७२) । प्रधर्षितः प्रधर्षितवान् । धर्षि-
तन्तेन । सेट् किम् प्रस्विन्नः । प्रस्विन्नन्तेनेत्यादि ।

मृपस्तितिज्ञायाम् । १ । २ । २० ।

सेण्निष्ठा किन्न स्यात् । मर्षितः । मर्षितवान् । चमायां किम्
अपमर्षितं वाक्यम् अविस्पष्टमित्यर्थः ।

उदुपधाङ्गावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् । १ । २

। २१ ।

(७२) सिदादीनामादित (उ१५. ७४०) सेतीदो निषेधात् सेट् निष्ठा दुर्लभे-
त्यत आदिकर्मणि निष्ठादाहृता ।

द्युतितम्-द्योतितम् । मुदितम्-मोदितम् । साधुना । प्रद्यु-
तितः-प्रद्योतितः । प्रमुदितः-प्रमोदितः । साधुः । उटप-
धात् किम् विदितम् । भावेत्यादि किम् रुचितं कार्पा-
पणम् । सेट् किम् कृष्टम् । शब्दविकरणेभ्य एवेय्यते । नेह ।
गुध्यतेगुधितम् ।

निष्ठायां सेटि । ६ । ४ । ५२ ।

णेलोपः स्यात् । भावितः । भावितवान् । श्वीदित इति
(७३५।४०) नेट् । सम्प्रसारणम् । मूनः । दीप्तः । गुह्य-गूढः ।
वनु-वतः । तनु-ततः । पतेः सनि वेट्कत्वादिउभावे प्राप्ते
द्वितीयाश्रितेति (३३६४०) सूत्रे निपातनादिट् । पतितः ।
सेऽसिचीति (७।३३४०) वेट्कत्वात् सिद्धे ऋदन्तत्वादीनामीदृत्वे-
नानित्यत्वज्ञापनाद्वा तेन ‡ “भावितमिभराजधिये” त्यादि ।
यस्य विभाषे (७३४८४०) त्यल्लैकाच इत्येव । दरिद्रितः ।

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नस्लिष्टविरिब्धफ्राण्टवाढा-
नि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्मष्टस्वरानायासभृशेषु ।
७ । २ । १८ ।

क्षुब्धादीन्यष्टावनिट्कानि निपात्यन्ते समुदायेन मन्थादिषु
वाच्येषु । द्रवद्रव्यसंघक्ताः सक्तवो मन्थो मन्थनदण्डश्च । क्षुब्धो
मन्थनश्चेत् । स्वान्तस्मनः । ध्वान्तन्तमः । लग्नं सक्तम्
निष्ठानत्वमपि निपातनात् । स्लिष्टमविस्मष्टम् । विरिब्धः
स्वरः । स्नेच्छ रेभ अनयोरुपधायादृत्त्वमपि निपात्यते ।

‡ धावुगतियुद्धोरित्युदित्वात् क्तायां वेट्कत्वेन यस्य विभाषेति
(७३४८४०) अनिट्कत्वमाशङ्क्याह तेन भावितमिति ।

फाण्टमनायाससाध्यः कषायविशेषः (७३) । माधवस्तु नक्ष-
नीतभावात् प्रागवस्थापन्नं द्रव्यम्फाण्टमिति वेदभाष्ये (७४)
आह । वाढं भृशम् । अन्यत्र तु क्षुभितम् । क्षुब्धो राजेति
त्वागमशास्त्रस्थानित्यत्वात् । स्वनितम् । ध्वनितम् । लगितम् ।
स्नेहितम् । विरेभितम् । फणितम् । वाहितम् ।

धृषिशी वैयात्ये । ७ । २ । १६ ।

एतौ निष्ठायामविनय (७५) एवानिटौ स्तः । धृष्टः । विशस्तः ।
अन्यत्र । धर्षितः । विशसितः । भावादिकर्मणोस्तु वैयात्ये
धृषिर्ज्ञास्ति (७६) । अतएव नियमार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः ।
धृषेरादित्वे फलच्चिन्त्यमिति हरंदत्तः । माधवस्तु भावादि-
कर्मणोरवैयात्ये विकल्पमाह । धृष्टम्-धर्षितम् । प्रधृष्ट-
प्रधर्षितः ।

दृढः स्थूलबलयोः । ७ । २ । २० ।

स्थूले बलवति च निपात्यते । दृढ दृढि दृढौ । क्तस्येडभावः ।

(७३) लघुनौषधजातमुष्णोदके प्रक्षिप्य सदोऽभिषुत्य यत्पीयते तत्फाण्टम् ।

(७४) “तद्वै नक्षनीतं भवति एतं देवानां फाण्टं मनुष्याणामिति” शतपथ-
श्रुतिव्याख्यायामिति शेषः ।

(७५) जिघृषा प्रागल्भ्ये शक्तुर्हिंसायामन्योरादित्य (उ३५०८०) यस्य
विभाषेति (उ३४८८०) च सूत्राभ्यामिह निषेधे सिद्धेऽपि वैयात्येवानिद-
त्वनियमः । विरुद्धं यातो विद्यातोऽविनीतस्तस्य भावो वैयात्यमित्यर्थः ।

(७६) विभाषा भावादिकर्मणोरिति (उ३५०८०) विकल्पे प्राप्ते सूत्रस्य
नित्यार्थतामाह ग्राह्यं नास्तीति ।

तस्य ढत्वम् । हस्य लोपः । इदितो नलोपश्च । दृहितः ।
दृंहितोऽन्यः ।

प्रभौ परिवृढः । ७ । २ । २१ ।

वृह वृहि वृद्धौ निपातनस्माग्वत् । परिवृहितः । परिवृंहि
तोऽन्यः ।

कच्छ्रगहनयोः कषः । ७ । २ । २२ ।

कषो निष्ठायादृण् न स्यादेतयोरर्थयोः । कष्टं दुःखं तत्कार-
णञ्च । “स्यात् कष्टं कच्छ्रमाभीलम्” । कष्टो मोहः (७७) । कष्टं
शास्त्रम् दुरवगाहमित्यर्थः । कषितमन्यत् ।

घुषिरविशब्दने । ७ । २ । २३ ।

घुषिर्निष्ठायामनिट् स्यात् । घुष्टा रज्जुः । अविशब्दने किम्
घुषितम् वाक्यम् शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायमित्यर्थः ।

अर्हेः सन्निविध्यः । ७ । २ । २४ ।

एतत्पूर्वादर्हेर्निष्ठाया दृण् न स्यात् । समर्णः । न्यर्णः ।
व्यर्णः । अर्हितोऽन्यः ।

अभेञ्चाविदूर्ये । ७ । २ । २५ ।

अभ्यर्णम् नातिदूरम् आसन्नम् वा । अभ्यर्हितमन्यत् ।

शौरध्ययने वृत्तम् । ७ । २ । २६ ।

ख्यन्ताद्दृतेः क्तस्येडभावो णिलुक् चाधीयमानेऽर्थे । दृत्तञ्छन्द
 ष्छात्रेण सम्पादितम् अधीतमिति यावत् । अन्यत्र तु वर्त्ति-
 ता रज्जुः ।

श्रुतम्पाके । ई । १ । २७ ।

आतिश्रपयत्यो. क्ते श्रभावो निपात्यते क्षीरहविषोः पाके
 (७८) । श्रुतम् क्षीरम् स्वयमेव विहित्वं पक्वं वेत्यर्थः । क्षीर-
 हविर्भ्यामन्यत्तु । आणम् । श्रयितम् वा ।

वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्यष्टञ्छन्नज्ञप्ताः । ७ ।

२ । २७ ।

एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते । पक्षे । दमितः । शमि-
 तः । पूरितः । दासितः । स्थाशितः । छादितः । ज्ञापितः ।—

रूप्यमत्वरसंघुषाखनाम् । ७ । २ । २८ ।

एभ्यो निष्ठाया इड्ढा । रूपितः -रुष्टः । आन्तः अमितः ।
 तूर्णः - त्वरितः । अस्यादित्त्वे फलम्भान्दम् (७९) । संघुष्टः
 संघुषितः । आखान्तः आखनितः ।

हृषेर्लोमसु । ७ । २ । २९ ।

हृषेर्निष्ठाया इड्ढा स्यात् लोमसु विषये । हृष्टं हृषितं लोम ।

(७८) विभाषाभ्यवपूर्वस्य (उ३४८८०) इत्यतो विभाषेत्यनुवर्तते सा च व्यव-
 स्थिता तेन क्षीरहविषोरेव श्रभावो नित्यवान्यत्र नैव भवतीत्याह
 क्षीरेति ।

(७९) आदित्येति (उ३५०८०) त्रिविधे प्राप्ते विकल्पः । एवञ्चाकारेस्वकरणं
 व्यर्थमित्याह अन्दमिति

विस्मितप्रतिघातयोश्च * । हृष्टो-हृषितो मैत्रः विस्मितः
प्रतिहृतो वेत्यर्थः । अन्यत्र तु हृषु अलीके उदित्वान्निष्ठायां
नेट् । हृष तुष्टौ इट् ।

अपचितञ्च । ७ । २ । ३० ।

चायतेर्निपातोऽयं वा । अपचितः-अपचायितः ।

प्यायः पी । ७ । १ । २८ ।

पी वा स्यान्निष्ठायास् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन स्वाङ्गे
नित्यम् । पीनं सुखम् । अन्यत्र । प्यानः-पीनः स्वेदः । सोप-
सर्गस्य न । प्रप्यानः । आङ्पूर्वस्थान्मूधसोः स्यादेव । आपी-
नोऽन्धुः । आपीनमूधः ।

ह्लादो निष्ठायाम् । ६ । ४ । ६५ ।

ह्रस्वः स्यात् । प्रह्लन्नः ।

द्यतिस्यतिमास्थामिति । ७ । ४ । ४० ।

एषामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति । ईत्त्वदङ्गावयोरप-
वादः । दितः । सितः । मा-माङ्-मेङ्-मितः । स्थितः ।

शाच्छोरन्यतरस्याम् । ७ । ४ । ४१ ।

शितः-शातः । क्षितः-क्षातः । व्यवस्थितविभाषात्वाद्गत-
विषये श्यतेर्नित्यम् संशितं व्रतम् सम्यक् संपादितमित्यर्थः ।
संशितो ब्राह्मणः व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः ।

दधातेर्हिः । ७ । ४ । ४२ ।

तादौ किति । अभिहितम् । निहितम् ।

दोददघोः । ७ । ४ । ४६ ।

घुसञ्जकस्य दाइत्यस्य दध् (८०) स्यात्तादौ किति । चत्वंम् । दत्त । घो किम् दातः । तान्तो वायमादेशः । नचैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य दक्षीति दीर्घापत्तिः तकारादौ तद्विधानात् । दान्तो वा धान्तो वा । नच दान्तत्वे निष्ठानत्वम् धान्तत्वे भूपरुघोरिति (७४०४०) धत्वं शङ्खं सन्निपातपरिभाषाविरोधात् ।

अचउपसर्गात्तः । ७ । ४ । ४७ ।

अजन्तादुपसर्गात् परस्य दाइत्यस्य घोरचस्तः स्यात्तादौ किति । चत्वंम् । प्रत्तः । अवत्तः ।

‘अवदत्त विदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति वेद्यते” ।

चशब्दाद्यथाप्राप्तम् ।

दस्ति । ६ । ३ । १२४ ।

दूगन्तोपनर्गस्य दीर्घः स्याद्दादेशो यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे । खरि चेति (६२४०) चत्वंमाश्रयात् (८१) सिद्धम् । नीत्तम् । सूत्तम् ।

(८०) तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्याद्दान्ते दोषो निष्ठानत्वम् । धान्ते दोषो धत्वमाप्तिस्थानोऽदोषस्तस्मात् धान्ते इत्यनुसृत्याह दध् इति ।

(८१) चत्वंस्यासिद्धत्वात् दादेशतकारोनास्तीत्यत आह आश्रयादिति अतो-
रो (७७४०) इत्युच्चं प्रति कृत्ववदित्यर्थः ।

धुमास्येतीत्त्वम् (७१।६५०) । धेट्-धीतम् (८२) । गीतम् ।
पीतम् । जनसनेत्यात्त्वम् (७१।३३५०) । जातम् । सातम् । खातम् ।

अदो जग्धित्यपि किति । २ । ४ । ३६ ।

ल्यबिति लुप्तसप्तमीकम् । अदो जग्धः स्यात् ल्यपि तादौ
किति च । इकारउच्चारणार्थः । धत्वम् । भरो भरि (४३५०) ।
जग्धः । आदिकर्माणि क्तः कर्त्तरि च (७३५४५०) प्रकृतः कटं (८३)
सः । प्रकृतः कटस्तेन । निष्ठाया मण्यदर्थ इति (७३४६५०) दीर्घः ।
क्षियो दीर्घादिति (७३४६५०) नत्वम् । प्रक्षीणः सः ।

वा क्रोशदैन्ययोः । ६ । ४ । ६१ ।

क्षियो निष्ठायाम् दीर्घो वा स्यादाक्रोशे दैन्ये च । क्षीणाशु-
र्भव क्षीताशुर्भव । क्षीणोऽयन्तपस्वी क्षितो वा ।

निनदीभ्यां स्नातेः कौशले । ८ । ३ । ८६ ।

आभ्यां स्नातेः सस्य षः स्यात् कौशले गम्ये । निष्णातः शास्त्रेषु ।
नद्यां स्नातीति नदीणः । सुपीति (७३२४५०) कः ।

सूत्रप्रतिष्ठातम् । ८ । ३ । ९० ।

प्रतेः स्नातेः षत्वम् । प्रतिष्ठातं सूत्रम् शुद्धमित्यर्थः । अन्यत्र
प्रतिस्नातम् ।

(८२) दधातेर्हि (७३६०५०) रित्यत्र लुग्विकरणस्य ग्रहणात् न धेटो ग्रहणं
नापि दो ददुधो (७३६०५०) रित्यत्रापि तस्य ग्रहणं घोरिति स्थितेऽपि
ददति विशेष्य ग्रहणात् ।

(८३) प्रकृत इति कटं कर्त्तुमारब्धवानित्यर्थः । प्रशब्द आदिकर्मद्योतनार्थः ।

कपिष्ठलो गोत्रे । ८ । ३ । ६१ ।

कपिष्ठलो नाम यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः । गोत्रे किम् कपीनां
स्थलं कपिस्थलम् ।

विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् । ८ । २ । ६६ ।

एभ्यः स्थलस्य सस्य षः स्यात् । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठ-
लम् । परिष्ठलम् ।

गत्यर्थाकर्मकस्त्रिपशीङ्स्यासवसजनरुहजीर्य-
तिभ्यश्च । ३ । ४ । ७२ ।

एभ्यः कर्त्तरि क्तः स्यात् भावकर्मणोश्च । गङ्गाङ्गतः । गङ्गासु-
प्राप्तः । स्नातः सः । लक्ष्मीमास्त्रिष्ठो हरिः । शेषमधि-
ष्ठितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरिर्दिन-
मुपोषितः । राममनुजातः । गरुड़मारुहः । विश्वमनुजीर्णः ।
पक्षे प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि ।

क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ।

३ । ४ । ७६ ।

एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात् । चाद्यथाप्राप्तम् । ध्रौव्यं स्थैर्यम् ।

सुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।

भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः (८४) ॥

पक्षे आसेरकर्मकत्वात् कर्त्तरि भावे च । आसितो

मुकुन्दः । आसितं तेन । गत्यर्थेभ्यः कर्त्तरि कर्मणि च ।
रमापतिरिदं यातः । तेनेदं यातम् । भुजेः कर्मणि । अन-
न्तेनेदम् भुक्तम् । कथम् भुक्ता ब्राह्मणा इति भुक्त (८५) मस्ति
एषामिति सत्वर्थीयोऽयम् । वर्त्तमाने इत्यधिकृत्य ।

जीतः क्तः । ३ । २ । १८७ ।

जि च्विदा । च्विषः । जि इन्धी । इक्षुः ।

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च । ३ । २ । १८८ ।

मतिरिहेच्छा बुद्धेः पृथगुपादानात् । राज्ञां मतइष्टः तैरि-
ष्यमाण इत्यर्थः । बुद्धः । विदितः । पूजितः । अर्चितः ।
चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । शिलितो रक्षितः छान्तः । आ-
कुष्टो जुष्ट इत्यादि (८६) ।

नपुंसके भावे क्तः । ३ । ३ । ११४ ।

क्तावत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात् । जल्पितम् ।
शयितम् । हसितम् ।

सुयजोर्द्ध्वनिप् । ३ । २ । १०३ ।

(८५) भोजनार्थं घातोः कर्त्तरि क्रीडोर्लभइत्याशङ्क्यान्यथाह भुक्तमिति ।

(८६) “शिलितोरक्षितः जीत आकुष्टो जुष्टइत्यपि ।

रुष्टश्च रुपितश्चोभावभिव्याहृतइत्यपि ॥

हृष्टलक्षौ तथा क्रान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ ।

कटं भविष्यतीत्याह्वरम्भताः पूर्ववत् स्रुताः” ॥

सुनोतेर्यजेश्च छ्वनिः प्रगाङ्गते । सुत्वा सुत्वानौ । यज्जो
यज्ज्वानौ ।

जीर्यतेरटन् । ३ । २ । १०४ ।

भूत इत्येव । जरन् । जरन्तौ । जरन्तः । वासरूपन्यायेन
निष्ठापि । जीर्णः । जीर्णवान् ।

छन्दसि लिट् । ३ । २ । १०५ ।

लिटः कानज्वा । ३ । २ । १०६ ।

क्वसुञ्च । ३ । २ । १०७ ।

इह भूतसामान्ये छन्दसि लिट् तस्य विधीयमानौ क्वसुकान-
चावपि छान्दसाविति तिसुनिमतम् । कवयस्तु वज्जलम्प्रयु-
ञ्जते । “तन्तस्थिवासं नगरोपकण्ठे” । “त्रेवासि सर्वा-
ण्यधिजग्मुपस्ते” इत्यादि ।

वस्वेकाजाह्वसाम् । ७ । २ । ६७ ।

कृतद्विर्वचनानामेकाचामादन्तानां षसेश्च वसोरिट् नान्येषाम् ।
एकाच् । आरिवान् । आत् । ददिवान् । जजिवान् । एषां
किम् वभूवान् ।

भापायां सद्वसश्रुवः । ३ । २ । १०८ ।

सदादिभ्यो भूतसामान्ये भापाया लिङ्गा स्यात् । तस्य च
नित्यं क्वसुः । “निषेदुपीमासनवन्धधीरः” । “अध्युपसता-
मभवज्जनस्य” । श्रुश्रुवान् ।

उपेयिवाननाश्वाननूचानञ्च । ३ । २ । १०६ ।

एते निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणो भाषायामपि भूतभाते लिङ्गा
तस्य नित्यं क्सुः । इट् । उपेयिवान् । “उपेयुपः स्वामपि
मूर्त्तिमग्राम्” । उपेयुषी । उपेत्यविवक्षितम् । ईयिवान् ।
समीयिवान् । नञ्पूर्वाद्भातेः क्सुरिडभावश्च । “धृतजय
धृतेरनाशुपइति” भारविः । अनुपूर्वाद्धचेः कर्त्तरि कानच् ।
वेदस्थानुवचनं कृतवाननूचानः ।

विभाषा गमहनविद्विशाम् । ७ । २ । ६८ ।

एभ्यो वंसोरिड् वा । जग्मिवान्-जगन्वान् । जग्मिवान्-
जघन्वान् । विविदिवान्-विविद्वान् । विविशिवान्-विविश्वान् ।
— विशिना साहचर्याद्विन्दतेर्ग्रहणम् । वेत्तेसु विविद्वान् ।
नेङ्गशि कृतीति (उ१३६४०) इण्निषेधः । दृशेच्च ० । दृशिवान्-
दृदृश्वान् ।

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे

(८७) । ३ । २ । १२४ ।

अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । शवादि । पच
न्तच्चेतन्मध्य ।

आने मुक् । ७ । २ । ८२ ।

(८७) आदेशयोः प्रथमासमानाधिकरण्यपर्युदासात् स्यान्नि लकारे
तत्सामानाधिकरण्यं कल्पयतइति ‘मपञ्चितं’ शब्दार्थरत्नेऽस्माभिः ।

अङ्गस्यातो मुगागमः स्यादाने परे । पचमान(८८)ञ्चैतं पश्या ।
लङित्यनुवर्त्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणं अधिकविधानार्थम् । तेन प्रथ-
मासामानाधिकरण्याऽपि(८९)कचित् । सन् ब्राह्मणः । माडया
क्रोशे इति वाच्यम् । “मा जीवन् यः परावज्ञादुखदग्धोऽ-
पि जीवति” । माडि लुडिति (७१८४)प्राप्ते एतद्वनसामर्थ्या-
ल्लद् ।

सम्बोधने च । ३ । २ । १२५ ।

हे पचन् ? । हे पचमान ? ।

?

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । ३ । २ । १२६ ।

क्रियाया परिचायके हेतौ चार्थे वर्त्तमानत्वातोर्लटः शब्द-
ज्ञानचौ स्त । शयाना भुञ्जते यवनाः । ‘अर्जयन्वसति ।—
हरिस्मशन् मुच्यते । हेतु फल कारणञ्च । कृत्यच (७३८८४०)
प्रपीयमाणः सोमः ।

(८८) विक्रित्यनुकूलवर्त्तमानव्यापाराश्रयलित्यर्थं पचतोति विपहेतु नैव
तत्र क्रियाप्राधान्यात् “भावप्रधानमाख्यात सत्त्वप्रधानानि नामा-
नीत्युक्ते अतएव

‘समासतद्धितकृता यत्किञ्चिदपदर्शकम् ।

गुणप्रधानभावे च तत्र दृष्टोविपर्यय’ इति

हरिणा सामान्यतो विपर्ययोऽभिहित ।

(८९) अपिकारात् अथ प्रथमानार्थं सामानाधिकरण्याभावे कचिदित्यर्थं
तेन कुर्वतोऽपत्य कौर्वत कुर्वतोभक्ति कुर्वङ्गक्तिरित्यादौ प्रत्ययोत्तर-
पदयोरपि सिद्ध्यतीति द्रष्टव्यम् ।

ईदासः । ७ । २ । ८३ ।

आसः परस्यानस्य ईत् स्यात् । आदेः परस्य (२६४०) ।
आसीनः ।

विदेः शतुर्वसुः (६०) । ७ । १ । ३६ ।

वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् । विदन्-विद्वान् ।
विदुषी ।

तौ सत् । ३ । २ । १२७ ।

तौ शतशानचौ सत्संज्ञौ साः ।

लुट्ः संद् वा । ३ । ३ । १४ ।

व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनाप्रथमासमानाधिकरण्ये । प्रत्य-
योत्तरपदयोः, सम्बोधने, लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् । करिष्यन्तं
करिष्यमाणम् पश्य । करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यतः । करिष्य-
ङ्गतिः । हे करिष्यन् । अर्जयिष्यन्वसति । प्रथमासमाना-
धिकरणेऽपि क्वचित् । करिष्यति करिष्यन् ।

पूङ्यजोः शानन् । ३ । २ । १२८ ।

वर्त्तमाने । पवमानः । यजमानः ।

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् । ३ । २ ।

१२९ ।

(६०) स्थानिवत्त्वादेव सिद्धे पुनर्वसोर्नगित्करणं वसोः संप्रसारणमित्यत्र
(१८७४०) सामान्येन कसोरपि ग्रहणार्थम् । अतएव "विदुषा तया-
लतमिति" सिद्धम् ।

एषु ह्येत्येषु कर्त्तरि चानश् । भोगं भुञ्जानः । कवचं
विस्त्राणः । शत्रुं निघ्नानः ।

इङ्धाव्योः शत्रुञ्छिणि । ३ । २ । १३० ।

आभ्यां शत्रु स्यादञ्छिणि कर्त्तरि । अधीयन् । धारयन् ।
अञ्छिणि किम् रुच्छ्रेणाधीते । धारयति ।

द्विषोऽमिते । ३ । २ । १३१ ।

द्विषन् शत्रुः ।

सुजो(८१) यज्ञसंयोगे । ३ । २ । १३२ ।

सर्वे सुन्वन्तः सर्वे यजमाना सविणः ।

अर्हः प्रशंसायाम् । ३ । २ । १३३ ।

अर्हन् ।

आक्तेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु (८२) ।

३ । २ । १३४ ।

किंप्रमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुका-
रिषु कर्त्तृषु ।

(८१) सुनोतेः शत्रुप्रत्ययः स्यात् यस्मै संयुज्यमाने धातोर्वृत्तिरिति । संयो-
गपक्षणात् प्रधानकर्त्तर्येवायं प्रत्ययस्तेन यजमान एव सुन्वन्-
मान्यइति सूत्रान्तरेणापि नान्यत्र शत्रुप्रत्यय इति । मनो०

(८२) योसादोनां जयाणां विरोधत्वेन निर्दिष्टैस्त्रिभिस्तत्त्वैः प्रकृति-
भूतो धात्वर्थो निर्दिश्यते ।

हन् । ३ । २ । १३५ ।

कर्त्ता कटम् ।

अलंकज्जिराकज्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्य-
षत्रपटुटुधुसहचर इष्णुच् । ३ । २ । १३६ ।

अलङ्करिष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः ।
उत्पतिष्णुः । उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः । अपतपिष्णुः । वर्त्ति-
ष्णुः । वर्द्धिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः ।

शोश्छन्दसि । ३ । २ । १३७ ।

“वीरुधं पारयिष्णवः” ।

भुवश्च । ३ । २ । १३८ ।

छन्दसीत्येव । भविष्णुः ॥ कथन्तर्हि “जगत्प्रभोरप्रभविष्णु
वैष्णवमिति” । निरङ्कशाः कवयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः
आजिष्णुरिति वृत्तिः । एवं चधिष्णुः । नैतद्भाष्ये दृष्टम् ।

ग्लाजिस्थश्च कस्तुः । ३ । २ । १३९ ।

छन्दसीति निवृत्तम् । गिदयम् न तु कित् तेन स्थ ईत्त्वन् ।
ग्लास्तुः । गित्त्वान् गुणः । जिष्णुः । स्थास्तुः । चाङ्गुवः ।
श्रुयकः क्तितीत्यत्र (७६७४०) गकारप्रक्षेपान्नेट् । भूष्णुः ।
दंशेश्छन्दस्युपसंख्यानम् * । “दंष्णवः पशवः” ।

त्रसिगृधिधृषिचिपेः क्तुः । ३ । २ । १४० ।

तस्तुः । गृभुः । घृष्णः । चिभुः ।

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् । ३ । २ । १४१ ।

उकारउच्चारणार्थ इति काशिका । अनुबन्ध इति भाष्यम् ।
तेन शमिनितरा शमिनीतरेत्यत्र उगितथ्येति (४६५४०) ह्रस्व-
विकल्पः । नचैवं शमी शमिनावित्यादौ नुस्प्रसङ्गः कल्-
ग्रहणमपेक्ष्य कलन्तानामेव तद्विधानात् । नोदात्तोपदेश-
स्येति (७२७२४०) वृद्धिनिषेधः शमी, दमी, तमी, अमी, अमी,
चमी, क्षमी । प्रमादी । उतपूर्व्यान्मदेः अलङ्कजादि (७२६६४०)
सूत्रेणेष्विजुक्तो वासरूपविधिना घिनुणपि । उन्मादी ।
ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति तु प्रायिकम् ।

सम्पृचानुरुधाड्यमाड्यसपरिस्संसृजपरिदेवि-
संज्वरपरिचिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुप-
द्विपद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचेत्यजरजभजातिचरा-
पचरामुपाध्याहनश्च । ३ । २ । १४२ ।

घिनुण् स्यात् । सम्पर्की । अनुरोधी । आयामी । आया-
मी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परि-
क्षेपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही ।
दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रीडी ।
विधेकी । त्यागी । रागी । भागी । अतिशारी । अपशारी ।
आमोषी । अम्याधाती ।

वौ कषलसकत्यसुम्भः । ३ । २ । १४३ ।

विकाषी । विलासी । विकल्पी । विस्वम्भो ।

अपे च लषः । ३ । २ । १४४ ।

चाहो । अपलाषी । विलासी ।

प्रे लपसृद्रुमयवदवसः । ३ । २ । १४५ ।

प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी ।

निन्दहिंसल्लिशखादविनाशपरिच्छिपपरिरुट-
परिवादिव्याभाषासूयो वुज् । ३ । २ । १४६ ।

पञ्चमर्थे प्रथमा । एभ्योवुज् स्यात् । निन्दकः । हिंसक
इत्यादि । खला सिद्धे वुज् वचनं ज्ञापकम् तच्छ्रीलादिषु
वासरूपन्यायेन तजादयो नेति (६३) ।

देविक्रुशोच्चोपसर्गैः । ३ । २ । १४७ ।

आदेवकः । आक्रोशकः । उपसर्गै किम् देवयिता । क्रोष्टा ।

चलनशब्दार्थादकर्म्मकाद्युच् । ३ । २ । १४८ ।

चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात् । चलनः । चोपनः । कम्प-
नः । शब्दनः । खणः । अकर्म्मकात् किम् प्रथिता विद्याम् ।

अनुदात्तेतश्च हलादेः । ३ । २ । १४९ ।

(६३) नेदं खलुविषयकमेव ज्ञापकं किन्तु प्रत्ययमात्रविषयमिति बोध्यम् ।

अकर्मकाद्युच् स्यात् । वर्त्तनः । वर्द्धनः । अनुदात्तेतः किम्
भविता । हलादेः किम् एधिता । अकर्मकात् किम् वसिता
वस्त्रम् ।

जुचंक्रम्यदन्द्रम्यसृग्धिज्वलशुचलपपतपदः ।

३ । २ । १५० ।

जु इति सौतो धातुर्गतौ वेगे च । जवनः । चंक्रमणः । दन्द्र-
मणः । सरणः । पूर्व्वेण (६४) सिद्धे पदग्रहणं लपपतपदेत्यु-
क्त्वा (७२७१४०) बाधा मा भूदिति तेन ताच्छीलिकेषु पर-
स्परं वासरूपविधिर्नास्तीति (६५) तेनालंक्रजसूनु न ।

क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च । ३ । २ । १५१ ।

क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ।

न यः । ३ । २ । १५२ ।

यकारान्ताद्युच् न स्यात् । क्रूयिता । क्ष्मायिता ।

सूददीपदीक्षश्च । ३ । २ । १५३ ।

युच् न स्यात् । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । नमिक्कम्पीति
(७२७५४०)रेण युचो बाधे सिद्धे दीपेर्ग्रहणं ज्ञापयति ताच्छो लि

(६४) पद्यतेरकर्मकत्वादनुदात्तेत्याहलादित्वाच्चातुदात्तेतरत्यनेन (७२७१४०)
प्राप्ते इत्यर्थः ।

(६५) नम्यादिक्रूवे हि तच्छीलादिषु वासरूपविधिना तज्जादयो नेति भाष्ये
ज्ञापितमिह तु ताच्छीलिकेषु परस्परं नेति मेद इति भावः ।

केप् वासरूपविधिर्नास्तीति प्रायिकमिति । तेन कम्प्रा कम्पना युवतिः । कम्प्रा कम्पना शाखा । यदि सूदेर्युच् न कयम्भधु-
सूदनः, नन्द्यादिः (३३१०४०) ।

लपपतपदस्याभूटपहनकमगमशृभ्य उकञ् ।

३।२।१५४।

लापुकः । पातुक इत्यादि ।

जल्पभित्तकुट्टलुण्टडः पाकन् । ३।२।१५५।

जल्पाकः । भित्ताकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः वराकी ।

प्रजोरिनिः । ३।२।१५६।

१- प्रजवी प्रजविनौ प्रजविनः ।

जिहृक्षिविशी एवमात्यथाभ्यमपरिभूप्रसृभ्यश्च ।

३।२।१५७।

जशी । दरी । जयी । विषयी । अत्ययी । वमी । अभ्ययी ।
अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी ।

सृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्च आलुच्

३।२।१५८।

आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । सृहयालुः । गृहयालुः । पत-
यालुः । दयालुः । निद्रालुः । तत्पूर्वो द्रा तदो नान्तत्वं
न्निपात्यते । तन्द्रालुः । शीङो वाच्यः * । शयालुः ।

दाघेट्सिगदसदो रुः । ३ । २ । १५८ ।

दाहः । धारुः । सेरुः । शत्रुः । सदुः ।

सृघस्यदः कसरच् । ३ । २ । १६० ।

स्रसरः । घसरः । अद्वारः ।

भञ्जभासमिदो घुरच् । ३ । २ । १६१ ।

भङ्गुरः (८७) । भासुरः । मेदुरः ।

विदिभिदिच्छिदेः कुरच् । ३ । २ । १६२ ।

विदुरः (८६) । भिदुरम् । छिदुरम् ।

द्वैण्णशजिसर्त्तिभ्यः क्तरप् । ३ । २ । १६३ ।

इत्वरः इत्वरी । नश्वरः । जित्वरः । स्रुत्वरः ।

गत्वरञ्च । ३ । २ । १६४ ।

गमेरनुनासिकलोपोऽपि निपात्यते । गत्वरी ।

जागरूकः । ३ । २ । १६५ ।

जागर्त्तेरूकः स्यात् । जागरूकः ।

यजजपदशां यडः । ३ । २ । १६६ ।

(८६) व्यभिधानस्वाभाव्यात् भञ्जे' कर्मकर्त्तर्यैवायं घुरच्प्रत्ययः । तत्त्व०

(८७) विदोत्यादिस्त्रवे कुरच् सृष्यकर्त्तर्यपि भवति 'प्रियतमाय ददुगेतम-
त्वरच्छिदुरयादुरयाचितमहना' इत्यादि भाष्ययोगात् । तत्त्व० ।

एभ्यो यङन्तेभ्य ऊकः स्यात् । दशामिति भाविना नलोपे-
न निर्देशः । यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्द्यूकः ।

नमिकम्पिस्माजसकमहिंसदीपोरः । ३ । २ ।

१६७ ।

नन्त्रः । कम्प्रः । स्मेरः । जसिर्नञ्पूर्वकः क्रियासातत्ये वर्त्तते ।
अजस्तं सन्ततमित्यर्थः । कन्त्रः । हिंसः । दीप्रः ।

सनाशंसभिच्छ उः । ३ । २ । १६८ ।

विकीर्षुः । आशंसुः । भिच्छुः ।

विन्दुरिच्छुः (६८) । ३ । २ । १६९ ।

वेत्तेर्नुम् इषेच्छत्वञ्च निपात्यते । वेत्ति तच्छीलो विन्दुः ।
इच्छति इच्छुः ।

क्याच्छन्दसि (६९) । ३ । २ । १७० ।

“देवान् जिगाति सुम्नयुः” (१००) ।

आह्वगमहनजनः किकिनौ लिट् च । ३ । २ ।

१७१ ।

(६८) विद् ज्ञाने इत्यस्यैवेह ग्रहणमेवभिच्छार्थकस्यैवेहेपर्यग्रहणम् ।

(६९) क्यच् क्यष् क्यङ् एतेषां सामान्यग्रहणम् क्यान्ताद्धातोश्चन्दोविषये
उप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।

(१००) सुम्नशब्दात् क्यजन्तात् न च्छन्दस्युत्पत्त्येति (उ५२४४४) निषेधात् क्यचि
चेति (उ२२०४०) ईत्त्वम्, अकृतसार्वधातुकयोरिति (उ५१४४०) दीर्घञ्च न
भवतीति द्रष्टव्यम् ।

आदन्तादन्ताद्(१०१)गमादिभ्यश्च किकिनौ स्तच्छन्दसि तौ
 च लिङ् । अपिः सोमम् । ददिर्गाः । बन्निर्व्यञ्जम् । जग्मि-
 र्युवा । “जग्मिर्वृतममित्रयुम्” । जज्ञिः । भाषायां धाञ् क्त्वा
 गमिजनिनमिभ्यः * । दधिः । चक्रिः । सस्त्रिः । जग्मिः ।
 जज्ञिः । नेमिः (१०२) । सासहिवावहिचाचलिपापतीना-
 मुपसंख्यानम्* । यङन्तोभ्यः सहेत्यादिभ्यः किकिनौ प्रतेर्नौ
 गमावश्च निपात्यते ।

खपित्पोर्नजिङ् । ३ । २ । १७२ ।

खप्लक् । त्पणक् । त्पणजौ । त्पणजः । धृषेष्टेति वाच्यमिति *
 कशिकादौ । धृष्णक् ।

शृवन्धोरारुः । ३ । २ । १७३ ।

शरारुः । वन्दारुः ।

भियः क्रुक्लुकनौ । ३ । २ । १७४ ।

भीरुः । भीलुकः । क्रुकन्त्रपि वाच्यः * । भीरुकः ।

स्येशभासपिसकसो वरच् । ३ । २ । १७५ ।

स्यावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः ।

(१०१) अदति अर्धपरत्वामहायाम् आदिति अकारस्य तात्परत्वादाह
 अदन्तादिति । यथा च तात्परस्यापि तत्कालभङ्गा तद्योक्तं(१८४)मात्रं

(१०२) सिद्धहावाम् नमेः एत्वाभ्यासोपात् सिद्धम् ।

यश्च यङः । ३ । २ । १७६ ।

यातेर्यङन्ताद्वरच् स्यात् । अतो लोपः (७५७ष्ट०) । तस्याचः
परस्मिन्निति (३४ ष्ट०) स्थानिवद्भावे प्राप्ते पदस्य चरमावयवे
द्विर्वचनादौ च कर्त्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् *
तस्य यलोपम्यति स्थानिवद्भावनिषेधात् लोपो व्योरिति (४२१ष्ट०)
यलोपः अलोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य आतोलोपे वरे लुप्तन्न
स्थानिवत् । यायावरः ।

भाजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्तिप् ।

। ३ । २ । १७७ ।

विभ्राट् । भाः भासौ । धूः धुरौ । विद्युत् । ऊर्कः । पूः
पुरौ । दृशिग्रहणस्यापकर्षात् जवतेर्दीर्घः (१०३) । जूः जुवौ
जवः । ग्रावशब्दस्य धातुना समासः सूत्रे निपात्यते ततः
क्तिप् । ग्रावस्तुत् ।

अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३ । २ । १७८ ।

क्तिप् । क्तिट् । भिट् । दृशिग्रहणम् विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् ।
क्विच्दीर्घः क्वचिदसम्प्रसारणं क्वचिदूढे क्वचिद्भ्रुस्वः । तथाच
वार्त्तिकम् । क्विच्चिप्रच्छ्रायतस्तुकटपुजुञ्जीणां दीर्घोऽस-
म्प्रसारणञ्च * । क्विच्चितीत्यादिना (७३८ष्ट०) उणादिसूत्रेण
केषाञ्चित् सिद्धे तच्छीलादौ ढणा बाधा मा भूदिति वार्त्तिके

* न पदान्तद्विर्वचनेत्यादि (३५८ष्ट०) सूत्रेणेति शेषः ।

(१०३) उत्तरसूत्रे दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरविशेषसमर्पकताया वक्ष्यमाणतया
त्वापि तदपकर्षादीर्घ इत्याह जवतेरिति ।

ग्रहणम् । वक्तोति वाक् । पृच्छतीति प्राट् । आयतं स्तौति
 नायतस्तू । कटम्प्रवते कटप्रू । जृक्तः । अयति हरिं श्रीः ।
 द्युतिगमिजुहोतीना वे च * । दृशिग्रहणादभ्याससञ्ज्ञा ।
 दिद्युत् । जगत् । जुहोतेर्होर्घञ् * । जुहः । दृ भये । अयस्य
 ह्रस्वश्च । दीर्यति । दहत । ध्यायतेः सम्प्रसारणश्च । धीः ।

भुवः संज्ञान्तरयोः । ३ । २ । १७६ ।

मितभूर्नाम कश्चित् ॥ धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति
 विश्वासायं स प्रतिभूः ।

विप्रसंभ्यो दुसंज्ञायाम् । ३ । २ । १८० ।

एभ्यो भुवो दुःस्यान्नतु संज्ञायाम् । विभुर्व्यापकः । प्रभुः
 स्वामी । सम्भूर्जनिता । संज्ञायान्तु विभूर्नाम कश्चित् ।
 मितद्रुः । दिभ्य उपसंख्यानम् । मितद्रुवतीति मितद्रुः । शतद्रुः ।
 शम्भुः । अन्तर्भावितख्यर्थोऽत भवतिः ।

धः कर्मणि ण् । ३ । २ । १८१ ।

धेटोघाजश्च कर्मण्यर्थे ण् स्यात् ॥ धात्री जनन्यामलकी
 वसुमत्युपमाद्वयु ।

दाब्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशन-
 हः करणे । ३ । २ । १८२ ।

दाबादेः ण् स्यात् करणार्थे । दायन्त्यनेन दातम् । नेतम् ।

तिवृततथसिसुसरकसेपु च । ७ । २ । ६ ।

एषां (१०४) दशानां कृत्प्रत्ययानामिदं न स्यात् । शस्त्रम् ।
योत्रम् । योक्तम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्तम् ।
मेद्वम् । पत्त्रम् । दंष्ट्रा । नद्धी ।

हलसूकरयोः पुवः । ३ । २ । १८३ ।

पूङ्पूजोः करणे ढ्रन् स्यात् तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः ।
हलस्य सूकरस्य वा पोत्रम् सुखमित्यर्थः ।

अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इवः । ३ । २ । १८४ ।

अरितम् । लवितम् । धवितम् । सवितम् । खनित्रम् ।
सहितम् । चरितम् ।

पुवः संज्ञायाम् । ३ । २ । १८५ ।

पवितम् येनाज्यमुत्पूयते यज्ञानामिकावैष्टनम् ।

कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः । ३ । २ । १८६ ।

पुव इवः स्यात् ऋषौ करणे देवतायां कर्त्तरि । ऋषिर्वैद-
सन्तः तदुक्तमृषिणेति दर्शनात् । पूयतेऽनेनेति पवितम् ।
देवतायान्तु अग्निः पवितं स मा पुनातु ।

(१०४) ति तन् ढ्रन् तन् कथन् कृषिं सृच् क्सरन् कन् सः इत्येषामित्यर्थः
तत्र ति इति क्तिञ्चोर्ग्रहणम् किन् दीपो दीप्तिः । क्तिञ्च तत्तु
तन्तिः । तन् सच सक्तुः । ढ्रन् पत पत्त्रम् तन तन्त्रम् । तन् उणादिक
एव न निष्ठातस्तेन हसितादिसिद्धिः । हस हस्तः पूज् पोतः । कथन्
कुष कोष्ठम् । कृषिः कुष कुक्षिः । सृच् इष इक्षुः । क्सरन् ऋष
ऋक्षरः । कन् शल शल्कः । स वद वत्स इत्यादौ नेडित्युदाहार्यम् ।

अघोणादयः (१) ।

लवापानिर्मिस्वदिसाध्यश्च उण् १ । करोतीति कारुः
शील्पो कारकश्च । आतोयुक् (उ३७०४०) । वातीति वायुः ।
मायुर्गुदम् । जयत्यभिभवति रोगान् जायुरौषधम् । मिनोति
प्रतिपति देहे उष्माणमिति मायुः पित्तम् । स्वादुः ।
स्वाप्नोति परकार्यं साधुः । अश्रुते आशु शीघ्रम् । 'आशु-
व्रीहिः पाटलः स्यात्' । हृन्दसीणः २ (२) । 'मा न आयौ' ।
हसनिजनिवरिचटिभ्यो जुण् ३ । दीर्यत इति दारु । "स्तुः
प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्" । जानु जानुनी । इह जनिवध्यो-
त्येति (उ११६४०) न निषेधः अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् (३) । चारु
रम्यम् । चाटु प्रियं वाक्यम् । मृगव्यादित्वात् (उ१८३४०) कुप्र-
त्यये चटु इत्यपि । किञ्चरयोः श्रिणः (४) ४ । किं शृणो-
तीति किंशारुः शस्यशूकम् वाणश्च । जरामेति जरायुः ।
'गर्भाशयो जरायुः स्यात्' । तो रश्च लः ५ । तरन्त्यनेन
वर्णादिति तालुः । लके वचः कश्च ६ । लकेण गलेन वक्षतीति
लकवाकुः । "लकवाकुर्मायूरे च सरटे चरणायुधे" इति
विश्वः । अमृशीतु चरित्स्वरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः ७ ।

(१) उणादयो षड्वचमिति (उ३२१४०) स्यल्लतोर्त्तं तत्प्रसूतिविशेषेभ्यः
प्रत्ययविशेषा वाकटायनेन पञ्चपादा सपादगतमयमिता दर्शिता-
कात्मकरणारम्भाय प्रतिजानीते अघोणादय इति ।

(२) षड्वचनं द्वापायामपि तेन एतोत्यायुः जटा प्यायुर्यस्येति जटायु-
रिति एतेर्षिञ्चेति (उ३०१४०) स्यत्वे असिप्रत्यये तु प्यायुःशब्दः सानः ।

(३) वस्तुतः परंभ्यां जानुभोस्तुरिति (३२०४०) एत्वनिर्देशमापकाय
न वदित्तिषेधः ।

(४) किमि उपपदे मृगाने अरोपपदे इत्यत्र जुञ् प्यादित्यर्थः ।

भरति विभर्त्ति वा भरुः हरिर्हरश्च । म्रियन्तेऽस्मिन् भूतानि
मरुर्निर्जलदेशः । श्रोते शयुः अजगरः । तरुर्वृजः (५) ।
चरन्ति भजयन्ति देवता इममिति चरुः । त्वरुः स्वक्ला-
दिसुष्टिः । तनुः स्वल्पम् । तन्यते कर्मपाशोऽनया तनुः शरी-
रम् । 'स्त्रियां मूर्त्तिस्तनुस्तनूः' । धनुः शस्त्रविशेषः । 'धनुर्ना
च धनुर्विदुः' । 'धनुरिवाजनि वक्र' इति श्रीहर्षः । मयुः किन्नरः ।
मङ्गुः (६) । पानीयकाकिकेति रभसः न्यङ्कादित्वात् (उ३००८०)
कुत्वं जश्वत्वेन सस्य दः । अणश्च ८ । 'लवलेगकणाणवः' ।
चात्कटिवटिभ्याञ्च । कटुः । वटति वदतीति वटुः । धान्ये नित्
६ । धान्ये वाच्येऽण उप्रत्ययः स्यात् स च नित् । नित्वादा-
द्युदात्तः । 'प्रियङ्गवस्याणवच्च मे' । 'व्रीहिभेदस्त्रणुः पुमान्' ।
निङ्गहणं फलिपाटीत्यादि (उ३८२८) १८सूत्रमभिव्याप्य सम्प्र-
ध्यते । शृस्त्वृत्तिहितप्यसिवसिहनिक्लिदिवन्त्रिमणिभ्यश्च १० ।
शृणातीति शररायुधकोपयोः । स्वर्यन्ते प्राणिनं अनेन स्वरु-
र्वृजम् । खेड्यर्थाधिः चन्द्र इत्यन्ये । तपु (७) सोमम् । पुंसि
'भून्नासवः प्राणाः' । 'वसुर्हृदेऽग्नौ योक्ते' ऽग्नौ वसु तोये धने
मणौ । हनुर्वक्तृकदेशः । लेशश्चन्द्रः । वन्धुः (८) । मनुः ।
चात् विदि अवयवे विन्दुः । स्यन्देः सम्प्रसारणञ्च ११ ।
'देशे' नदविशेषेऽस्यौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रिया'मित्यंमरः ।

(५) तरन्ति रोपका नरकमनेनेति तररिति ।

(६) भर्त्तार्यं पानीयं मज्जातीति मङ्गुः पञ्चविशेषः (पानकौडीति) प्रसिद्धः
गडि वदनैकदेशे इत्यतोऽपि उरितुल्यवदन्तस्तेन गण्डुः ।

(७) अग्निं दृष्ट्वा तपते तज्जते आशुद्रवीभावादिति तपु सोमम् ।

(८) स्नेहं वभातीति वन्धुः ।

उन्देरिच्चादे' १२ । उनत्ति इन्दुः । ईपेः किञ्च १३ । ईपेरुः
 स्यात् स च कित् आदेरिकारादेशश्च । ईपते हिनस्ति
 इषु शर' । इषुर्द्वयोः । स्कन्देः सलोपश्च १४ । कन्दुः ।
 सृजेरसुम् च १५ । चात् सलोपउप्रत्ययश्च । रज्जु । कृते-
 राद्यन्तविपर्ययश्च १६ । ककारतत्कारयोर्विनिमयः । तर्कु-
 सूत्रवेष्टनम् । नावश्चे १७ । न्यङ्ङुर्दिङ्वात् (७१०७४०) कुत्वम् ।
 नियतमश्चति न्यङ्कुर्मृगः । फलिपाटिनमिमनिजनाङ्कुक्पटि-
 नाकिधतश्च १८ । फलेर्गुक् फ०गु । पाटेः पटि' पाट०तीति
 पट । नम्यतेऽनेन नाकुर्वल्मीकम् । मन्यते इति मधु । जायते
 इति जतु । वलेर्गुक् च १९ । वल सम्बरणे ववगु' । शः कित्सु
 न्वञ्च २० । श्यतेरुः स्यात् स च कित् सन्वञ्च । शिशुर्बालः ।
 यो द्वे च २१ । ययु'रखोऽखमेधीयः' । सन्वदिति प्रकृते द्वे-
 ग्रहणमित्त्वनिवृत्त्यर्थम् । कुर्मश्च २२ । 'बभ्रुर्मुन्यन्तरे विष्णौ
 बभ्रून्कुलपिङ्गलो' । च।दन्यतोऽपि । चक्रुः कर्त्ता । जघ्न, हन्ता
 पपु' पालकः । पृभिदिव्यधिगृष्टपिभ्यः २३ । कु' स्यात् । पुरुः ।
 भिनत्ति भिदुर्वज्जम् । ग्रहिज्येति (७१०६४०) सम्प्रसारणम् ।
 विरहिणं विध्यति विधु' । 'विधु' शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च
 राक्षसे' । गृधु. काम । धूपुर्हृजः । कपोरश्च २४ । करोतीति
 कुरुः । गृणातीति गुरुः । अपठु. सुपु' स्य' ३५ । सुपमा'रिपु
 चेति (४७४४०) पत्वम् । अपठु प्रतिकूलम् । दुष्ट । सुष्टु । रपे-
 रिञ्चोपधाया' २६ । अनिष्ट रपतीति रिपुः । अर्जिह-
 गिकस्यमिपशिनाधाञ्जिपशितुग्धुग्दीर्घहकारश्च २७ ।
 अर्ज्जयति गुणान् ऋजु । सर्वानविशेषेण पश्यतीति पशु ।

कन्तुः (६) । अन्तुः कूपः । 'पांशुर्ना न द्वयो रजः' । 'ताल-
व्या अपि दन्त्याश्च संवसूकरपांसवः' । बाधते इति बाजः
'बाजः स्त्रीपुंसयोर्भुजा' । प्रथिमदिभस्जां सम्प्रसारणं सलोप-
श्च २८ । तयाणां कुः सम्प्रसारणं भस्जेः सलोपश्च । षष्ठु ।
मदुः । न्यङ्कादित्वात् (उ३००४०) कुत्वम् । भज्जति तपसा भगुः ।
लङ्घिबन्धोर्नलोपश्च २९ । लघुः । बालमूललघुलमङ्गलीनां
वा लो रत्वमापद्यते ॥ ३० ॥ रघुर्नृपभेदः । वज्रः । उर्णोतेर्नु-
लोपश्च ३० । ऊरु सकथि । महति ह्रस्वश्च ३१ । उरु महत् ।
स्त्रिपेः कश्च ३२ । स्त्रियतीति स्त्रिकुः भत्यः उद्यतं ज्योतिश्च ।
आङ्परयोः खनिशृभ्याण्डञ्च ३३ । आ खनतीत्याखुः । परं
शृणातीति परशुः । षपोदरादित्वादकारलोपात् पशुरपि ।
हरिमितयोर्द्विवः ३४ । द्रु गतौ अस्मात् हरिमितयोरुपप-
दयोः कुः स च डित् । हरिभिर्द्रूयते हरिद्रुर्वृजः । मितन्द्रुव-
ति मितद्रुः समुद्रः । शते च ३५ । शतधा द्रवति शतद्रुः ।
वाज्जलात् केवलादपि । द्रवत्यूर्ध्वमिति द्रुर्वृक्षः शाखा च ।
तद्वान्दुमः । खरुशङ्खुपीयुनीलङ्गुलिगु ३६ । पञ्चैते कुप्रत्यया-
न्ता निपात्यन्ते । खनतेरेफश्चान्तादेशः । खरुः कामः
क्रूरो भूर्खोऽश्वश्च । 'शङ्खुर्ना कीलशल्ययोः' । पिवतेरीत्वं
युगागमश्च । पीयुर्वायसः कालः सुवर्णश्च । निपूर्वाल्लिगि
गतावस्मात् कुर्नेर्दीर्घश्च नीलङ्गुः कृमिविशेषः शृगालश्च ।

(६) कन्तुः कन्दर्पः । कमिमनीति सूत्रेण (उ३८०४०) खना मिदावपि
खरार्धमत्र महणम् ।

॥ एतच्च पार्तिजं लपो रोम इति (८२१।८) सूत्रम् ।

नीलाङ्गरिति पाठान्तरन्तत धातोरपि दीर्घः । लग्नञ्जे
 अस्य अत इत्त्वञ्च लगतीति लिङ्गु चित्तम् लिङ्गुमूर्खः ।
 मृगश्वाद्यश्च ३७ (१०) । एते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मृगं
 यातीति मृगयुर्व्याधः । देवयुर्धार्मिकः । मितयुर्लोक्या-
 त्ताभिन्नः । आकृतिगणोऽयम् । मन्दिकाशिमथिचतिचङ्कर-
 ङ्किभ्य उरञ्च ३८ । मन्दुरा याजिशाला । वाशुरा रातिः ।
 मथुरा । चतुरः । चङ्कुरो रथः । अङ्कुरः । खजूरदित्वात्
 (उ४१८४०) अङ्कुरोऽपि । व्यथेः सम्प्रसारणं किञ्च ३९ ।
 'विथुरश्चोररक्षसोः । मकुरदर्दुरौ ४० । मकुरो दर्पणः ।
 वाज्जलकान्मुकुरोऽपि । इ विदारणे धातोर्द्विर्ध्वचनमभ्यासस्य
 रुक् टिलोपश्च । 'दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाद्विभेदयोः' ।
 दर्दुरा चण्डिकायां स्यादूपामजाले च दर्दुरमिति विश्वः ।
 मथुराद्यश्च ४१ (११) । उरजन्ता निपात्यन्ते । माद्यतेर्गुक्
 मथुरो मत्स्यभेदः कटु वर्णे रुगागमः । 'कर्षुरः खेतरक्षसोः'
 बध्नातेः खजूरदित्वात् (उ४१८४०) ऊरोपि । 'बन्धूरबन्धुरौ'
 स्यातान्नम्रसुन्दरयोस्त्रिषु इतिरन्तिदेवः । कोकतेर्वा कुक् ।
 कुक्कुरः कुकुरः । असेरुवन् ४२ । असुरः । मञ्जाद्यण-
 (०१६४०) । आसुरः । मसेच ४३ । पञ्चमे पादे मसेरुर-

(१०) मृगयु देवयु मितयुः कुमारयुः 'राजपुत्र' व्यध्वर्युर्याजक । 'कूटः'
 कुङ्करमावास्याचन्द्रः पाण्डुः चेत राजभेदश्च पीलुर्मतङ्गजः धृत्-
 भेदश्च मल्लु शोभनं मृकण्डुः कदम्भभेदः निषण्डुः कोपभेदः पलाण्डुर्मूल-
 भेदः कक्रेटुः करेटुः पक्षिभेदः डमरुर्वाद्यभेदः । आकृतिगणत्वादन्ते-
 पूह्या ।

(११) मथुरादेराकृतिगणत्वात् व्यातरणकुलवकुलवापुरादीनां सिद्धिः ।

निति (उ० ४२८८०) वक्ष्यते । “ मसूरा मसुरा व्रीहिप्रभेदे
 पण्ययोपिति मसूरा मसुरा वा ना वेश्याव्रीहिप्रभेदयोः ।
 मसूरी पादरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान् । मसूरमसुरौ च
 द्वाविति, विश्वः । शावशेराप्तौ (१२) ४४ । शु इति आश्वर्थे ।
 श्वशुरः (१३) । ‘पतिपत्नयोः प्रसूः श्वशूः श्वशुरस्तु पिता तयो-
 रित्यमरः । अविमच्छोष्टिपच् ४५ । अविषः (१४) । महिषः ।
 अमेदीर्घश्च ४६ । ‘आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि’ ।
 रुहेर्वृद्धिश्च ४७ ‘रङ्गुशंवररौहिषाः’ ‘रौहिषो मृगभेदे स्याद्दौ-
 हिषं च तृणं मत’मिति संसारावर्त्तः । तवेर्णिद्वा ४८ तवेति
 सौतो धातुः । तविषताविषावधौ स्वर्गे च । स्त्रियां तविषी
 ताविषी नदीदेवकन्याभूमिश्च । तविषी वलमिति वेदभाष्यम् ।
 नञि व्यधेः ४९ । ‘अव्यंथिपोऽव्यसूर्ययोः । अव्यथिषी धरा-
 रात्रयोः । किलेर्वृक् च ५० । कित्विषम् । इपिमदिमुदिखिदि-
 छिदिभिदिमन्दिचण्डितिमिमिहिमुचिरुचिरुधिवन्त्रिशुपिभ्यः
 किरच् ५१ । इषिरोऽग्निः । मदिरा सुरा । ‘मुदिरः कामुका-
 न्वयोरिति’ विश्वमेदिन्यौ । खिदिरश्चन्द्रः । ‘छिदिरोऽसिकुठा-
 रयोः’ । भिदिरं वज्रम् । मन्दिरम् गृहम् स्त्रियामपि । ‘मन्दि-
 रम्भन्दिरापि स्यादिति’ विश्वः । ‘चन्द्रिरौ चन्द्रहस्तिनौ’ ।

(१२) आश्वर्थे शौ उपपदे आप्तौ गम्यमानायां अशूः व्याप्रावित्य-
 स्माडरन् स्यादित्यर्थः ।

(१३) आशु आप्तव्यः उत्पत्तिं विनापि वैवाहिकसंबन्धात् संबन्धितया
 प्राप्तव्य इति श्वशुरशब्दार्थः ।

(१४) अवन्ति प्रीणयन्ति नद्योऽमुमिति समुद्रोऽविषः । मङ्गले देवा अने-
 नेति महिषः मृगभेदः ।

तिमिरन्तमोऽचिरोगश्च । मिहिरः सूर्यः । 'मुहिरः काम्य-
 संभयोः' । मुचिरो दाता । रुचिरम् । रुधिरम् । वधिरः ।
 शुष शोषणे शुषिरञ्छिद्रम् शुष्कमित्यन्ये । अशोर्णित् ५२ ।
 'आशिरो वह्निरक्षसोः' । अनिरशिशिरशिशिलस्थिरस्तिर-
 स्यविरखदिराः ५३ । अजेर्वीभावाभावः । अनिरमद्गणम् ।
 शशेरुपधाया इत्वम् । 'शिशिरं स्यादतोर्भेदे तुषारे शीतले-
 'ऽन्यवत्' । अथ मोचने उपधाया इत्वं रेफलोपः प्रत्ययरेफस्य
 लत्वञ्च । शिशिलम् । स्यास्तायोऽटिलोपः । स्थिरन्निञ्च
 लम् । स्तिरं प्रभूतम् । तिष्ठतेर्बुक् ह्रस्वत्वञ्च । स्यविरः ।
 खदिरः । बाङ्लकात् शीडो बुक् ह्रस्वत्वञ्च । शिविरम् ।
 सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इ
 लप् ५४ । सलति गच्छति निम्नमिति सलिलम् । कलि-
 ल । अनिलः । मडिला । पृषोदरादित्वान्महेलापि । मड
 इति सौत्रो धातु । 'मडिलौ शूरसेवकौ' । भण्डिलो
 दूतः कल्याणञ्च । 'शण्डिलो मुनि । पिण्डिलो गणक ।
 तुण्डिलो मुखर । कोकिलः । भविलो मथ्य' । बाङ्ल-
 कात् कुटिलः । कमे' पञ्च ५५ । कपिलः । गुप्तादिभ्य (१५)
 कित् ५६ । गुपिलो राजा । तिजिलो निशाकरः शुद्धिलं व-
 नम् । मिथिलादयः (१६)ञ्च ५७ । मथ्यन्तेऽत रिपवो मिथिला

(१५) गुप् रचणे तिज निशाने पूज पूजाया शुष शोषणे देव देवने गुह्य
 स्वरणे इति गुप्तादयः ।

(१६) मिथिला नगरी गतिता वेदलता त्रिकिलौषधि चण्डिला नदी पथिलः
 पथिक मिथिलादि ।

नगरी । पथिलः पथिकः । पतिकटिकुटिगडिगुडिदंशिभ्य
 एरक् ५८ । पतेरः पत्नी गन्ता च । कठेरः कच्छजीवी । कुठेरः
 पर्णाशः । बाङ्गलकान्नुम् । गतेरो मेघः । गुडेरो गुडकः ।
 दंशेरो हिंस्रः । कुन्वेर्नलोपश्च ५९ । कुवेरः । शदेस्त च ६० ।
 शतेरः शत्रुः । मूलेरादयः ६१ । एरगन्ता निपालयन्ते ।
 मूलेरो जटा । गुधेरो गोप्ता । गुधेरो लोहघातकः । मुहेरो
 मूर्खः । कवेरोतच् पश्च ६२ । कपोतः पक्षी । भातेर्डवतुप् ६३ ।
 भातीति भवान् । कठिचकिभ्यामोरन् ६४ । कठोरः । चको-
 रः । किशोरादयः (१७)श्च ६५ । किंपूर्वस्य यणातेटिलोपः ।
 किमोऽन्यलोपः । किशोरः अश्वशावः । सहोरः साधुः ।
 कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच् ६६ । कपीति निर्देगान्न
 लोपः । कपोलः । गडोलगण्डोलौ गुडकपर्यायौ । कटो-
 लः कटुः । पटोलः । मीनातेरूरन् ६७ । मयूरः । स्यन्देः
 संप्रसारणश्च ६८ । सिन्दूरम् । सितनिगमिससिसच्यविधाञ्
 कुशिभ्यस्तुन् ६९ । सिनोतीति सेतुः । तितुत्वेति (उ० १७८ ४०)
 नेट् । तन्तुः । गन्तुः । मस्तु दधिमण्डम् । सच्यत इ । सक्तः ।
 अर्द्धर्चादिः । न्वरत्वरेत्यूट् (उ० १८८) तत् क्ङितीत्यनुवर्त्तत
 इति सते तु बाङ्गलकात् । ओतुर्विङालः । धातुः । क्रोटा ।
 पः क्ङिञ् ७० । पिवतीति 'पितुर्वह्नौ दिवाकरे' । अर्त्तेश्च तुः ७१
 अर्त्तेस्तुः स्यात् स च कित् । 'अतुः स्त्रीपुष्पकालयोः' । कमि-
 मनिजनिगाभावाहिभ्यश्च ७२ । एभ्यस्तुः स्यात् । कन्तुः कन्द

(१७) 'गौरोऽरुणे सिते पीते विशुद्धेऽचामिधेयवदित्यर्धकः गौरोऽयादिपद
 माह्यः ।

पंचित्तयोः । मन्तुरपराधः । मन्तुः प्राणी । 'गातुः पुंश्चोक्तिले-
 सङ्गे गन्धर्वे नायनेऽपि च' । मातुरादित्यः । 'मातुरध्वगकालयोः' ।
 रत्तसि क्लीयः । हेतुः कारणम् । चायः किः ७१ । 'केतुर्ग्रह
 पताकयोः' । चाप्रोतेर्त्तस्यश्च ७४ । चाप्तुः गरीरम् । वधेमुन् ।
 ७५ । वस्तु । अगारे णिञ्च ७६ । 'वैश्वभर्वाभुरस्त्रियाम्' । वृजः
 कृतुः ७७ । क्रतुर्यञ्जः । एधियस्त्रोश्चतुः (१८) ७८ । एधतुः
 पुरुषः । वंचतुरनङ्गान् । जीवेरातुः ७९ । 'जीवातुरस्त्रिया
 भ्रक्ते जीविते जीवनौपधे' । चात्कन्टद्विच ८० । जीवेरित्येव ।
 'जीवात्कमिन्दुभेकपिङ्गासु' पातृकपीबले' । कपिचमितनिधनि-
 सर्जिखर्जिभ्यञ्जः ८१ । 'कर्पूः पुंसि करीपाग्नौ कर्पून्मृदां
 स्त्रियाम्भ्राता, । चमूः । तनूः । धेनूः शस्त्रम् । मर्ज अर्जने सर्ज-
 ऋणिक् । खर्ज व्यथने खर्जूः पोमा । मजेर्गुणश्च ८२ (१८) ।
 मर्जुः शुद्धिकृत् । वहेर्धेन्श्च ८३ । 'यधूर्जायास्तृपास्त्रीपु' । कपेः
 छच ८४ । कप्पूः पामा । णित्कसिपद्यर्तेः ८५ । कास्तुः शक्तिः ।
 पादूश्चरणधारणी । चारुः पिङ्गलः । अणो डश्च ८६ । गाडू-
 र्जस्तवद्रव्यम् । नञि लखेर्नलोपश्च ८७ । 'तुभ्यलाबूरभे समे'
 इत्यमरः । के च एरड् चास्तु ८८ । कश्चदे उपपदे ञणाते-
 रुः स्यादेरड् चादेशः । 'कशेरुस्तृणकन्दे स्त्री' । बाऊलकाड-
 प्रत्यये कशेरुः क्लीवे पुंसि च । तो डुट् च ८९ । तरतेरुः स्या-
 त्तस्य डुट् । 'तर्द्रूः स्त्रात् दारुहस्तक' । दरिद्रातेर्यालोपश्च ९०

(१८) चतोश्चकारोऽन्तोदात्तता चित् इति (७० ५५९४०) सूत्रात् ।

(१९) अत्र खड्गे डुङ्गेति सूत्रान्तरमप्यस्तीत्युक्त्वलदन्तः सर्वासम्मतत्वात्तद-
 मेचितम् पश्यतता ।

इच्च आच्च यौ तयोर्लोपः । ददुः कुष्ठप्रभेदः । चतिशब्धोः कूः
 ११ । चतुर्नक्तकः । श्वधूरपानम् । ऋतेरम् च १२ । ऋतिः सौतो
 धातुः । ततः कूः अमागमश्च । रतूर्द्ध्वनदी सत्यवाक् च ।
 अन्दूहम्भूजम्भूकफेलूककन्धूदिधिषु १३ । एते कूप्रत्ययान्ता
 निपात्यन्ते । अन्दूर्ध्वन्धनम् । हभी ग्रन्थे निपातनान्नुम् ।
 हम्भुः अनुस्वाराभावोऽपि निपातनादित्येके । हन्भूः । जने-
 र्वुक् । जम्भूः । जमु अदने इत्यस्येत्येके । बाज्जलकात् ह्रस्वोऽपि
 जम्भु । कफं लाति कफेलूः श्लेष्मातकः । निपातनादेत्त्वम्
 कर्कन्दधाति कर्कन्धूर्ध्वदरी निपातनान्नुम् । दिधिन्यैर्यं स्यति
 त्यजतीति दिधिषूः पुनर्भूः । केचित्तु अन्दूहम्भूकम्भू इति
 पठन्ति । हम्भु उत्क्लेशे हम्भूः सर्पजातिः । कमेर्वुक् । कम्भूः
 परद्रव्यापहारी । मृगोरुतिः १४ । मरुत् । गरुत्पक्षः । ग्री-
 सुट् च १५ । गिरतेरुतिस्य च सुट् । गर्मुत् सुवर्णन्तृणवि-
 शेषश्च । हृषेरुलच् १६ । “हर्षुलो मृगकामिनोः” । बाज्जल-
 काच्चटतेः । चटुलं शोभनम् । हृष्टरुहियुषिभ्यइतिः १७ ।
 ‘हरित्ककुभि वर्णे च हृणवाजिविशेषयोः’ । सरिन्नदी । रो-
 हित् मृगविशेषस्य स्त्री । युषइति सौतो धातुः । ‘ऋश्यस्य
 रोहित् पुरुषस्य योषित्’ इति भाष्यम् । ताडेरिलुक् च
 १८ । ताडयतीति तडित् । शमेर्लः १९ । बाज्जलकादित्संज्ञा
 एवादेश इट् च न । “शण्डः क्लीवः स्यात् पुंसि गोपतौ । आङ्
 ष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि” । कसेरठः १०० ‘कमठः कच्छपे
 पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकमिति मेदिनिः । बाज्जलकाज्जरठः ।
 रमेर्वृद्धिश्च १०१ ‘रामठं हिङ्गु’ । शमेः खः ८०२ । शङ्गः । कणैष्ठः

१०३ । कण्ड । कलसृपस्य १०४ । तपतेः कलप्रत्ययः । चात्
 तपतेः । तपला लता । 'तपला च फलतिके' । शपेर्बस्य १०५
 शबलः । टपा(२०)दिभ्यश्चित् १०६ । टपलः । पललम् । बाळल-
 काङ्गुणः सरलः । तरलः । कमेर्बुक् । कम्बलः । मुस खण्डने ।
 मुसलम् । लङ्गेर्बुद्धिश्च । लाङ्गलम् । कुटिकशिकौतिभ्यः
 प्रत्ययस्य मुट् । कुङ्गलः । कुडेरपि । कुङ्मलम् । कश्मलम् ।
 बाळलकाङ्गुणः । कोमलम् । मृजेष्टिलोपस्य १०७ । मलम् ।
 चुपेरच्चोपधायाः १०८ । चपलम् । शकिशम्योर्नित् १०९ ।
 शकलम् । शमलम् । छो गुग्गुलस्य ११० । छगलः । प्रज्ञा
 दित्वाच्छागलः । जमन्ताडुः १११ । दण्ड । रण्डा । खण्डः ।
 मण्डः । वण्डम्बिन्नहस्तः । अण्डः । बाळलकात्सत्वाभावः ।
 पण्डः - सङ्घात । तालव्यादिरित्यपरे । शण्डः । गण्डः ।
 प्रण्डः स्त्रीवः । पण्डा बुद्धि । क्वादिभ्यः कित् ११२ । कव-
 र्गादिभ्यो ङः कित् स्यात् । कुण्डङ्काण्डम् । गुड् गुड ।
 घुण भ्रमणे घुण्डोभ्रमरः । स्याचतिमृजेरालज्वालजाली
 यचः ११३ । तिष्ठतेरालच् । स्यालम् स्याली । चतेर्वाल् ।
 चात्वालः मृजेरालीयच् । मार्जालीयो विडालः । पतिचण्डि-
 भ्यामालञ् ११४ । पातालम् । चण्डालः । प्रज्ञा (७२६४०)

(२०) टपु मेचने टपल कुशस्तिशौलो धातु कुशलो दत्त । पल गतौ प-
 ललं मासम् देष्ट देवने देवलो देवाशोपजीवी । मृ गतौ सरल उदा-
 रोऽवक्रश्च । धावञ् जवशुद्धो भवञ् । मेशल शुभ्र सिन्दूरश्च ।
 आकृतिगणत्वात् तरलकेवलकवलतरलानलजम्बलमर्दलकम्बलसुपलसु-
 यलसुसलकोशललाङ्गलकन्दलकदलीकुट्मलकमलकोमलमृदुलकश्मलपि-
 ङ्गलमंजलादयो मासृता ।

दित्वादिणि चाण्डालोऽपीत्येके । तमिविगिविडिगणिकुलि
 कपिपलिपक्षिभ्यः कालन् ११५ । तमालः । विगालः । विडा-
 लः । मृणालम् । कुलालः । कपालम् । पलालम् । पञ्जालाः ।
 पतेरङ्गच् पक्षिणि ११६ । पतङ्गः । तरत्वा (२१) दिभ्यश्च ११७
 तरङ्गः । लवङ्गम् । विडादिभ्यः कित् ११८ । विडङ्गः । मृद-
 ङ्गः । कुरङ्गः । वाङ्मलकादुत्त्वञ्च । मृदजोर्धृङिञ्च ११९ ।
 सारङ्गः । वारङ्गः खङ्गादिमुटिः । गन् गम्यथोः १२० । गङ्गा ।
 अङ्गः पुरोडाशः । ह्यापूग्वङिभ्यः कित् १२१ । ह्यागः । पूगः ।
 खङ्गः । वाङ्मलकात् पिड अनादरे गन् सत्वाभावञ्च ।
 पिङ्गः तरलः । 'पिङ्गैरगद्यत ससंभ्रममेवसेकेति' साधः ।
 भञ्जः किन्तुट् च १२२ । भञ्जो गन् कित् स्यात्तस्य रुट् च ।
 'मृङ्गाः पिङ्गालिघूग्याटाः' । मृणातेर्ह्रस्वञ्च १२३ । मृङ्गम् ।
 गण् शकुनौ १२४ । रुट् चेत्यनुवर्तते । गार्ङ्गः । मुदिगोर्गङ्गी
 १२५ । मुङ्गः । गर्गः । अण्डन् लृट्प्रवृजः १२६ । करण्डः ।
 सरण्डः पक्षी । भरण्डः स्वामी । वरण्डो मुखरोगः । शृङ्गभ-
 सोऽदिः १२७ । शरत् १ 'दण्डद्वयकूलयोः' । भमज्जघनम् ।
 हणातेः पुग् लृट्प्रवृज १२८ । हपत् । त्यजितनिघञि णोडित्
 १२९ । लृट् । तट् । यट् । सर्ज्यादयः (६०४०) । रुट् च
 १३० । एतद् । सर्ज्यैरटिः १३१ । 'सरट् स्यादातमेघयोः' ।
 वेदभाष्ये तु याभिः लृणानुमिति सन्ते सरङ्भ्यो मधुन-
 चिकार्य इति व्याख्यानम् । लङ्हेर्नलोपञ्च १३२ । लघट्
 वायुः । पारेरजिः १३३ । पारक् सुवर्त्तन्-प्रत्ययः कित्

सम्प्रसारणञ्च १३४ । इयंक् । खरादि (१६८ ४०) पाठादव्यय-
त्वम् । भियः घृक् ह्रस्वश्च । १३५ । भिपक् । युष्यसिभ्याम्भदिक्
१३६ । युष सौतो धातुः । युष्मद् । अस्मद् । त्वम् अहम् । अर्त्ति-
स्तुमुञ्जस्त्वृच्चिभुभायावापदियच्चिनीभ्योमन् १३७ । एभ्यश्चतुर्द-
शेभ्यो मन् । अर्म्मश्चक्षूरोगः । सोमः सङ्घातः । सोमः । होमः ।
सर्म्मो गमनम् । धर्म्मः । क्षेमं कुशलम् । क्षोमं प्रज्ञाद्यणि
क्षौमश्च । भाम आदित्यः । यामः । 'वामः शोभनदुष्टयोः' ।
पद्मम् । यक्ष पूजायाम् यक्ष्मो रोगराजः । नेमः । जहातेः
सन्वदालोपश्च १३८ । 'जिह्वः कुटिलमन्दयोः' । अवतेष्टिलो-
पश्च १३९ । मन्प्रत्ययस्यायण्टिलोपः न प्रकृतेः अन्यथा छिदि-
त्येव ब्रूयात् । ज्वरत्वरेति (उ१।८५) ऊठौ (२२) तयोर्दीर्घे कृते
गुणः । चादि (उ२०।६०) पाठादव्ययत्वमित्युज्ज्वलदत्तसन्न तेपामस-
त्त्वार्थत्वात् । वस्तुतस्तु खरादि (१६८ ४०) पाठादव्ययत्वम् । अवती-
ति 'क्षोम्' । ग्रसेरा च १४० । ग्रामः । अविस्विस्विशुपिभ्यः कित्
१४१ । जम्भम् (१३) नगरम् । स्थूमो रश्मिः । सिमः सर्व्वः ।
शुष्ममग्निसमीरयोः । इपियुधीन्विदसिश्वाधूसूभ्यो मक् १४२ ।
'इष्मः कामवसन्तयोः' । ईपीतिपाठे दीर्घादिः । युष्मः शरो
योद्धा च । इष्मः समित् । दस्योयजमानः । श्यामः । धूमः ।
सूमोऽन्तरिक्षम् । बाहुलकादीर्म्मं वणः । युजिरुचितिजां
कुश्च १४३ । सुग्मम् । रुक्मम् । तिग्मम् । इनेर्हि च १४४ ।

(२२) ज्वरत्वरेति सूत्रेण वकारात् पूर्वसाकाररूपोपभावा एक, वकारस्या-
न्यमयोद्धौ मरुर्दीर्घे कृते गुणइति बोध्यम् ।

(२१) बाहुलकादुद्धौ 'उमा दुर्गातयो कृते'त्युज्ज्वलदत्तः ।

हिमम् । भियः पुष्वा १४५ । भीमः भीष्मः । घर्मः १४६ ।
 वृधातोर्म्मगुणश्च निपात्यते । ग्रीष्मः १४७ । असतेर्म्मि-
 पातोऽयम् । प्रथेः प्रिवन् सम्प्रसारणश्च १४८ । पृथिवी ।
 षवगित्येके । “पृथ्वी पृथिवी पृथ्वी” इतिशब्दार्णवः । अशू-
 पुषिलटिकणिखटिविशिष्यः कन् १४९ । अश्वः । पुष-
 स्तेहनादौ “पुष्वः स्यादतुसूर्ययोः” । पुष्वा जालकणिका ।
 लङ्गापचिभेदः फलश्च । कण्ठमापम् । बाङ्गलकादित्वे किण्व-
 मपि । खट्वा । विश्वम् । इण्शीभ्यां वन् १५० । एवो गन्ता
 “ये च एवा मरुतः” । अस्त्वे निपातोऽयम् । “शेषं मिताय
 वरुणाय” । सर्वनिष्ट्वरिष्वलेष्वशिवपदप्रह्वेष्व अस्वतन्त्रे
 १५१ । अकर्तव्येते निपात्यन्ते । सृतमनेन विश्वमिति
 सर्वम् । निपूर्वाद्दृष्टेर्गुणाभावोऽपि । निष्ट्वतेऽनेन निष्ट्वः
 खुरः । रिष्वो हिंस्रः । लष्वो नर्त्तकः । लिष्व इत्यन्ये ।
 ततोपधाया इत्त्वमपि । श्रोतेऽस्मिन् सर्वमिति शिवः शम्भुः ।
 शीङो ह्रस्वत्वम् । पद्मे रथो भूलोकश्च । प्रह्वयते इति प्रह्वः ।
 ह्वेज आकारवकारलोपः । जहातेरालोपो वा । ईषेर्वन् ।
 ईष्वः आचार्यः । इष्वइत्यन्ये । अस्वतन्त्रे किम् सत्ता सारकः ।
 बाङ्गलकाङ्गसतेः । ह्रस्वः । शिवयज्ञजिह्वाग्रीवापुमीवाः १५२ ।
 शिव इत्यन्तोदात्तार्थम् । यान्त्यनेन यङ्गः ह्रस्वो ङगागमश्च ।
 लिहन्त्यनया जिह्वा । लकारस्य जः गुणाभावश्च । गिरन्त्य-
 नया ग्रीवा । ईङागमश्च । आप्नोतीत्याप्पो वायुः । मीवा
 उदरकिमिः । वायुरित्यन्ये । कृद्गृहभ्यो वः १५३ । कर्क्वः
 कामः आखुश्च । गर्क्वः । शर्क्वः । दर्व्वो राजसः । कनिन् युष्ट-

खिद्रोरोगो दरिद्रश्च । खिद्रम् । भिद्रं वज्रम् । मन्द्रः ।
चन्द्रः । पचाद्यचि (७१।७४-) चन्दोऽपि । “क्षिमांशुश्चन्द्रमा-
श्चन्द्रः शशी चन्दोहिमद्युतिः” । दहोऽग्निः । दक्षः स्वर्वेद्यः ।
दध्मः समुद्रः स्वल्पश्च । वसेः सम्प्रसारणे ।

न रपरसृपिसृजिसृशिसृहिसवनादीनाम् । ८

। ३ । ११० ।

रेफपरस्य सकारस्य सृष्यादीनां सवनादीनाञ्च मूर्धन्यो न
स्यात् । पूर्वपदादिति (७५२।७४०) प्राप्तः प्रतिषिध्यतइति वृत्ति-
र्भूयोभिप्राया तेन शासिवसीति (१६४०) प्राप्तोऽपि न । उखो
रश्मिः । उखा गौः । वायो दिवसः । वायं मन्दिरम् ।
शीरोऽजगरः । इखो मूर्खः । सिध्रः साधुः । शुक्नम् ।
मुसेरक् * । मुखम् । बाङ्गलकात् अथु (२) । चकि-
रम्योरुञ्चोपधायाः १४ । चुक्रमल्लद्रव्यम् । रुखोऽरुणः ।
वौ कसेः १५ । विकुसुश्चन्द्रः । अमितम्योर्दीर्घश्च १६ ।
आम्नम् । तान्मम् । निन्तेर्नलोपश्च १७ । निद्रा । अर्देर्दीर्घ-
श्च १८ । आर्द्रम् । शुचेर्दश्च १९ । शूद्रः । डुरीणो लोपश्च २० ।
डुःखेनेयते प्राप्यतइति दूरम् । छतेश्छ, क्रू च २१ । छक्कम् ।
क्रूरः । रोदेर्णिलुक् च २२ । रोदयतीति रुद्रः । बङ्गलमन्य-
तापि संज्ञाच्छन्दोः । णिलुगित्येव । “वान्ति पर्णशुषो वाता-
वान्ति पर्णमुचोऽपरे ‡ । जोरी च २३ । जीरोऽणुः । ज्यस्ते-
त्येके । सुसूधाम्निधम्यः कान् २४ । सूरः । सूरः । धीरः । गृध्रः ।
शुसिषिमीनान्दीर्घश्च २५ । शु सौतः । शूरः । सीरम् । ची-

(२) अस्मिन्नेरपि रश् तेन अस्मिन् रुधिरमित्युज्ज्वलदत्त ।

‡ ततः पर्णरुहोवान्ति ततोदेव प्रवर्षतीति जेयः ।

रम् । मीरः समूहः । वाविन्धेः (३) २६ । वीथम् विमलम् ।
 वृधिवपिभ्यां रन् २७ । वर्षं चर्मा । वप्रः प्राकारः । ऋज्वेन्द्रा-
 ग्रवज्जविप्रकुब्रचुवचरखुरभट्टोग्रभेरभेलशुक्र शुक्लगौरवन्नेरा-
 मालाः २८ । रन्नन्ता जनविंशतिः । निपातनाहुणाभावः ।
 ऋज्वो नायकः । इदि इन्द्रः । अङ्गेर्नलोपः । अग्रम् । “वज्जो-
 ऽस्त्री हीरके पवौ” । डुवप् उपधाया इत्त्वम् । विप्रः । कु-
 स्विचुस्वरोर्नलोपः । कुब्रमरण्यम् । चुव्रं मुखम् । चुर
 विलेखने रेफलोपः । अगुणः । चरः । खुर क्खेदने
 रलोपो गुणाभावश्च । खुरः । भन्देर्नलोपः । भद्रम् । उच
 समवाये चस्य गः । उग्रः । जिमी । भेरी । पत्ते लः । भेलो
 जलतरणद्रव्यम् । शुचेश्चस्य कः । शुक्रः पत्ते लः । शुक्लः ।
 शुङ् वृद्धिः “गौरेऽरुणे सिते पीते” । वन सम्भक्तौ । वनोवि-
 भागी । इणो गुणाभावः । “इरा मद्ये च वारिणि” । मा माने
 माला । समि कसेरुकन् २९ । कस गतौ सम्यक् सन्ति
 पलायन्ते जनाश्चस्मादिति सङ्कसुको दुर्जनः अस्थिरश्च ।
 पचिनशोर्मुकन् कनुमौ च ३० । पचेः कः । पाकुक् सूपकारः ।
 नशेर्नुम् । नंशुकः । भियः क्रुकन् ३१ । भीरुकः । कुन्
 शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि ३२ । रजकः । इच्छुकुट्टकः ।
 चरकः । चष भक्षणे । चषकः । भषकः । शुनकः ।
 रसेरश्च लो वा ३३ । रमको विलासी । लमकः ।
 जहातेर्दे च ३४ । जहकस्त्रागी कालश्च । धमो धम च ३५ ।
 धमकः कर्माकारः । हनो वध च ३६ । वधकः । वज्ज-

समन्यतापि ३७ । कुह विस्त्रापने । कुहकः । कृतकम् ।
 लपेर्द्विचोदीचाम् ३८ । कार्यकः-लपकः । उदकञ्च ३९ (४) ।
 प्रपञ्चार्थम् । त्रिचिह्नयोः किकन् ४० । वृश्चिकः । कपिकः ।
 प्राङ्ङि पणिकपः ४१ । प्रापणिकः पर्यविक्रयी । प्राकपिकः
 परदारोपजीवी । सुपेर्दीर्घश्च ४२ । भूपिक आखुः । स्यमेः
 सम्प्रसारणश्च ४३ । चादीर्घः । सीमिको वृक्षभेदः । क्रिय-
 इकन् ४४ । क्रयिकः क्रेता । आङ्ङि पणिपनिपतिखनिभ्यः ४५ ।
 आपणिकः । आपनिकः इन्द्रनीलः, किरातश्च । आपतिकः
 श्येनो, दैवायत्तश्च । आखनिको भूपिको वराहश्च । श्याख्या-
 हजविभ्य द्वन्च् ४६ । श्येनः । स्येनः । हरिणः । अविनो-
 ऽध्वर्युः । वृजेः क्तिञ्च ४७ । वृजिनम् । अजेरज च ४८ । वीमा-
 वषाधनार्थम् । अजिनम् । वज्रलभन्यतापि ४९ । कठिनम् ।
 नलिनम् । मलिनम् । कुण्डिनम् । द्यतेः । 'यत्पक्षि दिनम्, (५)
 दिवसोऽपि दिनम् । द्रुदक्षिभ्यामिनम् ५० । द्रविणम् । दक्षि-
 णः । दक्षिणा । षर्त्तैः किदिञ्च ५१ । हरिणं गून्वम् । वेपितु-
 छोर्छश्च ५२ । विपिनम् । तुहिनम् । तलिपुलिभ्याश्च ५३ ।
 "तलितं विरले लोके मच्छेऽपि तलिनन्दिपु" । पुलिनम् ।
 गर्वेरत उञ्च ५४ । गौरादित्यात् (२२०२८) ङीप् । गुर्विणी
 गर्भिणी । रुहेश्च ५५ । रोहिण्यः । महेरिनश्च ५६ । चादि-
 ननु मादिनम् । महिनं राज्यम् । क्रियवविप्रच्छिद्यिस्तुद्रुपुञ्जा
 दीर्घोऽसम्प्रसारणश्च ५७ । याक् । प्राट् । श्योः । सुवत्यतो

(४) यस्मिं केदने रज्यस्य कनि सिद्धम् ।

(५) यदिवादिभ्यः परवि परवि दिनं चान्वितं भवति तदेवात्रातिशयोक्त्यः ।

घृतादिकमिति सूः यज्ञोपकरणम् । दूर्ध्निरग्यम् । कटप्रूः
 कामरूपी कीटश्च । “जुराकाशे सरस्वत्याम्निशाच्याञ्जवने
 स्त्रियाश्च” । आग्नेतेर्ह्रस्वश्च ५८ । आपः । अपः । अद्भिः ।
 अद्भ्यः । परौ व्रजेः पञ्च पदान्ते ५९ । व्रजेः क्विदीर्घौ स्तः
 पदान्ते तु पञ्च । परिव्राट् । परिव्राजौ । ऊवः सुवञ्च ६० ।
 जूहः । सुवः कः ६१ । सुवम् । चिक् च ६२ । इकारउच्चार-
 णार्थः । क इत् कुत्वम् । सुक् । “सुवं सुवञ्च संमृड्ढि” । तनो-
 तेरनञ्च वः ६३ । तनीतेश्चिक्प्रत्ययः अनोवशब्दादेशश्च । त्वक् ।
 ग्लानुदिभ्याण्डौः ६४ । ग्लौः । नौः । च्चिरव्ययम् ६५ । डौरि-
 त्येव । ग्लौकरोति । कन्नेजन्त इति (२०४४०) सिद्धे नियमा-
 र्थमिदम् उणादिप्रत्ययान्तश्चप्रन्त एवेति । रातेडौः ६६ । राः ।
 रायौ । रायः । रमेडौः ६७ । “गौर्नादित्ये वलीवर्दे किरणक्र-
 तुभेदयोः । स्त्री तु स्याद्विशि भारत्याम्भूमौ च सुरभावपि ।
 नृस्त्रियोः स्वर्गवज्जाम्बुरश्मिहृग्वाणलोमसु” । वाङ्मलकात्
 द्युतेरपि डोः । “द्यौः स्त्री स्वर्गान्तरिक्षयोः” । असेञ्च डूः ६८ ।
 नूः । चाङ्गमेः । अग्रेगूः । दसेडौसिः ६९ । दोः । दोषौ ।
 पणेरिज्यादेश्च (६) वः ७० । वणिक् । स्वार्थेऽण् । “नैगमो वा-
 णिजो वणिक्” । वशः कित् ७१ । “उशिगग्नौ घृतेऽपि च” । भज
 ऊञ्च ७२ । भूरिक् भूमिः । जसिसहोरुरिङ् ७३ । जसु-
 रिर्वज्रम् । सङ्गरिरादित्यः पृथिवी च । सुसुरष्टजो युच ७४ ।
 सवनञ्चन्द्रमाः । यवनः । रवणः कोकिलः । वरणः । अशः रश्
 च ७५ । अग्नेतेर्युच्स्थात् रशादेशश्च । रशना काञ्ची । जि-

ह्वावाची तु दन्त्यसंकारवान् । उन्तेर्नलोपश्च ७६ । ओदेनः ।
 गमेर्गश्च ७७ । गमेर्युक् स्याद्गद्वादेशः । गगनम् । वज्रसमन्-
 ताधि ७८ । युच् स्यात् । स्यन्दनः । रोचना । रञ्जः कृन् ७९ ।
 रजनम् । भूस्त्रधूस्त्रस्त्रिभ्यश्चन्दसि ८० । भुवनम् । सुवन
 आदित्यः । धुवनो वह्निः । निधुवनम् । सुरतम् । भज्जनमम्ब
 रीपम् । कृष्टृवजिमन्दिनिधाजः क्युः ८१ । किरणः । पु-
 रणः समुद्रः । वृजनमन्तरिक्षम् । मन्दनं स्नोतम् । नि-
 धनम् । ध्वेर्धिष च संज्ञायाम् ८२ । (७) धिषणो गुरुः ।
 धिषणा धीः वर्तमाने पृथङ्दृष्ट्वाहज्जगच्छत्तवत् ८३ । अति-
 प्रत्ययान्ताः । पृष्ट् सेचने गुणाभावः । पृषन्ति । वृहत् ।
 महान् । गमेर्जगादेशः । जगत् । संश्चत्पद्मेहत् ८४ ।
 एते निपात्यन्ते । पृथक्करणं शतवङ्गावनिवृत्त्यर्थम् । सञ्चि-
 नोतेः सुट् इकारलोपः । संश्चत् कुहकः । त्वपच्छत्तम् ।
 विपूर्वाद्धन्तेऽटिलोपः इतए च । “वेहत् गर्भोपधातिनी” ।
 क्न्दस्त्रसानश्च शुज्भ्याम् ८५ । शवसानः पश्याः । जरसानः
 पुरुषः । ऋच्छिष्टधिमन्दिस्त्रिभ्यः कित् ८६ । ऋञ्जसानो
 मेषः । वृधसानः पुरुषः । मन्दसानोऽग्निर्जीवश्च । सहसानो
 यज्ञो मयूरश्च । अर्त्तेर्गूणः शुट् च ८७ । अर्शसानोऽग्निः ।
 सुभ्यानश्च सुवः ८८ । संस्तवानो वाग्मी । युधिबुधिदृशिभ्यः
 कित् ८९ । (८) युधानः । बुधानः । दृशानो लोकपालकः ।

(७) अत्र हनेर्गुरथेत्यधिकं सूत्रं तेन पुरणः शब्द इत्युज्ज्वलदत्तः ।

(८) अत्र बुधियुधिभ्यां सम्बन्धेति सूत्रान्तरं तेन मुमुधानः युयुधान इति
 सिद्धमित्युज्ज्वलदत्तः । ;

ऊर्जः सनो लुक् ऋलोपश्च ६० । जुञ्जराणश्चन्द्रमाः । श्विते-
दश्च ६१ । शिश्विदानः पुण्यकर्मा । तन्तचौ शंसिजदा-
दिभ्यः संज्ञायाञ्चानिटौ ६२ । शंसेः जदादिभ्यश्च क्रमात्तृन्-
तचौ स्तः तौ चानिटौ । शंस्ता स्तोता । शंस्तरो । शंस्तरः ।
जदिः सौतो धातुः शकलीकरणे भक्षणे च । अनुदात्तेत् ।
“हृक्ये चजदानमिति” मन्वात् “उच्चाणं वा वेहतं वा जदन्ते”
इति ब्राह्मणाच्च । “जत्ता स्यात्सारथौ द्वाः स्ये वैश्यायामपि शूद्र-
जे” । वज्जलमन्यतापि ६३ । मन-मन्ता । हन-हन्ता इत्या-
दि । नप्तृनेष्टृवृहोत्पोत्स्वात् जामात्मात्पितृदुहित ६४ ।
न पतन्त्यनेन नप्ता पौत्रो दौहितश्च । नयतेः पुग्गुणश्च । नेष्टा ।
त्विषेरितोऽत्त्वम् । त्वष्टा । होता । पोता ऋत्विग्भेदः ।
आजतेर्ज्जलोपः आता । जायाम्नाति जामाता । मान पू-
जायां नलोपः । माता । पातेराकारस्य इत्त्वम् । पिता । दुहे
स्तृचइट् गुणाभावश्च । दुहिता । सावसेर्ज्जन् ६५ । खसा । यते-
र्वृद्धिश्च ६६ । याता । “भाय्यास्तु स्वात्वर्गस्य यातरः स्युः पर-
स्परम्” । नजि च नन्तेः ६७ । न नन्दति ननान्दा । इह वृद्धि-
र्नानुवर्त्तत इत्येके । “ननन्दा तु खसा पत्युर्ननान्दा नन्दिनी च
सेति” शब्दार्णवः । दिवेर्ज्जः । ६८ । देवा देवरः । “स्वामिनो-
देवदेवरौ” । नयतेर्द्धिश्च ६९ । ना । नरौ । नरः । सव्ये स्थ-
ञ्जन्दसि १०० । अस्वास्वेत्यत्र (७३२४७) स्यास्विन्स्युणामुप-
संख्यानम् । सव्येष्ठा सारथिः । सव्येष्ठरौ । सव्येष्ठरः । अर्त्ति-
सृष्टधर्म्यस्यवितृभ्योऽनिः १०१ । अष्टभ्योऽनिप्रत्ययः स्यात् ।
अरणि रग्नेर्योनिः । सरणिः । धरणिः । धमनिः । अमनि-

र्गतिः । अशनिः । अवनिः । तरणिः । बाहुलकात् रजनिः ।
 आडि शुपेः सनञ्चन्दसि १०२ । आशुशुचिणिरग्निर्वातश्च ।
 कपेरादेश्च चः १०३ । चर्पेणिर्जनः । अदेर्मुट् च १०४ । अश-
 निरग्निः । वृतेश्च १०५ । वर्त्तनिः । गोवर्द्धनस्तु चकारान्मुट्
 वर्त्तनिरित्याह । क्षिपेः क्तिञ्च १०६ । क्षिपणिरायुधम् । अर्चि-
 शुचिञ्जस्रपिष्ठादिहृदिभ्य इतिः १०७ । अर्चिज्वाला । इद-
 न्तोऽप्ययम् । “अग्नेर्वाजन्ते अर्चय” । शोचिर्दीप्तिः । हविः
 सर्पिः । इस्मन् इति (७७४०२०) हस्व । हृदिः पटलम् । हृदिर्व-
 मनव्याधिः । इदन्तोऽपि ‘हृद्यतीसारश्चूलवान्’ । बहेर्नलोपश्च
 १०८ । “वर्हिर्ना कुशशुक्लणोः” । द्युतेरिसिन्नादेश्च जः १०९ ।
 ज्योतिः । वसौ रुचेः सञ्ज्ञायाम् ११० । वसुरोचिर्यज्ञः । भवः
 कित् १११ । भुविः समुद्रः । सहो धश्च ११२ । सधिरनङ्गान् ।
 पिवतेत्यक् ११३ । ‘पाथिश्चक्षुःसमुद्रयोः’ । जनेरुसिः ११४ ।
 जनुर्जननम् । मनेर्धञ्चन्दसि ११५ । मधु । अर्त्तिपृवपियजित-
 निधनितपिभ्यो नित ११६ । अरुः । परुर्ग्रन्थि । वयुः । यजुः ।
 तनुः तनुषी तनूषि । धनुरस्त्रियाम् । “धनुर्वशविशुद्धोऽपि
 निर्गुण कि करिष्यति” । सान्तस्य उदन्तस्य वा रूपम् ।
 “तपुः सूर्याग्निशतुषु” । एतेर्णिञ्च ११७ । आयुः मायुषी ।
 चक्षेः शिञ्च ११८ । चक्ष् । मुहेः क्तिञ्च ११९ । मुञ्जरव्य-
 यम् । बहुलमन्यत्रापि १२० । आचक्ष् । परिचक्ष् । कुगुग्
 वृचतिभ्यः खरच् १२१ । “कर्करो व्याघ्ररक्षसो” । गर्वरोऽ-
 हङ्कारी । शर्वरी रात्री । “वर्वरः प्राकतो जनः” । चत्वरम् ।
 नौ सदे १२२ । ‘निषह्वरस्तु जम्बाल’ । निषह्वरी रात्रिः ।
 इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ।

- हित्वरहत्त्वत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्ट-
 रसंयद्वराः १ । एकादश ध्वरचप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । छिदिर्
 छद् अनयोस्तकारोऽन्तादेशः । छिदेर्गुणाभावश्च । हित्वरोधू-
 र्तः । “हत्त्वरो गृहकुञ्जयोः” । धीवरः कैवर्त्तः । पीवरः स्थूलः ।
 मीवरो हिंसकः । चिनोतेर्दीर्घश्च । चीवरश्चिबुकप्रावरणम् ।
 तीवरो जातिविशेषः । नीवरः परिव्राट् । गाहतेर्ह्रस्वत्वम् ।
 गह्वरम् । कटे वर्षादौ कट्टरं व्यञ्जनम् । यसेर्दकारः ।
 संयद्वरो नृपः । पदेः सम्पद्वर इत्येके । इण्विभ्रजिदोङुष्य-
 विभ्यो नक् २ । “इनः सूय्ये नृपे पत्यौ” । सिनः काणः ।
 जिनोऽर्हन् । दीनः । उणः । ऊनः । फेनसीनौ ३ । एतौ
 निपात्यन्ते । स्तायते फेनः । मीनः । कर्षेर्वर्णे ४ । कृणः ।
 - वन्धेर्वधिवुधी च ५ । ब्रध्नः । बुध्नः । धाट्वस्यज्यतिभ्यो
 नः ६ । “धाना भट्टयवे स्त्रियः” । पर्णम्पतम् । पर्णः किंशुकः ।
 “वन्तो मूल्ये वेतने च” । अजेर्वी । वेनः । अल आदित्यः ।
 वाङ्मलकात् नृणोतेः । ओणः पङ्गुः । लक्षेरट् च ७ । लक्षे-
 चुरादिण्यन्तान्नः स्यात्तस्याडागमश्च । चान्मडित्येके । लक्ष्णं
 लक्ष्मणम् नाम्नि चिद्धे च । पुंसि रामस्वाता । “लक्षणा
 हंसयोषायां सारसस्य च लक्ष्मणा” । वनेरिञ्चोपधायाः ८ ।
 वेन्ना नदी । सिवेष्टेर्यु च ९ । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न गुणः ।
 स्थूनआदित्यः । वाङ्मलकात् केवलो नः । ऊठ अन्तरङ्ग-
 त्वाद्वण् गुणः । स्थोनः । कट्टजृसिद्रुपन्यनिस्त्रपिभ्यो नित्
 १० । कर्णः । वर्णः । “जर्णस्यन्द्रे च वृद्धे” च । सेना ।
 द्रोणः । पन्नो नीचैर्गतिः । अन्नमोदनः । स्वप्नो निद्रा ।

घंठ इञ्च ११ । “धेनः सिन्धुर्नदी धेना” । तृपिशुपिरभिभ्यः
 कित् १२ । तृणा । शुणः सूर्यो यद्विद्य । रगतन्द्रव्यम् ।
 सुओ दीर्घश्च १३ । सूना यधस्यानम् । रमेण च १४ । रम-
 यतीति रत्नम् । रास्तासास्ताम्युणाषीणाः १५ । रास्ता गन्ध-
 द्रव्यम् । सास्ता गोगलुकम्बलः । स्यूणा गृहदाम्नाः । षीणा
 यल्लकी । गादाभ्यामिण्णुश्च १६ । गेणुर्गोयनः । दोणुर्दाता ।
 छत्यशूभ्यां कृत् १७ । छत्स्वम् । अक्षमाधुण्डम् । तिजे
 दीर्घश्च १८ । तीक्ष्णम् । शिपेरञ्चोपधायाः १९ । शृक्षम् ।
 यजिमनिशुन्विदसिजनिभ्यो युच् (१) २० । यज्युरध्वर्युः ।
 “मन्युर्दैन्ये कृतौ क्रुधि” । शुन्धुरग्निः । दस्युस्तस्करः । जन्युः श-
 रीरी । भुजिमड्भ्यां युक्त्युको २१ । भुज्युर्भाजनम् । मृत्युः ।
 सत्तैर्युः २२ । सरयुर्नदी । अयूरिति पाठान्तरम् । सरयूः ।
 पानीविपिभ्यः पः २३ । पाति रघत्यस्मादात्मानमिति पातम् ।
 तद्योगात् पापः । नेपः पुरोहितः । वाङ्मलकाद्गुणाभावे
 नीपो वृक्षविशेषः । वेप्यः पानीयम् । घ्युवः किञ्च २४ ।
 घ्युपो वक्षम् । सुवो दीर्घश्च २५ । सूपः समुच्छ्रायः । सुशू-
 भ्यां निञ्च २६ । चात्कित् । सूपः । वाङ्मलकादुत्त्वम् । शू-
 र्पम् । कुयूभ्याश्च २७ । कुवन्ति मण्डूका अस्मिन् कूपः । युव-
 न्ति बध्नन्त्यस्मिन् पशुमिति यूपो यज्ञलम्भः । खप्यशिल्पशप्य-
 वाप्यरूपपर्यतल्पाः २८ । सप्तैते परत्ययान्ता निपात्यन्ते ।
 खनतेर्नकारस्य प्रत्वम् । “खप्यौ क्रोधवनात्कारौ” । शीलते
 र्छस्वः । शिल्पं कौशलम् । शशुर्हिंसायाम् निपातनात्

प्रवम् । शष्पम्बालटणम् प्रतिभाक्षयश्च । बाधतेः षः । “बाष्पो
 नेत्रजलोष्णणोः” । वाष्पञ्च । रौतेदीर्घः । “रूपं स्वभावे
 सौन्दर्ये” । ष-परं गृहम्बालटणम्ङुपीठञ्च । तल प्रतिष्ठा-
 करणे चुरादिणिचो लुक् । “तलं शय्यादृदारेषु” । स्तनिहृषि-
 पुषिगदिसदिभ्यो णेरितुच् २८ । अयामन्तेति (७६०४०)
 णेरयादेशः । स्तनयितुः । हर्षयितुः । पोषयितुः । गदयितु-
 र्वावदूकः । मदयितुर्मादिरा । कृहनिभ्यां क्तुः ३० । क्तुः
 शिल्पी । हतुर्व्याधिः शस्त्रञ्च । गतेः सन्वञ्च ३१ । जिगतुः ।
 दाभाभ्यान्तुः ३२ । दाहुर्दाता । भानुः । वचेर्गञ्च ३३ ।
 वगुः । धेट इञ्च ३४ । धयति तामिति धेनुः । सुवः कित् २५ ।
 “हनुः पुत्रेऽनुजे रवौ” । जहातेर्द्वेऽन्तलोपञ्च २६ । जह्नुः ।
 स्यो णुः ३७ । “स्याणुः कीले स्थिरे” । अजिह्वरीभ्यो निञ्च
 ३८ । अजेर्वी । वेणुः । वर्णुर्नददेशभेदयोः । “रेणुर्द्वयोः
 स्त्रियान्धूलिः” । विषेः किञ्च ३९ । विष्णुः । कदाधारार्चि-
 कलिभ्यः कः ४० । बाहुलकान्न कस्येत्संज्ञा । “कर्को धवल-
 घोटकः” । दाको दाता । धाकोऽनङ्गानाधारश्च । राका पौ-
 र्णमासी । अर्कः । “कल्कः पापाशये पापे दम्भे विट्किट्ट-
 योरपि” । सृष्टभूशुषिमुषिभ्यः कक् ४१ । ‘सृक् उत्पलवा-
 तयोः’ । “वृकः श्लाघकाकयोः” । भूकञ्चिद्रम् । शुष्कः ।
 मुष्कोऽण्डम् । शुक्वल्कोल्काः ४२ । शुभेरन्त्यलोपः । शुक्ः ।
 “वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्” । उष दाहे षस्य लः । उल्का ।
 इण्भीकापाशत्यतिमर्चिभ्यः कन् ४३ । “एके मुख्यान्व-
 केवलाः” । “भेको मण्डूकमेघयोरिति विश्वमेदिन्यौ । काकः” ।

पाकः गिशुः । गल्कः गकलम् । अत्कः पयिकः गरीरायय-
 वश्च । मर्कः गरीरवायुः । नौ ४ः ४४ । जहातेः कन् स्यान्नौ ।
 निहाका गोंधिका । नौ सदेर्द्धिश्च ४५ । ‘निष्कोऽस्त्री हेमि
 तत्पले’ । स्यमेरीट् च ४६ । स्यमीकोनाल्मीकः वृक्षभेदश्च ।
 इट् छस् इति केचित् । स्यमिकः । अजियुधुनीभ्यो दीर्घश्च ४७
 ‘धीकः स्याद्वातप्रचिणोः’ । यूका(२) । धूको वायुः । नीको
 वृक्षविशेषः । त्रियो रश्च लो वा ४८ । ‘ध्रीका ह्रीका तपा
 मता’ । शकेरुनोन्तोन्त्युनयः ४९ । उन उन्त उन्ति उनि एते
 चत्वारः स्युः । शकुनः । शकुन्ताः । शकुन्तिः । शकुनिः ।
 भुषोभित् ५० । भवन्तिर्वर्त्तमानकालः । वाङ्मलकाद्वेश्च ।
 शवन्तिः । वदेर्वदन्तिः ‘किंवदन्ती जनश्रुतिः’ । कन्युच्
 क्षिपेच्च ५१ । चाङ्गवः । क्षिपण्यवसन्तः इत्युज्ज्वलदत्तः ।
 ‘भुवन्युः स्वामिस्त्वय्ययोः । अनुङ् नदेश्च ५२ । चात् क्षिपेः ।
 नदनुन्मेषः । क्षिपण्यव्यातः । कृग्दारिभ्य उनन् ५३ ‘कर-
 णो वृक्षभेदः स्यात् करुणा च लपा मता’ । वरुणः । दारुणम्
 त्त्रो रश्च लो वा ५४ । ‘तरुणस्तलुनो युवा । क्षुधिपिशिमिचिभ्यः
 कित् ५५ । क्षुधुनो स्त्रेच्छजातिः । पिशुनः । मिथुनम् । फले
 गुक् च ५६ । फल्गुनः पार्थः । प्रज्ञाद्यण् (०२६४०) फाल्गुनः ।
 अशेर्लेशश्च ५७ । लशुनम् । अर्जेर्गिलुक् च ५८ । अर्जुनः ।
 तृणाख्यायाश्चित् ५९ । वित्त्वादन्तोदात्तः । अर्जुनं तृणम् ।
 अर्जेश्च ६० । अरुणः । अजियमिश्रीङ्भ्यश्च ६१ । ‘वयुनन्दे-
 वमन्दिरम्’ । यमुना । शयुनोऽजगरः । वृ तृवदिह्निकमि-

कृषिभ्यः संः ६२ । वर्षम् “तर्षः श्वससुद्रयोः” । वत्सः । वत्सं
 वत्तः । हंसः । “कंसोऽस्त्री पानभाजनम्” । कच्चन्नचतम् ।
 शुषेरञ्चोपधायाः ६३ । वृत्तः । मनेर्दीर्घश्च ६४ । मांसम् ।
 अशेर्देवने ६५ । अक्षः । स्त्रुवश्चिकत्यृषिभ्यः कित् ६६ । स्नुषा ।
 वृत्तः । कत्समुदकम् । वृत्तन्नचतम् । वृषेर्जातौ ६७ । “वृद्धो
 ऽद्विभेदे भल्लूके” इति च । उन्दिगुथिकृषिभ्यश्च ६८ । “उत्सः
 प्रस्रवणम्” । गुत्सः स्तवकः । कुचो जठरम् । गृध्रिपण्योर्दे-
 कौ च ६९ । गृत्सः कामदेवः । पक्षः । अशेः सरन् । ७०
 अक्षरम् । वसेश्च ७१ । वत्सरः । सम्पूर्वाञ्चित् ७२ । संव-
 त्सरः । कृधूमदिभ्यः कित् ७३ । बाज्जलकान्न षत्वम् ।
 “क्षसरः स्यात्तिलौदनम्” । धूसरः । मत्सरः । “मत्सरा मक्षिका
 ज्ञेया भम्भराली ‡ च सा मता” । पतेः रञ्च लः ७४ । पत्सलः
 पय्याः । तन्यृषिभ्यां क्सरन् ७५ । ‘तसरः सूतवेष्टने’ ।
 वृत्तरः वृत्तिक् । पीयूष्कणिभ्याङ्कालन् ह्रस्वः सम्प्रसार-
 णञ्च ७६ । पीयुः सौतः । पियालो वृत्तभेदः । कुणालो
 देशभेदः । कटिकृषिभ्याङ्काकुः ७७ । कटाकुः पक्षी । कुषा-
 कुरग्निः सूर्यश्च । सत्तेर्दुक् च ७८ । ‘सृदाकुर्वीतसरितोः’ ।
 वृतेर्वृद्धिश्च ७९ । वार्त्ताकुः । बाज्जलकादुकारस्य अत्त्वम् ।
 वार्त्ताकम् । पदेर्निःत्सम्प्रसारणमल्लोपञ्च ८० । “सृदाकुर्वृ-
 त्तिके व्याघ्रे चित्रके च सरीसृपे” । स्युवचिभ्योऽन्युजागृज-
 क्रुचः ८१ । अन्यच् आगूच् अक्रुच् एते क्रमात्स्युः । सरण्यु-
 र्मोघवातयोः” । यवागूः । “वचक्रुर्विप्रवाग्निनोः” । आनकः

शीङ्भियः ८२ । शयानकोऽजगरः । भयानकः । आण-
 कोलूधशिन्धिधूजभ्यः ८३ । लवाणकन्दातेम् । धवाणको
 वातः । शिन्धाणाकः श्लेष्मा । प्रपोदरादित्वात् पक्षे कलोपः ।
 “शिन्धायां नासिकामले” । धाणको दीनारभागः । उल्मुक-
 दर्बिहोमिनः ८४ । उप दाहे । पस्य लः मुकप्रत्ययश्च । “उ-
 ल्मुक ज्वलदङ्गारम्” । दृणातेर्विः । दर्बिः । जुहोतेर्मिनिः ।
 होमी । ह्रियः कुक् रश्च लो वा ८५ । होकुः ह्लोकुर्ल-
 ज्जावान् । हसिन्मृगिण् वाऽमिदमिलूप्रधुर्विभ्यस्तन् ८६ । दश-
 भ्यस्तन् स्यात् । तितुत्वेति (३१७-८८०) नेट् । हस्तः । मर्त्तः ।
 गत्तः । एतः कर्वरः । वातः । अन्तः । दन्तः । “लोतः स्याद-
 शुचिह्वयोः” । “पोतो बालवहितयोः” । धूर्त्तः बाहुलकात्तुसे-
 र्दीर्घत्वम् । तूस्तम्यापन्तूलिर्जटा च । नञराप इट् च ८७ ।
 नापितः । तनिमृङ्भ्याङ्गिञ्च ८८ । ततम् । मृतम् । अञ्चिष्टमि-
 भ्यः क्तः ८९ । अक्तम् । एतम् । सितम् । इतनिभ्यान्दीर्घश्च
 ९० । दूतः । तातः । जेर्मूट् चोदात्तः ९१ । जीमूतः । लोटप-
 लितौ ९२ । लुनातेः क्तस्य सुट् धातोर्गुणः । लोटम्
 पलितम् । ह्रस्वाभ्यामितन् ९३ । हरितश्चैतौ वर्णभेदौ । रुहे
 रश्च लो वा ९४ । ‘रोहितो मृगमत्सयोः’ । लोहितं रक्तम् ।
 पिशेः किञ्च ९५ । पिशितस्मांसम् । अदक्षिस्फृङ्गिट्ङिभ्य
 आथ्यः ९६ । अवाथ्यो यज्ञपशुः । दक्षाथ्यो गरुडो गृधश्च ।
 स्पृहयाथ्यः । गृहयाथ्यो गृहस्वामी । दिधिषाय्यः ९७ । दधाते
 र्द्वित्वमित्त्वं युक् च । ‘मित्त्व इव यो दिधिषाय्यः’ । वृज एण्यः
 ९८ । वरेण्यः । स्तुवः क्सेय्यञ्छन्दसि ९९ । “स्तुपेय्यम्पुर्वचसम्”

राजेरन्यः १०० । राजन्यो वह्निः । शूरन्योश्च १०१ । शरण्यम् ।
 रमण्यम् । अर्त्तेर्निञ्च १०२ । अरण्यम् । पर्जन्यः १०३ । पृषु-
 सेचने पस्य जः । “पर्जन्यः शक्रसेधयोः” । वदेरान्यः १०४ ।
 “वदान्यस्यागिवाग्मिनोः” । अभिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽतच्
 १०५ । अमतम्भाजनम् । नक्षत्रम् । यजतः । वधतमायुधम् ।
 पतत्रन्तनूरुहम् । गङ्गेरादेश्च कः १०६ । कडत्वं डलयो-
 रेकत्वस्मरणात् कलतम् । वृजश्चित् १०७ । वरत्रा चर्ममयी
 रज्जुः । सुविदेः कवन् १०८ । “सुविदत्वं कुटुम्बकम्” । कृतेर्नु-
 म् च १०९ । कृन्तत्वं लाङ्गलम् । भृमृदृशियजिपर्विपच्यमित-
 भिनमिहर्त्येभ्योऽतच् ११० । दशभ्योऽतच् स्यात् । भरतः ।
 मरतो मृत्युः । “दर्शतः सोमसूर्ययोः” । यजतच्छत्विक् ।
 पर्वतः । पचतोऽग्निः । अमतो रोगः । तमतस्तृष्णापरः ।
 नमतः प्रह्वः । हर्त्यतोऽश्वः । पृषिरञ्जिभ्यां कित् १११ । पृष-
 तो ऋगो विन्दुश्च । रजतम् । खलतिः ११२ । खलतेः सलोपः
 अतच्प्रत्ययान्तस्य इत्त्वञ्च । खलतिर्निष्केशशिराः । शीङ्श-
 पिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽयः ११३ । सप्तभ्योऽयः स्यात् ।
 शयथोऽजगरः । शपथः । रवथः कोकिलः । गमथः पथिकः
 पथ्याश्च । वञ्चथो धूर्तः । “वन्दीतिपाठे वन्दते वन्द्यते वा
 घन्दथः स्तोता स्तुत्यश्च । जीवथ आयुष्मान् । प्राणथो बल-
 वान् । वाङ्मलकाच्छमिदमिभ्याम् । “शमथस्तु शमः शान्ति-
 र्दान्तिस्तु दमथो दमः” । भृजश्चित् ११४ । भरथो लोक-
 पालः । रुदिविदिभ्यां डित् ११५ । रोदितीति रुदथः शिशुः ।
 वेत्तीति विदथः । उपसर्गे वसेः ११६ । आवसथो गृहम् ।

संवसथो ग्रामः । अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनमितपिप-
 तिपनिपणिमहिभ्योऽसच् ११७ । तयोदशभ्योऽसच् स्यात् ।
 अततीत्यतसः वायुरात्मा च । अवतीत्यवसो राजा भानुश्च ।
 चमत्यस्मिन् चमसः सोमपानपात्रम् । ताम्यत्यस्मिन् तम-
 सोऽन्धकारः । नमसोऽनुकूलः । “रभसो वेगहर्षयोः” ।
 लभसो धनं याचकश्च । नभति नभ्यति वा नभमत्राकाशः ।
 तपसः पत्नी चन्द्रश्च । पतसः पत्नी । “पनसः कण्टकिफलः” ।
 पणसः पण्यद्रव्यम् । महसं ज्ञानम् । वेजस्तुट् च ११८ ।
 वाङ्मलकादात्त्वाभावः । वेतसः । वह्नियुभ्यां णित् ११९ ।
 वाहसोऽजगरः । यावसस्तृणसङ्घातः । वयश्च १२० । वय-
 गतौ वायसः काकः । दिवः कित् १२१ । दिवसम् दिव-
 सश्च । कृशुशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् १२२ । करभः । शरभः ।
 शलभः । कलभः । गर्भः । ऋषिहृषिभ्यां कित् १२३ ।
 ऋषभः । हृषभः । रुदेर्निर्लुप् च १२४ । रुप हिंस यासु
 अस्मादभच् निक्लित्स्यात् रुपादेशश्च । “लुपभो मतदन्तिनि” ।
 रासिवल्लिभ्याश्च १२५ । रासभः । वल्लभः । जविशिभ्या-
 ष्कच् १२६ । जरन्तो महिपः । वैशन्तः पल्लवम् । रुहिन-
 न्दिजीविप्राणिभ्यः पिदाशिपि १२७ । रोहन्तो वृक्षभेदः ।
 नन्दन्तः पुत्रः । जीवन्त औपधम् । प्राणन्तो वायुः । पिच्चात्
 ङीप् । रोहन्ती । तृभूवह्निसिमासिमाभिगडिमण्डिजि-
 नन्दिभ्यश्च १२८ । दशभ्यो भच् स्यात् स च पित् । तरन्तः स-
 मुद्रः । तरन्ती नौका । भवन्तः कालः । वहन्तो वायुः ।
 यमन्त ऋतुः । भासन्तः सूर्यः । साधन्तो भिक्षुः । गडिर्घ-

टादित्वान्निच्च ह्रस्वः । अयामन्तेति (उ६०) णेरयः । गडयन्तो
जलदः । मण्डयन्तो भूषणम् । जयन्तः शक्रपुत्रः । नन्द-
यन्तो नन्दकः । हन्तेर्मुट् हि च १२६ । हेमन्तः । भन्देर्न-
लोपश्च १३० । भदन्तः प्रव्रजितः । ऋच्छेररः १३१ । ऋच्छ-
रावेश्या । वाङ्मलकाज्जर्जरभर्जरादयः । अर्त्तिकमिश्रमि-
चमिदेविवासिष्यञ्चित् १३२ । षड्भ्योऽरश्चित् स्यात् । अर-
रङ्गपाठम् । कमरः कामुकः । भ्रमरः । चमरः । देवरः ।
वासरः । कुवः करन् १३३ । कुररः पक्षिभेदः । अङ्गिमदिम-
न्तिभ्यः आरन् १३४ । अङ्गारम् । मदारो वराहः । “मन्दारः
पारिजातकः” । गडैः कड च १३५ । कङ्गारः । शङ्गारभङ्गारौ ।
१३६ । शृङ्गज्भ्यामारन्नुम् गुक् ह्रस्वश्च । शङ्गारो रसः । “भङ्गा-
रः कनकालुका” । कञ्जिभ्यजिभ्याञ्चित् १३७ । कञ्जिः सौतः ।
कञ्जारो मयूरः । मारजारः । कसेः क्रिदुञ्चोपधायाः १३८ ।
चिदित्यनुट्त्तेरारन्नन्तोदात्तः । कुमारः । तुषारादयश्च १३९ ।
तुषारः । कासारः । सहार आन्त्रभेदः । दीङो नुट् च १४० ।
दीनारः सुवर्णाभरणम् । सत्तेरपः षुक् च १४१ । सर्षपः ।
उषिकुटिर्दलिकचिखिजिभ्यः कपन् १४२ । “उषपो वह्निस्त्वय्य-
योः” । कुटपो आनभारण्डम् । दलपः प्रहरणम् । कचपं शाक-
पत्रम् । खजपं द्रुतम् । कणैः सम्प्रसारणञ्च १४३ । कुणपम् ।
कपश्चाक्रवर्ष्णस्य १४४ । खुरे भेदः । विटपपिष्टपविशिपोल-
पाः १४५ । चत्वारोऽमी कपन्प्रत्ययान्ताः । विट शब्दे विट-
पः । विशतेरादेः पः प्रत्ययस्य तुट् पत्वम् । पिष्टपं भुवनम् ।
विशतेः प्रत्ययादेरित्त्वम् । विशिपं मन्दिरम् । वलतेः सम्प्र-

सारणम् । “उत्तपं कोमलं तृणम्” । वृत्तेस्तिकन् १४६ ।
 वर्त्तिका । कृतिभिदिलतिभ्यः कित् १४७ । कृत्तिका । भि-
 त्तिका भित्तिः । लत्तिका मोघा । इष्यशिभ्यान्तकन् १४८ ।
 इष्टका । अष्टका । इणसप्तशतशसुनौ १४९ । एतशो त्रा-
 क्षणः । स एव एतशाः । वोपतिभ्यान्तनन् १५० । वी गत्या-
 दौ । वेतनम् । पत्तनम् । हदलिभ्याम्भः १५१ । दर्भः ।
 “द्वभः स्यादृषिचक्रयोः” । अर्त्तिगृभ्याम्भन् १५२ । अर्भः ।
 गर्भः । इणः कित् १५३ । इभः । असिसञ्चिभ्यां कथिन् १५४ ।
 अस्थि । सकथि । सुषिकुपिशुपिभ्यः क्सिः १५५ । ङुच्चि-
 र्वह्निः । कुच्चिः । शुचिर्वातः । अशोर्नित् १५६ । अन्नि ।
 इषेः क्सुः १५७ । इक्षुः । अवितस्तृतन्त्रिभ्य ईः १५८ । अवी-
 र्नारी रजस्वला । तरीनैः । स्तरीर्धूमः । तन्त्रीर्वीणादे-
 र्गुणः । यापोः किद् द्वे च १५९ । ययोरश्वः । “यपीः
 स्यात्सोमस्त्वर्थयोः” । लघोर्मुद् च १६० । लण्मीः ।

इत्युणादिषु तृतीयः पादः ।

वातप्रमी १ । वातशब्दे उपपदे माधातोरीप्रत्ययः
 स च कित् । वातप्रमीः । अयं स्त्रीपुंसयोः । ऋतन्यञ्चि-
 धन्यञ्चरपिमद्यत्यङ्गिकुयुङ्गिभ्यः कलिज्यतुजलिजिहुनिष्ठ-
 जिसम्स्यनिधिनुल्यसासानुकः २ । द्वादशभ्यः क्रमात्सुरः ।
 अर्त्तेः कलिष् यण् । “बहुसुष्टिः करो रत्तिः सोऽरतिः
 प्रस्ताहुन्ति” । तनोतेर्यत्तुष् । तन्यतुर्वायुः रातिश्च । अ-

ञ्जेरलिच् । अञ्जलिः । वनेरिष्टुच् । वनिष्टुः (१) स्यविरः ।
 अञ्जेरिष्ठच् । अञ्जिष्ठो भानुः । अर्पयतेरिसन् । अर्पि-
 सोऽग्रमांसम् । मदेः स्यन् । मत्स्यः । अतेरिथिन् । अतिथिः ।
 अङ्गेरुलिः । अङ्गुलिः । कौतेरसः । कवसः । अचइ-
 त्येके । कञ्चम् ।] धौतेरासः । यवासोदुरालभा । [लशे-
 रानुक् । लशानुः । अः करन् ३ । उत्तरसूत्रे किङ्गहणा-
 दिह ककारस्य नेत्त्वम् । शर्करा । पुषः कित् ४ । पुष्करम् ।
 कलच्च ५ । पुष्कलम् । गमेरिनिः ६ । गमिष्यतीति (२)
 गमी । आङि णित् ७ । आगामी । भुवञ्च ८ । भावी ।
 प्रे स्यः ९ । प्रस्थायी । परमे कित् १० । परमेष्ठी । मय्यः
 ११ । मय्यतेरिनिः कित्स्यात् । कित्त्वान्नकारलोपः ।
 मय्याः । मय्यानौ । मय्यानः । पतस्य च १२ । पय्याः ।
 पय्यानौ । खजेराकः १३ । खजाकः पक्षी । वलाकाद-
 यञ्च १४ । वलाका । शलाका । पताका (३) । पिनाका-
 दयञ्च १५ । पातेरित्त्वं नुम् च । “क्लोवपुंसोः पिनाकः स्यात्
 शूलशङ्करधन्वनौः” । तड् आघाते । तडाकः (४) । कषिदूषि-
 भ्यामीकन् १६ । कषीका पक्षिजातिः । “दूषीका नेत्रयोर्म्य-

(१) वनेरिष्णुच् वनिष्णुरपानमित्युज्ज्वलदत्तोये पाठः ।

(२) भविष्यति गम्यादय (उ४३१४०) इत्युक्तेराह गमिष्यतीति ।

(३) एवं मनाका हस्तीनी प्रवाका वात्या पटाका पक्षी इत्यादि ।

(४) एवं भदाकः कल्याणं श्यैडः रुगागमे श्यामाकः मज्जपूर्वभातेः
 नभाकं नभः । पिय संचूर्णने पकारस्य णत्वे युगागमे पिण्याकस्ति
 लकल्कः । सुवतेर्गुवाकइत्यादि ।

लम्" । अनिहृषिभ्यां किञ्च १७ । अनीकम् । हृषीकम् । चङ्-
 णः कङ्कणच् १८ । कण शब्दे अस्माद्यङ्लुगन्तादीकन् धातोः
 कङ्कणादेशश्च । "घण्टिकाया कङ्कणीका सैव प्रतिसरापि च" ।
 शृपृष्ठजां द्वेकृ चाभ्यासस्य १९ । शर्शरीको हिस्रः । पर्प-
 रीको दिवाकरः । बर्वरीकः कुटिलकेशः । फर्फरीकादयश्च ।
 २० । स्फुर स्फुरणे । अस्मादीकन् धातोः फर्फरादेशः ।
 फर्फरीकङ्किसलयम् । दर्दरीकं वादितम् । कर्करीकं
 शरीरम् । तित्तिङीको वृचभेदः । चरेनुम् च । चञ्चरीको
 चमरः । मर्मरीको हीनजनः । कर्करीका मलन्तिका ।
 पुणतेः- पुण्डरीकं वादितम् । पुण्डरीकोऽथान्नोऽग्निर्दिग्ग-
 जश्च । ईपेः किङ्खलश्च २१ । इपीका श्लाका । ऋजेश्च २२ ।
 ऋजीकउपहतः । सत्तेनम् च २३ । सृणीका लाला । मृडः
 कीकन्कङ्कणौ २४ । मृडोको मृडः । मृडङ्कणः शिशुः ।
 अलीकादयश्च २५ । कीकनन्ता निपात्यन्ते । अल भूषणादौ
 अलीकं मिथ्या । विप्रर्वात् अलीकं विप्रियहृदश्च । "वलीक-
 म्पटलप्रान्ते" इत्यादि(५) । कृष्यामीपन् २६ । करीपोऽस्त्री
 शुष्कगोमये । तरीपस्तरीता । शृपृष्ठ्यां किञ्च २७ । शि-
 रीपः । पुरीपम् । अर्जेर्ज च २८ । "ऋजीपं पिष्टपचनम्" ।
 अम्बरीपः २९ । गयन्निपात्यते । अवि शब्दे "अम्बरीपः
 पुमान् आद्रुम्" । अमरस्तु "क्लीवेऽम्बरीपं आद्रो ना" । व्यृ-
 षुकटिपटिशौटिभ्य ईरन् ३० । करीरो वंशाङ्करः । शरी-
 रम् । परीरम्फलम् । कटीरः कन्टरो जघनप्रदेशश्च । पटी-

रञ्चन्दनः कण्टकः कामञ्च । “शौटीरस्यागिवीरयो” । ब्रा-
ह्मणादित्वात् ष्यञ् । शौटीर्यम् । वशः कित् ३१ । उशी-
रम् । कशेर्मुट् च ३२ । कश्मीरो देशः । जज्जउच्च ३३ ।
कुरीरं मैथुनम् । घशेः किञ्च ३४ । जीरम् । गभीरगम्भीरौ
३५ । गसेर्भः पच्चे लुम् च । विपाविहा २६ । स्यतेर्जहातेश्च
विपूर्वाभ्यामप्रत्ययः । विपा बुद्धिः । विहा स्वर्गः । अव्यये
द्रुमे । पच एलिम च ३७ । “पचेलिमो वह्निरव्योः” । शीडो
धुकुलग्वलज्जवालनः ३८ । चत्वारः प्रत्ययाः स्युः । शीधु
मद्यम् । शीलं स्वभावः । शैवलः शेवालम् । बाङ्गलकात् वस्य
पोऽपि । “शेवालः शैवलो न स्तो शेपालो जलनीलिका” ।
मृकणिभ्यामूकणौ ३९ । मरूको मृगः । काणूकः काकः ।
वलेरूकः ४० । वलूकः पक्षी उत्पलमूलञ्च । उलूकादयश्च
४१ । वले सम्प्रसारणमूकञ्च । “उलूकाविन्द्रपेचकौ” । वाद-
दूको वक्ता । भलूकः । शलेर्वुकु च । शम्बूको जल-
शुक्तिः (६) । शलिमण्डिभ्यामूकण् ४२ । शालूकं मूलविशेषः ।
मण्डूकः । नियो मिः ४३ । नेमिः । अर्त्तेरूच्च ४४ । ऊर्भिः
भुवः कित् ४५ । भूमिः । अन्नोते; रश् च ४६ । रश्मिः किर-
णो रज्जुश्च । दल्मिः ४७ । दल विशरणे दल्मिरिन्द्रायुधम् ।
वी ज्या-ज्वरिभ्यो निः ४८ । बाङ्गलकाणत्वम् । “वेणिः स्यात्
केशविन्यासः प्रवेणी च स्त्रियासुमे” । ज्यानिः । जूर्णिः । (७)

(६) एव भलतेर्बृहौ भालूका महेर्हस्य धत्वे मधूको वृक्षभेदः । एवं
वम्बूकजम्बूकवास्तूकैलूकादयोऽत्र द्रष्टव्या इत्युज्ज्वलदत्तः ।

(७) बाङ्गलकात् चौणिः केशिरित्यादीत्युज्ज्वलदत्तः ।

सृष्टिभ्या कित् ४६ । सृष्टिरङ्गुशः । 'दृष्टिः क्षत्रियसेषयोः' ।
 अङ्गेर्ललोपश्च ५० । अग्निः । वह्निश्चिषुयद्रुग्नाहात्वरिभ्यो
 नित् ५१ । वह्निः । अग्निः । ओग्निः । योनिः । द्रोणिः ।
 ग्लानिः । हानिः । दूर्णिः । बाङ्गलकात् स्नानिः (८) । दृष्टि-
 दृष्टिपाष्णिचूर्णिभूर्णि ५२ । एते पञ्च निपात्यन्ते । दृष्टिः
 किरणः । स्थगते सलोपः । दृष्टिरल्पशरीरः । दृष्टेर्वृद्धिश्च ।
 पाष्णिः पादतलम् । चरेरुपधायाङ्गत्वम् । चूर्णिः कपर्दक-
 शतम् । विभर्त्तेरुत्त्वम् । भूर्णिहेरणो । दृष्ट्या विन् ५३ ।
 वर्भिर्घस्मरः । दर्विः । जृष्टृमृजाम्दभ्यः क्षिन् ५४ । जीर्विः
 पशुः । शीर्विर्हिंस्रः । सोविरध्वयः । जाम्दविर्नृपः । दिवो-
 द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य ५५ । 'दीदिविः स्वर्गमोक्षयोः' । ऋविष्ट-
 ध्विच्छविस्थविकिकीदिवि ५६ । ऋविसान्तुवायद्रव्यम् । दृ-
 ध्विर्वराहः । छास्योर्ध्वस्त्वश्च हविर्दीप्तिः । स्थविसान्तु-
 धायः । दीव्यतेः किकीपूर्व्यात् किकीदिविचापः । बाङ्गल-
 कात् ह्रस्वदीर्घयोर्यनिमयः "चापेण किकिदीविना" । प्राते-
 र्ङिति ५७ । प्रतिः । शकेर्षत् ५८ । गङ्गत् । यमेरतिः
 ५९ । यमतिः कालः । वह्निवस्यर्त्तिभ्यश्चित् ६० । वहतिः ।
 पवनः । "वसतिर्गृह्यामिन्यो" । अरतिः क्रोधः । अक्षेः को
 वा ६१ । अङ्गति । अक्षतिर्वातः । इन्तेरंह च ६२ ।
 इन्तेरतिः स्यादहादेशश्च धातोः । हन्ति दुरितमनया अह-
 तिद्रीनम् । "मादेगनन्तिर्वपणमपवर्जनमंहतिः" । रमेर्नि
 त् ६३ । 'रमति फालकामयो' । सृङ्गः क्रिः ६४ । सूरिः ।

अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिष् ६५ । अद्रिः । शद्रिः शर्करा ।
भूरि प्रचुरम् । शुम्भिर्ब्रह्मा । वङ्क्रयादयश्च ६६ । क्रिन्नन्ता
निपात्यन्ते । वङ्क्रिर्वाद्यभेदो गृहदाकृ पाश्चात्स्थि च । वप्रिः
क्षेत्रम् । अंहिरङ्प्रिश्च चरणः । तदिः सौतो धातुः । तन्द्रि-
मूर्धः वाङ्मलकाङ्गुणः । भेरिः । राशदिभ्यां तिप् ६७ ।
रातिः । शक्तिः कुञ्जरः । अदेस्त्रिनिश्च ५८ । चात्तिप् ।
अत्ती । अत्तिणौ । अत्तिणः । अतिः । अती । अतयः ।
पतेरतिन् ६९ । पततिः पत्नी । मृकणिभ्यामीचिः ७० ।
मरीचिः । कणीचिः पल्लवी निनादश्च । श्वयतेश्चित् ७१ ।
श्वयीचिर्व्याधिः । वेजो डिञ्च ७२ । वीचिस्तरङ्गः । नञ्-
समासे अवीचिर्नरकभेदः । ऋहनिभ्यामूषन् ७३ । अरूषः
सूर्यः । हनुपो राक्षसः । पुरः कुषन् ७४ । पुर अग्रगमने
पुरुषः । अन्येषामपीति (४१२४० वा) दीर्घः । पूरुषः । पूनद्विकलिभ्य
उषच् ७५ । परुषम् । नङ्गपः । कलुषम् । पीयेरूषन्
७६ । पीय इति सौतो धातुः । पीयूषम् । वाङ्मलकाङ्गुणे
“पेयूषोऽभिनवम्पयः” । मसृजेर्नुस् च ७७ । मञ्जूषा । गङ्गेश्च
७८ । गङ्गूषः । गङ्गूषा । अर्त्तैररुः ७९ । अररुः शत्रुः ।
अररु । अररवः । कुटः किञ्च ८० । कुटरुर्ब्रह्मगृहम् ।
किञ्च प्रयोजनञ्चिन्त्यम् । शकादिभ्योऽटन् ८१ । शकटोऽ-
स्त्रियाम् । ककिर्गत्यर्थः । कङ्कटः सन्नाहः । देवटः शिल्पी ।
करट इत्यादि (९) ककदिकडिकटिभ्योऽस्वच् ८२ । करस्व

(९) सरटः ककलासः वरटः कीटभेदः कपटो माया कर्कटमर्कटपर्पटाः
प्रसिद्धार्थाः कक्खटं कठिनं चपेटचपटौ तवे, मयटः प्रसाद इत्यादि ।

व्यामिश्रम् । कदिकडी सौतौ । कदस्वो वृत्तभेदः ।
 कडस्वोऽग्रमाग । कटस्वो वादित्वम् । कदेर्णित्पक्षिणि ८३ ।
 “कादस्वः कलहस ” । कलिकटौारमः ८४ । कलमः । कर्दमः ।
 कुणिपुल्योः किन्दच् ८५ । कुण शब्दोपकरणयोः । कुणिन्दः
 शब्द । पुलिन्दो जातिविशेषः । कुपेर्वा वश ८६ । कुपिन्द-
 कुबिन्दौ तन्तुवाये । नौ पञ्जोर्घधिन् ८७ । निपङ्गथिरालि-
 ङ्गकः । उद्यत्तेशित् ८८ । उदरथि समुद्र । सत्तेशिञ्च
 ८९ । सारथिः । खर्जिपिष्ठादिभ्य ऊरोलवौ ९० । खर्जूर ।
 कर्पूरः । वल्लर शुष्कमासम् (१०) । पिञ्जूल कुशवर्त्तिः । लङ्गे
 वृद्धिश्च । लाङ्गलम् । कुसूल (११) । कुयच्चद् दीर्घश्च ९१ ।
 कूची चित्रलेखनिका । समीणः ९२ । समीचः समुद्र ।
 समीची हरिणी । सिवेष्टेरू च ९३ । सूचो दर्भाङ्गरः ।
 सूची । शमेर्बन् ९४ । शस्वो मुसलम् । उलवादयश्च ९५ ।
 वन्नन्ता निपात्यन्ते । उच समवाये । चस्य लत्वम् । गुणाभा-
 वश्च । उस्वः गर्भाशयः । शुलन्ताम्बम् । निम्बः । विम्बम् (१२)
 स्यः स्तोऽस्वजनकौ ९६ । तिष्ठतेरस्वच् अवक एतौ स्तस्तादेशश्च ।
 “स्तस्वो गुच्छस्तृणादिनः” । स्तवक पुष्पगुच्छ । शाशपिभ्या-
 न्ददौ ९७ । “शादो जम्बालशप्पयो” । शब्द । शब्दादयश्च

(१०) एव धूसूर शालूर मल्लूर कसूयादय ऊरान्ता निपात्यन्ते ।

(११) एव कञ्जूलोऽस्त्रो स्त्रीगात्राच्चादनं तमेर्बुग्दीर्घते ताम्बूल गृहिष्ठाया
 दुग्गागमो वृद्धिश्च शार्दूल । इतोते कूक् इकूल एवमन्येऽपी-
 न्युपपद्यते ।

(१२) भयति वेत्योर्नुमागमे हस्ते च निम्बविले एवं धन्वजम्वादय ।

६८ । अवतीत्यब्दः (१३) । कौतेनुम् । कुन्दः । वलिमलि
तनिभ्यः कयन् ६९ । वलयम् । मलयः । तनयः । वृत्तोः
पुगदुक्चौ च १०० । वृष्यञ्चाश्रयः । हृदयम् । मिपीभ्यां रुः (१०१) ।
सेरुः । पेरुः सूर्यः । बाहुलकात् पिबतेरपि । “सम्बत्सरवपुः
पातुः पेरुर्वासीर्दिनप्रणीः” । जत्रादयश्च १०२ । (१४) ।
जत्रु । जत्रुणी । अश्रु । अश्रुणी । रुशातिभ्यां क्रुन् १०३ ।
रुर्मृगभेदः । शातयतीति शत्रुः । प्रज्ञादौ (७२६७०) पाठा
इत्स्वत्वम् । जनिदाच्युस्त्वमदिषमिनमिभ्यश्च इत्स्वत्वन्त्वण-
क्तिन् शक् स्य ढ डटाटाचः १०४ । “जनित्वौ मातापितरौ” ।
दात्वः दाता । च्यौत्वः गन्ता अण्डजः क्षीणपुण्यश्च । स्त्रिणिः
अङ्गुशः चन्द्रः सूर्योवायुश्च । वृशः आर्द्रकं मूलकञ्च । मत्स्यः ।
घण्टः । छित्त्वाट्टिलोपः । नमतीति नटः शैलूषः । विभक्तिं
भरटः कुलालो मृतकश्च । अन्येभ्योपि दृश्यन्ते १०५ । पेतममृतम् ।
मृशम् (१५) कुसेरुम्भोभेदेताः १०६ । कुसुम्भम् । कुसुमम् ।
कुसीदम् । कुसेतो जनपदः । सानसिवर्णसिपर्णसि
तण्डुलाङ्गुशचषालेल्लनपल्ललधिष्णयशल्याः १०७ । सनोते-
रसिप्रत्ययउपधाट्टिः । सानसिर्हिरण्यम् । वज्रो नुक् च ।
वर्णसिर्जलम् । पृ पर्णसिर्जलमृदम् । तड आधाते

(१३) एवं वृन्दं समूहः कन्दं मूलं वृन्दः स्थूलोदरं ककन्दो मृगभेदः ।

(१४) शिशुः शोभाञ्जनः वितर्जुर्नदी कर्तुर्वर्णभेदः अश्रु नयनजलं चमूह
प्रभृतयोऽप्यत्रैव द्रष्टव्या इत्युक्त्वलदत्तः ।

(१५) एवं कच वम्बने शक् कच्छः कूलम् भरटो वातः, धौ ध्यात्वं चिन्ता,
होतोयजमानः, लूनिर्वीहिः एवमन्येऽपीत्युक्त्वलदत्तः ।

तण्डुलः । अकि लक्षणे उगच् । अङ्कुशः । चपेरालच् ।
 “चपालो यूपकटकः” । इल्ललो दैत्यभेदः । पल्ललम् । जि धृपा
 ग्यः चकारस्य इकारः । धिष्णाम् । शलेर्यः । “शल्यं वा पुंसि
 शङ्कनी” । मूगक्यविभ्यः क्त्वा १०८ । मूलम् । शक्तः प्रियंवदे ।
 अस्त्रोरसः । वाङ्मलकादमेः । अस्त्रः । माछाससिभ्योयः १०९ ।
 माया । छाया । सस्यम् । वाङ्मलकात्सुनोते । “सव्यन्द-
 क्षिणवामयो” । जनेर्यक् ११० । ये विभाषा (उ१।४०) । जन्यं
 युद्धम् । जाया भार्या । अघ्नरादयश्च १११ । यगन्ता निपात्यन्ते ।
 हन्तेर्यक् अडागमः उपधालोपश्च । अघ्नरा माहेयी ।
 अघ्नरः प्रजापतिः । कनी दीप्तौ । कन्या । ववयोरैकाम् ।
 वन्ध्या (१६) । स्वादिपद्यन्तिपुशकिभ्यो वनिप् ११२ । स्वावा
 रसिकः । मद्वा शिवः । पद्वा पत्न्याः । “अर्वा तुरङ्गगर्ह्ययोः” ।
 भर्व गत्र्यः प्रस्तावश्च । शक्ता हस्ती । डीब्रेफौ । शक्वरी अ-
 ह्वलिः । शीङ्कुशिरुहिजिचिसृधृभ्यः कनिप् ११३ । शीवा
 अजगरः । क्रुद्धा सृगालः । रुद्धा वृक्षः । जित्वा जेता ।
 क्षित्वा वायुः । सृत्वा प्रजापतिः । धृत्वा विष्णुः । ध्याप्योः
 संप्रसारणश्च ११४ । धीवा कर्मकरः । पीवा स्थूलः । अर्द्धे च
 ११५ । अध्या । प्र ईरशदोस्तुट् च ११६ । प्रेतर्वा, प्रशत्वा च
 सागरः । प्रेतर्वरी प्रशत्वरी च नदी । सर्वधातुभ्य इन् ११७ ।
 पचिरग्नि । तुडिः । तुण्डिः । वलिः । वटिः । । यजिः ।
 देवयजिः । काशतइति काशिः । यतिः । मल्लिः । मल्ली ।

(१६) एवं समि धात्रो यक् च्यातो लोप सन्ध्या कौतेर्दुकि कुडं भित्तिः
 मनो धत्वं मध्यमित्यादि ।

केलिः । मसी परिणामे । मसिः । बाङ्गलकाङ्गुणः । कोटिः ।
 हेलिः । बोधिः । नन्दिः । कलिः । हृपिपिरुहिटति-
 विदिह्दिह्दिकीर्तिभ्यश्च ११८ । “हरिर्विष्णावद्वाविन्द्रे भेके
 सिंहे हये रवौ । चन्द्रे कीरे स्रवङ्गे च यसे वाते च कीर्त्तितः” ॥
 पेपिर्वज्रम् । रोहिर्वती । वर्त्तिः । वेदिः । हृदिः ह्येत्ता ।
 कीर्त्तिः । इगुपधात्कित् ११९ । कृपिः । ऋपिः । शुपिः ।
 लिपिः । बाङ्गलकाङ्गले लिविः । तूल निष्कर्षे । तूलिः
 कूर्चिका । अमेः सम्प्रसारणञ्च १२० । भूमिर्वीतः ।
 बाङ्गलकाङ्गमिः । क्रमितमिश्रितस्तम्भामतइञ्च १२१ ।
 क्रिमिः । सम्प्रसारणानुवृत्तेः । कृमिरपि । तिमिर्मत्य
 भेदः । “श्रितिमैचकशुल्लयोः” । स्तिम्भिः समुद्रः । मनेरुञ्च
 १२२ । मुनिः । वण्णैर्वलिश्चाहिरण्ये १२३ । वणिः सौतः
 अस्य वलिरादेशः । “करोपहारयोः पुंसि वलिः प्राण्य-
 ङ्गजे स्त्रियाम्” । हिरण्ये तु वणिः सुवर्णम् । वसिवपि
 यजिराजिब्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ् १२४ “वासिः
 ह्येदनवस्तुनि” । वापिः वापी । वाजिर्यष्टा । राजिः
 राजी । वाजिर्वातालिः । सादिः सारथिः । ‘निघा-
 तिलोहघातिनी’ । वाशिरग्निः । वादिर्विद्वान् । वारि-
 र्गजवन्धनी । जले तु ह्रीवम् । बाङ्गलकात् “वारिः पथिक-
 संहतौ” । णहो भञ्च १२५ । “नाभिः स्यात् क्षत्रिये पुंसि
 प्राण्यङ्गे तु स्त्रियाम्” पुंस्यपीति केचित् । कर्षेर्वृद्धिश्चन्द्रसि
 १२६ । कार्षिः । अः शकुनौ १२७ । शारिः शारिका । कज
 उदीचाङ्गारुषु १२८ । कारिः शिल्पी । जनिघसिभ्यामिण्

१२६ । जनिर्जननम् । घासिर्भक्ष्यमग्निश्च । अज्यतिभ्याञ्च
 १२७ । याजिः संप्रामः । यातिः पत्नी । पादे च १२१ ।
 पदाजिः । पदातिः । अशिपणाव्योरुहायलुकौ च १२२ ।
 अशेरुद् । राशिः पुञ्चः । पणायतेरायलुक् । पाणिः करः ।
 वातेर्डुच्च १२३ । विः पत्नी स्त्रियां वीत्यपि । प्रे हर-
 तेः कूपे १२४ । ग्रहिः कूपः । नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च
 दीर्घः १२५ । व्येजङ्ग स्यात् यलोपश्च नेदीर्घः । नीविः ।
 नीवीवस्त्वग्रन्थौ मूलधने च । समाने ख्यः स चोदात्तः १२६ ।
 समानशब्दे उपपदे ख्या इत्यस्मादिष्ण स्यात् स च ङित्
 यलोपश्च समानस्य तूदात्तः स इत्यादेशश्च । समानं ख्यायते
 जनैरिति सखा । आङिग्रिहनिभ्यां हस्वः १२७ । इण् स्यात्
 स च ङित् आङो हस्वश्च । “स्त्रियः पाल्यत्रिकोटयः” ।
 “सर्पे । वृत्तासुरेप्यङिः” । अच इः १२८ । रविः । पविः ।
 तरिः । कविः । अरिः । अलिः । खनिकप्यज्यसिर्वसि-
 निसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च १२९ । खनिः । कपिर्हिंस्रः ।
 अजिः । असिः । वसिर्वस्त्वम् । वनिरग्निः । सनिर्भक्ति-
 दीनञ्च । ध्वनिः । ग्रन्थिः । चलिः मशुः । वृतेच्छन्दसि
 १३० । वर्त्तिः । भुजेः कित्त्वात् १३१ । भुजिः । कृगृशृपृकुटिनि-
 दिङ्दिभ्यश्च १३२ । इः कित्त्वात् । किरिर्वराहः ।
 “गिरिर्गोत्राक्षिरोगयोः” । गिरिणा काणः गिरिकाणः ।
 गिरिः शलभी हन्ता च । पुरिर्नगरं राजा नदी च । कुटिः
 शाखा शरीरश्च । भिदिर्वज्रम् । क्षिदिः परशु । कुडिक-
 म्पयोर्नलोपश्च १३३ । कुडि दाहे । कुडिर्देहः । कपिः । सर्व-

धातुभ्यो सनिन् १४४ । क्रियत इति कर्म्म । चर्म्म । भस्म ।
जन्म । शर्म्म । स्थाम बलम् । इस्मान्निति (उ३४०८०) हस्वः ।
कृञ् । सुतामा । वृं हेनोऽञ्च १४५ । नकारस्याकारः । “ब्रह्म
तत्त्वन्तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः” । अशिश्किभ्यां कृ-
न्दसि १४६ । अश्मा । शक्ता । हृष्टृष्टृस्तृष्टृभ्यश्मनिच्
१४७ । हरिमा कालः । भरिमा कुटुम्बम् । धरिमा
रूपम् । सरिमा वायुः । स्तरिमा तल्पम् । शरिमा प्रसवः ।
जनिमृङ्भ्यामिसनिन् १४८ । जनिमा जन्म । सरिमा
मृत्युः । वेजः सर्वत्र १४९ । कन्दसि भाषायाच्चेत्यर्थः ।
वेमा तन्तुवायदण्डः । अर्द्धर्चादिः । सामनी वेसनी इति
वृत्तिः । नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् धमासन्
१५० । सप्त असी निपात्यन्ते । ज्ञायतेऽनेनेति नाम ।
सिनोतेर्दीर्घः । सीमा । सीमानौ । सीमानः । पच्चे
डाप् । सीमे । सीमाः । व्येजोऽन्यस्योत्त्वङ्गणः । व्योम ।
रौतेः । रोम । लोम । पाप्मा पापम् । धमासा परिमा-
णन्तेजश्च । मिथुने मनिः १५१ । उपसर्गक्रिययोः सस्वन्थो
मिथुनम् । स्वरार्थमिदम् । सुशर्मा । सातिभ्याश्चानिन्चानि-
णौ १५२ । स्यति—साम सामनी । आत्मा । हनिमशि-
भ्यां सिकन् १५३ । “हंसिका हंसयोषिति” । सच्चिका । कोर-
रन् १५४ । कवरः । गिर उडच् १५५ । गरुडः । इन्द्रेः
कमिन्नलोपश्च १५६ । इदम् । कायतेर्डिमिः १५७ । किम् ।
सर्वधातुभ्यः ष्टन् १५८ । वस्त्वम् । अस्त्वम् । शस्त्वम् । इस्मान्नि-
ति (उ३४०८०) ह्रस्वत्वम् । क्वादना च्छत्तम् । अस्जिगमिनमिह-

निविश्यशां वृद्धिश्च १५६ । आट्टः । गान्तं शकटम् । नान्तं सो-
 तम् । हान्तं मरणम् । वैट्टं पिष्टपम् । आट्टमाकाशम् । दिवे-
 द्युच्च १६० । द्यौतं ज्योतिः । उपिखुनिभ्यां कित् १६१ । उट्टः ।
 खातम् । खनितञ्जलाधारश्च । सिचिमुच्योष्टेरूच् १६२ ।
 सूतम् । मूतम् । अमिचिमिदिशसिभ्यः क्तः १६३ ।
 अन्तम् । चितम् । मित्तम् । शस्त्रम् । पुवो हस्त्रश्च १६४ ।
 पुतः । स्थायतेर्द्धट् १६५ । स्त्री । गुष्टवीपचिवचियमिस-
 दिच्चदिभ्यस्तः १६६ । “गोतं स्यान्नामवंशयोः” । गोता यथि-
 वी । धर्तं गृहम् । वैतम् । पक्तम् । वक्तम् । यन्तम् । सत्तम् ।
 क्षत्तम् । ऊयामाशुभसिभ्यस्तन् १६७ । होतम् । यात्रा ।
 माता । श्रोतम् । भस्त्रा । गमेरा च १६८ । गातम् । दादि-
 भ्यञ्चन्दसि १६९ । दातम् । पातम् । भूवादिगृभ्यो णितन् १७० ।
 “भावितम् । वादितम् । गारितमोदनम् । चरेर्वृत्ते १७१ ।
 चारितम् । अशितादिभ्य इतोत्तौ १७२ । अशि-
 तम् । वहितम् । धरित्री मही । तैङ् एवमादिभ्य उत्तः ।
 तोतम्प्रहरणम् । वृञ्-वरुत् प्रावरणम् । अमेर्दिपति
 चित् १७३ । अमितः शत्रुः । आः समिण्णिकपिभ्याम् १७४ ।
 सम्पूर्वादिणः निपूर्वात्कषेष्टाः स्यात् । स्वरादित्वा-
 दव्ययत्वम् । समया । निकषा । चित्तेः कणः कश्च १७५ ।
 वाङ्मलकादणः । “चिकणं मसृणं स्निग्धम्” । सूचेः स्रज् १७६ ।
 सूक्ष्मम् । पातेर्द्धम्सुन् १७७ । पुमान् । क्वचिभुजि-
 भ्याङ्गिष्यन् १७८ । क्वचिष्यमिष्टम् । भुजिष्यो दासः । वसेस्तिः १७९ ।
 “वस्तिर्नामेरधो द्वयोः” । “वस्तयः स्युर्दृशा सूत्रे” ।

वाङ्मलकात् शासः । शासिः राजदण्डः । विन्ध्याख्यमगम-
 स्यतीति अगसिः । शकन्धादिः (४७४०) । सावसेः १८० ।
 स्वसि । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । वौ तसेः १८१ । वितसिः ।
 पदिप्रथिभ्यान्नित् १८२ । पत्तिः । प्रथितिः । तितुवेष्वग्रहादी-
 नामितीट् (३४५१४०) । दृणातेर्ह्रस्वश्च १८३ । दृतिः । कृतृकपि-
 भ्यः कीटन् १८४ । किरीटम् । तिरीटं सुवर्णं शिरोवेदनञ्च ।
 “कपीटं कुजिवारिणोः” । रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच् १८५ ।
 रुचितं मिटम् । उचितम् । कुचितं परिमितम् ।
 कुटितं कुटिलम् । कुटिकुपिभ्यां कलन् १८६ । कुट्म-
 लम् । कुपलम् । कुपेलेश्च १८७ । कुत्मलम्पापम् ।
 सन्नेधातुभ्योऽसुन् १८८ । चेतः । सरः । पयः । सदः
 (१७) । रपेरत एच्च १८९ । रेपोऽवद्यम् । अग्नेर्देवने शुट् च ।
 १९० । देवने सुतौ । यशः । उज्जेर्वले वलोपश्च १९१ ।
 ओजः । खेः सम्प्रसारणञ्च १९२ । शवः । शवसी । वलप-
 र्यायोऽयम् । अयतेः स्वाङ्गे शिरः किञ्च १९३ । अयतेः
 शिर आदेशोऽसुन् किञ्च । शिरः । शिरसी । अर्त्तेरुच्च
 १९४ । उरः । व्याधौ शुट् च १९५ । अर्गो गुदव्याधिः । उद-
 के नुट् च १९६ । अर्त्तेरसुन् स्यात्तस्य च नुट् । अर्गः । अर्ण-
 सी । दूण आगसि १९७ । एनः । रिचेर्धने घिञ्च १९८ ।
 चात्प्रत्ययस्य नुट् । घित्त्वात्कुत्वम् । रेक्णः सुवर्णम् । चायते-

(१७) एवं वर्चः पुरीषम् रज्जोरान्नसः रोषलटं रोदसी व्यावामूखी वयः
 कालकृतावस्था अनोभक्तं तमोऽन्वकारः राड्य महत्तेजः सहोदयम्
 सहा मार्गशीयः तपस्तपस्या, तपा साधः साधन्त्रो मासश्च इत्यादयः ।

रन्ने ह्रस्वश्च १६६ । चनो भक्तम् । वृङ्शीर्ष्यां रूपस्वाङ्ग-
 योः पुट् च २०० । वर्ष्मो रूपम् । शोपो गुह्यम् (१८) । स्रुरी-
 भ्यान्पुट् च २०१ । स्रोतः । रेतः । पातेर्बले जुट् च २०२ ।
 पाजः । पाजसी । उदके थुट् च २०३ । पाथः । अन्ने च
 २०४ । पाथो भक्तम् । अदेर्नुम्धौ च २०५ । अदेर्भक्ते वाच्ये-
 ऽसुन् नुमागमो धादेशश्च । अन्धोऽन्नम् । स्कन्देऽस्य स्याङ्गे २०६ ।
 स्कन्धः । स्कन्धसी । आपः कर्माख्यायाम् २०७ । कर्मा-
 ख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा । अन्नः अपः । बाङ्गलकात् ।
 आपः । आपसी । रूपे जुट् च २०८ । अज्जो रूपम् । उदके
 नृम्भौ च २०९ । अम्भः । नहेर्दिवि भञ्ज २१० । नभः । इण
 आगेऽपराधे च २११ । “आगः पापापराधयोः” । अमेर्हुक् च
 २१२ । अंहः । रमेऽश्च २१३ । रंहः । देशे ह च २१४ । रम-
 न्तेऽस्मिन् रहः । अञ्जयञ्जियुञ्जिभ्यः कुञ्च २१५ । एभ्यो-
 ऽसुन् कवर्गस्यान्तादेशः । “अङ्गश्चिह्नप्ररीरयोः” । अङ्गः
 पक्षी । योगः समाधिः । भर्गसोजः । भूरक्षिभ्याङ्कित् ।
 २१६ । भुवः । रजः । वसेर्णित् २१७ । वासो वस्त्रम् ।
 चन्देरादेश्च छः २१८ । छन्दः । पचिवविभ्यां सुट् च २१९ ।
 “पचसी तु स्रुतौ पक्षौ” । वक्षो हृदयम् । वहिहाधाञ्भ्य-
 ष्छन्दसि २२० । वक्षाः अनङ्गान् । हासाश्चन्द्रः । धासाः पर्वत
 इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु णिदित्यनुवर्तते न तु सुट् । तेन वहे-
 रूपधाटङ्गिः । इतरयोरातो युगिति (उ२७०६०) युक् । “शोणाधण्

(१८) गेषण्योऽदन्तोऽपि भेदवाच्यौ युमद्वय गेषो यस्य स मुनिः । अथैव
 केचित् क चेति पठिता गेषो भेदं वर्णोरूपमित्याहुः ।

नवाहसा" । "ओता ङवं गणत सोमवाहाः" । विश्वो वि-
हायाः । 'वाजस्यारो विहायाः' । "देवो नय पृथिवीं विश्व-
धायाः" । 'अधारयत् पृथिवीं विश्वधायसम्' । 'धर्गमिभू-
रिधायस'मित्यादि । इण आसिः २२१ । अयाः वल्लिः ।
स्वरादिपाटादव्ययम् । मियुनेऽसिः पूर्वपदं सर्वम् २२२ । उप-
सर्गविशिष्टो धातुर्भिद्यन्तत्वासुनोऽपवादोऽसिः स्वरार्थः । *
नञि हन एह च २२३ । अनेहाः । अनेहमौ । विधाजो
वेघ च २२४ । विदधातीति वेधाः । नुवो धुट् च २२५ ।
नोधः । गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च २२६ ।
असिः (१६) स्यात् । सुतपाः । जातवेदाः । गतिकारकोपपदात्
कृत् (७५६८) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे सति शेषस्यानुदान्तत्वे
(२०) प्राप्ते तदपवादार्थमिदम् । चन्द्रो मो डित् २२७ । चन्द्रो-
पपदान्माङ्गोऽसिः स्यात्स चडित् । चन्द्रमाः । वयसि धाजः
२२८ । वयोधासारुणः । पयसि च २२९ । पयोधाः समुद्रो
मेघञ्च । पुरसि २३० च । पुरोधाः । पुरुरवाः २३१ । पुरुश-
ब्दस्य दीर्घो रौतेरमिच्च निपात्यते । चचेर्वज्जलं शिञ्च २३२ ।
वचजाः । उपः कित् २३३ । उपः । दमेरुनसि २३४ । 'सप्ता
र्चिर्दमुनाः' । अङ्गिराः २३५ । अङ्गितेरसिः इरुडागमञ्च ।
अश्वराः २३६ । सत्तेरप्पूर्वादसिः । प्रायेणायं भूम्नि । अश्व

* उपयाः स्त्रीपुंसयोः । सुमेगा इत्युक्त्वलट्त्तः ।

(१६) पादिचुडाचो गतिसंज्ञा । गतौ कारके कोपपदे धातोरसिः पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं चेत्तार्थः ।

(२०) अनुदान्तं पदमेकवर्जम् (७५१८८) इत्यधिकारात्तयावम् ।

दृष्टातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च १६ । उदरम् । डित् ख-
 नेर्मुट् चोदात्तः २० । अच् अल् च डित्याङ्गातोर्मुट् स चो-
 दात्तः । मुखम् । अमेः सन् २१ । अंसः । मुहेः खो मूर्च २२ ।
 मूर्खः । नहेर्हलोपश्च २३ । नखः । शीङो ह्रस्वश्च २४ ।
 शिखा । माङ् ऊखो मय च २५ । मयूखः । कलिगलिभ्याम्
 फगस्योच्च २६ । कुल्फः शरीरावयवो रोगश्च । गुल्फः
 पादग्रन्थिः । स्पृशेः श्वण्शुनौ ष्ट च २७ । श्वण्शुनौ प्रत्ययौ
 ष्ट इत्यादेशः । ‘पाश्वोऽस्त्री कक्षयोरधः’ । पशुराद्युधम् ।
 श्मनि अयतेर्ङुन् २८ । श्मन्शब्दो मुखवाची । मुखमाश्रय-
 त इति श्मञ्चु । अश्व्यादयश्च २९ । अश्वु नयनजलम् । जनेः
 ष्टन् लोपश्च ३० । जटा । अच् तस्य जङ्घ च ३१ । तस्य जनेः
 जङ्घादेशः स्यादञ्च । जङ्घा । हन्तेः शरीरावयवे द्वे च ३२ ।
 जघनम् । ‘पञ्चान्नितम्बः स्त्रीकथ्यां स्त्रीवे तु जघनं पुरः’ ।
 क्लिशेरन् लो लोपश्च ३३ । लकारस्य लोपः । केशः । फले-
 रितजादेश्च पः ३४ । पलितम् । कृजादिभ्यः संज्ञायां वुन्
 ३५ । करकः करका । कटकः । नरकम् नरकः । नारकोऽपि
 चेति द्विरूपकोषः । सरकम् गमनम् । कोरकः कोरकश्च ।
 चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च ३६ । कीचको वंशभेदः । पचिम-
 चोरिञ्चोपधायाः ३७ । पेचकः । मेचकः । जनेररष्ठ च ३८ ।
 जठरम् । वचिमनिभ्याञ्चिञ्च ३९ । वठरो मूर्खः । ‘मठरो सु-
 निशौण्डयोः’ । विदादित्वात् (५००ष्ट०) माठरः । गगर्गादि-
 त्वात् (५०१ष्ट०) माठर्यः । ऊर्जि दृष्टातेरल्लौ पूर्वपदान्त्यलो-
 पश्च ४० । ‘ऊर्जरः मूररक्षसोः’ । कदरादयश्च ४१ । कदरः

कूस्त्रलः । मृदरं विलम् । मृदरः सर्पः । हन्तेर्युच्चाद्यन्तयो-
 र्घत्वतत्वेऽ२ । घातनो मारकः । क्रमिगमिन्नमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्च
 ४३ । क्रान्तुः पक्षी । गान्तुः पथिकः । क्षान्तुर्मगकः । हृष्यतेः
 कन्यन् हिर च ४४ । कन्यन् प्रत्ययः । हिरण्यम् । क्षजः पासः
 ४५ । कर्प्पासः । वित्वादित्वात् (५६७४०) कार्प्पासं वस्त्रम् । जनेस्तु-
 रश्च ४६ । जर्तुर्हस्ती योनिश्च । ऊर्णोतेडः ४७ । ऊर्णा । द-
 धातेर्यत् तुट् च ४८ । धान्यम् । जीर्यतेः क्रिन् रश्च वः ४९ ।
 “जित्रिः स्यात् कालपक्षिणोः” । वाज्जलकाङ्गलि (१५७४०) चेति
 दीर्घो न । मव्यतेर्यलोपो मस्थापतुट् चालः ५० । मव्यतेराल
 प्रत्ययः स्यात् तस्थापतुडागमो धातोर्त्यलोपो मकारश्चान्यस्य ।
 ममापतालो विषयः । ऋजेः कीकन् ५१ । ऋजीक इन्द्रो
 धूमश्च । तनोतेडंउः सन्वञ्च ५२ । “तितउः पुंसि स्त्रीवे च” ।
 अर्भकष्टुकपाका वयसि ५३ । ऋधु वृद्धौ । अतो वुन् । भका-
 रश्चान्तादेशः । प्रथेः कुकन् सम्प्रसारणश्च । पिबतेः कन् ।
 अवद्यावमाधमार्वरेफाः कुत्सिते ५४ । वदेर्नञि यत् । अव-
 द्यम् । अवतेरमः वस्य पक्षे धः । अवमः । अधमः । अर्त्ते-
 र्व्यन् । अवर् । रिफतेस्त्रौदादिकात् रेफः । लीङ्ग्रीडो-
 र्छस्वः पुट् च तरौ श्लेषणकुत्सितयोः ५५ । तरौ प्रत्ययौ क्रमात्
 यतो धातोर्छस्वः प्रत्ययस्य पुट् । लिप्तं श्लिष्टम् । रिप्तं कुत्सि-
 तम् । क्लिष्टेरीञोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च ५६ ।
 क्लिष्टेः कङ् स्यात् उग्रधाया ईत्स्वं लस्य लोपो नाजाननश्च ।
 कीनाशः यमः । कित्त्वफलञ्चिन्त्यम् । अश्रोतेराशुकर्माणि
 वरट् च ५७ । चकारादुपधाया ईत्त्वम् । ईम्बरः । चतेरुत्तरन-

५८ । चत्वारः । प्राततेररन् ५९ । प्रातः । असेस्तुच् च ६० ।
अन्तर्माध्यम् । दहेर्गोलोपो दश्च नः ६१ । गप्रत्ययो धातोर-
न्त्यस्य लोपो दकारस्य नकारः । नगः । सिचेः संज्ञायां
हनुमौ कश्च ६२ । सिञ्चतेः कप्रत्ययो हकारादेशो नुम् च
स्यात् । सिंहः । व्याङि प्रातेश्च जातौ ६३ कप्रत्ययः स्यात् ।
व्याघ्रः । हन्तेरच् घुर च ६४ । घोरम् । जत्तेरुपधालोपश्च ।
६५ । चादच् । क्ष्मा । तरतेडिः ६६ । तयः । तीन । ग्रहे
रनिः ६७ । ग्रहणिः । डीप् । ग्रहणी व्याधिभेदः । प्रथे-
रमच् ६८ । प्रथमः । चरेश्च ६९ । चरमः । मङ्गेरलच् ७० ।
मङ्गलम् ।

इत्युणादिषु पञ्चमः पादः ।

उणादयो वज्जलम् । ३ । ३ । १ ।

एते वर्तमाने संज्ञायाञ्च वज्जलं स्युः । केचिद्विहिता अप्यूह्याः

“संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु” ।

भूतेऽपि दृश्यन्ते । ३ । ३ । २ ।

भविष्यति गम्यादयः । ३ । ३ । ३ ।

दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने । ३ । ४ । ७३ ।

एतौ सम्प्रदाने कारके निपात्येते । दाशन्ति तस्मै दाशः ।

गां हन्ति तस्मै गोघ्नोऽतिथिः ।

भीमादयो (१) ऽपादाने । ३ । ४ । ७४ ।

भीमः । भीष्मः । प्रस्कन्दनः । रजः । मूर्खः । खलतिः ।

ताभ्यामन्यत्रोणादयः । ३ । ४ । ७५ ।

सम्प्रदानापादानपरामर्शान्ताभ्यामिति । ततोऽसौ भवति
तन्तुः । वृत्तन्तदिति वर्त्म । चरितन्तदिति चर्म ।

तुमुण्ण्वुलौ क्रियायाङ्क्रियार्थायाम् । ३ । ३ ।

१० ।

क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः ।
मान्तत्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णन्दर्शको याति ।
अत इति रूपेण तृजादयो न, पुनर्ण्वुलुक्तेः ।

समानकर्तृकेषु तुमुन् । ३ । ३ । १५८ ।

अक्रियार्थोपपदार्थमेतत् । इच्छार्थेऽप्येककर्तृकेषूपपदेषु धा-
तोस्तुमुन् स्यात् । इच्छति भोक्तुम् वष्टि वाञ्छति वा ।

शकष्टपञ्चाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु-
तुमुन् । ३ । ४ । ६५ ।

एषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । शक्नोति भोक्तुम् । एवन्धृ-
ष्योतीत्याद्यपि । अर्थग्रहणमस्तिनैव सम्बध्यते अनन्तरत्वात् ।
अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् ।

(१) भीम भीष्म भयानक वाह बह प्रस्कन्दन प्रपान समुद्र शुभ शुक इति
रज गङ्गा शुक मूर्ख खलति भीमादि । आकृतिगणोऽयम् ।

पर्याशिवचनेष्वलमर्थेषु । ३ । ४ । ६६ ।

पर्याशिः पूर्णता तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन्
स्यात् । पर्याशो भोक्तुं प्रवीणः कुशलः पटुरित्यादि ।
पर्याशिवचनेषु किम् ? अलं मुक्ता । अलमर्थेषु किम् ? पर्या-
शम्भुङ्क्ते प्रभूततेह गम्यते न तु भोक्तुः सामर्थ्यम् ।

कालसमयवेलासु तुमुन् । ३ । ३ । १६७ ।

पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम् । कालार्थेषूपपदेषु तुमुन्
स्यात् । कालः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम् । प्रैषादिग्र-
हणमिहावुवर्त्तते तेनेह न । "भूतानि कालः पचतीति वार्त्ता" ।

भाववचनाञ्च । ३ । ३ । ११ ।

भाव (७४३४४०) इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां
क्रियायां भविष्यति स्युः । यागाय याति ।

अण् कर्मणि च । ३ । ३ । १२ ।

कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायाश्चाण् स्यात् । खलोऽप-
वादः । काण्डलावो व्रजति । परत्वादयं कादीन् बाधते ।
कम्बलदायो व्रजति ।

पदरुजदिशस्युशो घञ् । ३ । ३ । १६ ।

भविष्यतीति निवृत्तम् । पद्यतेऽसौ पादः । रुजतीति रोगः ।
विशतीति वेशः । स्युशतीति स्पर्शः ।

सृ स्थिरे । ३ । ३ । १७ ।

सृ इति लुप्तविभक्तिकं सत्तैः स्थिरे कर्त्तरि घञ् स्यात् । सरति कालान्तरमिति सारः । व्याधिमत्स्यबलेषु चेति वाच्यम्* । अतीसारो व्याधिः । अन्तर्भावितरण्यैः सारति । रुधिरादिकमतिशयेन सारयतीत्यर्थः । विसारो मत्स्यः । “सारो बले दृढांशे” च ।

भावे । ३ । ३ । १८ ।

सिद्धावस्थापन्ने (२) धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् स्यात् । पाकः । पाकौ ।

स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि । ६ । १ । ४७ ।

अनयोरेच आत्त्व स्याद्वजि । स्फारः । स्फालः । उपसर्गस्य घञीति (४८०४०) दीर्घः । परीहारः । दूकः काशे (४८०४०) । काशे उत्तरपदे दूगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः । नीकाशः । अनूकाशः । दूकः किम् ? प्रकाशः । नोदात्तोपदेशेति (४२०२४०) नः । वृद्धिः । शमः । आचमादेशु । आचामः । कामः । विश्राम इति त्वपाणिनीयम् ।

स्यदो जवे । ६ । ४ । २८ ।

स्यन्देर्घञि नलोपो वृद्धप्रभावश्च निपात्यते । स्यदो वेगः । अन्यत्र स्यन्दः ।

(२) “साध्यरूपा क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना । सिद्धभावस्तु यस्तस्याः च घञादिनिबन्धन “इति कथ्युक्तमनुसृत्याह सिद्धेति ।

अवोदोऽवलोदनम् । एध इन्धनम् । ओद्ध उन्दनम् । अय्ये-

नलोपो वृद्धभावश्च ।

अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् । ३ । ३ । १८ ।

कर्त्तृभिर्न कारके घञ् स्यात् ।

घञि च भावकरणयोः । ६ । ४ । २७ ।

रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् रज्यत्यस्मिन्
रङ्गः । प्रास्यते इति प्रासः । संज्ञायामिति प्रायिकम् ।
को भवता लाभो लब्धः । इत उत्तरम्भावे अकर्त्तरि कारके
इति कृत्यल्युटो बल्ललमिति (उ३००४०) यावद् द्वयमप्यनुवर्त्तते ।

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । ३ । ३ । २० ।

घञ् । अजपोर्बाधना यमिदम् । एकस्तण्डुलनिचायः । द्वौ
शूर्पनिष्पावौ । द्वौ कारौ । दारजारौ कर्त्तरि णिलुक् च * ।
दारयन्तीति दाराः । जरयन्तीति जारौः ।

इडश्च । ३ । ३ । २१ ।

घञ् । अचोऽपवादः । उपेत्य अस्मादधीयते उपाध्यायः । अ-
पादाने स्त्रियामुपसंख्यानन्तदन्ताच्च वा डीप् * । उपाध्याया
उपाध्यायी । शृ वायुवर्णनिवृत्तेषु * । शृ इत्यविभक्तिको निर्-
द्देशः । शारौ वायुः । करणे घञ् । शारौ वर्णः । चित्नी
करणमिह धात्वर्थः । निव्रियते आव्रियतेऽनेनेति निवृतभाव-

रणम् बाहुल्यकात् करणे क्तः । “गौरिवाक्यतनीश्वरः प्रायेण
शिशिरे, लपः” अकृतप्रावरण इत्यर्थः ।

उपसर्ग रवः । ३ । ३ । २२ ।

घञ् । संरावः । उपसर्गे किम् रवः ।

अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायाम् । ८ । ३ । ८६ ।

अस्मात् स्तनः सस्य मूर्धन्यः । अभिनिष्ठानो वर्णः । शब्द-
संज्ञायां किम् ? अभिनिःस्तनति मृदङ्गः ।

समि युद्गुदुवः । ३ । ३ । २३ ।

संयूयते मिश्रीक्रियते युद्धादिभिरिति संयावः पिष्टविका-
रोऽपूपविशेषः । सन्द्रावः । सन्दावः ।

स्थिणीभुवोऽनुपसर्ग । ३ । ३ । २४ ।

आयः । नायः । भावः । अनुपसर्गे किम् प्रअयः । प्रणयः ।
प्रभवः । कथम् ? प्रभावो राज्ञ इति प्रकृतो भाव इति प्रादि
समासः । कथं ? राज्ञो नय इति बाहुल्यकात् ।

वौ क्षुश्रुवः । ३ । ३ । २५ ।

विक्षावः । विश्रावः । वौ किम् क्षवः । श्रवः ।

अवोदोर्नियः । ३ । ३ । २६ ।

अवनायोऽधोनयनम् । उन्नायः ऊर्ध्वनयनम् । कथम् ? उन्नयः
उत्प्रणेति बाहुल्यकात् ।

मे द्रुस्तुवः । ३ । ३ । २७ ।

प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्तावः । मे इति किम् ? द्रवः । स्तवः ।
स्तवः ।

निरभ्योः पूल्पोः । ३ । ३ । २८ ।

निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः । अभि-
लावः । निरभ्योः किम् पवः । लवः ।

उन्नयोर्गः । ३ । ३ । २९ ।

उद्गारः । निगारः । उन्नयोः किम् गरः ।

कृ धान्ये । ३ । ३ । ३० ।

कृ इत्यस्माद्धान्यविषयकादुन्नयोर्घञ् स्यात् । उत्कारो निका-
रो धान्यस्य विक्षेप इत्यर्थः । धान्ये किम् ? भिक्षोत्कारः ।
पुष्पनिकरः ।

यज्ञे समि स्तुवः । ३ । ३ । ३१ ।

समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे वृन्दोगाः स देशः संस्तावः ।
यज्ञे किम् ? संस्तवः परिचयः ।

मे स्त्रोऽयज्ञे । ३ । ३ । ३२ ।

अयज्ञे इति च्छेदः यज्ञे इति प्रकृतत्वात् । प्रस्तारः । अयज्ञे
किम् ? वर्हिषः प्रस्तारो मुष्टिविशेषः ।

प्रथने वावशब्दे । ३ । ३ । ३३ ।

४३८ सिद्धान्तकौमुदी ।

विपूर्वात् स्तृणातेर्घञ् स्यादशब्दविषये प्रथने । पटस्य
विस्तारः । प्रथने किम् ? लृणविस्तारः । अशब्दे किम् ? ग्रन्थ-
विस्तारः ।

छन्दोनान्नि च । ३ । ३ । ३४ ।

स्व इत्यनुवर्तते । विटारपङ्क्तिः छन्दः । विस्तीर्यन्तोऽस्मि-
न्नक्षराणीत्यधिकरणे घञ् । ततः कर्माधारयः ।

छन्दोनान्नि च । ८ । ३ । ६४ ।

विपूर्वात् स्तृणातेर्घञन्तस्य सस्य पत्वं स्याच्छन्दोनान्नि । इति
पत्वम् ।

उदि ग्रहः । ३ । ३ । ३५ ।

उद्ग्रहः ।

समि मुष्टौ । ३ । ३ । ३६ ।

मल्लस्य संग्राहः । मुष्टौ किम् ? द्रव्यस्य संग्रहः ।

परिन्योर्नोणोर्द्यूताभ्येपयोः । ३ । ३ । ३७ ।

परिपूर्व्यान्नयतेर्निर्पूर्णादिणश्च घञ् स्यात् क्रमेण द्यतेऽभ्येपे च
विषये । परिणायेन शारान् हन्ति समन्तान्नयनेनेत्यर्थः ।
एषोऽत्र न्याय उचितमित्यर्थः । द्यूताभ्येपयोः किम् ? परि-
णयो विवाहः । न्ययो नाशः ।

परावनुपात्यय इणः । ३ । ३ । ३८ ।

क्रमप्राप्तस्य अनतिपातोऽनुपात्ययः । तव पर्यायः । अनुपा-
त्यये किम् ? कालस्य पर्ययः अतिपात इत्यर्थः ।

व्यपयोः शेतेः पर्याये । ३ । ३ । ३६ ।

तव विशयः । राज्ञ उपशयः । पर्याये किम् ? विशयः
संशयः । उपशयः समीपशयनम् ।

हस्तादाने चेरस्तेये । ३ । ३ । ४० ।

हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचा-
यः । हस्तादाने किम् ? वृक्षाग्रस्थानां फलानां यज्या प्रचयं
करोति । अस्तेये किम् ? पुष्पप्रचयश्चौर्येण ।

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वेव कः ।

३ । ३ । ४१ ।

एषु चिनोतेर्घञ् आदेशश्च ककारः । उपसमाधानं राशी-
करणम् तच्च धात्वर्थः । अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधि-
भूताः । निवासे-काशी निकायः । चितौ-आकायमग्नि-
चिन्वीत । शरीरे-चीयतेऽस्मिन्नस्य प्रादिकमिति कायः ।
समूहे-गोमयनिकायः । एषु किम् ? चयः । चैः कः इति-
वक्तव्ये आदेरित्युक्तिर्यङ्लुक्पादेरेव यथा स्यादिति गोम-
यानान्निकेचायः पुनः पुनः राशीकरणमित्यर्थः ।

सङ्घे (३) चानौत्तराधर्ये । ३ । ३ । ४२ ।

चेर्घञ् आदेश कः । भिक्षुनिकायः । प्रणिनां समूहः सङ्घः ।
अनौत्तराधेय्ये किम् ? सूकरनिचयः (४) । सङ्घे किम् ? ज्ञान-
कर्म्मसमुच्चयः ।

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् । ३ । ३ । ४३ ।

स्त्रीलिङ्गे भावे णच् ।

* णच्ः स्त्रियामञ् । ५ । ४ । १४ ।

न कर्मव्यतिहारे । ७ । ३ । ६ ।

अत एच्च न स्यात् । व्यावक्रोशी । व्यावहासी ।

अभिविधौ भावइनुण् । ३ । ३ । ४४ ।

* अणिनुणः । ५ । ४ । १५ ।

आदिष्टद्विः । इन्द्रण्यनपत्ये (५३४५) सांराविणम् वर्त्तते ।

आक्रोशेऽवन्योर्यहः । ३ । ३ । ४५ ।

अव, नि, एतयोर्यह्यञ् स्यात् शप्ते । अवग्राहस्ते भूयात्
अविमवद्वत्यर्थः । निग्राहस्ते भूयात् बाध इत्यर्थः । आक्रोशे
किम् ? अवग्रहः पदस्य । निग्रहक्षोरस्य ।

प्रे लिप्सायाम् । ३ । ३ । ४६ ।

पातप्रग्राहेण चरति भिक्षुः ।

परौ यज्ञे । ३ । ३ । ४७ ।

उत्तरः परिग्राहः । स्मृत्यन वेदेः स्वीकरणम् ।

(४) सत्यपातार्थं सूकरा उत्तराधरभावेन गेरते तदेव प्रमुदाहरणम् ।

* स्त्रियां विहित णञ्जनात् सार्धेऽञ् स्यात् । णञ्जनात् ङीप् ।

* इतण्यनात् सार्धेऽण् स्यात् ।

नौ वृ धान्ये । ३ । ३ । ४८ ।

वृ इति लुप्तपञ्चमीकम् । नीवारः । धान्ये किम् ? निवरा(५)-
कन्या । क्तिन्विषयेऽपि बाङ्गलकादप् । प्रवरा सेतिवत् ।

उदि अयतियौतिपूद्रवः । ३ । ३ । ४९ ।

उच्छ्रायः । उद्यावः । उत्पावः । उद्द्रावः । “कथम्मतनान्ताः
समुच्छ्राया” इति ? बाङ्गलकात् ।

विभाषाङि रुलुवोः । ३ । ३ । ५० ।

आरावः-आरवः । आलावः-आलवः ।

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे । ३ । ३ । ५१ ।

विभाषेति वर्त्तते । अवग्रहः-अवग्रहः । वर्षप्रतिबन्धे किम् ?
अवग्रहः पदस्य ।

मे वणिजाम् । ३ । ३ । ५२ ।

मे ग्रहेर्घञ् वा वणिजां सम्बन्धि चेत्यत्ययार्थः तुलासूत्रमिति
यावत् । तुलाप्रग्राहेण चरति तुलाग्रहेण वा ।

रश्मौ च । ३ । ३ । ५३ ।

प्रग्रहः-प्रग्राहः ।

वृणोतेराच्छादने । ३ । ३ । ५४ ।

(५) निवरेति गृहवृद्धित्यादिना(उ४४२४०)कर्म्मणि अपि कर्म्मार्थत्वात् स्त्रीत्वम्

विभाषा प्र इत्येव । प्रवारः-प्रवरः (६) ।

परौ भुवोऽवज्ञाने । ३ । ३ । ५५ ।

परिभावः-परिभवः । अवज्ञाने किम् ? सर्वतोभवनस्य परिभवः ।

एरच् । ३ । ३ । ५६ ।

जयः । जयः । भयादीनामुपसंख्यानम् * । नपुंसके क्तादि-
निवृत्त्यर्थम् । भयम् । वर्षम् ।

कदोरप् । ३ । ३ । ५७ ।

कृवर्णान्तादुवर्णान्तादप् । करः । गरः । शरः । यवः ।
स्रवः । लवः । पवः (७) ।

वृक्षासनयोर्विष्टरः । ८ । ३ । ६३ ।

अनयोर्विपूर्वस्य स्तु. पत्वं निपात्यते । विष्टरो वृक्ष आसनश्च ।
वृक्षेति किम् ? वाक्यस्य विस्तरः ।

ग्रहवृष्टनिश्चिगमश्च । ३ । ३ । ५८ ।

अश्रयात् । घञचौरपवादः । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः ।
गमः । वशिरण्योरुपसंख्यानम् * । वशः । रणः । घञर्थे
कविधानम् * । प्रस्थः । विघ्नः । द्वित्वप्रकरणे के लजादी-
नामिति वक्तव्यम् * । चक्रम् । चित्तिदम् । चक्रसः ।

उपसर्गेऽदः । ३ । ३ । ५९ ।

(६) व्याख्यादने किं प्रवारो गौः प्रशस्त इत्यर्थः ।

(७) कदोरित्यत्र दकारो मुखसुखार्थः, नत तकारस्तेन कृवर्णान्तादित्युक्त-
मेवम् तात्परत्वाभावात् दीर्घवर्णान्तादप्यप्यवित्याशयेनाह लवः पव इति ।

अश्रयात् ।

वजपोश्च । ३ । ४ । ३८ ।

अदेर्घृ स्तृ स्यात् घञि अपि च । प्रघसः विघसः (८) । उप-
सर्गे किम् ? । घासः ।

नौ ण च । ३ । ३ । ६० ।

नौ उपपदे अदेर्णः स्यादप् च । न्यादः । निघसः ।

व्यधजपोरनुपसर्गे । ३ । ३ । ६१ ।

अश्रयात् । व्यधः । जपः । उपसर्गे तु । आव्याधः । उपजापः ।

स्वनहसोर्वा । ३ । ३ । ६२ ।

अप् । पक्षे घञ् । स्वनः-स्वानः । हसः-हासः । अनुप-
सर्ग इत्येव । प्रस्वानः । प्रहासः ।

यमः समुपनिविषु च । ३ । ३ । ६३ ।

एषु अनुपसर्गे च यसेरव् वा । संयमः-संयामः । उपयमः-उप-
यामः । नियमः-नियामः । वियमः-वियामः । यमः-यामः ।

नौ गदनदपठस्वनः । ३ । ३ । ६४ ।

अव्वा स्यात् । निगदः-निगादः । निनदः-निनादः । निपठः-
निपाठः । निस्वनः-निस्वानः ।

(८) व्यद्यते विशेषेण भक्ष्यते विघसो वैश्वदेवयिष्टमन्त्रम् ।

क्वणो वीणायान्त्र । ३ । ३ । ६५ ।

नावनुपसर्गे च वीणाविषयाच्च क्वणतेरवा स्यात् । वीणाग्र-
हणं प्राद्वर्थम् । निक्वणः-निकाणः । क्वणः काणः । वीणा-
थान्तु प्रक्वणः-प्रकाणः ।

नित्यम्पणः परिमाणे । ३ । ३ । ६६ ।

अश्रयात् । मूलकपणः । शाकपणः । व्यवहारार्थं मूलकादीनां
परिमितोद्दिष्टव्यते सोऽस्य विषयः । परिमाणे किं पाणः ।

मदोऽनुपसर्गे । ३ । ३ । ६७ ।

धनमदः । उपसर्गे तु उन्नादः ।

प्रमदसम्मदौ हर्षे । ३ । ३ । ६८ ।

हर्षे किम् ? प्रमादः । सम्मादः ।

समुदोरजः पशुपु । ३ । ३ । ६९ ।

सम्पूर्वोऽजिः समुदायेऽतत्पूर्वश्च प्रेरणे तस्मात् पशुविषयका-
दश्रयात् । अघञपोरित्युक्तेः (उ० ८८० छ०) वीभावो न । समजः
पशूनां सहः । उदजः पशूनां प्रेरणम् । पशुपु किम् समजो
प्राक्षणाणाम् । उदाजः क्षतियाणाम् ।

अक्षेपु ग्लहः । ३ । ३ । ७० ।

अक्षग्लहेन देवनं लुप्यते तव यत्पगारूपेण प्राक्षन्तव ग्लह
इति निपात्यते । अक्षस्य ग्लहः । “व्यात्युक्षीमपमरणग्लहाम-
दीज्यम्” । अक्षेपु किम् पादस्य ग्रहः ।

प्रजने सर्त्तः । ३ । ३ । ७१ ।

प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणम् । गवामुपसरः । कथमवसरः प्रसर
इति ? अधिकरणे “पुंसि संज्ञायामिति” (७४५, ६४०) घः ।

ह्वः सम्प्रसारणञ्च न्यभ्युपविपु । ३ । ३ । ७२ ।

निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । एपु किम् ? प्रह्वायः ।

आडि युद्धे । ३ । ३ । ७३ ।

आह्वयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः । युद्धे किम् ? आह्वायः ।

निपानमाहावः । ३ । ३ । ७४ ।

आङ्पूर्वस्य ह्वयतेः सम्प्रसारणम् वृद्धिश्च उद्काधारश्चे-
द्वाच्यः । “आहावस्तु निपानं स्यादूपकूपजलाशये” ।

भावेऽनुपसर्गस्य । ३ । ३ । ७५ ।

अनुपसर्गस्य ह्वयतेः सम्प्रसारणम् च स्यात् भावे । ह्वः ।

हनश्च वधः । ३ । ३ । ७६ ।

अनुपसर्गाद्वन्तेर्भावेऽप्युपसारात् वधादेशश्चान्तोदात्तः “वधे-
न दस्युम्” । चाह्वञ् । घातः ।

मूर्त्तौ घनः । ३ । ३ । ७७ ।

मूर्त्तिः काटिन्यन्तस्मिन्नभिधेये हन्तेरुपसारात् घनश्चादेशः ।
अभ्रघणः । कथं सैम्भवघनमागयेति घनशब्देन धर्मो लक्ष्यते ।

अन्तर्घनो देशे । ३ । ३ । ७८ ।

बाह्योक्तग्रामविशेषस्य संज्ञेयम् । अन्तर्घण इति पाठान्तरम् ।

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च । ३ । ३ । ७९ ।

द्वारदेशे द्वौ प्रकोठावलिन्दौ आभ्यन्तरो बाह्यश्च । तत्र बाह्यो प्रकोष्ठे निपातनमिदम् । प्रविशद्विर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति प्रघणः-प्रघाणः । कर्मण्यप् । पक्षे वृद्धिः ।

उद्धनोऽत्याधानम् । ३ । ३ । ८० ।

अत्याधानमुपरिस्थापनम् । यस्मिन् काष्ठे अन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तच्च्यन्ते तदुद्धनः । अधिकरणेऽप् ।

अपघनोऽङ्गम् । ३ । ३ । ८१ ।

अङ्गं शरीरावयवः । स चेद् न सर्वः किन्तु पाणिः पादश्चेत्याङ्गः । करणेऽप् । अपघातोऽन्यः ।

करणोऽयोविद्रुषु । ३ । ३ । ८२ ।

एषु हन्तेः करणेऽस्याद्धनादेशश्च । अयो हन्यतेऽनेनेत्ययो-घनः । विघनः । द्रुघनः । द्रघण इत्येके । पूर्वपदात् संज्ञायामिति (४।५५०) शात्वम् । संज्ञैषा कुठारस्य द्रुवृचः ।

स्तम्बे क च । ३ । ३ । ८३ ।

स्तम्बे उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप् च अप्पक्षे घनादेशश्च । स्तम्बघनः । स्तम्बघनः । करण इत्येव । स्तम्बघातः ।

परौ घः । ३ । ३ । ८४ ।

परौ हन्तेरस्यात् करणे घञ्श्चादेगः । परिहृत्यतेऽनेनेति
परिघः ।

परेश्च घाङ्कयोः । ८ । २ । २२ ।

परेः रेफस्य लो वा स्याद्घञ् अङ्कशब्दे च । पलिघः-परिघः ।
पर्यङ्कः-पत्यङ्कः । इह तरप्तमपौ घ इति (७००४०) कृत्रिमस्य न
ग्रहणं व्याख्यानात् ।

उपघ्न आश्रये । ३ । ३ । ८५ ।

उपपूर्वाङ्गन्तेरस्यादुपधालोपश्च । आश्रयशब्देन सामीप्यं ल-
क्ष्यते । पर्वतेनोपहन्यते सामीप्येन गम्यते इति पर्वतोपघ्नः ।

सङ्घोद्धौ गणप्रशंसयोः । ३ । ३ । ८६ ।

संहननं सङ्घः । भावेऽप् । उङ्न्यते उत्कृष्टो ज्ञायते इत्युङ् ।
कर्माण्यप् । गत्यर्थानां बुद्धयर्थत्वाद्भन्तिर्ज्ञाने ।

निघो निमित्तम् । ३ । ३ । ८७ ।

समन्तान्मितन्निमित्तम् । निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति
निघाः वृक्षाः समारोहपरिणाहा इत्यर्थः ।

ङितः क्तिः । ३ । ३ । ८८ ।

अयम्भावएव स्वभावात् । क्तोर्मन्वित्यम् । क्तिप्रत्ययान्तात्
मप् निर्वृत्तेऽर्थे नित्यग्रहणात् क्तिर्भावविषयः । अतएव क्तप्र-

न्तेन न विग्रहः । उपचप् पाकेन निर्वृत्तम् । पक्षिमम् ।
 उवप् उपतिमम् ।

द्वितोऽथुच् । ३ । ३ । ८६ ।

अयमपि स्वभावात् भावएव । दुवेप वेपथुः । श्रयधुः

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् । ३ । ३ । ८७ ।

यज्ञः । याज्ञा । यत्नः । विघ्नः । प्रघ्नः । प्रघ्ने चासन्नेति (७२८६७०)
 ज्ञापकात् न सम्प्रसारणम् । डित्त्वन्तु विघ्न इत्यत गुणानि-
 पेधाय । रक्षणः ।

स्वपो नन् । ३ । ३ । ८९ ।

स्वप्नः ।

उपसर्गे घोः किः । ३ । ३ । ९२ ।

प्रधिः । अन्तर्द्धिः (९) । उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिः ।

कर्मण्यधिकरणे च । ३ । ३ । ९३ ।

कर्मण्युपपदे घोः किः स्यादधिकरणेऽर्थे । जलानि धीयन्ते
 अस्मिन्निति जलधिः ।

स्त्रियां क्तिन् । ३ । ३ । ९४ ।

स्त्रीलिङ्गे मावादी क्तिन् स्यात् । घञोऽपवादः । अजपौ तु पर-

त्वाद्वाधते । कृतिः । चितिः (१०) । स्तुतिः । स्फायी-स्फातिः ।
स्फातिः का मे इति तु प्रामादिकम् । ज्ञान्ताद्वात्वर्थे शिचि अच
इरिति (उ४२३८०७०) वा समाधेयम् । श्रुयजीविस्तुभ्यः करणे ।
श्रूयतेऽनया श्रुतिः । यजेरिषेच इष्टिः । स्तुतिः । ऋत्वा-
दिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः । तेन नत्वम् (११) । कीर्त्तिः ।
गीर्त्तिः । लूनिः । धूनिः । ह्लाद इति (उ३५६८०) योगविभा-
गात् क्तिन्नि ह्रस्वः । प्रकृन्निः । ति च (उ३५६८०) । चूर्त्तिः ।
फुल्तिः । चायतेः क्तिन्नि विभावो वाच्यः । अपचितिः ।
सम्पदादि (१२)भ्यः क्तिप् * । सम्पत् । विपत् । क्तिन्नपीष्यते
(१३) । सम्पत्तिः । विपत्तिः ।

स्थागापापचो भावे । ३ । ३ । ६५ ।

क्तिन् स्यात् । अङोऽपवादः (१४) । प्रस्थितिः । उपस्थितिः ।
सङ्गीतिः । सम्पीतिः । पक्तिः । कथमवस्था संस्थेति व्यव-
स्थावामिति (६६८०) ज्ञापकात् ।

(१०) चिनोतिस्त्रौतिभ्यां स्त्रियाश्चभयप्रसङ्गे परत्वात् क्तिन्नेवेत्याह चितिरिति
(११) तेनेति रदाभ्यामित्यनेन (उ३४६८०) कीर्त्तिरित्यादौ, लूनिरित्यादौ लृ
त्वादभ्यः (उ३२७८०) इति नत्वं स च गणः । ऋगादौ १६५ १६६ १६७
पृष्ठेषु द्रष्टव्यः ।

(१२) एवम् आपद् प्रतिपद् ।

(१३) अस्त्रियामिति (उ३६७८०००) प्रतिषेधेन स्त्रियां वाचरूपविधेरभाव
इत्याशयेनेदम् ।

(१४) पुरस्तादपवादव्यायेन स्यादिभ्यश्चातश्चोपसर्गे इति (उ४५२८०) पचेस्तु-
पिङ्गिदादिभ्य इति (उ४५२८०) प्राप्तस्याङ् इत्यर्थः । अङोऽपवादो न तु
खुलिजोरिति भावः तेन खुलिजौ परत्वाद्भवत एव । तच्च ०

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयञ्च । ३ । ३ ।
। ६७ ।

अवतेज्यैरत्यरेत्यूट् (७१८४०) ऊतिः । स्वरार्थं वचनम् ।
उदात्त इति हि वर्त्तते (१५) । यूतिः । जूतिः । अनयोर्दीर्घ-
त्वञ्च निपात्यते, । स्यतेः । सातिः । द्यतिस्यतिमास्येतीति
(७१५६४०) प्राप्तस्येत्वस्याभावो निपात्यते । सनोतेर्वा, जनसने-
त्यात्वे (७११२४०) कृते स्वरार्थं निपातनम् । हन्तेर्हिनोतेर्वा
हेतिः । कीर्त्तिः ।

व्रजयजोर्भावे क्यप् । ३ । ३ । ६८ ।

व्रज्या । इज्या ।

संज्ञायां समजनिपदनिपतमनविदपुञ्शीङ्-
भृजिणः । ३ । ३ । ६९ ।

समजादिभ्य स्त्रियाम्भावादौ क्यप्प्रात्य चोदात्तः संज्ञायाम् ।
अजेः क्यपि धीभावो नेति वाच्यम् । समजन्ति तस्यामिति
समज्या समा । निषीदन्यस्यान्निपद्या आपणः । निपतन्त्य-
स्यामिति निपत्या पिच्छिला भूमिः । मन्यतेऽनयेति मन्या
गलपार्श्वेशिरा । विदन्यनया विद्या । सुत्या अभिपव ।
शय्या । भृत्या । ईयतेऽनया इत्या शिविका ।

कज. श च । ३ । ३ । १०० ।

(१५) मन्ते इषेवेति (७४८६४०) कृत्वा दसुवर्त्तते इत्यर्थः । एवञ्च क्तिभन्नस्याद्यु-
दात्तत्वे प्राप्ते ऽनोदात्ततार्थमिदम् ।

हज इति योगविभागः । हजः क्यप्प्रयात् । हज्या । श च ।
चात् क्तिन् । क्रिया-हतिः ।

इच्छा । ३ । ३ । १०१ ।

इषेर्भावे शः । यगभावश्च निपात्यत । इच्छा । परिचर्या-
परिसर्यासृगयाटाद्यानामुपसंख्यानम् ० । शो यक् च नि
पात्यते । परिचर्या पूजा । परिसर्या परिसरणम् । अत्र
गुणोऽपि । सृग अन्वेषणे चुरादावदन्तः अतो लोपाभावोऽपि
शे यकि णिलोपः । सृगया । अटतेः शे यकि व्यशब्दस्य
द्वित्वं पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च । अटाद्या । जागर्त्तर-
कारो वा ० । पक्षे शः । जागरा-जागर्या ।

अप्रत्ययात् । ३ । ३ । १०२ ।

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् । चिकी-
र्षा । पुत्रकाभ्या ।

गुरोश्च हलः । ३ । ३ । १०३ ।

गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियामकारः स्यात् । ईहा । ऊहा ।
गुरोः किम् ? भक्तिः । हलः किम् ? नीतिः । निष्ठायां खेट
इति वक्तव्यम् * । नेह । आप्तिः । तितुवेति (उ३७८८) नेट् ।
दीप्तिः । तितुवेष्वग्रहादीना (१६) मिति । वाच्यम् ० । निम्न-
हीतिः । निपठितिः ।

(१६) येषामिट् क्तिन्प्रत्यये भाष्यादौ दृश्यते ते पञ्चादयः तेन उपसृष्टिर्हितिः
निकुचितिरित्यादि सिद्धम् ।

पिङ्गिदादिभ्योऽङ् । ३ । ३ । १०४ ।

पिङ्गो भिदादि (१७) भ्यश्च स्त्रियामङ् । जूप-कट्टशोऽङि
(७।०४४०) गुणः । जरा । तपूप तपा । भिदा । विदारण-
एवायम् । भित्तिरन्या । छिदा । कृजा । कृपे सम्प्रसार-
णञ्च । कृपा ।

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्च्चञ्च । ३ । ३ । १०५ ।

अङ् स्यात् । युचोऽपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा ।

आतश्चोपसर्गे । ३ । ३ । १०६ ।

अङ् स्यात् । क्तिनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । अदन्तरोरुप
सर्गवद्गुक्तिः * । अद्वा । अन्तर्द्वा ।

एयासम्यन्यो युच् । ३ । ३ । १०७ ।

अकारस्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । अत्यना ।
घट्टिवन्दि विदिभ्यश्चेति वाच्यम्* । घट्टना । वन्दना । वेदना ।
इधेरनिच्छार्थस्य । अन्वेषणा । परेर्वा । पर्येषणा
परीष्टिः ।

रोगाख्यायां एवुल् बड्डलम् । ३ । ३ । १०८ ।

(१७) भिदा छिदा विदा त्रिषा गुहा अद्वा मेधा गोधा चारा हारा
कारा (अभ्यन्तर्याने) छिपा तारा (ज्योतिषि) धारा रेखा बूडा
पीडा वपा वसा कृजा कृपा भिदादि । अत्र छिदा द्वैधीकरणेन
न्यायः किति । चारा गस्त्यामन्यत्र अर्चि । धारा जलप्रवाहे,
इत्यत्र एति गुहा गिर्योर्वध्योरन्यात्र गूढिरिति बोध्यम् ।

प्रच्छर्दिका । प्रवाहिका । विचर्चिका । कचिन्न । शिरोऽर्त्तिः ।
धात्वर्थनिर्देशे खल्वक्तव्यः * । आसिका । शायिका । इक्-
श्रुतिपौ धातुनिर्देशे * (१८) । पचिः । पचतिः । वर्णात्कारः
(१९) * । निर्देशे इत्येव । अकारः । ककारः । रादिफः * ।
रेफः (२०) । मत्वर्थाच्छः * । बल्लवचनादकारलोपः ।
मत्वर्थायः । इणजादिभ्यः * (२१) । आजिः आतिः । इज्-
वपादिभ्यः * । वापिः । वासिः । खरे भेदः । इक् कषादि-
भ्यः * । कषिः । गिरिः ।

संज्ञायाम् । ३ । ३ । १०६ ।

अत्र धातोर्बुल् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका (२२) ।

विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिज् च । ३ । ३ । ११०

- (१८) अत्र धातोर्निर्देशोऽनुकरणं बल्लमित्यनुवर्तते तेन युमिज्किङ्गः
सन्नित्यादौ (उ१०१४०) कचिन्न । उपसर्गात् सुनोतेरित्यादि (उ३७४०)
निर्देशात् अकर्त्तर्यपि शवादय इति । तत्त्व०
- (१९) कारप्रत्ययस्य धातोरविहितत्वेऽपि धात्वधिकारस्यत्वात् क्त्वंज्ञा तेन
कदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वं प्रयोजनाभावात् कस्य केत्वंज्ञा आर्द्धधा-
त्वकत्वाभावाच्चेट् । तत्त्व०
- (२०) पूर्वोक्तरीत्या क्त्वात् वासरूपविधिना कारोऽपि तेन “रुकारादीनि
नामानि शृण्वतो मम पार्वतीति” साधु ।
- (२१) धात्वर्थनिर्देशे प्राप्तस्य खुलोऽपवादः । एवमग्रेऽपि । आजिरिति
बल्लकादजेर्वीभावाभावः ।
- (२२) उद्दालकस्य लोकातकस्य पुष्पाणि भज्यन्तेऽस्यामित्याधारे खुल्यर्थम् ।

परिप्रश्ने आख्यानं च गम्ये इञ् स्यात् । चाण्डल्युत् । विभा-
पोक्तेर्यथाप्राप्तमन्येऽपि । त्वं कां ? कारिं, कारिकां, क्रियां, कृत्यां,
कृतिं वाऽकार्पी । सर्वान् कारिं, कारिकां, क्रियां, कृत्यां, कृतिं
वाऽकार्पीम् । एवं गणिं गणिकां गणनम् । पाचिं पचिकां
पचान् पक्तिम् ।

पर्यायार्हणोत्पत्तिषु गवुच् । ३ । ३ । १११ ।

पर्यायः परिपाटी क्रमः । अर्हणमर्हः योग्यता । पर्याया-
दिषु दोत्येषु ण्वुच् वा स्यात् । भवत आसिका । शायिका ।
अग्रगामिका । भवानिच्छुभचिकामर्हति । षट्णे-इच्छु
भचिकां मे धारयति । उत्पत्तौ-इच्छुभचिका उदपादि ।

आक्रोशे नञ्प्रतिः । ३ । ३ । ११२ ।

विभाषेति निवृत्तम् । नञ् उपपदेऽनिः स्यादाक्रोशे । अ-
जीवनिस्ते शठ ! भूयात् । अप्रयाणिः । कृत्योल्युटो वज्रलम्
(३१००४)भावेऽकर्त्तरि च कारके संज्ञायामिति च निवृत्तम् ।
राज्ञा भुज्यन्ते राजभोजनाः शालयः ।

नपुंसके भावे क्तः । ३ । ३ । ११४ ।

ल्युट् च । ३ । ३ । ११५ ।

हसितम् हसनम् । योगविभागठन्तरार्थः ।

कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्तुः शरीरसुखम्

। ३।३।११६ ।

येन स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्मण्यु-
पपदे ल्युट् स्यात् । पूर्वेण सिद्धे नित्यसमासार्थं वचनम् ।
पयःपानम् सुखम् । कर्त्तरीति किम् ? गुरोः स्नापनं
सुखम् । नेह गुरुः कर्त्ता किन्तु कर्म ।

वा यौ । २।४।५७ ।

अजेर्वी वा स्यात् यौ । प्रवयणम् प्राजनम् ।

करणाधिकरणयोश्च । ३।३।११७ ।

ल्युट् स्यात् (२३) । इधमप्रवचनः कुठारः । गोदोहनी स्यात्ती ।
खलः प्राक् करणाधिकरणयोरित्यधिकारः ।

अन्तरदेशे । ८।४।२४ ।

अन्तःशब्दाद्वन्तेर्नस्य याः स्यात् । अन्तर्हणनम् । देशे तु
अन्तर्हननोद्देशः । अतूर्वस्येत्येव अन्तर्भवन्ति । तपरः किम्
अन्तरधानि ।

अयनञ्च । ८।४।२५ ।

अयनस्य णोऽन्तःशब्दात्परस्य । अन्तरयणम् । अदेशे
इत्येव । अन्तरेयनो देशः ।

---

(२३) येन नामाप्तन्यायेन षजोऽपवादोऽयम् अजमौ स्त्रीप्रत्ययांश्च
परत्वात् बाधते ।

पुंसि संज्ञायाङ्गः प्रायेण । ३ । ३ । ११८ ।

छादेर्घाऽद्वयपसर्गस्य । ६ । ४ । ८६ ।

द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्घस्य स्याद्वा परे । दन्ताञ्छाद्य-
न्तेऽनेन दन्तच्छदः । आकुर्वन्त्यस्मिन् आकरः ।

गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणानिगमाश्च । ३ ।

३ । ११९ ।

घान्ता निपात्यन्ते । हलश्चेति वक्ष्यमाणस्य घञोऽपवादः ।
गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरो देशः । सञ्चरन्तेऽनेन सञ्चरो-
मार्गः । वहन्त्यनेन वहः स्तम्भः । व्रजः । व्यजस्तालवृन्तम् ।
निपातनाद्गोभावो न । आपणः पण्यस्थानम् । निगच्छन्त्य-
नेन निगमश्छन्दः । चात्कपः । निकपः ।

अवे तृस्त्रोर्घञ् (२४) । ३ । ३ । १२० ।

अवतारः कृपादेः । अवसारो जवनिका ।

हलञ्च (२५) । ३ । ३ । १२१ ।

हलन्ताङ्गञ् स्यात् । घापवादः । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति
रामः । अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः । विमार्गः
समूहनी ।

(२४) अवे उपपदे तृस्त्रोर्घञ् करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायाः घञ् स्यात्
घस्यापवादः ।

(२५) अत्रापि पुंसि संज्ञायामित्यनुवर्तते करणाधिकरणे त्वधिकारश्च ।

अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च । ३ । ३ । १२२ ।

अधीयतेऽस्मिन् अध्यायः । नियन्ति उद्युवन्ति संहरन्त्यने-
नेति विग्रहः । अवहाराधारावापानामुपसंख्यानम् * ।

उदङ्कोऽनुदके । ३ । ३ । १२३ ।

उत्पूर्वादञ्चतेर्षञ् स्यात् न तूदके । दृत्तमुदच्यते उद्ध्रियतेऽ-
स्मिन्निति दृतोदङ्कः चर्म्ममयं भाण्डम् । अनुदके किम् ?
उदकोदञ्चनः (२६) ।

जालमानायः । ३ । ३ । १२४ ।

आनीयन्ते सत्यादयोऽनेनेत्यानायः । जालमिति किम् ? आ-
नयः ।

खनो घ च । ३ । ३ । १२५ ।

चाह्वञ् । आखनः आखानः । धित्करणमन्यतोऽप्ययमिति
ज्ञापनार्थम् । तेन भगः पदमित्यादि । खनेर्ङडरङ्कङ्कर-
का वाच्या । आखः । आखरः । आखनिकः । आखनि-
करकः । एते (२७) खनित्ववचनाः ।

ईषद्दुःखेषु कच्छाकच्छार्थेषु खल् । ३ । ३ । १२६ ।

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एषु दुःखसुखार्थेषूपप-

(२६) घषञो रूपामेदेऽपि अनुदके इति निषेधात् पुंसि संज्ञायां घ
(उ४५६ष्ट०) इत्यनेनापि न घः ।

(२७) एते आखनादयः यङित्यर्थः ।

देयु मुन् स्यात् । तयोरेवेति (२४८०) भावे कर्त्तृणि च । सक्छे
 दुष्करः कटो भवता । चक्रच्छे ईपत्करः । सुकरः । निमि-
 मोनियां खलचोरात्त्वं नेति वाच्यम् * । ईपन्निमयः । दुष्पु-
 मयः । सुविलयः । निमयः । मयः । लयः ।

उपसर्गात् खल्घञोः । ७ । १ । ६७ ।

उपसर्गादेव (२८) लभेर्मुन् स्यात् । ईपत्प्रलम्भः । दुःप्रलम्भः ।
 सुप्रलम्भः । उपालम्भः । उपसर्गात् किम् ? ईपल्लभः । लामः ।

न सुदुर्था केवलाभ्याम् । ७ । १ । ६८ ।

उपसर्गात्तरदिताभ्यां सुदुर्था लभेर्मुन् स्यात् खल्-
 घञोः । सुलभम् । दुर्लभम् । केवलाभ्यादु किम् ? सुप्र-
 लम्भः । अतिदुर्लम्भः । अयत्तार्थं अतिसुलभमतिदुर्लभ-
 मिति ? सदा सती कर्मप्रवचनोदी तदा भविष्यति ।

कर्तृकर्मणोद्य (२९) भूतञोः । ३ । ३ । १२७ ।

कर्तृकर्मणोदीपदादिषु च उपपदेषु भूतञोः खल् स्यात् ।
 यदाभ्याम् नेत्यते । कर्तृकर्मणो च धातोर्गन्धर्वानेव प्रयो-

ज्ये ईपदादयस्तु ततः प्राक् । कर्तृकर्मणोश्चार्थयोरिति
वाच्यम्^० । खित्त्वान्मुम् । अनाढेयनाढेयन दुःखेन भूयते
दुराढ्यम्भवम् । ईपदाढ्यम्भवम् स्वाढ्यम्भवम् । ईपदाढ्य-
ङ्करः । दुराढ्यङ्करः स्वाढ्यङ्करः । चार्थयोः किम् ? आढेयन
सुभूयते ।

आतो युच् । ३ । ३ । १२८ ।

खलोऽपवादः । ईपत्पानः सोमो भवता । दुःपानः । सुपानः ।
भाषायां शासियुधिदृशिष्टिषिष्टिपिब्यो युक्त्वाचः^{*} । दुःशा-
सनः । दुर्योधन इत्यादि ।

पात्यदान्तात् । ८ । ४ । ३५ ।

नस्य णो न । निष्पानम् । सर्पिष्पानम् । पात् किम् ? नि-
र्णयः । पदान्तात् किम् ? पुष्पाति । पदे अन्तः पदान्तोऽय-
मिति सप्तमीसमासोऽयम् तेनेह न (३०) । सुसर्पिष्केण ।

आवश्यकामर्ण्ययोर्णिनिः । ३ । ३ । १७० ।

अवश्यङ्कारी । शतन्दायी ।

छत्याञ्च । ३ । ३ । १७१ ।

आवश्यकामर्ण्ययोरित्येव । अवश्यं हरिः सेव्यः । शत-
न्देयम् ।

क्तिच्त्तौ च संज्ञायाम् । ३ । ३ । १७४ ।

धातोः क्तिच् क्तश्च स्यादाशिषि संज्ञायाम् । तितुत्वेति (उ१७८४)
नेट् । भवतात् भूतिः ।

न क्तिचि दीर्घश्च । ई । ४ । ३६ ।

अनिटां वनतितनोत्यादीनाञ्च दीर्घानुनासिकलोपौ न स्याः
क्तिचि परे । यन्तिः । रन्तिः । वन्तिः । तन्तिः ।

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् । ई । ४ ।

४५ ।

सनोतेः क्तिचि आत्तं वा स्याल्लोपश्च वा । सनुतात् सातिः ।
सतिः । सन्तिः । देवा एनं देवासुः । देवदत्तः ।

अलङ्घल्लोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा । ३ । ४ । १८ ।

प्रतिषेधार्थयोरलङ्घल्लोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचां ग्रह-
णं पूजार्थम् । अमैवाव्ययेनेति (१७६४०) नियमान्नोपपदसमा-
सः । दो दङ्गोः (उ१६०४०) । अलन्दत्त्वा । घुमास्या (उ११६४०)
पीत्वा खलु । अलङ्घल्लोः किम् ? भा कार्पीः । प्रतिषेधयोः
किम् ? अलङ्कारः ।

उदीचाम्माडो व्यतीहारे (३१) । ३ । ४ । १९ ।

व्यतीहारेऽयं माडः क्त्वा स्यात् । अपूर्वकालार्थमिदम् ।

मयतेरिदन्यतरस्याम् । ई । ४ । ७० ।

मेड इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा ल्यपि । अपमित्य याचते अप-
माय वा । उदीचां ग्रहणाद्यथाप्राप्तमपि । याचित्वा अप-
मयते ।

परावरयोगे च । ३ । ४ । २० ।

परेण पूर्वस्यावरेण परस्य योगे गम्ये धातोः क्त्वा स्यात् । अ-
प्राप्य नदीं पर्वतः (३२) परनदीयोगोऽत पर्वतस्य । अति-
क्रम्य पर्वतं स्थिता नदी (३३) । अवरपर्वतयोगोऽत नद्याः ।

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । ३ । ४ । २१ ।

समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः (३४) पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः
क्त्वा स्यात् । क्त्वा तु (३५) अव्ययकतो भावे । भुक्त्वा व्रजति ।

(३२) अत्र नदी गङ्गा, पर्वतोविन्ध्यः तथा च दक्षिणस्यानां गङ्गामप्राप्य
विन्ध्यः गङ्गाप्राप्तिविरहविशिष्टदेशस्योविन्ध्य इत्यर्थः । तेन विन्ध्या-
त्परा गङ्गेति गम्यते ।

(३३) अतिक्रम्येति । दक्षिणदेशस्यानानेकार्यं प्रयोगः अत्र हि गङ्गायाः
पूर्वे विन्ध्य इति गम्यते इति विशेषः । इह त्विहत्वां क्त्वाप्रत्ययस्य
भावार्थत्वेऽपि विशेष्यविशेषणभावसंसर्गभेदो बोध्यते इत्यवैयर्थ्यम् ।

(३४) धात्वधिकारात् समानकर्तृकत्वं क्रिययोरेवेत्याशयेन धात्वर्थयोरि-
त्युक्तं तच्च निर्धारणपञ्चनं तथा च धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वः कालो यस्य
तत्र विद्यमानादित्यर्थः ।

(३५) क्त्वा त्विति अव्ययकतो भावे इति वचनाद्भाव एवेत्यर्थः ।
भावश्चेह घनादाविव न सिद्धावस्थः किन्तु साध्यावस्थस्तदुक्तं हरिणा
“अव्ययकतइत्युक्तेः प्रकृत्यर्थे तुमादयः ।

समानकर्तृकत्वादि द्योत्यमेवामिति स्थितिरिति” ॥

यथा चैषां साध्यक्रियाद्योतकत्वं तथा प्रपञ्चितमह्माभिः शब्दार्थरत्ने ।

द्वित्वमतन्वम् (३६) । स्त्रात्वा भुक्ता पीत्वा व्रजति । अनुदा-
त्तेति (३१०८०) अनुनासिकलोप । विष्णुन्त्वा स्तौति ।
स्वरत्यादेः श्रुतः कित्तीति (३६७८०) नित्यमिडभावः पूर्ववि-
प्रतिषेधेन । स्त्रुत्वा । स्त्रुत्वा । ध्रुत्वा ।

क्लि स्क्लन्दिस्सन्दोः । ६ । ४ । ३१ ।

एतयोर्नलोपो न स्यात् क्लि(३७) परे । स्क्लन्त्वा । क्लदित्वा-
दिङ् वा । स्यन्त्वा-स्यन्दित्वा ।

न क्त्वा सेट् । १ । २ । १८ ।

सेट् क्त्वा किन् स्यात् । शमित्वा । सेट् किम् ? क्त्वा ।

मृडमृदगुधकुपक्लिशवदवसः क्त्वा । १ । २ । ७ ।

एभ्यः सेट् क्त्वा कित् । मृडित्वा । क्लिश क्लेति (३१११८०) वेट् ।
क्लिशित्वा-क्लिष्टा । उदित्वा । उपित्वा । रुद्विदेति (३१८८८०)
क्वित्त्वम् । रुदित्वा । विदित्वा । सुपित्वा । गृहीत्वा ।

नोपधात्यफान्ताद्वा । १ । २ । २३ ।

(३६) “गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्भवं समताम् स्यादिति” व्याख्येन क्रियाणां
न परस्परविशेष्यविशेषणभावः किन्तु सर्वत्रासामेव प्रधानक्रियाया-
मतन्वयइत्याशयेनोक्तं द्वित्वमतन्वमिति एतच्च विशेषणक्रिययोरमति
तथा तात्पर्यं बोध्यम् यदि तु विशेषणक्रिययोरपि पूर्वोपर-
कात्वात्वं विवक्षितं तदा क्लान्तान्तरस्यैव विशेषणतया पूर्वकालिक-
क्रियायामेव क्लेति तथाच पक्षा भुक्ता स्वपितोत्येव प्रयोगो न तु भुक्ता
पक्षा स्वपितीति ।

(३७) श्लोक्त्यालोपो यथा तथा व्यातोधातो (१-८८४) इत्यत्र चन्द्रकोक्तम् ।

सेट् क्त्वा कित् स्याद्वा । अघित्वा-अघ्नित्वा । गुफित्वा
गुम्फित्वा । नोपधात् किम् ? कोथित्वा । रेफित्वा ।

वञ्चितुञ्चृतश्च । १ । २ । २४ ।

सेट् क्त्वा किद्वा । वचित्वा-वञ्चित्वा । लुचित्वा-लुञ्चित्वा ।
ऋतित्वा अर्त्तित्वा ।

टपिष्टपिष्ठशेः काश्यपस्य । १ । २ । २५ ।

एभ्यः सेट् क्त्वा किद्वा । टपित्वा-तर्पित्वा । ष्टपित्वा-
मर्पित्वा । कृशित्वा-कर्षित्वा । रलो व्युपधादिति (उ३००४०)
वा कित्त्वम् । द्युतित्वा-द्योतित्वा । लिखित्वा-लेखित्वा । रलः
किम् ? सेवित्वा । व्युपधात् किम् ? वर्त्तित्वा । ङलादेः किम् ?
एषित्वा । सेट् किम् ? भुक्त्वा । वसतिक्षुधोरिट् (उ३५२४०) ।
उषित्वा-वसित्वा । क्षुधित्वा क्षोधित्वा । अञ्चेः पूजायामिति
(उ३५२४०) नित्यमिट् । अञ्चित्वा । गतौ तु । अक्तेत्यपि ।
लुभित्वा-लोभित्वा । लुभोऽविमोहने (उ३५२४०) इतीट् । विमो-
हने तु । लृब्ध्वा

जृबश्चेयाः क्ति । ७ । २ । ५५ ।

आभ्यां परस्य क्त्वा इट् स्यात् । जरित्वा-जरीत्वा । वञ्चित्वा ।

उदितो वा । ७ । २ । ५६ ।

उदितः परस्य क्त्वा इङ् वा । शमित्वा । अनुनासिकस्य क्ति-
विति (उ३२५४०) दीर्घः । शान्त्वा । द्यूत्वा-देवित्वा ।

क्रमश्च क्ति । ६ । ४ । १८ ।

क्रमउपधाया वा दीर्घः स्यात् भलादौ क्ति परे । क्रान्त्वा—
क्रन्त्वा । भलि किम् ? क्रमित्वा । पूडयेति (७२५१४०) वेट् ।
पवित्वा-पृत्वा ।

जान्तनशां विभाषा । ६ । ४ । ३२ ।

जान्तानान्त्रशेऽनलोपो वा स्यात् क्ति परे । भक्ता-भङ्क्ता ।
रक्ता-रङ्क्ता । मस्जिनशोरिति (७।४०४०)नुम् । तस्य पक्षे
लोपः नङ्वा-नङ्वा । रधादिभ्यश्च (७।४०४०)इतीदृषक्षे नश्चित्वा ।
भलादाविति वाच्यम् । नेङ् अङ्घित्वा । ऊदित्वाद्वेदृषक्षे ।
अक्ता अङ्क्ता । जनसनेति (७।२२४०)आत्वम् । खात्वा-खनित्वा ।
द्यतिस्यतीत्त्वम् (७२५६४०) । दित्वा । सित्वा । मित्वा । स्थित्वा ।
दधातेर्हिः (७२६०४०) । हित्वा ।

जहातेश्च क्ति । ७ । ४ । ४३ ।

हित्वा । हाडस्तु । हात्वा । अदो जग्धिः (७२६।४०) । जग्ध्वा ।

समासेऽनञ्पूर्वे क्तो ल्यप् । ७ । १ । ३७ ।

अव्ययपूर्वपदे अनञ्समासे क्तो ल्यवादेशः स्यात् । तुक् ।
प्रकृत्य । अनञ् किम् ? अकृत्वा । पर्युदासाश्रयणान्नेह (३८) ।
परमकृत्वा ।

प्रत्यतुकोरसिद्धः । ६ । १ । ८६ ।

(३८) नञा पर्युदासात् नञ्सङ्गभाव्ययमेवोपपदं लभ्यते इत्याशयेन
अव्यये उपपदे इति व्याख्यातं प्रसङ्गप्रतिषेधान्नये तु अव्ययस्यापि
पङ्क्त्यापत्तेः तथाच परमकृत्येत्यत्र ल्यप् स्यादिति भावः ।

पत्वे तुकि च कर्त्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात् । कोऽसि-
चत् । इह पत्वन्न (३६) । अधीत्य । प्रेत्य । ह्रस्वस्येति
(७३०५४०) तुक् ।

वा ल्यपि । ई । ४ । ३८ ।

अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा
स्यात् ल्यपि । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन मान्तानिटां वा,
नान्तानिटां वनादीनाञ्च नित्यम् । आगत्य-आगम्य । प्रण-
त्य-प्रणम्य । प्रहृत्य । प्रसृत्य । प्रवृत्य । वितृत्य । अदो जग्धिः
(७३६१४०) । अन्तरङ्गानपि विधीन्वहिरङ्गोऽपि ल्यव्वाधते
जग्धिविधौ ल्यव्ग्रहणात् । तेन हित्वदत्त्वात्त्वेत्त्वदीर्घत्वम्-
डिटो ल्यपि न । विधाय । प्रदाय । प्रखन्य । प्रस्थाय ।
प्रक्रम्य । आष्टच्छ्र । प्रदीव्य ।

न ल्यपि । ई । ४ । ६६ ।

ल्यपि परे घुमास्यादेरी (११६४०) च्चन्न । धेट्-प्रधाय । प्रमाय ।
प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । प्रसाय । मीनातिमीनोतीति
(७३१४४०) आत्त्वम् । प्रमाय । निमाय । उपदाय । विभाषा
लीयतेः (७३१५४०) । विलाय-विलीय । णिलोपः । उत्तार्य ।

ल्यपि लघुपूर्वात् । ई । ४ । ५६ ।

(३६) को असिचदिति स्थिते एङः । पदान्तादतीति (५०४०) पूर्वह्रस्वैका-
देशे कृते तस्य अन्नादिवच्चेति (४६४०) मरादित्तेन सात्पदाद्योरिति
(७३०४०) निषेधाप्रवृत्तेः इणः परत्वेन पत्वप्रसङ्गः, एकादेशस्थानेन
सिद्धत्वे कृते अकारेण व्यवधानादिणः परत्वाभावात् पत्वमिति भावः ।

आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः । अग्रे भोज-
भोजं व्रजति । भुक्ताभुक्ता ।

कर्मण्यक्रोशे कृजः खमुञ् । ३ । ४ । २५ ।

कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये । चौरङ्कारमाक्रोशति । करो-
तिरुच्चारणे चौरशब्दमुच्चार्य्येत्यर्थः ।

खादुमि णमुल् । ३ । ४ । २६ ।

खाद्वर्थेषु कृजो णमुल् स्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले । पूर्वपदस्य
मान्तत्वन्निपात्यते । अखादीं (४४) खादीं कृत्वा भुङ्क्ते खादु-
ङ्कारं भुङ्क्ते । समानङ्कारम् । लवणंकारम् । समानलवण-
शब्दौ खादुपर्यायौ । वासरूपेण ज्ञापि । खादुं कृत्वा भुङ्क्ते ।

अन्यथैव कथमित्यं सु सिद्धाप्रयोगश्चेत् । ३ । ४

। २७ ।

एषु कृजो णमुल् स्यान् सिद्धः अप्रयोगोऽस्य एवंभूतश्चेत्
कृज् व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारम्, एवंका-
रम्, कथंकारम्, इत्यंकारम् भुङ्क्ते इत्थं भुङ्क्ते इत्यर्थः (४५) ।
सिद्धेति किम् शिरोऽन्यथा कृत्वा (४६) भुङ्क्ते ।

(४४) अर्थग्रहणपरत्वेऽपि खादाविलुप्त्येव सिद्धावपि स्त्रियां पुंवङ्गावमा-
न्तत्वनिपातनार्थतया - खादुभीतियग्रहणमित्याशयेनाह खादीमिति ।

(४५) इह शब्दबोधे विशेषेऽपि फलितार्थकथनपरतया कारमिति शस्यत्वं
निष्कलमनतिप्रयोजनत्वात् ।

(४६) शिरोऽन्यथा कृत्वादीनादिकं भुङ्क्ते इत्यर्थज्ञाभावे करोते प्रयोगः

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने । ३ । ४ । २८ ।

कज् सिद्धाप्रयोगइत्येव असूयया प्रतिवचने । यथाकार(४७)-
महं भोक्ष्ये । तथाकारं भोक्ष्ये किन्तवानेन ? ।

कर्म्मणि दृशिविदोः साकल्ये । ३ । ४ । २९ ।

कर्म्मण्यपपदे णसुल् स्यात् । कन्यादर्शं (४८) वरयति सर्वाः
कन्या इत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं यं ब्राह्मणञ्चा-
नाति लभते विचारयति वा तं तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः ।

यावति विन्दजीवोः । ३ । ४ । ३० ।

यावद्देवं भुङ्क्ते यावज्जन्मते तावदित्यर्थः । यावज्जीवमधीते ।

चर्मोदरयोः पूरेः (४९) । ३ । ४ । ३१ ।

कर्म्मणीत्येव । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ।

वर्षप्रमाण जलोपश्चास्यान्यतरस्याम् । ३ । ४ ।

३२ ।

आवश्यकस्तदभावे तु भुजिक्रियागत एव प्रकारो गम्येत न तु
शिरोऽन्यथाकरणमतः कजः प्रयोगस्यावश्यकतास्तीति णसुलन्तः
कजल प्रयुज्यते इति भावः ।

(४७) प्रष्टुमनर्हः सन् यदि पृच्छति तदेवसुत्तरं यथाकारमित्यादि ।

(४८) कन्यादर्शमित्यत्र दर्शनविषयाणां सर्वासां कन्यानां वाक्यार्थेऽन्वया-
त्साकल्यं गम्यते ।

(४९) इह पूर्वकाले इति न संबध्यते पूरणस्यैव स्तरणभोजनोत्तरकालि-
कत्वात् अतश्चर्मपूरणादिविशिष्टा स्तरणभोजनादिक्रियेति बोधः ।

कर्मण्युपपदे पूरेणमुल् स्यादूकारलोपश्च वा समुदायेन वर्ष-
प्रमाणे गम्ये । गोप्यदपूरं दृष्टो देवः गोप्यदप्रं दृष्टो देवः ।
अस्येति किम् ? उपपदस्य सा भूत् । मूयिकाविलप्रम् ।

चेले क्लोपेः । ३ । ४ । ३३ ।

चेनार्थेषु कर्मस्वरूपपदेषु क्लोपेणमुल् स्याद्वर्षप्रमाणे । चेल(५०)
क्लोपं दृष्टोदेवः । वस्वक्लोपम् । वसनक्लोपम् ।

निमूलसमूलयोः कपः । ३ । ४ । ३४ ।

कर्मणीत्येव कपादिष्वनुप्रयोग वक्ष्यति (७४७२४०) । अत्र प्रक-
रणे पूर्वकाल इति न संबध्यते । निमूलकापं कपति । समूल-
कापं कपति । निमूलं समूलं (५१) कपतीत्यर्थः । एकस्यापि
धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसम्बन्धाद्भेदः । तेन सामान्य-
विशेषभावेन विशेष्यविशेषणभावः (५२) ।

शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिपः । ३ । ४ । ३५ ।

एषु कर्मसु पिपेणमुल् । शुष्कपेपं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टी-
त्यर्थः । चूर्णपेपम् । रूक्षपेपम् ।

समूलाकृतजीवेषु हनकञ्ग्रहः । ३ । ४ । ३६ ।

(५०) ख्यन्तात् क्लोपे प्रत्ययस्तथा च यथा वर्षेण चेलानि क्लोप्यन्ते शब्दा-
व्यन्ते तथा दृष्ट इत्यर्थः ।

(५१) निगतं मूलं यस्य निमूलं मतेन सह समं तत्कषणाभिन्नं कषणमिति
बोधः ।

(५२) व्याप्नोऽय इति वत् सामः यस्य विशेष्यत्वं विशेष्यस्य विशेष्यत्वम् ।

कर्मणीत्येव । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति ।
जीवग्राहं गृह्णाति । जीवतीति जीवः इगुपथलक्षणः (उ३१६४ः)
कः । जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः ।

करणे हनः । ३ । ४ । ३७ ।

पादघातं हन्ति पादेन हन्तीत्यर्थः । यथाविध्यनुप्रयोगार्थः
सन् नित्यसमासाधीनं योगः । भिन्नधातुसम्बन्धे तु हिंसा
र्थानाञ्चेति (उ४७१४०) वक्ष्यते ।

स्नेहने पिपः । ३ । ४ । ३८ ।

स्निह्यते येन तस्मिन् करणे उपपदे पिपेर्णमुल् । उदपेधं
पिनष्टि उदकेन पिनष्टीत्यर्थः ।

हस्ते वर्तिग्रहोः । ३ । ४ । ३९ ।

हस्तार्थे करणे । हस्तवर्त्तं वर्त्तयति । करवर्त्तम् । हस्ते-
नाङ्गुलिकां करोतीत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् ।
पाणिग्राहम् ।

स्वे पुषः । ३ । ४ । ४० ।

करणइत्येव स्वे इत्यर्थग्रहणान्तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे च
णमुल् । स्वपोषं पुष्णाति । धनपोषम् । गोपोषम् ।

अधिकरणे वन्धः । ३ । ४ । ४१ ।

चक्रवन्धं बध्नाति चक्रे बध्नातीत्यर्थः ।

संज्ञायाम् । ३ । ४ । ४२ ।

वधातेर्णमुल संज्ञायाम् । कौश्ववन्धं वह् । मयूरिकावन्धम्
अट्टालिकावन्धम् । वन्धविशेषाणां संज्ञा एताः ।

कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः । ३ । ४ । ४३ ।

जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति ।
पुरुषो वहतीत्यर्थः ।

ऊर्द्धे शुषिपूरोः । ३ । ४ । ४४ ।

ऊर्द्धे कर्त्तरि । ऊर्द्धशोषं शुष्यति वृक्षादिरूढं एव तिष्ठन्
शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्द्धं पूरं पूर्यते । ऊर्द्धं मुख एव घटादिः वर्षा-
दकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः ।

उपमाने कर्मणि च । ३ । ४ । ४५ ।

चात् कर्त्तरि । घृतनिधायं निहितञ्जलम् घृतमिव सुरचित-
मित्यर्थः । अजनाशं नष्टः । अज इव नष्ट इत्यर्थः ।

कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । ३ । ४ । ४६ ।

यस्मात्समुलुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्य इत्यर्थः । तथैवोदाहृतम् ।

उपदंशस्तृतीयायाम् । ३ । ४ । ४७ ।

इतः प्रभृति पूर्वकाल इति सम्बध्यते । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतर-
स्थामिति (७३८-४०) वा समासः । मूलकोपदंशं मुक्त्वा (५३) ।

(५३) मूलकोप भुङ्क्ते किं क्त्वा उपदंशस्यार्थान् लुक्मिति सम्बध्यते ।

पदंशम् । दृश्यमानस्य मूलकस्य भुजिं प्रति करणत्वात् तृतीया । यद्यप्युपदंशिना सह न शाब्दः सम्बन्धः तथाप्यार्थोऽस्यैव कर्मात्वात् एतावतैव (५४) सामर्थ्येन प्रत्ययः समासश्च तृतीयायामिति वचनं (५५) सामर्थ्यात् ।

हिंसार्थानाञ्च समानकर्मकाणाम् । ३ । ४ ।

४८ ।

तृतीयान्ते उपपदेऽनुप्रयोगधातुनां समानकर्मकाङ्घ्रिंसार्थात् णमुल् स्यात् । दण्डोपघातं गाः कालयति दण्डेनोपघातम् । दण्डताडम् । समानकर्मकाणामिति किम् ? दण्डेन चोरमाहृत्य गाः कालयति ।

सप्तम्याञ्चोपपीडकर्मकः । ३ । ४ । ४९ ।

उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः (६५) सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे णमुल् स्यात् । पाश्वोपपीडं श्रेते पाश्वीभ्यामुपपीडम् । व्रजोपरोधं गाः स्थापयति । व्रजेनोपरोधं व्रजे उपरोधं वा । पाण्यपकर्षन्वानाः संगृह्णाति । पाण्युपकर्षम् पाणिनोपकर्षम् ।

(५४) एतावतैवेति शाब्दान्वयाभावेऽप्यार्थिकान्वयमात्रेणेत्यर्थः ।

(५५) यदि तृतीयान्तेन शाब्दान्वये सत्येव प्रत्ययः स्यात्तदा करणे हन (उ४७१ प्र०) इतिवत् उपदंशः करणे इत्येव सूत्रयेत् ततश्च क्रियान्तरं प्रति करणत्वं मूलकेनेत्यस्येति भावः । मनो०

(५६) सूत्रे कर्म इति शपा निर्देशात् तौदादिकस्य निरासः पञ्चम्यर्थेऽत्र प्रयत्ना ।

समासत्ता । ३ । ४ । ५० ।

तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल् स्यात् सन्निकर्षे गम्यमाने । केश
ग्राहं (५७) युध्यन्ते केशेषु गृहीत्वा । हस्तग्राहम् हस्तेन
गृहीत्वा ।

प्रमाणे च । ३ । ४ । ५१ ।

तृतीयासप्तम्योरित्येव । द्रुङ्गुलोत्कर्षं खण्डिका (५८) क्षि-
नन्ति द्रुङ्गुलेन द्रुङ्गुले वोत्कर्षम् ।

अपादाने परीपसायाम् । ३ । ४ । ५२ ।

परीप्सा त्वरा । शय्योत्थायं धावति ।

द्वितीयायाञ्च । ३ । ४ । ५३ ।

परीप्सायामित्येव । यटिग्राहं युध्यन्ते (५९) लोटग्राहम् ।

अपगुरो णामुलि । ६ । १ । ५३ ।

गुरी उद्यमने इत्यस्यैचो वा आत्स्याणमुलि । अस्यपगोरं
युध्यन्ते अस्यपगारम् (६०) ।

(५७) सन्निकर्षे एव केशादिपङ्कणसमवाहं सन्निकर्षे गम्यते इति बोध्यम् ।

(५८) हस्त खण्ड खण्डिका छुस्तार्थे क स्तार्थिकप्रत्ययस्य लिङ्गातिक्त्वा-
नस्यापि कचिदिदृश्यात् स्त्रीत्वम् ।

(५९) अत्र युद्धाय त्वरा गम्यते युद्धार्थं यश्चादिकमेव गृहीत्वा प्रवर्तन्ते
नायुधसंपेक्षन्ते इति भावः ।

(६०) अस्यपगुर्यो उद्गम्येत्यर्थः ।

खाङ्गेऽध्रुवे । ३ । ४ । ५४ ।

द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे खाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल् ।
स्त्रुविक्षेपं कथयति स्त्रुवं विक्षेपम् । अध्रुवे किम् ? शिर
उत्क्षिप्य । येन विना न जीवनन्तद् ध्रुवम् ।

परिक्षिप्यमाने च । ३ । ४ । ५५ ।

सर्वतो विबाध्यमाने खाङ्गे द्वितीयान्ते णमुल् स्यात् । उरः-
प्रतिपे * युध्यन्ते कृत्स्नमुरः पीडयन्त इत्यर्थः । “उरोविदारं
प्रतिचस्करे नखैः” । ध्रुवार्यमिदम् ।

विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः

। ३ । ४ । ५६ ।

द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्ते उपपदे विश्वादिभ्यो णमुल्
स्याद्व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गत्ये । गेहादिद्व्ययाणां वि-
श्व्यादिक्रियाभिः साकल्येन सम्बन्धो व्याप्तिः । क्रिवाद्याः पौनः
पुन्यमासेवा । नित्यवीक्षणयोरिति (७३५८०) द्वित्वं तु न भवति ।
समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात् । यद्यप्याभीक्ष्ण्ये णमुलुक्त-
एव तथापि उपपदसंज्ञार्थ- (६१)-मासेवायानिह पुनर्विधिः ।
गेहानुप्रवेशमास्ते गेहंगेहमनुप्रवेशन् । गेहमनुप्रवेशम-
नुप्रवेशम् । एवं गेहानुप्रपातम् । गेहानुप्रपादम् । गेहा-

६१) विशिपतीति सूत्रे द्वितीयायामित्यस्यानुवर्त्तनं तदन्तस्योपपदसंज्ञा-
र्थमिति बोध्यम् ।

नुस्कदम् । असमासे तु गेहस्य णमुलन्तस्य च पर्यायेण
द्वित्वम् ।

अस्यतितृपोः क्रियान्तरे कालेषु । ३ । ४ ।

५७ ।

क्रियामन्तरयति व्यवधत्तं इति क्रियान्तरः तस्मिन् धात्वर्थे
वर्त्तमानादस्यतेस्तृप्यतेच कालवाचिषु द्वितीयान्तेषु उपप-
देषु णमुल स्यात् । द्रवहात्यास गाः पाययति द्रवहमत्यासम् ।
द्रवहतर्पम् । द्रवहन्तर्पम् । अत्यसनेन तर्पणेन च गवा पान-
क्रिया व्यवधीयते अद्य पाययित्वा द्रवहमतिक्रम्य पुनः पाय-
यतीत्यर्थः ।

नाम्नरादिशिग्रहोः । ३ । ४ । ५८ ।

द्वितीयायामित्येव । नामादेशमाचष्टे । नामग्राहमाह्वयति ।

अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्यानं कृञः क्त्वाणमुलौ ।

३ । ४ । ५९ ।

अयथाभिप्रेताख्यानन्नाम अप्रियस्योच्चैः, प्रियस्य च नीचैः
कथनम् । ऊच्चैः कृत्य उच्चैः कृत्वा उच्चैः कारमप्रियमाचष्टे ।
नीचैः कृत्वा नीचैः कार नीचैः कृत्य प्रियं ब्रूते ।

तिर्य्यच्यपवर्गे । ३ । ४ । ६० ।

तिर्य्यक्शब्दे उपपद्वे कृञः क्त्वाणमुलौ स्याः समाप्तौ गत्या

याम् । तिर्यकृत्य गतः तिर्यकारं समाप्य गत इत्यर्थः । अप-
वर्गे किम् ? तिर्यकृत्वा काष्ठङ्गतः ।

स्वाङ्गे तस्यत्यये कम्बोः । ३ । ४ । ६१ ।

मुखतःकृत्य गतः मुखतःकृत्वा मुखतःकारम् । मुखतोभूय
मुखतोभूत्वा मुखतोभावम् ।

नाधार्थप्रत्यये चरर्थे । ३ । ४ । ६२ ।

नाधार्थ(६२)प्रत्ययान्ते चरर्थविषये उपपदे कम्बोः क्वाणमुलौ
स्तः । अनाना नाना कृत्वा नानाकृत्य नानाकारम् । विना-
कृत्य विनाकृत्वा विनाकारम् । नानाभूय नानाभूत्वा
नानाभावम् । अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा एकधाभूय एकधा
भूत्वा एकधाभावम् । एकधाकृत्य एकधाकृत्वा एकधा-
कारम् । प्रत्ययग्रहणं किं हिरक् कृत्वा पृथग्भूत्वा ।

तूष्णीमि भुवः । ३ । ४ । ६३ ।

तूष्णींशब्दे भुवः क्वाणमुलौ स्तः । तूष्णींभूय तूष्णींभूत्वा
तूष्णींभावम् ।

अन्वच्यानुलोम्ये । ३ । ४ । ६४ ।

अन्वक्शब्दे उपपदे भुवः क्वाणमुलौ स्तः आनुकूल्ये गम्य-
माने । अन्वग्भूय आस्ते । अन्वग्भूत्वा अन्वग्भावम् ।

अग्रतः पार्श्वतः दृष्टतोवाऽनुकूलो भूत्वा आस्तादित्यर्थः । आ-
नुलोम्ये किम् ? अन्वग्भूत्वा तिष्ठति दृष्टतो भूत्वेत्यर्थः ।

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।

विस्तरस्तु यथाशास्त्रन्दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥

भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी ।

प्रीत्यै भूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥

श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्द्धं

समाप्तम् ।

मनोरमादिमूलेनोद्भासिता सरलाभिधा ।

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या त्रैपाङ्गे पूर्तिभागता ॥

लौकिकानां प्रयोगाणां व्याख्यार्थोऽत्र निरूपितः ।

प्रमोदाय विदां भूयात् परमात्मप्रसादनः ॥

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्येण मनोरमादिसारसंकलनया

समाहृतायां सरलाभिधायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया-

मुत्तरार्द्धं समाप्तिमगमत् ।

यात्रे पञ्चद्विपनगधरासंस्मृते चैत्रमासे

तारानाथद्विजरचितया व्याख्याया मुद्रितोऽयम् ।

तेनैवात्रिपञ्चमुनिधरासंस्मृतेऽन्देऽपि भूयो

मुद्रायन्तोपरिषडनया संस्कृतो माघमासे ॥

सिद्धान्तकौमुदी ।

वैदिकप्रक्रिया ।

छन्दसि पुनर्वसोरेकवचनम् । १ । २ । ६१ ।

द्वयोरेकवचनं वा स्यात् । पुनर्वसुर्नक्षत्रम् पुनर्वसू वा ।
लोके तु द्विवचनमेव ।

विशाखयोश्च । १ । २ । ६२ ।

प्राग्वत् । विशाखा नक्षत्रम् विशाखे वा ।

प्रष्टीयुक्तश्छन्दसि वा । १ । ४ । ६ ।

षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो वा स्यात् । “क्षेत्रस्य
पतिना वयम्” । इह वेति योगं विभज्य छन्दसीत्यनुवर्तते ।
तेन सर्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः । वज्रलज्छन्दसीत्यादिः
(७४८३४०) अस्यैव प्रपञ्चः । यचि भम् (१०५४०) । नभोगिरो-
मनुषां वत्युपसंख्यानम् * । नभसा तुल्यन्नभस्वत् । भत्वात्
रत्वाभावः । अङ्गिरस्वत् । “मनुष्वद(१)ग्ने !” । जनेरुसीति

(१) मनुषा तुल्यं मनुष्वदिति भत्वादादेशप्रत्यययोरिति (६५४०) पत्वं
पदत्वे रत्वं स्यान्नतु पत्वमपदानस्येति (६४४०) वचनात् ।

इन्विभवतिभ्याञ्च । १ । २ । ६ ।

आभ्यां परो लिट् कित् । “समीधे दस्युहन्तमः” । “पुत्र इधे अथर्वणः” । वभूव । इदं प्रत्याख्यातम् इन्वेच्छन्दोविषयत्वा-
द्भुवोवुकोनित्यत्वात्ताभ्यां लिट्; किञ्चनानर्थक्यमिति ।

इति प्रथमोऽध्यायः ।

तृतीया(४) च होश्छन्दसि । २ । ३ । ३ ।

जुहोते; कर्मणि तृतीया स्याद्द्वितीया च । “यवाग्वाग्निहोतं जुहोति” । अग्निहोतशब्दोऽत्र हविषि वर्त्तते “यस्याग्निहो-
तमधिश्रितममेध्यमापद्येते” त्यादिप्रयोगदर्शनात् अग्नये ह्येत
इति व्युत्पत्तेश्च । यवाग्वाख्यं (५) हविर्देवतोद्देशेन त्यक्त्वा
प्रक्षिपतीत्यर्थः ।

द्वितीया ब्राह्मणे । २ । ३ । ६० ।

(४) कर्मणि द्वितीयेत्यतः (२५०४०) कर्मणीत्यनुवर्त्तते चेन द्वितीया समुच्चियते ।

(५) यवाग्वाख्यमिति भिन्नविभक्त्याक्रान्तत्वेऽपि भिन्नार्थकविभक्त्यनाक्रा-
न्तत्वात् नामार्थयोरभेदान्वयः सत्यार्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्योर्भिन्न-
विभक्तिकत्वेऽपि त्वां दृष्ट्वाय न अन्ये इत्यादावभेदान्वयदर्शनात् ।

ब्राह्मण (६) विषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया
स्यात् । पञ्चपवादः । “गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः” ।

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि । २ । ३ । ६२ ।

पठो स्यात् । “पुरुषमृगश्चन्द्रमसे” । “गोधा कालका दार्वीषा-
टाम्ने वनस्पतीनाम्” वनस्पतिभ्य इत्यर्थः । पञ्चर्थे चतुर्थीति
वाच्यम् * । “या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः” ।

यजेश्च करणे । २ । ३ । ६३ ।

इह छन्दसि बहुलं पठो । एतस्य एतेन वा यजते ।

बहुलञ्छन्दसि । २ । ४ । ३८ ।

अदो घस्त्रादेशः स्यात् । घस्तान्नूनम् । लुङि मन्त्रे घसेति
(उ४८२४०) ज्ञेयं । अडभावः । ‘सन्धिश्च मे’ (७) ।

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि । २ । ४

। २८ ।

इन्द्रः पूर्ववज्जिह्वः । हेमन्तश्च शिशिरश्च हेमन्तशिशिरौ ।
अहोरात्रे । अदिप्रभृतिभ्यः शपः (उ१०८४०) ।

(६) ब्राह्मणो मन्त्रेतरवेदभागः । विभाषोपसर्गे (२८८४०) इति विभा-
षया प्राप्तावपि नित्यस्योपसर्गाद्येयमारम्भः ।

(७) अदेः क्तिनि घस्त्रादेशे घसमसोर्हलि च (उ५१४८०) इत्युपधालोपे भलो
भलोति (उ४०४०) सलोपे भपस्तयोरिति (उ४०४०) धत्वे घस्य जश्वा
न्धिरिति सिद्धं ततः समानस्य छन्दस्यूर्ध्वप्रभृतीत्यनेन (४७२४०)
सादेशः ।

बज्जलञ्छन्दसि । २ । ४ । ७३ ।

“एतं हनति एतद्वा” । “अहिः शयते उपष्टक् पृथिव्याः” । अत
लुक् न । अदादिभिन्नेऽपि क्वचित्तुक् । “ताध्वं नो देवाः” ।
जुहोत्यादिभ्यः (७१२८४०)स्तुः ।

बज्जलञ्छन्दसि । २ । ४ । ७६ ।

“दाति प्रियाणि चिद्वसु” । अन्यतापि “पूर्णां विवष्टि” ।

मन्त्रे घस ह्वर णश्च दृ दशादृच् छ गमिजनि
भ्यो लोः । २ । ४ । ८० ।

लिरिति ह्येः प्राचां संज्ञा एभ्यो लेर्लुक् स्यान्मन्त्रे । “अक्ष-
न्ममी मदन्तहि” । घस्त्वादेशस्य गमहनेति (७६१४०) उपधालोपे
शासिवसीति (७०६४०) घः । “मा ह्वर्म्मितस्य” (८) । “धूर्तिः प्रणङ्ग-
र्त्यस्य” । नशेर्वैति (१८५४०) कुत्वम् । “सुरुचो वेन आवः” । “मा न
आधक्” । आदित्याकारान्तानां ग्रहणम् । “आप्रा द्यावापृथिवी”
परार्गभारभृद्यथा । “अक्रन्नुषासः” । “त्वे रयिं जागृवांसो-
ऽनुग्मन्” । मन्त्रग्रहणं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम् । “अज्ञत (६) वा
अस्य दन्ताः” । विभाषानुवृत्तेर्नैह । “न ता अगृभ्णन्नजनिष्ट
हि सः” ।

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

(८) माडिः ह्वरतेर्लुङि ह्येर्लुकि सार्वधातुकगुणे रपरत्वे हल्ङादि-
(१११४० स्तु०) लोपे रूपसिद्धिः ।

(६) अज्ञत अजनिषतेति लोके ।

अभ्युत्सादयांप्रजनयाञ्चिकयांरमयामकः पा
वयांक्रियाद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि । ३ । १ । ४२ ।

एते निपात्यन्ते आद्येषु चतुर्षु (१०) लुङि आम् अकद्रत्यनुप्र-
योगश्च । अभ्युत्सादयामकः । अभ्युदसीषददिति लोके ।
प्रजनयामकः । प्राजोजनदित्यर्थः । चिकयामकः । अचै-
पीदित्यर्थे चिनोतेराम् द्विर्वचनं कुत्वं च । रमयामकः ।
अरीरमत् । पावयांक्रियात् । पाव्यादिति लोके । विदा-
मक्रन् (११) अवेदिषुः ।

गुपे(१२) च्छन्दसि । ३ । १ । ५० ।

ञेचङ् वा । “गृहादजगुपतं युवाम्” अगौप्तमित्यर्थः ।

नो (१३) नयतिध्वनयत्येलयत्यर्हयतिथ्यः । ३ ।

१ । ५१ ।

(१०) एते च्छन्दसि वा निपात्यन्ते तत्र सदिजनिरभिभ्योऽण्यन्तेभ्य एवाम् चि-
नोतेस्तु शुद्धादिति विशेषः ।

(११) विदेर्लुङ्गाम् गुणाभावो लुङ्जनकरोतेरनुप्रयोगश्च तत्र सन्ने षसे-
त्वादामा (उ४८२४०) च्छेर्लुकि गुणाभावः ।

(१२) आद्यप्रत्ययाभावपक्षे एवेदं प्रवर्त्तते गुपेरिति निरायप्रत्ययान्ततया
निर्द्देशात् । मनो०

(१३) नयत्यादिभ्यः ञेचङ् नेत्यर्थः प्राञ्चस्तु भाषायासपि विभाषयेदं
प्रवर्त्तते इत्याह ।

—हे श्वङ् न । “मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः” (१४) । “मा त्वाग्निध्वं नयीत्” ।

कृन्द्सि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्य-

मर्थस्तर्क्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्याष्टच्छप्रतिषो-
“यत्मानोः सानुमारुहत्” ।

कृन्द्सि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्य-
मर्थस्तर्क्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्याष्टच्छप्रतिषो-
व्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यष्टडानि । ३ । १ ।

१२३ ।

एते निपात्यन्ते । कृन्तेर्निस्पूर्वात् क्यपि प्राप्ते श्यत्, आद्य-
न्तयोर्विपर्यासः निसः षत्वञ्च । “निष्टर्क्यञ्चिन्वीत पशुकामः” ।
देवशब्दे उपपदे हूयतेर्जुहोतेर्वा क्यप् दीर्घञ्च । “सृङ्गन्ते वा
उ देवहूये” । प्र उत् आभ्यान्नयतेः क्यप् । प्रणीयः । उन्नीयः ।
उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् । उच्छिष्यः । श्वङ् स्तृञ्धृ एभ्यो यत् ।
मर्थः । स्तर्क्या । स्त्रियासेवायम् । ध्वर्यः । खनेर्यण्यतौ ।
खन्यः खान्यः । यजेर्यः । ‘शुन्वध्वन्द्वेत्याय कर्म्मणे देवयज्यायै’ ।
आङ्पूर्वात् षच्चेः क्यप् । “आष्टच्छं घरुणं वाज्यर्षति” ।
सीव्यतेः क्यप् षत्वञ्च । प्रतिषोव्यः । ब्रह्मणि वदेर्ण्यत् ब्रह्म

(१४) त्वायतस्त्वामिच्छतः जरितुः स्तोत्रर्मम काममभिलाषं मा जनयीः
जनं मा कार्पोरित्यर्थः ।

(१५) अमरदिति पदव्यत्ययेन परस्मैपदमिति बोध्यम् ।

वाद्यम् । लोके तु वदः सुपि क्यप् चेति (उ१०४४०) क्यञ्यतौ ।
भवते स्तौतेश्च ग्यत् । भाव्यः । स्वाव्यः । उपपूर्वाच्चिनो-
तेर्ग्यत् आयादेशश्च ष्टोत्तरपदे । उपचाय्यष्टम् (१६) ।
हिरण्य इति वक्तव्यम् । उपचेयष्टमेवान्यत् । षड सुखने
ष्ट चेत्यस्मादिगुपधलक्षणः (उ११८४०) कः ।

छन्दसि वनसनरक्षिमयाम् । ३ । २ । २७ ।

एभ्यः कर्माण्युपपदे इन् स्यात् । “वक्ष्यवनिं त्वा क्षतवनिम्
उत नो गोपणिन्धियम्” । “ये पथां पथिरक्षयः” । “चतुरक्षौ
पथिरक्षी” । “हविर्माथीनामभि” ।

छन्दसि सहः । ३ । २ । ६३ ।

खि. स्यात् । इतनापाद ।

वहश्च । ३ । २ । ६४ ।

प्राग्वत् । दित्यवाद् । योगविभाग उत्तरार्धः ।

कव्यपुरीषपुरीष्येषु जुगट् । ३ । २ । ६५ ।

एषु वहेर्जुगट् स्याच्छन्दसि । कव्यवाहन । पुरीषवाहन ।
पुरीष्यवाहनः ।

हव्येऽनन्तःपादम् । ३ । २ । ६६ ।

“अग्निर्यश्च हव्यवाहनः” । “अग्निश्च हव्यवाहनः । पादमध्ये
तु वहश्चेति खिरेव” । “हव्यवाङ्ग्निरजरः पिता नः” ।

(१६) उपचाय्यं तत् षडं सुखचेति कर्मधारय ।

जनसनखनक्रमगमो विट् । ३ । २ । ६७ ।

विट्ठनोः (७३३६४०) इत्यात्वम् । अज्जाः । गोजाः । “गोषा इन्द्रो
वृषा असि” । सनोतेरन इति (५३७०) षत्वम् । “इयं शुष्मेभिर्वि-
सखाइवारुजत” । “आ दधिकाः शवसा यच्च कृष्टीः” । अग्रेगाः ।

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशसुरोडाशो खिन् (१७)

। ३ । २ । ७१ ।

श्वेतवाहादीनाण्डस्पदस्येति वक्तव्यम् । यत्त पदत्वं भावि-
तत्त खिनोऽपवादो ङस् वक्तव्य इत्यर्थः । श्वेतवाः । श्वेतवाहौ ।
श्वेतवाहः । उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः ।
उक्थशासौ इक्थशासः । पुरो दाश्यते दीयते पुरोडाः ।

अवे यजः । ३ । २ । ७२ ।

अवयाः । अवयाजौ । अवयाजः ।

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च । ८ । २ । ६७ ।

एते ससुद्धौ कृतदीर्घा, निपात्यन्ते । चादुक्थशाः ।

विजुपे छन्दसि । ३ । २ । ७३ ।

उपे उपपदे यजेर्विच्च । उपयट् ।

(१७) श्वेतादिषूपपदेषु वहादिभ्योऽखिन्स्तत्त्वायं विशेषः श्वेतशब्दे कर्तृवाचि-
न्युपपदे वहेः कर्मणि, उक्थशब्दे कर्मणि करणे चोपपदे, शंसतेः
कर्तरि प्रत्ययो नलोपश्च, पुरस्युपपदे दाशेः कर्मणि खिन्प्रत्ययो
धातोरादेर्ङत्वञ्चेति भेदः । मनो० ।

आतो मनिन्कनिब्वनिपञ्च । ३ । २ । ७४ ।

सुषुपसर्गे चोपपदे आदन्तेभ्यो धातुभ्यश्चन्द्रसि विषये म-
निनादयस्त्वयः प्रत्यया स्युः । चाद्विच् । सुदासा । सुधीवा ।
सुपीवा । भूरिदावा । हतपावा । विच् । कीलालपाः ।

वज्जलञ्छन्दसि । ३ । २ । ८८ । ।

उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्वज्जलं क्तिप् स्यात् । माट्टहा । पिट्टहा ।
छन्दसि लिट् (३१६४४०) भूतसामान्ये । “अहं द्यावापृथिवी
आततान” । क्तिमुच्च (२६४४०) छन्दसि लिट् । कानच्क्वास्
वास्तः । “चक्राणां वृष्णि” (१८) । छन्दसि परेच्छायामपि
क्वेषु वक्तव्यः । “यो नो अग्ने अररिवान् अघायुः” ।

क्याच्छन्दसि । ३ । २ । १७० ।

उप्रत्ययः स्यात् । अघायुः (१८) । एरच् (३४४१४०) इत्यधिकारे ।
जवस्यौ

(१८) उपपद्यात्मनः क्वेषु (३११४४०) इत्यन्तात्मेति विधेयस्यात् परेच्छायामपि
क्वेषु अररिवानिति दातेः कधी ररिवान् यस्यात् नञ्प्रसङ्गात् ।

(१८) परस्याचमिच्छतीति क्तिवि व्याहारादेवे प्रत्ययान्तत्वात् अ प्रत्ययादिति
(३४४१४०) इति क्वेषुदे प्राप्ते क्याच्छन्दसीति विधेयविधानादुपपत्त्यः ।

(२०) कृन्दसि वाच्यौ * । “जवे यामिर्यूनः” । “जर्वोस्तु मे जवः” । “देवस्य सवितुः सवे” ।

मन्त्रे वृषेपचमनविदभूवीरा उदात्तः । ३ ।

३ । ६६ ।

वृषादिभ्यः (२१) क्तिन् स्यात् सचोदात्तः । “वृष्टिन्दिवः” । “सुम्नमिष्टये पच पक्तीरुत” । “इयन्ते न व्यसी मतिः” । वित्तिः । भूतिः । “अग्नयायाहि वीतये” । “रातो स्यामोऽभूयासः” ।

कृन्दसि लुङ्लङ्लिटः । ३ । ४ । ६ ।

धात्वर्थानां सम्बन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युः । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । लुङि । देवो ‘देवेभिरागमत्’ । लोडर्थे लुङ् । “इदन्तेभ्योऽक्षर (२२) न्नमः” । लङ् । “अग्निमद्य होतारमहणीतायं यजमानः” । लिट् । अद्य ममार । अद्य न्नियदत्यर्थः ।

लिट्थे लेट् । ३ । ४ । ७ ।

विध्यादौ हेतुमद्भावादौ च धातोर्लेट् स्याच्छन्दसि ।

सिक्वज्जलं लेटि । ३ । १ । ३४ ।

इतश्च लोपः परस्मैपदेषु । ३ । ४ । ६७ ।

लेटस्तिङामितो लोपो वा स्यात् परस्मैपदेषु ।

(२०) कटोरविति (उ४४२ प्र०) प्राप्ते जुसुवोरज्विधानं स्वरार्थम् रूपाभेदात् ।

(२१) वीराइत्यत्र पञ्चम्यर्थे प्रथमेत्याशयेन व्याचष्टे वृषादिभ्य इति ।

(२२) कृन्देत्यादिना क्ते (उ४४५ प्र०) रङि कटृशोऽङीति (उ१०४ प्र०) युगे रपरत्वम् ।

लेटोऽडाटौ । ३ । ४ । ६४ ।

लेटः अट् आट् एतावगमौ सप्तौ च (२३) पितौ । सिब्वञ्जलं
णिद्वक्तव्यः । दृष्टिः । 'प्रण आयुं पि तारिपत्' (२४) । 'सुपेशस
स्करति जोषिपदि' (२५) । 'आसाविपत्' (२६) अर्शसानाय ।
सिपइलोपस्य चाभावे । 'पताति (२७) दिद्यत्' । 'प्रियसूय्ये
प्रियोऽग्नाभवाति' ।

स उत्तमस्य । ३ । ४ । ६८ ।

लेडुत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात् । करवाव (२८) करवावः ।
टेरेत्त्वम् (७२१६० सू०) ।

आत ए । ३ । ४ । ६५ ।

लेट आकारस्य ऐः स्यात् । 'सुतेभिः सुप्रयसा मादयतै' (२९) ।
तामित्याकारस्य ऐकारः । विधिसामर्थ्यादाट ऐत्त्वन्न अन्य-
था हि ऐटमेव विदध्यात् । 'यो यजाति (३०) यजात' इति ।

(२३) आडुत्तमस्येति (७१५८०) सूत्रान्तरात्कमुत्या मिञ्जेत्युवच्चाह तौ च
पिताविति

(२४) तारिषदिति तृधातोस्त्रिपदकारलोपे सिप इति दृष्टौ अटि सिद्धम् ।

(२५) जोषिषदिति जुषधातोर्व्यत्ययेन प्ररक्षेपदे पूर्ववत्कार्यं गुणोऽत्र विशेषः ।

(२६) आसाविषदिति आहपूर्वकात् सुधातोः प्राग्वत्तृद्विरत्न विशेषः ।

(२७) पतातीत्यत्र सिपोऽभावे इकारलोपाभावे च व्याडागमे सिद्धम् ।

(२८) करवावेति खन्द्सुभयथा (४६३८०) इत्युक्तेः सार्वधातुकत्वात् विकरण उः

आटोऽङित्वात् विकरणस्य गुणः ङित्वाभावाच्च करोतेर्नोत्त्वम् ।

(२९) मादयतेर्दन्ताद्धे आतऐरिति तामित्याकारस्य ऐत्वे रूपसिद्धिः ।

(३०) आटऐत्वं नेत्युक्तं तस्य फलमाह यजातीति यजधातोस्त्रिपदाटि सिद्धम्

वैतोऽन्यत्र । ३ । ४ । ६६ ।

लेट एकारस्य ऐः स्याद्वा आतरे इत्यस्य विषयं विना (३१) ।
‘पशूनामीशै’ । ‘ग्रहा गृह्यान्तै’ । अन्यत्र किम् “सुप्रयसा
मादयते” ।

उपसंवादाशङ्कयोश्च । ३ । ४ । ८ ।

पणबन्धे (३२) आशङ्कायाञ्च लेट् स्यात् । ‘अहमेव पशूनामी
शै’ । ‘नेज्जिह्वायन्तो (३३) नरकमताम’ । हलः अः
शानज्मौ (७।६५४०) ।

कृन्दसि शायजपि । ३ । १ । ८४ ।

अपिशब्दाच्छानच् । हृग्रहोर्भे ऋन्दसीति* हस्य भः । ‘गृभाय
जिह्वाया मधु’ । ‘बधान देव ! सवितः’ । अनिदिता-सिति
(१७८४०) बध्नातेर्नलोपः । ‘गृमुणामि ते’ । ‘मध्वा जभार’ ।

व्यत्ययो वज्जलम् । ३ । १ । ८५ ।

विकरणानां वज्जलं व्यत्ययः स्यात् कृन्दसि । “आण्डाशुक्लस्य
भेदति” । भिनत्तोति प्राप्ते । “जरसा मरते पतिः” । म्रियत

(३१) अ चत्वपदं व्याचष्टे विषयं विनेति सन्निधानात्तस्यैव भेदपतियोगित्वौ
चित्यात् ।

(३२) यदि भवानिदं कुर्यात्तर्हि इदमहं दास्यामीति समयकरणं-पण-
बन्धः, आशङ्का सम्भावना । अहमेवेति त्रिपुरंविजयाय देवैः प्रा-
र्थितस्य रुद्रस्येदं वचनम् । पशवोऽत्र संसारिणः । मनो०

(३३) न इदिति ऋदः इच्छब्द आशङ्काद्योतकः, जिह्वाचरणे नरकपातः
सम्भाव्यते स मा भूदित्यर्थः । मनो०

इति प्राप्ते । 'इन्द्रोवसोन नेपतु' । नयतेर्लोट् शप्पिपौ द्वौ वि-
करणौ । 'इन्द्रेण युजा तरुपेम(३४)वृत्रम्' । तरेमेत्यर्थः । तर-
तेर्विध्यादौ लिङ् उः शिप् शप् चेति तयो विकरणाः ।

“सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङाच्च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रज्ञदेपां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन” ।
'धुरिदक्षिणायाः । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते' । 'चपालं ये अश्वयू-
माय तच्चति' । तच्चन्तीति प्राप्ते । उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे ।
'ब्रह्मचारिणमिच्छते' । इच्छतीति प्राप्ते । 'प्रतीपमन्य ऊर्मि-
युध्यति" । युध्यत इति प्राप्ते । 'मधोऋता इवासते' । मधुन
इति प्राप्ते । नरः पुरुषः । 'अधासवीरैर्दशभिर्वियूयाः' । वि-
यूयादिति प्राप्ते । कालः कालवाची प्रत्ययः । 'श्वोऽग्नीना-
धास्यमानेन' । लुटोविषये लृट् । 'तमसोगात्रदुच्यत्' । अ-
धुक्षदिति प्राप्ते । 'मितवयश्च सूरयः' । मितवयमिति प्राप्ते ।
स्वरव्यत्ययसु वक्ष्यते । कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः तथा च
तद्वाचिनां कृतद्वितानां व्यत्ययः । अन्नादाय । अशिविषये अच् ।
अवग्रहे(३५)विशेषः । यङो यशब्दादारभ्य लिङ्ग्राशिष्यङिति
ङकारेण प्रत्याहारः । तेषां व्यत्ययो भेदतीत्यादिरुक्त एव ।

लिङ्ग्राशिष्यङ् । ३ । १ । ८६ ।

(३४) उपत्ययान्तस्य सिपं प्रत्ययभङ्गात् न गुणः सिबन्तस्य यपि लघूपध
गुणः प्राप्तेऽपि बाहुलकात् भवतीति बोध्यम् । भमो-

(३५) कर्मण्यपि अचि च कृते रूपभेदाभावेऽपि अवग्रहोविग्रहस्य भेदः
कर्मण्यपि कृते उपपदसमाप्तः अचि तु अक्षसाद इति कर्म-
ण्येति भेद इतितत्कृतः स्वरविशेषः ।

आशीलिङि परे धातोरङ् स्याच्छन्दसि । वचउम्(११७ष्ट०) ।
'मन्तं वोचेमाग्नये' । दृशेरग्वक्तव्यः * । 'पितरञ्च दृशेयन्मा-
तरञ्च' । अङि तु ऋदृशोऽङीति (७१०४ष्ट०) गुणः स्यात् ।

छन्दस्युभयथा । ३ । ४ । ११७ ।

धात्वधिकारे उक्तप्रत्ययः सार्वधातुकार्द्धधातुकोभयसंज्ञः
स्यात् । 'वर्द्धन्तु त्वा सुष्टुतयः' । वर्द्धयन्त्वित्यर्थः । आर्द्धधातु-
कत्वाणिलोपः । विश्वखिरे । सार्वधातुकत्वात् शुः श्मा-
वश्च । ऊशुवोरिति (७६८ष्ट०) ।

आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च । ३ । २

। १७१ ।

आदन्ताद्वर्णान्ताद्गमादेश्च किकिनौ सप्तौ च लिङ् ।
पपिः सोमम् । ददिर्गाः । वन्निर्वज्जम् । जगिर्युवा । 'जग्नि-
र्वृत्रममितयम्' । जग्निः । लिङ्गङ्गावादेव सिद्धे ऋच्छत्यृता-
मिति (७६७ष्ट०) गुणवाधनार्थं कित्त्वम् । वज्रलं छन्दसि (७५११ष्ट०)
हृत्युत्त्वम् । ततुरिः (३६) । जगुरिः ।

तुमर्थे (३७) सेसेनऽसेन्क्सेनसेनध्यैअध्येन्क-
ध्यकध्यैन्शध्यैअध्यैन्तवैतवङ्त्वेनः । ३ । ४ । ६ ।

(३६) सूत्रे आदिति सुखसुखार्थोदकारो न तु तकारस्तेन तात्परत्वाभावा-
द्दीर्घादपि किकिनावित्याशयेनाह ततुरिरिति ।

(३७) तुमनोऽर्थस्तुमर्थो भाव एव अव्ययत्वतोभावे इत्युक्तेः स च साध्य-
रूपः प्रत्ययर्थे तमादय इति प्रागुक्तेः ।

से । 'वक्षे रायः' । सेन् । तावामेपे । असे । 'शरदोजीवसे
धाः' । असेनित्याद्युदात्तः । क्से । प्रेपे । कसेन् । 'गवामिव
श्रियसे' । अध्ये अध्येन् । 'जठरस्पृणध्ये' । पक्षे आद्युदात्तः ।
कध्ये कध्येन् । आङ्गवध्ये । पक्षे नित्स्वरः । श्रध्ये ।
'राधसः सह मादयध्ये' । श्रध्येन् । 'वायवे पिवध्ये' (३८) ।
तवै । दातवाद्गति । तवेङ् । सूतवे । तवेन् । कर्त्तवे ।

प्रयैरोहिष्यै अव्यधिष्यै । ३ । ४ । १० ।

एते तुमर्थे निपात्यन्ते । प्रयातुं रोढुम् अव्यथितुमित्यर्थः ।

दृष्टे विख्या च (३९) । ३ । ४ । ११ ।

दृष्टुं विख्यातुमित्यर्थः ।

शक्ति णमुलकमुलौ । ३ । ४ । १२ ।

शक्नोतावुपपदे तुमर्थे एतौ स्तः । 'विभागं नाशकत्' । 'अप-
लुपं नाशकत्' । विभक्तुमपलोप्तुमित्यर्थः ।

ईश्वरे तोसुन्कसुनौ । ३ । ४ । १३ ।

ईश्वरो 'विचरितोः' । 'ईश्वरो विलिखः' (४०) । विचरितुं
विलेखितुमित्यर्थः ।

(३८) पिवध्ये इत्यत्र यङ्प्रसङ्गे शप् पिवादेशश्च बाङ्गलकात् ।

(३९) एतौ दृष्टेर्विपूर्वात् ख्यातेऽव तुमर्थे केप्रत्ययान्ततया निपातितौ ।

(४०) 'क्रातोऽनुकसुन' (२.४.४०) इत्यव्ययत्वादिभक्तैर्लुकि लुमत्त्वादप्यन्तत्वेऽपि
न दीर्घः ।

कृत्यार्थं तवैकेन्यत्वनः । ३ । ४ । १४ ।

‘न स्लेच्छितवै’ । ‘अवगाहे’ । दिहक्षेणः । “सूर्यस्य कर्तृम्” ।

अवचक्षे च । ३ । ४ । १५ ।

‘रिपुणा नावचक्षे’ अवस्थातव्यमित्यर्थः ।

भावलक्षणो स्थेण्छञ्वदिचरिद्धतमिजनिभ्य
स्तोसुन् । ३ । ४ । १६ ।

‘आसंस्थातोः (४१) सीदन्ति’ । आसमाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः ।
उदेताः । अपकर्तोः । प्रविद्धतोः । प्रचरितोः । होतोः ।
आतमितोः । ‘काममाविजनितोः सम्भवामः’ ।

सृषितदोः कसुन् । ३ । ४ । १७ ।

भावलक्षणे इत्येव । ‘पुरा क्रूरस्य विस्पृषो विरश्मिन्’ । ‘पुरा
जरितभ्य आभृतः’ ।

इति तृतीयोऽध्यायः ।

रात्रेञ्चाऽजसौ (४२) । ४ । १ । ३१ ।

रात्रिशब्दान्ङीप् स्यात् अजम्विषये ह्यन्द्सि । ‘रात्री

(४१) संस्थाटीनामयधित्वेन भावलक्षणत्वम् ।

(४२) न जसिः अजसरिकार उच्चारणार्थः ।

स्य व्यदायती' । लोके तु कृदिकारादिति डीथ्यन्तोदान्तः ।

नित्यञ्छन्दसि । ४ । १ । ४६ ।

बह्वादिभ्यञ्छन्दसि विषये नित्यं डीप् । 'बह्वीप्पु हित्वा' ।
नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् २

भुवश्च । ४ । १ । ४७ ।

डीप् स्यात् छन्दसि । विभ्वी । प्रभ्वी । विप्रसंभ्य इति (३७८)
डु प्रत्ययान्तं सूत्रेऽनुक्रियते उत इत्यनुवृत्तेः (४३) । उवडादेः गस्तु
सौतः । मुहलाच्छन्दसि लिङ्गम् * (४४) । डीपोलित्वमानुक्
चागमः । लित्स्वरः । 'रथोरभून्मुहलानी' ।

दीर्घजिह्वी च छन्दसि । ४ । १ । ५८ ।

संयोगोपधत्वादप्राप्तो डीव्विविधीयते । 'असुरी वै दीर्घ-
जिह्वी देवानां यज्ञवाट्' ।

कद्रुकमण्डलवोश्छन्दसि । ४ । १ । ७१ ।

ऊङ् स्यात् । 'कद्रूश्च वै कमण्डलूः' । रुग्गुलुमधुजतुपतया-
लूनामिति वक्तव्यम् * । रुग्गुलूः । मधूः । जतूः । पतयालूः ।
अव्ययात्तत्रम् (५१७४०) । आविध्यस्योपसंख्यानश्छन्दसि * ।
'आविध्यो वर्द्धते' ।

(४३) वीतोऽणपचनात् (२२६४०) इत्यत उकारानस्यैवातुवर्त्तनादित्यर्थः ।

(४४) इन्द्रवरुणेति (२२१४०) सूत्रस्य वाचिकमिदमतस्तत्सूत्रवानुडीप् ध्यातुक
चातुवर्त्तते इत्याशयेनाह्वातुक् चागमइति ।

छन्दसि ठञ् । ४ । ३ । १८ ।

वर्षाभ्यः । ठकोऽपवादः । स्वरे भेदः । वार्षिकम् ।

वसन्ताच्च । ४ । ३ । २० ।

ठञ् स्यात् छन्दसि । वासन्तिकम् ।

हेमन्ताच्च । ४ । ३ । २१ ।

छन्दसि ठञ् । हैमन्तिकम् । योगविभागउत्तरार्थः ।

शौनकादि (४५) व्यञ्छन्दसि । ४ । ३ । १०ई ।

णिनिः प्रोक्ते । छाणोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौ-
नकिनः । वाजसनेयिनः । छन्दसि किम् शौनकीया शिखा ।

द्वाचञ्छन्दसि । ४ । ३ । १५० ।

विकारे वा मयट् स्यात् । शरमयं वर्हिः । “यस्य पर्शमयी
जुह्वः” ।

नोत्वद्वर्द्धवित्वात् । ४ । ३ । १५१ ।

उत्वान् उकारवान् । मौल्लं शिष्यम् । वर्द्धं चर्म तस्य विकारो
वाङ्मूर्ति रज्जुः । वैल्लो यूपः । सभाया यः (६२ ४४०) ।

दृञ्छन्दसि । ४ । ४ । १०ई ।

सभेयो युवा ।

भवे छन्दसि । ४ । ४ । ११० ।

सप्तम्यन्ताद्भवार्थे यत् ।। “मेध्याय च नमः विद्युत्वाये च” । यथा-
यथं शैपिकाणामणादीनाञ्च घादीनामपवादोऽयं यत् । पक्षे
तेऽपि भवन्ति सर्वविधीनाञ्छब्दसि वैकल्पिकत्वात् । तद्यथा ।
मुञ्जवान्नाम पर्वतः तत्र भवः मोञ्जवतः । “सोमस्येव
मोञ्जवतस्य भवः” । आचतुर्थसमाप्तेऽशब्दोऽधिकारः ।

पाथोनदोभ्यां डाण् । ४ । ४ । १११ ।

‘तमुत्वा पाथ्यो वृषा’ । “चनो दधीत नाद्यो गिरो मे । पाथ-
सि भवः पाथ्यः । नद्यान्भवो नाद्यः ।

वेशन्तहिमवद्भ्यामण् । ४ । ४ । ११२ ।

भवे । ‘वेशन्तीभ्यः स्वाहा’ । ‘हैमवतीभ्यः स्वाहा’ ।

स्रोतसो विभापा डान्ङ्यौ । ४ । ४ । ११३ ।

पक्षे यत् । डान्ङ्ययोस्तु स्वरे भेदः । स्रोतसि भवः स्रोत्यः-
स्रोतस्यः ।

सगर्भसयूथसनुताद्यात् । ४ । ४ । ११४ ।

अनुन्माता सगर्भ्यः । अनुसखा सयूथ्यः । “यो नः सनुत्यः उत-
वा जिघत्सुः” । नुतिर्नुतम् । नपुसके भावे क्तः (उ३६३४०) ।
सगर्भादयस्त्वयोऽपि कर्मधारयाः समानस्य कृन्दसीति
(४०२४०) सः । ततोभवार्थे यत् ।

उग्राहन् । ४ । ४ । ११५ ।

भवेऽर्थे । पक्षे यदपि । “आवः समं वृषभं तुग्रयास्विति बह्वृ-
चाः । तुग्रियास्विति शाखान्तरे । घनाकाशयज्ञवरिष्ठेषु
तुग्रशब्दइति वृत्तिः ।

अग्राद्यत् । ४ । ४ । ११६ ।

घञौ च । ४ । ४ । ११७ ।

चाद्यत् । अग्नेभवोऽग्रः-अग्रियः-अग्रीयः ।

समुद्राभाद्वः । ४ । ४ । ११८ ।

“समुद्रिया अस्मरसो मनोषिणम्” । “नानन्दतोऽभिनय-
स्थे ! घोषाः” ।

वर्हिषि दत्तम् । ४ । ४ । ११९ ।

प्रोगृहिताद्यदित्येव (६२०४०) । “वर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु” ।

दूतस्य भागकर्म्मणो । ४ । ४ । १२० ।

भागोऽंशः । दूतम् ।

रक्षोयातूनां हननी (४६) । ४ । ४ । १२१ ।

“या ते अग्ने ! रक्षस्था तनूः” ।

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये । ४ । ४ । १२२ ।

(४६) हन्यतेऽनयेति व्यत्यया करणेऽलुट् । हननकारणमर्थः यातूनामिति व-
ञ्जवचननिर्देशात् यत्प्रत्ययेन बहूनां रक्षणां हननप्रतीतिरिति बोध्यम् ।

प्रशंसने यत्स्यात् । रेवत्यादीनाम्प्रशंसनं रेवत्यम् । जगत्यम् ।
हविष्यम् ।

असुरस्य खम् । ४ । ४ । १२३ ।

“असुर्यन्देवेभिर्धायि विश्वम्” ।

मायायामण् । ४ । ४ । १२४ ।

आसुरी माया ।

तद्दानासामुपधानो मन्त्रइतीष्टकासु लुक्
च मतोः । ४ । ४ । १२५ ।

वर्चस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चस्या । कृतव्याः ।

अश्विमानण् । ४ । ४ । १२६ ।

“आश्विनीरुपदधाति” ।

वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् । ४ । ४ । १२७ ।

तद्दानासामिति सूत्रं सर्वमनुवर्त्तते । मतोरिति पदमावर्त्य
पञ्चम्यन्तं बोध्यम् । मतुबन्तो यो मूर्ध्णशब्दस्ततो मतुष्परात्
प्रथमस्य मतोर्लुक् च । वयश्शब्दवन्मन्त्रोपधेयास्त्रिष्टकासु ।
यस्मिन् मन्त्रे मूर्ध्णवयः शब्दौ सन्तेनोपधेयासु । “मूर्ध्ण्वतीरुप”
“दधातीति प्रयोगः ।

मत्वर्थे मासतन्वोः । ४ । ४ । १२८ ।

नभोऽम्भम् तदस्मिन्नस्तीति नभस्योमासः । ओजस्या तनूः ।

मधोर्ज च । ४ । ४ । १२६ ।

माधवः-मधव्यः ‡ ।

ओजसोऽहनि यत्खौ । ४ । ४ । १२७ ।

ओजस्यमहः ओजसीनं वा ।

वेशोयशश्चादेभैगाद्यल् । ४ । ४ । १२१ ।

वेशोबलं तदेव भगः । वेशोभग्यः । यशोभग्यः ।

ख च । ४ । ४ । १२२ ।

वेशोभगीनः । यशोभगीनः । योगविभाग उत्तरार्थः क्रमनि-
रासार्थश्च ।

पूर्वैः कृतमिनियौ च । ४ । ४ । १२३ ।

“गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विलेभिः” । “एतेष्वप्याः सरितः पूर्व्यासः” ।

अङ्गिः संस्कृतम् । ४ । ४ । १२४ ।

“यस्येदमप्यं हविः” ।

सहस्त्रे सन्मितौ घः । ४ । ४ । १२५ ।

“सहस्त्रियासोऽपान्नोर्मायः” । सहस्त्रेण तुल्या इत्यर्थः ।

मतौ च । ४ । ४ । १२६ ।

सहस्रशब्दान्त्वर्थे घः स्यात् । सहस्रमस्यासीति सहस्रियः ।

सोममर्हति यः । ४ । ४ । १३७ ।

सोम्यो (४७) ब्राह्मणः यज्ञार्ह इत्यर्थः ।

मये च । ४ । ४ । १३८ ।

सोमशब्दाद्यः स्यान्मयडर्थे । सोम्यं मधु । सोममय(४)
मित्यर्थः ।

मघोः । ४ । ४ । १३९ ।

मधुशब्दान्मयडर्थे यत् स्यात् । मघयः मधुमय इत्यर्थः ।

वसोः समूहे च । ४ । ४ । १४० ।

चान्मयडर्थे यत् । वसयः । अक्षरसमूहे छन्दसउपसंख्या
नम् । छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्त्तमानात् स्वार्थे यदित्यर्थः ।
'आश्वावयेति चतुरक्षरम् अस्तु औपडिति चतुरक्षरं यजेति
द्व्यक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः एष वै
सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः' ।

नक्षत्राद् घः । ४ । ४ । १४१ ।

स्वार्थे । " नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा" ।

(४७) लोके शरादिषु पाठेन(५६६४०)मयट् । सोमश्च सोम्यइति तु स्वार्थे
यति बोध्यम् ।

(४८) व्यागतविकारावयवप्रकृता मयडर्थास्तेष्वर्थेष्वित्यर्थः सोम्येति वृद्धि
पाठेन स्वार्थे व्यजेति बोध्यम् ।

सर्व देवात्तातिल् । ४ । ४ । १४२ ।

स्वार्थे । “सविता न सुवतु सर्व्वतातिम्” । “प्रदक्षिणि देव-
तातिर्हराणः” ।

शिवश्मरिष्टस्य करे । ४ । ४ । १४३ ।

करोतीति करः । पचाद्यच् । शिवं करोतीति शिवतातिः ।
“याभिः शन्ताती भरथोददाशुषे” । “अथो अरिष्टतातये” (४६)

भावे च । ४ । ४ । १४४ ।

शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छ न्दसि । शिवस्य भावः शिव-
तातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः * ।

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

सप्तनोऽच्छन्दसि । ५ । १ । ६१ ।

तदस्य परिमाणमिति (६३६ष्ट०) वर्ग इति (६४०ष्ट०) च । “सप्त
साप्तानि असृजत्” । सप्त वर्गानित्यर्थः । शन्शतोर्दिनिच्छन्द-
सि * । तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः । पञ्चदशिनोऽर्द्धमासाः
त्रिंशिनोमासाः । विंशतेश्चेति वाच्यम्* । विंशिनोऽङ्गिरसः ।

(४६) भाषायां शन्तातिप्रभृतीनां प्रयोगोनास्त्येव अतएव वीरचरिते अरि-
ष्टतातिमित्यस्य सिद्धयेऽस्माभिरन्यामेव गतिमुदरीकृत्य व्याख्यातम्
तच्च मत्कृततदीयव्याख्याने द्रष्टव्यम् ।

सप्तदशदोः सादृश्ये वतुषवाच्यः । “त्वावतः (५०) पुरुष-
वसोः” । त्वावानन्यः । “यज्ञं विप्रस्य मावतः” । दण्डादिभ्यो
यत् (६४।२०) ।

छन्दसि च । ५ । १ । ६७ ।

प्रातिपदिकमात्रात्तद्दर्शनीत्यर्थे यत् स्याच्छन्दसि । “सादन्यम्
विदध्यम्” ।

वत्सारान्ताच्छन्दसि । ५ । १ । ६१ ।

निर्वृत्तादिष्वर्थेषु । इद्वत्सरीयः (५१) ।

सम्परिपूर्वात् ख च । ५ । १ । ६२ ।

वाच्छः । संवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीणः-परिव-
त्सरीयः ।

छन्दसि घम् । ५ । १ । १०६ ।

षट्पदान्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे । “भाग षट्वियः” ।

उपमर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे । ५ । १ । ११८ ।

धात्वर्थविगिटे साधने वर्त्तमानादुपमर्गादुत्तरे स्मार्थे घतिः
न्यात् । यदुद्धतः । निवतः । उद्धताम्विगतानित्यर्थः ।

घट् च छन्दसि । ५ । २ । ५० ।

(१०) अविनेति आगम् प्रत्ययेनरपदयोरेति (१।८८) तादृशे वा
वरेणाथ (१।८९) इत्यागम् ।

(११) उद्धतम् अतिवृद्धम् । यदावर्द्धितायां अतिवृद्धतायां च तस्यैव
इत्यर्थः ।

नान्तादसंख्यादेः परस्य उटः यट् स्थान्नाट् च । पञ्चमम्-
पञ्चमम् ।

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ।

५ । २ । ८६ ।

पर्यवस्थाता शत्रुः । “अपत्यं परिपन्थिनम् विदन्” । “मा त्वा
परिपरिणौ विदम्” ।

वज्रलञ्छन्दसि । ५ । २ । १२२ ।

मत्वर्थे विनिः स्यात् । “अग्निस्ते ओजस्वी” । छन्दोविन्प्रकरणे
ओद्ग्राप्तेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम्* ।
इति दीर्घः । “मंहिष्ठमुभयाविनम्” । “शुनमोद्ग्राव्यचक्षत” ।
छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ* । ई । “रथीरभूत्” । “सुमङ्ग
लीरियं बधूः” । “मघवानमीमहे” ।

तयोर्दाहिर्लौ च छन्दसि । ५ । ३ । २० ।

इदन्तदोर्व्यथासंख्यं स्तः । “इदा हि व उपस्तुतिम्” । तर्हि ।

था हेतौ च छन्दसि । ५ । ३ । २६ ।

किमस्या स्याद्धेतौ प्रकारे च । “कथा ग्रामं न पृच्छसि” ।
“कथा दाशेम” ।

पञ्च पञ्चा च छन्दसि । ५ । ३ । ३३ ।

अवरस्य अस्तात्यर्थे निपातौ । “पञ्च हि सः” । “नो ते पञ्चा” ।

तुच्छन्दसि । ५ । ३ । ५६ ।

पू०६   सिद्धान्तकौमुदी ।

लजन्तालृन्तन्ताच्च इठनीयसुनौ सः । “जासुतिं करिष्ठः” ।
“दोहीयसी धेनुः” ।

प्रत्नपूर्वविश्वे मात् थाल् छन्दसि । पू । ३ । १११ ।
इकार्ये । “तं प्रत्नया पूर्वया विश्वयेमया” ।

अमु च छन्दसि । पू । ४ । १२ ।
किमेत्तिङव्ययघादित्येव । चादामु । “प्रतर नय प्रतराम्” ।

वृकज्येष्ठाभ्यान्तिल्तातिलौ च छन्दसि । पू
। ४ । ४१ ।

स्वार्थे । “यो नो दूरे वो वृकतिः” । “ज्येष्ठतातिं वर्हिषदम्” ।

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि । पू । ४ । १०३ ।
तत्पुरुषादृच् स्यात् समासान्तः । “ब्रह्मसामं भवति” ।
“देवच्छन्दसानि” ।

वज्रप्रजाश्छन्दसि । पू । ४ । १२३ ।
“वज्रप्रजा निर्वृतिमाविवेश” ।

छन्दसि च । पू । ४ । १४२ ।
दन्तस्य दत् स्याद्वज्रवीहौ । “उभयतोदतः प्रति गृह्णाति” ।

वृहताश्छन्दसि । पू । ४ । १५८ ।

वृहदन्तावज्रवीहैर्न कप् । वृता माता यस्य वृतमाता ।

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

एकाचो द्वे (५६४) । छन्दसि वेति वक्तव्यम् * । “यो जागार”
‘दाति प्रियाणि’ ।

तुजादीनान्दीर्घाऽभ्यासस्य । ई । १ । ७ ।

तुजादिराकृतिगणः । “प्रभरा तूतुजानः” । “सूर्ये मामहा-
नम्” । “दाधारयः पृथिवीम्” । “स तूताव” ।

बहुलच्छन्दसि । ई । १ । ३४ ।

ह्रः सम्प्रसारणं स्यात् । “इन्द्रमाहुवे जतये” । ऋचि तेरुत्तर
पदादिलोपश्च छन्दसि * । ऋक्शब्दे परे तेः सम्प्रसारण-
मुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यम् । त्वचं सूक्तम् । छन्दसि
किम् ? तृचानि । रयेर्मातौ बहुलम् । रेवान् । “रयि-
मान् पुष्टिवर्धनः” ।

चायः की । ई । १ । ३५ ।

“नाम्यच्चिर्न च निचिक्युरन्यम्” । लिट्यसि रूपम् । बहुल-
ग्रहणानुवृत्तेर्नेह । “अग्निं ज्योतिर्निचाय्य” ।

अपस्पृधेयामानृचुरानृज्जश्चिच्युषेतित्याजश्रा-
ताश्रितमाशीराशोर्त्ताः । ई । १ । ३६ ।

एते छन्दसि निपात्यन्ते । “इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेयाम्” ।
“अर्कमानृचुः” । “वसूत्यानृज्जः” । अचैरहैश्च लिट्यसि । चिच्यु-
षे । च्युङो लिटि यासि । “यस्तित्याज” । त्यजेर्णलि “आतास्त-

इन्द्रसोमाः” । “श्रिता नो ग्रहाः” । श्रीज पाके निष्ठायाम् ।
 “नाशीरं दुदुहो” । “मध्यत आशीर्त्तिः” । श्रीज एव किपि
 निष्ठायाम् ।

खिदेच्छन्दसि । ई । १ । ५२ ।

खिद हैन्ये । अस्यैवचात् स्यात् । चिखाद । चिखेदेत्यर्थः ।

शीर्षेच्छन्दसि । ई । १ । ६० ।

शिरःशब्दस्य शीर्षन् स्यात् । “शीर्णो जगतः” ।

वा छन्दसि । ई । १ । १०६ ।

दीर्घाज्जसि इचि च पूर्वसर्वर्णदीर्घो वा स्यात् । वाराही
 वाराहौ । “मानुषीरीलते विश्वः” । उत्तररत्नवह्नयेऽपीदं (५२)
 वाक्यभेदेन संबध्यते । तेनामि पूर्वत्वं वा स्यात् । शमीश्च श-
 म्यश्च । सूर्यं सूरिमि च । सम्मसारणाच्चेति (१४८४०) पूर्व-
 रूपमपि वा । इज्यमानः यज्यमानः ।

शेच्छन्दसि बहुलम् । ई । १ । ७० ।

लोपः स्यात् । “या ते गात्राणाम्” । “ता पिण्डानम् । एम
 न्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम्” * । “अपां त्वेमन्” ।
 “अपां त्वोद्गन्” ।

भय्यप्रवय्ये च छन्दसि । ई । १ । ८३ ।

विभेत्यस्मादिति भयः । वेतेः प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपा-
तनम् । प्रवेयमित्यन्यत्र । छन्दसि किम् ? भेयम् । प्रवेयम् ।
हृदय्या उपसंख्यानम् * । हृदे भवा हृदय्या आपः । भवे
छन्दसि (उ४६७५०) यत् ।

प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे । ई । १ । ११५ ।

चक्षुःपादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्यात् अतिपरे न तु वकार
यकारेऽति । “उपप्रयन्तो अध्वरम्” । “सुजाते अश्वसूदृते ।
अन्तःपादं किम् ? एतास एतेऽर्चन्ति” । अव्यपरे किम् ?
“त्रेऽवदन् । तेऽयजन्” ।

अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च ।

ई । १ । ११६ ।

एषु व्यपरेऽप्यति एङ् प्रकृत्या । “वसुभिर्नो अव्यात्” । “मित-
महो अवद्यात्” । “मा शिवासो अवक्रमुः” । “ते नो अव्रताः” ।
“शतधारो अयं मणिः” । “ते नो अवन्तु” । “कुशिकासो अव-
स्यवः ।” यद्यपि बहुचैः “तेनोऽवन्तु रथतूः सोऽयमागात्”
“तेऽरुणेभिः” इत्यादौ प्रकृतिभावो न क्रियते तथापि बाहुल्य-
कात्” समाधेयम् । प्रातिशाख्ये तु वाचनिक एवायमर्थः ।

यजुष्युरः । ई । १ । ११७ ।

उरःशब्द एङन्तोऽति प्रकृत्या यजुषि । “उरो अन्तरिक्षम्” ।
यजुषि पादाभावादनन्तःपादार्थं वचनम् ।

आपोजुपाणोवृष्णोवर्षिष्ठेअम्वे-अम्बाले-अम्बि-
केपूर्वे । ई । १ । ११८ ।

यजुषि अति प्रकृत्या । “आपो अस्मान्मातरः” । “जुपाणो अग्नि
राज्यसु” । “वृष्णो अंशुभ्याम्” । “वर्षिष्ठे अधिनाके” ।
“अम्बे अम्बाले अम्बिके” । अस्मादेव वचनादस्वार्थेति
(११७४०) हस्रो न ।

अङ्ग इत्यादौ च । ई । १ । ११९ ।

अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ च अकारे य एङ्पूर्वः सोऽति प्रकृत्या
यजुषि । “माणो अङ्गे अङ्गेअदीव्यत्” । “अङ्गे अङ्गे
अशोचिपम्” ।

अनुदात्ते च कुधपरे । ई । १ । १२० ।

कवर्गधकारपरे अनुदात्तेऽति परे एङ् प्रकृत्या यजुषि । “अयं
सोअग्निः” । “अयं सो अध्वरः” । अनुदात्ते किम् ? “अशो-
ऽग्रे रुद्रे” । अग्रशब्द आद्युदात्तः । कुधपरे किम् ? “सोऽय-
मग्निमन्तः” ।

अवपथासि च । ई । १२१ ।

अनुदात्ते अकारादौ अवपथाशब्दे परे यजुषि एङ् प्रकृत्या ।
“वीरुद्रेभ्यो अवपथाः” । वपेस्यासि लङि तिङ्ङतिङ् (७६।२४०)
इत्यनुदात्तत्वम् । अनुदात्ते किम् ? “यदुद्रेभ्योऽवपथाः ।”
निपातैर्यञ्जेति (७६।२४०) निघातो न ।

आङोऽनुनासिकश्छन्दसि । ई । १ । १२२ ।

आङोऽपि परेऽनुनासिकः स्यात् स च प्रकृत्या । “अम् आ

—अपः” । “गभीर आ उग्रपुत्रे” । ईपात्रचादीनाञ्छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः * । “ईषा अचो हिरण्ययः” । “ज्याङ्ग-यम्” । “पूषा अविः” ।

स्यञ्छन्दसि वज्रलम् । ई । १ । १३३ ।

स्यङ्गलस्य सोर्लोपः स्याद्धलि । “एष स्य भानुः” ।

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे । ३ । १ । १५१ ।

ह्रस्वात्परस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मन्त्रे । “हरिचन्द्रो मरुद्गणः” । सुचन्द्रस्य ।

पितरामातरा च छन्दसि । ई । ३ । ३३ ।

ह्रस्वे निपातः । “आ मा गन्तां पितरामातरा च” । चाद्वीपरीत सपि । “न मातरापितरा नूचि दिष्टौ” । समानस्य छन्दस्यमूर्ध्व प्रभृत्युदकेषु (११२४०) । समानस्य सः स्यान्मूर्ध्वादिभिन्ने उत्तरपदे सगर्भ्यः । छन्दसि स्त्रियां वज्रलम् * । विष्वग्देवयोरद्रया-देशः । (१७६४०) “विश्वाची च वृताची च” । “देवद्रीची-न्दयत देवयन्तः” । “सा कद्रुची” ।

सध मादस्योश्छन्दसि । ई । ३ । ६६ ।

सहस्य सधादेशः स्यात् । “इन्द्र त्वास्मिन् संध मादे” । “सोमःसध स्यत्” ।

पथि च छन्दसि । ई । ३ । १०८ ।

पथिशब्दे उत्तरपदे कोः क्व का च । क्वपथः । कापथः । कुपथः ।

साढैः साढ्वा साढेति निगमे । ई । ३ । ११३ ।

सहेः क्षाप्रत्यये आद्यं द्वयं तृणि तृतीयं निपात्यते । ‘मरुद्धि
रुग्र इतनासु साढैः’ । अचोर्मध्यस्य लः ढस्य लः ढस्य ल्हस्य
प्रातिशाख्ये विहितः । आह हि

“द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स ङकारो लकारः ।
ल्हकारतामेति स एव चास्य ङकार सन्नुष्मणा सम्पद्युक्त” इति ।

छन्दसि च । ई । ३ । १२ई

अष्टन आत्वं स्यादुत्तरपदे । अष्टापदी ।-

मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ । ई ।

३ । १३१ ।

दीर्घः स्यान्मन्त्रे । अश्वावती । सोमावती । “इन्द्रियवान्मदि-
न्तमः” । “विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता” ।

आपधेञ्च विभक्तावप्रथमायाम् । ई । ३ । १३२ ।

दीर्घः स्यान्मन्त्रे । “यदोपधीभ्यः” । “अद्धा आपधीषु” ।

ऋचि तुनुवमक्षुतङ्कुलोऽरुप्याणाम् । ई । ३ । १३३ ।

दीर्घः स्यात् । “आ तू न इन्द्र” । “नू नर्त्तः” । “उत वा धा स्य
नातत्” । “मक्षू गोमन्तमीममहे” । “भरता जातवेदसम्” । तडि-
ति यादेशस्य डित्त्वपक्षे ग्रहणम् । तेनेह न । “शृणोत प्राधा-
णः” । “क्रमनाः” । “गत्वा ते भद्रा” । “यत्ना नद्यक्ता ।”
‘उरुप्याणः’ ।

इकः सुञि । ई । ३ । १३४ ।

ऋचि दीर्घ इत्येव । “अभीषु णः सखीनाम्” । सुञ्ज
इति । (उ५१७४०)पः । नञ् धातुस्योरुपुभ्य इति(उ५१८४०)णः ।

दाचोऽतस्तिङः । ई । ३ । १३५ ।

मन्त्रे दीर्घः । “विद्वाहि” । “चक्रा जरसम्” ।

निपातस्य च । ई । ३ । १३६ ।

“एवाहि ते” ।

छन्दस्युभयथा । ई । ४ । ५ ।

नामि दीर्घो वा । “धाता तिसृणामिति” वचृचाः । तैत्तिरी-
यास्तु ह्रस्वमेव पठन्ति ।

वा प्रपूर्वस्य निगमे । ई । ४ । ६ ।

प्रपूर्वस्यान उपधाया वा दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ।
ऋभुक्षणम् । निगमे किम् ? तच्चा । ऋभुघ्राणम् । तच्चाणौ ।

जनिता मन्त्रे । ई । ४ । ५३ ।

इडादौ ढचि णिलोपो निपात्यते । “यो नः पिता जनिता” ।

शमिता यज्ञे । ई । ४ । ५४ ।

शमयितेत्यर्थः ।

युल्लवोर्दीर्घश्छन्दसि । ई । ४ । ५८ ।

त्यपीत्यनुवर्तते । वियूय । विसूय । छन्दसीति किम् ? आयुल्य
आसुत्य । आडजादीनाम् (उ२७४०) ।

छन्दस्यऽपि दृश्यते । ई । ४ । ७३ ।

अमजादीनामित्यर्थः । आनट्(५३) । आवः । न माङ्-
योगे (७२०७०) ।

वज्रलञ्छन्दस्यमाङ्योगेऽपि । ई । ४ । ७५ ।

“जनिष्ठा उग्रः सहसेतुराप” । “मा वः चित्ते परंवीजान्यवाभुः” ।

इरयोरे । ई । ४ । ७६ ।

“प्रथम गर्भं दध्ने आपः” । रेभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादातो-
लोप । अत रेशब्दस्येति कृते पुनरपि रेभावः । तदर्थं सूत्रे
द्विवचनान्तनिर्दिष्टम् इरयोरिति ।

छन्दस्युभयथा । ई । ४ । ८६ ।

भूसुधियोर्यण् स्यादियङुवङौ च । “वनेषु चित्तं विभ्वम्” विभुवं
वा । “सुधो हव्यमग्ने” सुधियो वा । तन्वादीनां छन्दसि
वज्रलम् • । “तन्व पुषेम” तनुव वा । त्रयस्वकम् त्रियस्वकम् वा

तनिपत्योश्छन्दसि । ई । ४ । ८८ ।

एतयोरुपधालोपः कृडिति प्रत्यये । “वित्तिरे कवयः” ।

“शकुनाइव पक्षिम” । भाषायां वित्तेनिरे । पेटिम ।

घसिभसोर्हलि च । ई । ४ । १०० ।

“सग्धिश्च मे” । “वम्बां(५४) ते हरीधानाः” । ऊकल्भ्यो
हेर्धिः (७१४८४०)

(५३) आनडिति आवरिति नशिष्टजोर्लुङि मन्त्रे षसेत्यादिना(७४८१४०)

होर्लुक् गुणश्च

(५४) “मसेर्जेति ताम् लु”, परं नित्यश्चाप्युपधालोप बाधिता वाङ्मकारा

माक् इति नतउपधालोपसलोपजश्लानि ।

श्रुष्टगुपृष्ठद्वयश्छन्दसि । ई । ४ । १०२ ।

“श्रुधी हवम्” । “श्रुधी गिरः” । “रायसूद्वि” ।
“उरणस्कृधि” । “उपाद्वि” ।

वा छन्दसि । ३ । ४ । ८८ ।

हिरपिद्वा ।

अडितश्च । ई । ४ । १०३ ।

हेधिः स्यात् । रारन्वि । रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् शपः
हुरभ्यासदीर्घश्च । “अस्मे प्रयन्वि” । “द्युयोधिः जातवेदः” ।
यमेः शपोलुक् । यौतेः शपः ह्रुः । आडितः किम् ? प्रणीहि ।

मन्त्रेष्वङ्गादेरात्मनः । ई । ४ । १४१ ।

आत्मन्शब्दस्यादेर्लोपः स्यादाडि । “लना देवेषु” ।

विभाषज्जोश्छन्दसि । ई । ४ । १६२ ।

ऋजुशब्दस्य ऋतः स्थाने रः स्याद्वा इष्टमेयस्य । “त्वं रजिष्ठ-
मनुनेषि” ऋजिष्ठं वा ।

ऋत्व्यवास्त्ववास्त्वमाध्वीहिरण्यया ऋन्दसि

। ई । ४ । १७५ ।

ऋतौ भवं ऋत्व्यम् । वास्तुनि भवं वास्त्वम्-वास्त्वञ्च ।
मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते । “मध्वीर्नः स-

न्लोपधी” । हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटोमशब्दस्य लोपो-
निपात्यते । “हिरण्ययेन सविता रथेना” ।

इति षष्ठोऽध्यायः ।

शीङोसट् (७।१।४४०) ।

वज्रलज्छन्दसि । ७ । १ । ८ ।

रुडाशमः स्यात् । लोपस्तस्यात्मनेपदेष्विति (७।१।८४०) पक्षे
तलोपः । “धेनवो दुह्वे” । लोपाभावे “घृतन्दुवृते” । अहश्चम-
स्य (५५) । अतोभिसरेस् (८१४०) ।

वज्रलज्छन्दसि । ७ । १ । १० ।

“अग्निर्हैवेभिः” ।

नेतराच्छन्दसि । ७ । १ । २६ ।

स्यमेरदृङ् न । “वार्त्तममितरम्” । छन्दसि किम् ? इतर-
त्काष्ठम् । समासेऽनञ्पूर्वे क्तो ल्यप् (७।१।४४०) ।

क्तापि छन्दसि । ७ । १ । ३८ ।

यजमानं स्पर्धिपयित्वा ।

---

(५५) इमेर्मुह् व्यत्ययेन प्रथमपुरुषप्रत्ययस्थाने उत्तमपुरुषैकवचनं निप्
रुडाशमे षट्त्विति ।

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयः। डाडयायाजालः

। ७ । १ । ३८ ।

‘ऋजवः सन्तु पय्याः’ । पय्यान् इति प्राप्ते सुः । ‘परसे व्यो-
मन्’ । व्योमनि इति प्राप्ते डेलुक् । धोती । मती । सु-
दृती । धीत्या मत्या सुदृत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णादीर्घः । ‘या
सुरया रथोतमा दिविस्सृशा अश्विना’ । यौ सुरयौ दिविस्सृ-
शावित्यादिप्राप्ते आ । ‘नताद्वाह्मणम्’ । नतमिति प्राप्ते
आत् । ‘न युष्मै राजबन्धवः’ । ‘अस्मे इन्द्रा वृहस्पती’ ।
युष्मासु अस्मभ्यमिति प्राप्ते षे । उरुया । धृष्णुया । उरु-
णा धृष्णुनेति प्राप्ते या । ‘नाभा पृथिव्याः’ । नाभाविति
प्राप्ते डा । ‘ता अनुद्योच्यावयतात्’ (५६) । अनुष्ठानमनुष्ठा
व्यवस्थावदङ् आडो ड्या । साधुया । साध्विति प्राप्ते याच् ।
‘वसन्ता यजेत’ वसन्ते इति प्राप्ते आल् । इयाडियाजी-
काराणानुपसंख्यानम् * । उर्विया । दार्विया । उरुणा
दारुणेति प्राप्ते इया । सुचेतिया । सुचेतिणेति प्राप्ते डि-
याच् । ‘दृतिन्न शुष्कं सरसी शयानम्’ डेरीकार इत्याहुः ।
तत्ताद्युदात्ते पदे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तता । वस्तुतस्तु
ङीप्पन्तात् डेलुक् । ईकारादेशस्य तूदाहरणान्तरं न्यम् ।
आडयाजयारामुपसंख्यानम् ” । ‘अ बाहवा सिद्धतम्’ । बा-
हुनेति प्राप्ते आडादेशः । वेर्ङीतीति (१८६०) गुणः । स्वप्नया ।

(५६) अनुष्ठया उ भोः आवयतात् पृथक्करोत्वित्यर्थः अनुपूर्वात्तिष्ठतेरङ्
आडः (टाङ्त्वस्य) स्थाने आदेशे टिलोपे अनुष्ठादिति सिद्धम् ।

स्वप्नेनेति प्राप्तो अयाच् । “स नः सिन्धुमिव नावया” । नावेति प्राप्तो अयाच् । रितुस्वरः (७५६४२०) ।

अमोमश् । ७ । १ । ४० ।

मिवादेशस्यामो मश् स्यात् । अकार उच्चारणार्थः । शिप्वात् सर्वादेशः । अस्तिमिचइति (७२०२०) ईट् । “वधीं दृढम्” । अबधिप मिति प्राप्ते ।

लोपस्तत्रात्मनेपदेषु । ७ । १ । ४१ ।

हृन्दसि । “देवा अदुह्रु” । अदुहतेति प्राप्ते “दक्षिणतः शये” श्येते इति प्राप्ते । आत्मनेइति किम् ? “उत्सन्दुहन्ति” ।

ध्वमोध्वात् । ७ । १ । ४२ ।

“अन्तरेवोप्राणं वारयध्वात्” । वारयध्वमिति प्राप्ते ।

यजध्वैनमिति च । ७ । १ । ४३ ।

एनमित्यस्मिन् परे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते । “यजध्वैनं प्रियमेधाः” । वकारस्य यकारो निपात्यत इति दृष्टिकारोक्तिः प्रमादिकी ।

तस्य तात् । ७ । १ । ४४ ।

छोटो मध्यमपुरुषवज्जवचनस्य स्थाने तात्स्यात् । “गात्रमस्य नूनं ऋणुतात्” । ऋणुतेति प्राप्ते । “सूर्यश्चक्षुर्गमयतात्” । गमदतेति प्राप्ते ।

तप्तनप्तनयनाश्च । ७ । १ । ४५ ।

तस्येत्येव । “ऋणोत ग्रावाणः” । ऋणुतेति प्राप्ते तप् । सुने-
तन “पचतन ब्रह्मवाहसे” । “दधातन द्रविणश्चित्तमसौ” ।
तनप् । “मरुतस्तज्जुजुष्टनः” । जुपध्वमिति प्राप्ते व्यत्ययेन
परसौपदम् झुञ्च । “विश्वे-देवासो मरुतो यतिष्ठन” । यत्-
संख्याकाः स्येत्यर्थः । यच्छब्दाच्छान्दसो डतिः । अस्तेस्तस्य
यनादेशः ।

इदन्तो मसि । ७ । १ । ४६ ।

मसीत्यविभक्तिको निर्देशः । इकारउच्चारणार्थः । मस्इत्य-
यमिकाररूपचरमावयवविशिष्टः स्यात् । मसइगागमः स्या-
दिति यावत् । “नमोभरन्त इमसि” । “त्वमस्माकन्तव
स्मसि” । इमाइति स्म इति च प्राप्ते ।

त्वा यक् । ७ । १ । ४७ ।

‘दिवं सुपर्णो गत्वाय’ ।

इष्टीनमिति च । ७ । १ । ४८ ।

त्वाप्रत्ययस्य ईनम् अन्तादेशो निपात्यते । “इष्टीनं देवान्” ।
इष्ट्वा इति प्राप्ते ।

स्तात्वयादयश्च । ७ । १ । ४९ ।

आदिशब्दः प्रकारार्थः । आकारस्य ईकारो निपात्यते ।

“स्विन्नः स्वात्मी मलादिव” । “पीत्वी सोमस्य वादधे” ।
स्वात्वा पीत्विति प्राप्ते ।

आज्जसेरसुक् । ७ । १ । ५० ।

अवर्णन्तादङ्गात्परस्य जसोऽसुक् स्यात् । देवासः । वा-
स्तपासः ।

श्रीग्रामण्योऽकृन्दसि । ७ । १ । ५१ ।

ग्रामो रुट् । “श्रीणामुदारो धरुणो रवीणाम्” । “सूत
ग्रामणीनाम्” ।

गोः पादान्ते । ७ । १ । ५७ ।

“विद्याहि त्वा गोपितं नूरगोनाम्” । पादान्ते किम् ? “गवां
शता षट्चयामेषु” । पादान्तेऽपि कचिन्न कृन्दसि सर्वेषां
वैकल्पिकत्वात् । “विराजं गोपितं गवाम्” ।

कृन्दस्यपि दृश्यते । ७ । १ । ७६ ।

अस्यरादीनामनङ् । “इन्द्रो दधीषोऽस्यभि” ।

ई च द्विवचने । ७ । १ । ७७ ।

अस्यरादीनामित्येव । “अचीभ्यान्ते नासिकाभ्याम्” ।

टक्स्ववस्सुतवसाऽकृन्दसि । ७ । १ । ८३ ।

एषां नुम् स्यात् सौ । “कीहडिङ्ङन्द्रः” स्ववान् । स्वतावान् ।
उदोष्पूर्यस्य (वा१२६४०) ।

वज्रलङ्कन्दसि (५७) । ७ । १ । १०३ ।

तत्तुरिः ।

हु ह्वरेष्छन्दसि । ७ । २ । ३१ ।

ह्वरेर्निष्ठायां हु आदेशः स्यात् । “अहुतमसि ह्वविधानम्” ।

अपरिहृताश्च । ७ । २ । ३२ ।

पूर्वेण प्राप्तस्यादेशस्याभावो निपात्यते । “अपरिहृताः समुयानराजस्” ।

सोमे ह्वरितः । ७ । २ । ३३ ।

इयङ्गुणौ निपात्येते । “मानःसोमो ह्वरितः” ।

ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ता वि
शस्तृशंस्तृशास्तृतरुत्तरुत्तरुत्तरुत्तरुत्तरुत्तरुत्तरु-
ज्वलितित्तरितिवसित्यमितीति च । ७ । २ । ३४ ।

अष्टादश निपात्यन्ते । तत्र ग्रसु स्तम्भु स्तम्भु एषामुदित्त्वा-
न्निष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इण् निपात्यते । “युवं शचीभि-
र्ग्रसिताममुञ्चतम्” । “विष्कभिते अजरे” । “येन स्व
स्तभितम्” । “सत्येनोत्तभिता भूमिः” । स्तभितेत्येव सिद्धे
उत्पूर्वस्य पुनर्निपातनमन्योपसर्गपूर्वस्य सा भूदिति । चते
याचने कस गतौ आभ्यां क्तस्येडभावः । “चत्ता इतश्चत्तामुतः” ।

“तिंधा हस्यावमश्विना विकसम्” । “उत्तानाया हृदयं—
यद्विकसम्” । निपातनवज्जत्वापेक्षं सूत्रे वज्जवचनं विकस्ता
इति तेनैकवचनान्तोऽपि प्रयोगः साधुरेव । शसु शंसु शासु
एभ्यस्तृच इडभावः । “एकस्वदुरखस्याविशस्ता” । “ग्राव
ग्राम उत शंस्ता” । “प्रशास्ता पोता” । तरतेर्दृष्टञोश्च त्वचि उट्
ऊट् एतावागसौ निपात्येते । “तरुतारं रथानाम्” तरुता-
रम्-वरुतारम्-वरुतारम् । “वरुतीभिः सुगरणो नो
अस्तु” । अत्र डोबन्तनिपातनं प्रपञ्चार्थम् । वरुतृशब्दोहि
निपातितः ततो डोयोगतार्थत्वात् । उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्थ्यः
शप इकारादेशो निपात्यते । ज्वल दीप्तौ चर संचलने दुवम
उद्गिरणे अम गत्यादिषु । इह हरितीत्यस्यानन्तरं क्षमिती-
त्यपि केचित् पठन्ति । तत्र चमूप सहने इति धातुर्वीध्यः ।
भाषायान्तु प्रस्तस्कम्बस्तब्धोत्तम्बषतितविकसिताः । विश्विता
शंसिता शासिता । तरीता-तरिता । वरीता-वरिता । उज्ज्व-
लति । चरति पाठान्तरे । क्षमति । वमति अमति ।

वभूयाऽततन्थ जगृभ्य ववर्थेति निगमे । ७।२।६४।

“विद्यातमुत्सं यत आबभूध” । “येनान्तरिक्षमुज्जाततन्थ” ।
“जगृभ्या ते दक्षिणमिन्द्रहसाम्” । “त्वं ज्योतिषा वितमो ववर्थ” ।
भाषायां तु । वभूविथ । आतेनिथ । जगृहिम । ववरिथेति ।

१ । सनिंससनिवांसम् । ७।२।६६ ।

सनिमित्थेतत्पूर्वात् सनतेः सनोतेर्वा कसोरिट् । एत्वा
भ्यासलोपाभावश्च निपात्यते । पावकादीनाम्बन्धसि प्र-

त्ययस्यात् कादित्वन्नेति वाच्यम् । “हिरण्यवर्णाः शुचय
पावकाः” (५८) ।

घोर्लोपो लेटि वा । ७ । ३ । ७० ।

“दधद्रत्नानि दाशुषे” । “सोमोददद्गन्धर्वीय” । “यदग्नि-
रग्नये ददात्” ।

मीनातेर्निगमे । ७ । ३ । ८१ ।

शिति ह्रस्वः । “प्र-मिणन्ति व्रतानि” । लोके प्र-मीणाति ।
अस्तिमिचोऽष्टक्ते (७२०ष्ट०) ।

वज्रलङ्छन्दसि । ७ । ३ । ८७ ।

“सर्वमा(५६)इदम्” । ह्रस्वस्य गुणः(१०८ष्ट०) । जसि च(१०८ष्ट०) ।
जसादिषु छन्दसि वावचनम्प्राङ्णौ चङुप्रधायाः * । “अधा
शतक्रत्वो यूयम्” । शतक्रत्वः । “पश्वे नृभ्यो यथागमे” ।
पश्वे । नाभ्यस्तस्याचीति (७११ष्ट०) निषेधे वज्रलङ्छन्दसीति
वक्तव्यम् । जुजोषत् ।

नित्यं छन्दसि । ७ । ४ । ८ ।

छन्दसि विषये चङुप्रधाया ऋवर्णस्य ऋन्नित्यम् ॥ अवी-
दधत् ।

न छन्दस्यपुत्रस्य । ७ । ४ । ३५ ।

(५८) लोके तु मत्त्ययस्यकात् पूर्वस्याकारस्येत्वं (२११ष्ट० सू०) तेन पाविका-
इत्येव ।

(५६) इदं सर्वम् आः आसीदित्यर्थः अस्तेर्लेङि रेडभावे रूपसिद्धिः ।

कव्यध्वरष्टतनस्यर्चि लोपः । ७ । ४ । ३६ ।

“सपूर्व्या निविदा कव्यतायोः” । “अध्वर्युं वा मधुपाणिम्” ।
दमयन्तं षतन्युम् । दधातेर्हिः (७३६०ष्ट०) जहातेश्च क्ति (७४६४ष्ट०) ।

विभाषा छन्दसि । ७ । ४ । ४४ ।

हित्वा शरीरम् हीत्वा वा ।

सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च । ७

१४ । ४५ ।

सु-वसु-नेम-एतत्पूर्वस्य दधातेः क्ते प्रत्यये इत्त्वन्निपात्यते । “गर्भं
माता सुधितं रक्षणासु” । “वसुधितमग्नौ” । “नेमधितं न
पौंस्या” । क्तिन्यपि दृश्यते । “उत श्वेतं वसुधितिन्निरेके” । “धिष्व
वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते” । धत्वेति प्राप्ते । “सुरेता रेतो
धिषीय” । आशीर्लिङ् इट् इटोऽम् धासीयेति प्राप्ते ।
अपो भि (१६२ष्ट०) । मासश्छन्दसीति वक्तव्यम् । “माङ्गिः
शरङ्गिः” । स्ववःस्वतवसोरुपसञ्चेष्यते । स्ववङ्गिः । अवतेर-
सुन् । शोभनमत्रोयेषान्ते स्ववसस्तैः । तु इति सौत्वोधातु-
स्त्वस्मादसुन् । स्वन्तवो येषान्तैः । स्वतवङ्गिः । “समुपङ्गिरजा-
यथाः” । मिथुनेऽसिः (७४२७ष्ट०) । वसेः किञ्चेत्यसिप्रत्ययइति
हरदन्तः । पञ्चपादीरीत्या तु उपः किदिति (७४२७ष्ट०) प्रा-
ग्वप्राख्यातम् । न कवतेर्यङि (७२०६ष्ट०) ।

कषेश्छन्दसि । ७ । ४ । ६४ ।

यङि अभ्यासस्य चुत्वन् । करीकष्यते ।

दाधत्तिर्दद्धत्तिर्दद्धिर्षिवोभूयतेतिक्तेऽलर्ष्याऽऽ-
 पनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्कत्कनिक्रदङ्गरिभ्रद्वि-
 ध्वतोद्विद्युतत्तरित्ततःसरीसृपतंवरीवृजन्मर्मृज्या-
 गनीगन्तीति च । ७ । ४ । ६५ ।

एतेऽष्टादश निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयः धृडोधारयतेर्ष्या । भवते
 र्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावः । तेन मापायां गुणोलभ्यते । तिजेर्य्य
 ङ्लुगन्तात्तङ् । इयर्त्तेर्लटि हलादिशेषापवादेन रेफस्य लत्वम्,
 इत्त्वाभावश्च निपात्यते । “अलर्षिं युध्मं खजकत् पुरन्दर” ।।
 सिपा निर्देशो न तन्त्वम् । “अलर्त्तिं दत्त उत” । फणतेराङ्-
 पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य निगागमो निपात्यते ।
 “अन्वापनीफणत्” । स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुकि शतरि अभ्या-
 सस्य निक् । धातुसकारस्य पत्वम् । करोतेर्य्यङ्लुगन्तसाभ्या-
 सस्य जुत्वाभावः । करिक्कत् । क्रन्देलुङि चेरङ् द्विचनमभ्या-
 सस्य जुत्वाभावो निगागमश्च । “कनिक्रदङ्गनुपम्” । अक्रन्दी-
 दित्यर्थः । विभर्त्तेः शतरि अभ्यासस्य जश्त्वाभावः रिगागमश्च ।
 “यो भरिभ्रदोपधीपु” । ध्वरतेर्य्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य
 विगागमः धातोर्च्चारलोपश्च । “द्विध्वतो रश्मयः सूर्यस्य” ।
 द्युतेरभ्यासस्य सम्प्रसारणाभावोऽत्त्वं विगागमश्च । “द्विद्युत-
 दीर्घः शोशुचानः” । तरतेःशतरि ह्यौ अभ्यासस्य रिगागमः ।
 “सहोर्जातरित्ततः” । सृपे शतरि ह्यौ द्वितीयेकवचने रीगाग-
 मोऽभ्यासस्य । वृजेः शतरि ह्यावभ्यासस्य रीक् । मृजेर्लटि-
 णल् णभ्यासस्य रुक् धातोश्च युक् । गमेराङ्पूर्वस्य लटि

ज्ञावभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च । “वक्ष्यन्ती वेदागनी-
गन्ति कर्णस्” ।

ससूवेति निगमे । ७ । ४ । ७४ ।

सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमोऽभ्यासस्य चात्त्वन्निपात्यते ।
‘गटिः ससूव स्थविरम्’ । सुपुवेदिति भाषायाम् ।

बहुलं छन्दसि । ७ । ४ । ७८ ।

अभ्यासस्य इकारः स्याच्छन्दसि । “पूर्णी विवटि” । वशेरेतद्रूपम्
इति सप्तमोऽध्यायः ।

प्रसमुपोदः पादपूरणे । ८ । १ । ६ ।

एषां द्वे स्तः पादपूरणे । “प्रमायमग्नि” । “संसमिद्यु वसे” ।
“उपोप मे परानृश” । “किन्नोडुडु हर्षसे” ।

छन्दसीरः । ८ । २ । १५ ।

इवर्णान्ताद्देफान्ताच्च परस्य मतोर्न्सं वः स्यात् । “हरिवते
हृर्यश्वाय” । गीर्वान् ।

अनो नुट् । ८ । २ । १६ ।

अन्नन्तान्मतोर्नुट् स्यात् “अचखन्तः कर्णवन्तः” । “अस्य-
न्वन्त यदनस्था” ।

नाद्वय । ८ । २ । १७ ।

नान्तात् परस्य घस्य नुट् । “सुपथिन्तरः” । भूरिदानुसुद्धा-
ध्यः * । “भूरिदावत्तरोजनः” । इद्रथिनः * । “रथीतरः ।
“रथीतमं रथीनाम्” ।

नसत्तनिपत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूत्तगूर्त्तानि छन्द-
सि । ८ । २ । ६१ ।

सदेर्नञ्पूर्व्वान्निपूर्व्वञ्च निष्ठाया नत्वाभावो निपात्यते । “न-
सत्तमञ्चसा” । “निपत्तमस्य चरतः” । असन्नन्निषणमिति
प्राप्ते । उन्देर्नञ्पूर्व्वस्यानुत्तम् । प्रतूर्त्तमिति त्वरते; तुर्वीत्य-
स्य वा । सूत्तमिति ह्र इत्यस्य । गूर्त्तमिति गुरी इत्यस्य ।

अन्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि । ८ । २ । ७० ।

रुर्वी रेफो वा । अन्न(६०) एव-अन्नरेव । ऊध एव-ऊध-
रेव । अवएव-अवरेव ।

भुवञ्च महाव्याहृतेः । ८ । २ । ७१ ।

भुव इति-भुवरिति ।

ओमभ्यादाने । ८ । २ । ८७ ।

ओ शब्दस्य स्रुतः स्यात् गारन्तो । “ओम् ३ अग्निमीले पुरो-
हितम्” । अभ्यादाने किम् ? ‘ओमित्येकाक्षरम्’ ।

(६०) अन्नम् शब्द इत्यर्थे भवजुवोरिति (०७४०) इत्यप्राप्ते रत्वाद्यं-
निपातनम् ।

ये यज्ञकर्मणि । ८ । २ । ८८ ।

ये ३ यजामहे । यज्ञेति किम् ? “ये यजामहे ३” ।

प्रणवष्टेः । ८ । २ । ८९ ।

यज्ञकर्मणि टेरोसित्वादेशः स्यात् । “अपां रेतांसि जिन्व-
तोस्” ३ । टेः किम् ? हलन्ते अन्यस्य मा भूत् ।

याज्यान्तः । ८ । २ । ९० ।

ये याज्यान्ता (६१) मन्त्रास्तेषामन्यस्य टेःसुतो यज्ञकर्मणि ।
‘जिह्वाजग्ने ! चक्षुषे हव्यवाह’ ३ । अन्तः किम् ? । याज्या-
नासृचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टेः स्यात् । सर्वान्तस्य
चेष्यते ।

ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्बौषडावहानामादेः । ८ । २ । ९१ ।

एषामादेः सुतो यज्ञकर्मणि । “अग्नयेऽनुब्रू ३ हि” । “अग्नये
गोमवानि मे ३ ष्य” । “अस्तु श्रौ ३ षट्” । “सोमस्याग्ने
व्रीही वौ ३ षट्” । “अग्निमा ३ वह” ।

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च । ८ । २ । ९२ ।

अग्नीधः प्रेषणे आदेः सुतलत्वात् परस्य च । “ओ ३ आ
३ वह” । नेह । “अग्नीदग्नीन् विहर” । “वर्हिस्तृणीहि” ।

विभाषा ष्टप्रतिवचने हेः । ८ । २ । ९३ ।

सुतः । अकार्षीः कटम् अकार्षं हि ३ अकार्षं हि । ष्टेति
किम् ? कटं करिष्यति हि ३ । हेः किम् ? करोमि ननु ।

(६१) याज्यानुवाककारणमिति समाख्याते प्रकरणे ये मन्त्रास्तेषाम् इत्यर्थः ।

नाद्वस्य । ८ । २ । १७ ।

नान्तात् परस्य घस्य नुट् । “सुपधित्तरः” । भूरिदाव्वसुङ्गा-
च्यः * । “भूरिदावत्तरोजनः” । इद्रधिनः * । “रधीतरः ।
“रधीतमं रधीनाम्” ।

नसत्तनिपत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूत्तगूर्त्तानि छन्द-
सि । ८ । २ । ६१ ।

सदेर्नञ्पूर्व्यान्निपूर्व्याञ्च निष्ठाया नत्वाभावो निपात्यते । “न-
सत्तमञ्जसा” । “निपत्तमस्य चरतः” । असन्नन्निपणमिति
प्राप्ते । उन्देर्नञ्पूर्वस्यानुत्तम् । प्रतूर्त्तमिति त्वरतेः तुर्वीत्य-
स्य वा । सूत्तमिति सृ इत्यस्य । गूर्त्तमिति गुरी इत्यस्य ।

अन्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि । ८ । २ । ७० ।

रुर्वा रेफो वा । अन्न(६०) एव-अन्नरेव । ऊध एव-ऊध-
रेव । अवएव-अवरेव ।

भुवञ्च महाव्याहृतेः । ८ । २ । ७१ ।

भुव इति-भुवरिति ।

ओमथ्यादाने । ८ । २ । ८७ ।

ओं गन्दस्य ऋत स्यात् आरन्धो । “ओम् ३ अग्निमीले पुरी-
हितम्” । आध्यादाने किम् ? ‘ओमित्येकाधरम्’ ।

ये यज्ञकर्माणि । ८ । २ । ८८ ।

ये ३ यजामहे । यज्ञेति किम् ? “ये जजामहे ३” ।

प्रणवटेः । ८ । २ । ८९ ।

यज्ञकर्माणि टेरोमित्यादेशः स्यात् । “अपां रेतांसि जिन्व-
तोस्” ३ । टेः किम् ? हलन्ते अन्यस्य मा भूत् ।

याज्यान्तः । ८ । २ । ९० ।

ये याज्यान्ता (६१) मन्त्रास्तेषामन्त्यस्य टेःसुतो यज्ञकर्माणि ।
‘जिह्वासग्ने ! चक्रपे हव्यवाह’ ३ । अन्तः किम् ? । याज्या-
नास्त्वां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टेः स्यात् । सर्वान्तस्य
चेप्यते ।

ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्बौषडावहानामादेः । ८ । २ । ९१ ।

एषामादेः सुतो यज्ञकर्माणि । “अग्नयेऽनुब्रू ३ हि” । “अग्नये
गोमयानि प्रे ३ प्य” । “अस्तु श्रौ ३ पट्” । “सोमस्याग्ने
व्रीही वो ३ पट्” । “अग्निमा ३ वह” ।

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च । ८ । २ । ९२ ।

अग्नीधः प्रेषणे आदेः सुतस्तत्त्वात् परस्य च । “ओ ३ आ
३ वह” । नेह । ‘अग्नीदग्नीन् विहर’ । “वर्हिस्तृणीहि” ।

विभाषा ष्टेष्टप्रतिवचने हेः । ८ । २ । ९३ ।

सुतः । अकार्षीः कटम् अकार्षं हि ३ अकार्षं हि । ष्टेष्टेति
किम् ? कटं करिष्यति हि ३ । हेः किम् ? करोमि ननु ।

(६१) याज्यानुवाककाण्डनिति समारख्याते प्रकरणे ये मन्त्रास्तेषाम् इत्यर्थः ।

निगृह्यानुयोगे च(६२) । ८ । २ । ६४ ।

अत्र यद्वाक्यन्तस्य टेः श्रुतो वा । अद्यामावास्येत्यात्य ३ । अ-
मावास्येत्येवंवादिनं युक्त्या स्वमतात्प्रत्याव्य एवमनुयुज्यते ।

अन्ने ङितम्भर्त्सने । ८ । २ । ६५ ।

दस्योदस्यो ! ३ घातयिष्यामि त्वाम् । अन्ने ङितग्रहणं द्विरु-
क्तोपलक्षणम् (६३) । चौरश्चौर ! ।

अङ्गयुक्तन्तिङाकाङ्क्षम् । ८ । २ । ६६ ।

अङ्गेत्यनेन युक्तन्तिङन्तं भवते । अङ्ग कूज ३ इदानीं चास्य-
सि जालम् । । तिङ् किम् ? अङ्ग देवदत्त ? मिथ्या वदसि ।
आकाङ्क्षं किम् ? अङ्ग पच । नैतदपरमाकाङ्क्षति । भर्त्सन इत्ये-
व । अङ्गाधीष्व भक्तन्तव दास्यामि ।

विचार्यमाणानाम् । ८ । २ । ६७ ।

वाक्यानां टेः श्रुतः । होतव्यं दीक्षितस्य गृह ३ इ (६४) । न
होतव्य ३ मिति । होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते । प्रमा-
णैर्लोक्युतत्त्वपरीक्षणं विचारः ।

(६२) स्वमतात् प्रस्थापनं निष्पन्नस्यैव निर्युक्तिकल्पप्रतिपादनमनुयोगः ।

निगृह्येति ल्यङ्गन्तम् अद्यामावासेति केनचित् प्रतिपाते युक्तिभि-

स्तं निगृह्य साध्यस्यमनुयुह्यते अद्यामावासेत्यात्येत्युदाहरणम् ।

(६३) द्विरुक्तसमुदायमध्येऽप्ययथाभागस्यापि भवतीत्यर्थः ।

(६४) समस्यैकवचनान्तस्य गृहे इत्यस्य श्रुत्यैव प्रकृतिवद्भावेन, इत्यस्य प्रथम-
सम् ।

पूर्वन्तु भाषायाम् । ८ । २ । ६८ ।

विचार्यमाणानां पूर्वमेव ब्रूवते । अहिर्नु ३ रज्जुर्नु । प्रयोगा-
पेक्षत्वं पूर्वत्वम् । इह भाषाग्रहणात् पूर्वयोगश्चन्दसीति-
ज्ञायते ।

प्रतिश्रवणे च । ८ । २ । ६९ ।

वाक्यस्य टेः श्रुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च । गां
सें देहि भोः ३ हन्त ते ददामि ३ । नित्यः शब्दो भवितु-
मर्हति ३ । दत्त किमात्य ३ ।

अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः । ८ । २ । १०० ।

अनुदात्तः श्रुतः स्यात् । दूराद्भूतादिषु सिद्धस्य श्रुतस्यानुदा-
त्तत्वमात्रमनेन विधीयते । अग्निभूत ३ इ ! । पट ३ उ ! ।
अग्निभूते ! पटो ! एतयोः प्रश्नान्ते टेरनुदात्तः श्रुतः ।
शोभनः खल्वसि माणवक ३ ! ।

चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने । ८ । २ । १०१ ।

वाक्यस्य टेरनुदात्तः श्रुतः । अग्निचिद्भाषाया ३ त् । अग्निचि-
दिव भाषायात् । उपमार्थे किम् ? कथञ्चिदाहुः । प्रयुज्य-
माने किम् ? अग्निर्माणवको भाषायात् (६५) ।

उपरिखिदासीदिति च । ८ । २ । १०२ ।

टेः श्रुतोऽनुदात्तः स्यात् । उपरि खिदासी ३ त् । अधः-

(६५) अग्निरिव माणवक इत्यर्थः । इहोपमार्थस्य गम्यत्वेऽपि चिच्छब्दाप्र-
योगान्न श्रुतत्वम् ।

स्विदासी ३ दित्यत तु विचार्यमाणानाम् (५०७) इत्युदात्तः
सुतः ।

स्वरितमास्नेडितेऽसूयासम्भूतिकोपकुत्सनेषु
। ८ । २ । १०३ ।

स्वरितः सुतः स्यादस्नेडिते परेऽसूयादौ गम्ये । असूयायाम्-
अभिरूपक ३ अभिरूपक ? रिक्तन्तेऽभिरूप्यम् । सम्मतौ-
अभिरूपक ३ अभिरूपक ! शोभनोऽसि । कोपे-अवि-
नीतक ३ अविनीतक ! इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म ! । कुत्सने-
शाक्तीक ३ शाक्तीक ! रिक्ता ते शक्तिः ।

क्षियाशीःप्रैषेषु तिङ्काङ्क्षम् । ८ । २ । १०४ ।

आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टेः स्वरितः सुतः स्यात् आचार (६६)
भेदे आशिषि प्रैषेषु गम्यमानेषु । स्वयं ह रथेन याति ३
उपाध्यायं पदातिं गमयति । प्रार्थनायाम् । पुत्राश्च लभोष्ट
३ धनञ्च तात ! । व्यापारणे कटं कुरु ३ ग्रामं गच्छ ।
आकाङ्क्षं किम् ? दीर्घायुरसि अग्नीदग्नीन्विहर ।

अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः । ८ । २ । १०५ ।

अनन्त्यस्यान्त्यस्यापि पदस्य टेः स्वरितः सुत एतयोः । प्रश्ने-
अगमः ३ पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् । सर्वपदानामयम् । आ-
ख्याने अगमंश्च म् पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् ।

लुतावैच इदुतौ । ८ । २ । १०६ ।

दूराद्धूतादिषु सुतो विहितस्तत्रैव ऐचः सुतप्रसङ्गे तदवयवा-
विदुतौ सवेते । ऐ ४ तिकायन ! । औ ४ पगव ! । चतु-
र्भावावत् ऐचौ सम्पद्येते ।

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यादुत्तरस्येदु-
तौ । ८ । २ । १०७ ।

अप्रगृह्यस्य एचोऽदूराद्धूते सुतविषये पूर्वस्यार्द्धस्याकारः
सुतःस्यादुत्तरस्य त्वर्द्धस्य इदुतौ स्तः । प्रश्नान्ताभिपूजितविचा-
र्य्यमाणप्रत्यभिवाद्याज्यान्तेष्वेव * । प्रश्नान्ते-अगमः ३
पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् अग्निभूत ३ इ ! । अभिपूजिते-भद्रं
करोषि पट ३ उ ! । विचार्य्यमाणे-होतव्यन्दीक्षितस्य गृह ३
इ । प्रत्यभिवादे आयुष्मानेधि अग्निभूत ३ इ ! । याज्यान्ते-
स्तोमैर्विधेमाग्नय ३ इ । परिगणनं किम् ? विष्णुभूते ! ३
घातविष्यामि त्वाम् । अदूराद्धूत इति न वक्तव्यम् । पदान्त
ग्रहणन्तु कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । भद्रं करोषि गौ ३ रिति
अप्रगृह्यस्य किम् ? शोमने माले ३ ! । आगन्तिते कन्दसि
सुतविकारोऽयं वक्तव्यः ० । अग्न ३ इ ! पत्नीव ।

तयोर्यावच्चि संहितायाम् । ८ । २ । १०८ ।

इदुतोर्यकारवकारौ स्तोऽचि संहितायाम् । अग्न ३ ! वाशा ।
पट ! ३ वाशा । अग्न ! ३ यिन्द्रम् । पट ! ३ बुदकम् । अचि
किम् ? अग्न ३ इ ! । संहितायां किम् ? अग्न ३ इ ! इन्द्रः ।
संहितायामित्याध्यावसमाप्तेरधिकारः । इदुतोरसिद्धत्वाद-

यमारम्भः । सवर्णदीर्घस्य शाकलस्य वा निवृत्त्यर्थम् यव-
योरभिद्वत्वात् । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य
(७५४।४०) इत्यस्य बाधनार्थो वा ।

मत्तुवसोरु संवुद्धौ छन्दसि । ८ । ३ । १ ।

रु इत्यविभक्तिको निर्देशः । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च रुः स्यात्
अलोऽन्त्यस्येति (२६४०) परिभाषया नकारस्य । “इन्द्र मरुत्व !
इह पाहि सोमम्” । “हरिवो (६७) मे दिनं त्वा” । छन्द-
सीरइति (७५२७४०) वत्वम् ।

दाश्वान्साह्वान्मीढांश्च । ६ । १ । १२ ।

एते कृष्वन्ता निपात्यन्ते । “मीढृसोकाय तनयाय” । वनउप
संख्यानम् । कृनिव्वनिपो सामान्यग्रहणम् । अनुबन्ध
परिभाषा तु नोपतिष्ठते अनुबन्धस्येहानिर्देशात् । “यस्त्वा
यतं वसुना प्रातरित्वः” । इणः कृनिप् ।

उभयथर्क्षु । ८ । ३ । ८ ।

अम्परे कृवि नकारस्य कर्त्वा । पशूप्तांश्चक्रे-पशून्ताञ्चक्रे ।

दीर्घादटि समानपदे । ८ । ३ । ९ ।

दीर्घान्निकारस्य कर्त्वा स्यादटि तौ चेन्नाटौ एकपदस्यौ
स्याताम् । “देवा अच्छा सुमती” । “महाइन्द्रो य ओजसा” ।
उभयथेत्यनुवृत्तेर्नैह । “आदित्यान् याचिषामहे” ।

(६७) हरयोविद्यने यस्येति विग्रहे छन्दसीरइतीत्यात्परस्य मत्तुपो यत्वे
संवुद्धेऽङ्कारश्चने हरिवन्निति स्थितेऽनेन कृतम् ।

आतोऽटि नित्यम् । ८ । ३ । ३ ।

अटि परतः रोः पूर्वस्यातः स्थाने नित्यमनुनासिकः । महं-
इन्द्रः । तैत्तरीयास्तु अनुस्वारमधीयते । तत्र कान्दसो-
व्यत्यय इति प्राञ्चः । एवञ्च सूतस्य फले चिन्त्यम् ।

स्वतवान् पायौ । ८ । ३ । ११ ।

रुर्वा । “भुवस्तस्य स्वतवाः पायुरग्रे” ।

छन्दसि वाऽग्राम्नेडितयोः । ८ । ३ । ४६ ।

विसर्गस्य सो वा स्यात् कुपोः प्रशब्दग्राम्नेडितञ्च वर्जयि-
त्वा । “अग्ने तातर्द्धतस्काविः” । “गिरिर्न विश्वतस्पृथुः” । नेह
(६८) “वसुनः तूर्व्याः पतिः” । अग्रेत्यादि किम् ? “अग्निः प्रविद्वान्
पुरुषः पुरुषः” ।

कः करत्करतिकृधिकृततेष्वनदितेः । ८ । ३ । ५० ।

विसर्गस्य सः स्यात् । “प्रदिवो अयस्कः” । “यथा नोवस्यसस्कर-
रत्” । “सुपेशसस्करति” । “उरु एस्कृधि” । “सोमन्न चारुम्न-
घवत्सु नस्कृतम्” । अनदितेरिति किम् ? “यथानो अदितिः
करत्” ।

पञ्चम्याः पराध्यर्थे । ८ । ३ । ५१ ।

पञ्चमीविसर्गस्य सः स्यादुपरिभावार्थे परिशब्दे परतः । “दिव
स्परि प्रथमं जज्ञे” । अध्यर्थे किम् ? “दिवस्पृथिव्याः पर्योजः” ।

मातौ च वज्रलम् । ८ । ३ । ५२ ।

पञ्चम्यादित्येव । “सूर्यो नो दिवसात्” ।

पठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयसोपेपु । ८ । ३ । ५३ ।

“वाचस्पतिं विश्वकर्माणम्” । “दिवस्पुत्राय सूर्याय” । “दिव-
स्पृष्टं भन्दमानः” । “तमसस्सारमस्य” । “परिणीत इलस्य दे” ।
दिवस्पयो दिधिपाणाः । “रायसोपं यजमाने नु” ।

इडाया वा । ८ । ३ । ५४ ।

पतिपुत्रादिषु परेषु । इलायास्पुतः—इलायाः पुत्रः । इला-
यास्पदे-इलायाःपदे । निसस्तपताववनासेवने (७।२४०) । निसः
सकारस्य मूर्धन्यः स्यात् । “निष्ठतं रचः” । “निष्ठता चरातयः” ।
अनासेवने किम् ? निसपति । पुनः पुनस्तपतीत्यर्थः ।

युष्मत्तत्तत्तुष्वन्तःपादम् । ८ । ३ । १०३ ।

पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात् तकारादिष्वेषु परेषु ।
युष्मदादेशाः त्वत्वातेतवाः । “त्रिभिर्द्वन्द्वे व ! सपितः” । “त्रिभिर्द्व-
” “शुभिष्टे” । “अपस्त्वग्ने सधिष्टव” । “अग्निष्टद्विष्टवम्” । “द्यावा
पृथिवी निष्टतत्तुः । अन्तःपादं किम् ? “तदग्निस्तदर्थ्यमा” ।
“यन्मयात्मनीनिन्दाभूदग्निस्तत् पुनराह जातवेदा विचर्षणिः
अताग्निरिति पूर्वपादस्यान्तो नतु मध्यः ।

यजुष्यकेयाम् । ८ । ३ । १०४ ।

युष्मत्तत्तत्तुषु परतः सस्य मूर्धन्यो वा । “अर्चिर्भिर्द्वम्” अ-

गिनष्टेऽग्रम्” । “अर्चिभिष्टतत्तु,, । पक्षे अर्चिभिस्त्वभित्यादि ।

स्तुतस्तोमयोऽकृन्दसि । ८ । ३ । १०५ ।

वृभिष्टुतस्य-वृभिस्तुतस्य । गोष्टोमम्-गोस्तोमम् । पूर्वपदादि-
त्येव सिद्धे प्रपञ्चार्यमिदम् ।

पूर्वपदात् । ८ । ३ । १०६ ।

पूर्वपदस्यान्निमित्तात् परस्य पो वा । “यदिन्द्राग्नी ! दिविष्टः
युवां हि स्यः स्वर्षती,, ।

सुजः । ८ । ३ । १०७ ।

पूर्वपदस्यान्निमित्तात् परस्य सुजो निपातस्य सस्य पः ।
“ऊर्ध्व ऊ-पु णः” । “अभी यु णः,, ।

सनोतेरनः । ८ । ३ । १०८ ।

“गोषा इन्द्रोऽष्टपा असि” । अनः किम् ? गोसनिः ।

सहेः षतनर्त्ताभ्याञ्च । ८ । ३ । १०९ ।

षतनाषाहम् । ऋताषाहम् । चात् । ऋतीषाहम् ।

निव्यभिभ्योऽङ् व्यवाये वा कृन्दसि । ८ । ३ । ११० ।

सस्य मूर्ध्न्यः । न्यषीदत्-न्यसीदत् । व्यषीदत्-व्यसीदत् ।
अभ्यष्टौत्-अभ्यस्तौत् ।

कृन्दस्यृदवग्रहात् । ८ । ४ । १११ ।

चकारान्तादवग्रहात् (६८) परस्य नस्य णः । नमणाः ।
पितृपाणम् ।

नञ् धातुस्थोरुपुभ्य (७०) । ८ । ४ । २७ ।
धातुस्थात् । “अग्ने रक्षा (७१) णः,, । “शिच्चा णोऽ-
स्मिन्” । “उरु णस्कृधि” । अभी-पु णः । “मो पु णः” * ।
इत्यष्टमोऽध्यायः ।

इति वैदिकप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ स्वरप्रकरणम् ।

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् । ६ । १ । १५८ ।

परिभाषेयं स्वरविधिविषया । यस्मिन् पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा शेषन्तत्पदमनुदात्ताच्चकं स्यात् । गोपायतं नः । अत्र सनाद्यन्ता इति (७१७४०) धातुत्वे धातुस्वरेण (७५४४०) यकाराकारोदात्तः शिष्टमनुदात्तम् । सति शिष्टस्वरबलीयस्वमन्यत विकरणेभ्य इति वाच्यम् * । तेनोक्तोदाहरणे गुपेर्धातुस्वरः । आय-

(६८) समासे पदान्तोऽवग्रहः ।

(७०) धातुस्थनिमित्तात् उरुग्रहात् पुशब्दाच्च परस्य नस्य णत्वं सादित्वर्थः ।

(७१) रक्षा शिच्चा इति लोटोर्मध्यमपुरुषैकवचनं ह्यचोऽतस्तिङ् इति (७५१५४०) दीर्घः ।

प्रत्ययस्य स्वरश्च न शिष्यते । अन्यत्रेति किम् ? “यज्ञं यज्ञम-
भिवृधे गृणीतः” । अत्र सति शिष्टोपि आइत्यस्य स्वरो
न शिष्यते किन्तु तस्यैव ।

अनुदात्तस्य च यतोदात्तलोपः । ई । १ । १६१ ।
यस्मिन्ननुदात्ते परे उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः स्यात् । “देवीं
वाचम्, । अत्र ङीवुदात्तः (१) ।

चौ । ई । १ । २२२ ।

लुप्ताकारेऽनुतौ परे पूर्वस्यान्तोदात्तः स्यात् । उदात्तनिवृत्ति
स्वरापवादः । “देवद्रीचीं नयत देवयन्तः” । अतद्वितइति
वाच्यम् । दाधीचः । माधूचः । प्रत्ययस्वरएवात् ।

आमन्वितस्य च । ई । १ । १६८ ।

आमन्वितविभक्त्यन्तस्यादिरुदात्तः स्यात् । अग्न ! इन्द्र !
वरुण ! मित्रदेवाः ।।

आमन्वितस्य च । ८ । १ । १६ ।

पदात् परस्यापादादिस्थितस्यामन्वितस्य सर्वस्यानुदात्तः
स्यात् । प्रागुक्तस्य षाष्ठस्यापवादोऽयमाष्टमिकः । “इमं मे गङ्गे !
यमुने ! सरस्वति ! । अपादादौ किम् ? “शुतुद्रि स्तोमम्” ।
आमन्वितं पूर्वमविद्यमानवत् (१७७ष्ट०) । अग्न ! इन्द्र ! । अ(२)

(१) अनुदात्तौ सुप्तितावित्युक्तेः (उ५५६ष्ट०) ङीपोऽनुदात्तत्वेऽपि तस्मिन् परे
देवेति प्रत्ययस्वरस्य उदात्तस्य लोपान्ङीप उदात्तत्वम् ।

(२) अत्र अग्न इन्द्र वरुणेत्यादौ प्रागुक्तोदाहरणे इत्यर्थः ।

लेन्द्रादीनान्निघातोऽन पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदात् परत्वाभा-
वात् । नामन्विते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् (१७६४०) ।
समाधिकरणे आमन्विते परे विशेष्यं पूर्वमविद्यमानवन्न ।
अग्ने ! तेजस्विन् ! । अग्ने त्वातः ! । सामान्यवचनं किम् ?
पर्यायेषु मा भूत् । अघ्नो ! देवि ! सरस्वति ! ।

सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने । ८ । १

१७४ ।

अत्र भाष्यकृता वज्रवचनमिति पूरितम् । सामान्यवचनमिति
च पूर्वसूत्रे योजितम् । आमन्वितान्ते विशेषण्ये परे पूर्वं
वज्रवचनान्तमविद्यमानपदा । “देवीः षडुर्जीरु णः क-
स्योत” । अत्र देवीनां विशेषणं षडिति । “देवाः शरण्याः” ।
इह द्वितीयस्य निघातो वैकल्पिकः ।

सुवामन्विते पराङ्गवत् स्वरे । २ । १ । २ ।

सुवन्तमामन्विते परे परस्याङ्गवत्स्यात् स्वरे कर्त्तव्ये । “द्रवत्-
पाणी शुभस्यती” । शुभ इति शुभेः क्तिबन्तात् पञ्चन्तम् । तस्य
परशरीरानुप्रवेशे पाठिकमामन्विताद्युदात्तत्वम् । न चाष्ट-
मिको निघातः शङ्क्यः पूर्वमन्वितस्याविद्यमानत्वेन पादादि-
त्वात् । “यत्ते दिवो दुहितर्मत्तं भोजनम्” । इह हि दिवः-
शब्दस्याष्टमिको निघातः । “परशुना वृश्चन्” । पञ्चामन्वित-
कारकवचनम् । पञ्चन्तमामन्वितान्तं प्रति यत्कारकन्तद्वा-
चकश्चेति परिगणनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तेनेह न । “अयमग्ने !
अरिता” । “एतेनाग्ने ! ब्रह्मणा” । समर्थानुवृत्त्या वा सिद्धम् ।

पूर्वाङ्गवच्चेति वक्तव्यम् । “आ ते पितॄन्मरुताम्” । “प्रति त्वा
दुहितर्दिवः” । अव्ययानान् । उच्चैरधीयान ! । अव्ययी-
भावस्य त्विष्यते । उपान्यधीयान ! ।

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ।

८।२।४।

उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य
स्वरितः स्यात् । अयमि हि । स्वरितस्य यणः । खलपूराशा।
अस्य स्वरितस्य तैप्रादिकत्वेनासिद्धत्वाच्चेपनिघातो न ।

एकादेश उदात्तेनोदात्तः । ८।२।५।

उदात्तेन सहैकादेश उदात्तः स्यात् । “क्व वोऽप्स्वाः” । “क्वावर-
न्मरुतः” ।

स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ । ८।२।६।

अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा
स्यात् । पक्षे पूर्वसूत्रेणोदात्तः । “वीदं ज्योतिर्हृदये” । “अस्य
होको दिवीयते” । व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः
दीर्घप्रवेशे तूदात्तः । किञ्च एङः पदान्तादिति (५।३।२०) पूर्व-
रूपे स्वरित एव । “तेऽवदन्” । “सोऽयमागात्” । उक्तञ्च प्राति-
शाख्ये । “इकारयोश्च (३) प्रश्नेषे चैप्राभिनिहतेषु चेति” ।

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । ८।४।६६।

(३) इकारयोरेकादेशे द्वयोरपि द्वयोरन्यतरदीर्घे तु नेत्यर्थः ।

उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । “अग्निमीले” ।
अस्याप्यभिद्धत्वाच्छेपनिघातो न । “तमीशानास” ।

नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्
। ८ । ४ । ६७ ।

उदात्तपरः स्वरितपरस्यानुदात्तः स्वरितो न स्यात् । गार्ग्या
दिमते तु स्यादेव । “प्रयत्रागः” । “क वोऽग्निः ३” । “का ३
भीशवः” ।

एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ । १ । २ । ३३ ।

दूरात्सम्बोधने वाक्यमेकश्रुति स्यात् । तैस्वर्यापवाद । आगच्छ
भो माणवक ! ।

यज्ञकर्म्मण्यजपन्यूहसमासु । १ । २ । ३४ ।

यज्ञक्रियाया मन्त्रएकश्रुतिः स्याज्जपादीन्वर्जयित्वा । “अग्नि
मूर्द्धा दिवः ककुत्” । यज्ञेति किम् ? स्वाध्यायकाले तैस्वर्य-
मेव । अजपेति किम् ? “समाग्ने । वर्चोविहवेष्वसु” । जपो
नाम उपाशुप्रयोगः यथा जले निमग्नस्य । न्यूह्वा नाम
घोडश्च लोकाराः गीतिषु सामाख्याः ।

उच्चैस्तरा वा वषट्कारः । १ । २ । ३५ ।

यज्ञकर्म्मणि वषट्शब्दउच्चैस्तरा वा स्यादेकश्रुतिर्वा ।

विभाषा छन्दसि । १ । २ । ३६ ।

छन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात् । व्यवस्थितविभाषेयम् ।
संहितायान्तैस्वर्यम् ब्राह्मणे एकश्रुतिर्वहृचानाम् । अन्ये-
षामपि यथासम्प्रदायं व्यवस्था ।

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः । १ । २ ।

३७ ।

सुब्रह्मण्याख्ये निगदे यज्ञकर्मणीति (७५४२४०) विभाषा
छन्दसीति (७५४२०) च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात् स्वरितस्य चो-
दात्तश्च स्यात् । सुब्रह्मण्योऽयम् । सुब्रह्मणि साधुरिति यत् ।
नचैकादेशो उदात्तेनोदात्तइति (७५४१४०) सिद्धे पुनरतेदमुदात्त-
विधानं व्यर्थमिति वाच्यं तत्रानुदात्त इत्यस्यानुवृत्तेः । असा-
वित्यन्तः * । तस्मिन्नेव निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः
स्यात् । गार्ग्यो यजते । जित्वात्प्राप्त अद्युदात्तोऽनेन बाध्यते ।
अमुष्येत्यन्तः ० । षष्ठ्यन्तस्यापि प्राग्वत् । दाक्षेः पिता यजते ।
स्यान्तस्योपोत्तमञ्च * । चादन्तस्तेन द्वावुदात्तौ । गार्ग्यस्य पिता
यजते । वा नामधेयस्य * । स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तममुदात्तं
वा स्यात् । देवदत्तस्य पिता यजते ।

देवब्रह्मणोरनुदात्तः । १ । २ । ३८ ।

अनयोः स्वरितस्यानुदात्तः स्यात्सुब्रह्मण्यायाम् । देवा ! ब्र-
ह्मणः ! आगच्छत ।

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । १ । २ । ३९ ।

स्वरितात्परेषामनुदात्तानां संहितायामेकश्रुतिः स्यात् ।

“इमं मे गङ्गे ! यमुने ! सरस्वति” । ।

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । १ । २ । ४० ।

उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तस्यानुदात्तस्यानुदात्ततरः स्यात् ।

“सरस्वति ! शुतुद्रि ! व्यञ्चयत्स्वः । तस्य परमावने-
दितम् (३६४०)

अनुदात्तञ्च । ८ । १ । ३ ।

द्विरुक्तस्य पररूपमनुदात्तं स्यात् । “दिवेदिवे” ।

इति साधारणस्वराः ।

धातोः । ६ । १ । १६२ ।

अन्तोदात्तः स्यात् । ‘गोपायतन्नः’ । “असि सत्यः” ।

स्वपादिहिंसामच्यनिटि । ६ । १ । १८८ ।

स्वपादीनां हिंसेयानिश्चजादौ लसार्वधातुके परे आदि-
रुदात्तो वा स्यात् । स्वपादिरदाद्यन्तर्गणः (वा११४४ादौ) ।

स्वपन्ति । श्वसन्ति । हिंसन्ति । पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तता ।
कृडित्येवेध्यते । नेह । स्वपानि । हिंसानि ।

अभ्यस्तानामादिः । ६ । १ । १८९ ।

अनिश्चजादौ लसार्वधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः ।

“ये ददति प्रिया वसु” । “परत्वाच्चित्स्वरमयं बाधते” ।

“दधानादन्ते” ।

अनुदात्ते च । ई । १ । १६० ।

अविद्यमानोदात्ते लसार्धधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदा-
त्तः । “दधासि रत्नं द्रविणञ्च दाशुषे” ।

भीह्रीभृज्जमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्
पूर्वं पिति । ई । १ । १६२ ।

भीप्रभृतीनामभ्यस्तानां पिति लसार्धधातुके परे प्रत्ययात्
पूर्वमुदात्तं स्यात् । “योऽग्निहोतं जुहोति” । “मम तु नः
परिजमा” । “ता यद्वीरं दधनत्” । “जामर्षि त्वम्” ।

लिति । ई । १ । १६३ ।

प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तम् । चिकीर्षकः ।

आदिर्षुमल्यन्यतरस्याम् । ई । १ । १६४ ।

अभ्यस्तानामादिरुदात्तो वा णमुलि परे । लोलूयंलोलूयम् ।
पच्चे लित्स्वरः ।

अचः कर्त्तृयकि । ई । १ । १६५ ।

उपदेशेऽजन्तानां कर्त्तृयकि परे आदिरुदात्तो वा । लूयते
केदारः स्वयमेव ।

चङन्यतरस्याम् । ई । १ । १६८ ।

चङन्ते धातावुपोत्तममुदात्तं वा । “मा हि चीकरताम्” ।
धा त्वकारउदात्तः । पञ्चान्तरे चङुदात्तः ।

इति धातुस्वराः ।

कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः (१) । ६ । १ । १५६ ।

कर्षतेर्धातोराकारवतश्च / घञन्तस्योन्त उदात्तः स्यात् । कर्षे
इति शप्ता निर्देशात्तदादेराद्युदात्त एव । कर्षः । पाकः ।

उष्णादीनाञ्च । ६ । १ । १६० ।

अन्त उदात्तः स्यात् उष्णादिपु (२) युगशब्दो घञन्तोऽगुणो
निपात्यते कालविशेषे रथाद्यवयवे च “वैश्वानरः कुशिकेभि-
र्युगेयुगे” । अन्यत्र “योगे योगे तेव स्तरम्” । भञ्जशब्दो घञ-
न्तः । “गावः सोमस्य प्रथमस्य भञ्जः” । उत्तमशस्त्रत्तमावपि ।
“उदुत्तमं वस्त्रम्” । “शस्त्रत्तममीलते” ।

चतुरः शसि । ६ । १ । १६७ ।

चतुरोऽन्त उदात्तः शसि परे । “चतुरः कल्पयन्तः” ।
अचि र (१३१६०) इति आदेशस्य पूर्वविधौ स्यान्निवृत्तान्तेह ।
प्रतस्तः पश्य । चतेश्वरन् (उ० १०४०) । निच्चादाद्युदात्तता ।

अत्युपोत्तमम् । ६ । १ । १८० ।

(१) एतत्प्रकरणे प्रातिपदिकस्य उच्यते ते च प्रायेण कृतज्ञिमपत्यय
बलेनैव ज्ञेया उष्णादीना व्युत्पत्तिपक्षे तत्तत्प्रत्ययैः, अथ व्युत्पत्तिपक्षे
फिट्छत्रैरिति (उ० ११४०) बोध्यम् ।

(२) उष्ण स्नेह अणु अल्प बुध युग (गरो दूर्ये ग०) (वेदवेदनवन्ताः
कर्षणे ग०) (सुयुद्धुक्कन्दसि ग०) (वसैभिः स्तोत्रैः ग०) (दरः
शब्दे ग०) (शान्त तापे भावगर्हायाम् ग०) (उत्तमशस्त्रत्तमौ सर्वत्र)
अथ गत्य भोग मन्त्र उष्णादि ।

षट्त्रिचतुर्थ्या भलादिर्विभक्तिस्तदन्ते परे उपोत्तममुदात्तं
स्यात् । “अध्वर्युभिः पञ्चभिः” । “नवभिर्वाजैर्नवती च” ।
“सप्तभ्योजायमानः” । “आदशभिर्विवस्वतः” । उपोत्तमं
किम् ? “आषड्भिर्हयमानः” । “विश्वैर्देवैस्त्रिभिः” । भलि
किम् ? “नवानां नवतीनाम्” ।

विभाषा भाषायाम् । ई । १ । १८१ ।

उक्तेविषये ।

सर्वस्य सुपि । ई । १ । १८१ ।

सुपि परे सर्वशब्दस्यादिरुदात्तः स्यात् । “सर्वे नन्दन्ति
यशसा” ।

जित्यादिर्नित्यम् । ई । १ । १८७ ।

जिदन्तस्य निदन्तस्य चादिरुदात्तः स्यात् । “अस्मिन् विश्वा-
नि पौस्या” । पुंसः कर्मणि ब्राह्मणादित्वात् (६१४४०) व्यञ् ।
“सुते दधिष्व नश्चनः” । चायतेरसुन् । चायेरन्
हस्त्वन्वेति (उ४२६४०) चकारादसुनो नुडागमश्च ।

पथिमयोः (३) सर्वेनामस्थाने । ई । १ । १८६ ।

आदिरुदात्तः स्यात् । अयं पथ्याः । सर्वेनामस्थाने किम् ?
“ज्योतिष्मतः पथोरच” । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं षट्म् ।

(३) पथिमपथिषब्दावुणादीनिप्रत्ययान्तौ ततः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वे प्राप्ते-
त्यं विधिः ।

अन्तश्च तवै युगपत् । ई । १ । २०० ।

तवैप्रत्ययान्तस्याद्यन्तौ युगपदुदात्तौ स्तः । “हर्षसे दातवा उ” ।

जयो निवासे । ई । १ । २०१ ।

आद्युदात्तः स्यात् । “स्वे चये शशिव्रत” । एरज(उ३३२४०) । न्तः ।

जयः करणम् । ई । १ । २०२ ।

करणवाची जयशब्दआद्युदात्तः स्यात् । जयत्यनेन ज-
योऽश्वः ।

वृषादी(४) नान्त्र । ई । १ । २०३ ।

आदिरुदात्तः । आहूतिगणोऽयम् । “वाजेभिर्वाजिनीवती” ।
“इन्द्रं वाणी” ।

संज्ञायामुपमानम् । ई । १ । २०४ ।

उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः । चञ्चेव चञ्चा । कनो-
ऽव(७।१४०.सू०) लुप् । एतदेव आपयति क्वचित्स्वरविधौ प्रत्य-
यलक्षणं नेति । संज्ञायाम् किम् ? अग्निर्माणावकः । उप-
मानं किम् ? चैतः ।

निष्ठा च द्व्यजनात् । ई । १ । २०५ ।

(३) इष जज ज्जर जह इय गय जय ताय तय जय धम वेद छद व्यंग
एछ (मपरण्यौ संज्ञायौ संज्ञतौ भावकर्माख्योः ग०) भन्व गानि
आम वाम तारा धारा कारा वह कल्प प्राद । वृषादि. आह-
तगुणत्वात् अविहितलक्षणमाद्युदात्तत्वं वृषादिषु प्रेयम् ।

निष्ठान्तस्य द्वचः संज्ञायामादिरुदात्तो नत्वाकारः । दत्तः ।
द्वच् किम् ? चिन्तितः । अनात् किम् ? शातः । संज्ञाया
मित्यनुवृत्तेर्नैह । व्रतम् । हृतम् ।

शुष्कष्टौ । ई । १ । २०ई ।

एतावाद्युदात्तौ सः । असंज्ञार्थमिदम् । “अतसन्न शुष्कम्” ।

आशितः (५) कर्त्ता । ई । १ । २०७ ।

कर्त्तृवाची आशितशब्द आद्युदात्तः । “वषन्नित् फाल
आशितम्” (६) ।

रिक्ते विभाषा । ई । १ । २०८ ।

रिक्तशब्दे आदिरुदात्तः । रिक्तः । संज्ञायान्तु निष्ठा च द्वज-
नादिति (३५४८४०) नित्यमाद्युदात्तत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन ।

जुष्टार्पिते च छन्दसि । ई । १ । २०९ ।

आद्युदात्ते वा सः ।

नित्यं मन्त्रे । ई । १ । २१० ।

एतत्सूत्रं शक्यमकर्त्तुम् । “जुष्टोदमूनाः पलरआञ्जरर्पितम्”
इत्यादेः पूर्वणैव सिद्धेः छन्दसि पाठस्य व्यवस्थिततया

(५) सकर्मकादेशेः कर्त्तरि क्त उपधादीर्घवानेनैव सूत्रेण निपात्यते
इति भाष्ये स्थितम् । मनो०

(६) वषन् वषिं कुर्वन् फालः वषीबलमाश्रितं भोक्तारं करोतीत्यर्थः ।

विपरीतापादनायोगात् । “अर्पिताः (७) पठिर्न चलाचला”
इत्यवान्तोदात्तदर्शनाच्च ।

युष्मदस्मदोडसि । ई । १ । २११ ।

आदिरुदात्त स्यात् । “न हि यस्मात् नो मम” ।

उयि च । ई । १ । २१२ ।

“तुभ्यं हिन्वानः मह्यं वातः प्रवताम्” ।

यतोऽनावः । ई । १ । २१३ ।

यत्प्रत्ययान्तस्य द्वयव आदिरुदात्तो नावं विना । “युञ्जन्त्यस्य
काम्या” । कमेर्णिङन्तादचो यत् (उ१००४०) ।

ईडवन्दृशंसदुहां (८) एयतः । ई । १ । २१४ ।

एषा ख्यदन्तानामादिरुदात्तः । ‘ईड्योनूतनैरुत’ । ‘आजु-
ह्वान ईड्योवन्यश्च’ । ‘श्रेष्ठो धेहि वाय्यम्’ । ‘उक्थमि-
न्द्राय शस्यम्’ ।

विभाषा वेण्विन्वानयोः (९) । ई । १ । २१५ ।

आदिरुदात्तो वा । ‘इन्वानो षग्निम्’ ।

(७) न केवल गतार्थत्वं सूत्रारम्भे दोषोऽप्युल्लिख्यह ‘अर्पिता’ इति ।

(८) पूर्वस्त्रे निरनुबन्धस्य यतो यद्वयात् ख्यदन्तस्याप्रसक्तौ तित्त्वरे
(उ५६१४०) प्राप्तेऽयमारम्भः ।

(९) वेणुशब्दस्य, अजिह्वरीभ्यो निश्चेति (उ४०४४०) णुप्रत्ययस्य निष्चोक्त्या
निष्चेन (उ५४७०४०) नित्यमाद्युदात्ते प्राप्ते इन्वानशब्दस्य चानय-
न्तया चित्वात् (उ५५६४०४०) अन्तोदात्ते प्राप्ते इदं वचनम् ।

त्यागरागहासकुहखठक्रयानाम् । ई । १ । २१६ ।

आदिरुदात्तो वा । आद्यास्त्रयो घजन्ताः । त्रयः पचाद्यजन्ताः ।

मतोः पूर्वमात् संज्ञायां स्त्रियाम् । ई । १ । २१६ ।

मतोः पूर्वमाकार उदात्तः स्त्रीनाम्नि । उदुस्वरावती ।
शरावती ।

अन्तोऽवत्याः । ई । १ । २२० ।

अवतीशब्दस्यान्त उदात्तः । वेत्तवती । डीपः पित्त्वात्
(७५५६४०००) अनुदात्तत्वं प्राप्तम् ।

ईवत्याः । ई । १ । २२१ ।

ईवत्यन्तस्यापि प्राग्वत् । अहीवती । सुनीवती ।

अथ फिट्स्त्राणि ।

फिषोऽन्तउदात्तः १ । प्रातिपदिकं फिट् तस्यान्तउदात्तः
स्यात् । उच्चैः । पाटलापालङ्कास्वासागरार्थानाम् २ । एत-
दर्थानामन्तउदात्तः । पाटला फलेरुहा सुरूपा पाकलेति
पर्यायाः । लघावन्त इति (७५५५४०) प्राप्ते । पालङ्कोव्या-
धिघातआरेवतआरग्वध इति पर्यायाः । अस्वार्थः माता ।
उनर्वनन्तानामाद्युदात्ते (७५५५४०) प्राप्ते । सागरः समुद्रः ।
गेहार्थानामस्त्रियाम् ३ । गेहम् । नवविषयस्येति (७५५४४०) प्राप्ते ।
अस्त्रियां किम् ? शाला, आद्युदात्तोऽयम् इहैव पर्युदासात्
ज्ञापकात् । गुदस्य च ४ । अन्तउदान्तःस्यान्तु स्त्रियाम् ।
गुदम् । अस्त्रियां किम् ? “आन्तेभ्यस्ते गुदाभ्यः” । स्वाङ्ग-

शिष्टामदन्तानामिति (७५५४४०) अन्तरङ्गमाद्युदात्तत्वम् । तत्-
 टाम् । अथ पूर्वस्य स्त्रीविषयस्य ५ । धकारयकारपूर्वोऽन्यो-
 ऽच् स उदात्तः । अन्तर्धा । स्त्रीविषयवर्णेति (७५५५४०) प्राप्ते ।
 छाया । माया । जाया । यान्तस्यान्त्यात् पूर्वमिति (७५५७४०)
 आद्युदात्तत्वे प्राप्ते । स्त्रीति किम् ? वाच्यम् यजन्तत्वादा-
 द्युदात्तत्वम् (७५५७४० सू०) । विषयग्रहणं किम् ? इभ्या च्चित्रिया ।
 यतोऽनाव (७५५०४०) इत्याद्युदात्तइभ्यश्चब्दः । च्चित्रियश्चब्दस्य
 यान्तस्यान्त्यात् पूर्वमिति (७५५७४०) मध्योदात्तः । खान्तस्याश्मा
 देः ई । नखम् । उखा । मुखम् । दुःखम् । नखस्य स्वाङ्ग-
 शिष्टामित्याद्युदात्ते (७५५४४०) प्राप्ते । उखा नाम भाण्डविशेष-
 सस्य कृतिमत्त्वात् खय्युवर्णं कृतिमाख्या चेत् (७५५५४०) इत्युवर्णं
 स्योदात्तत्वे प्राप्ते । मुखदुःखयोर्नब्विषयस्येति (७५५४४०) प्राप्ते ।
 अश्मादेः किम् ? शिखा । मुखम् । मुखस्य स्वाङ्गशिष्टामिति-
 नब्विषयस्येति (७५५४४०) वा आद्युदात्तत्वम् । शिखायास्तु
 ग्रीडो ह्रस्वश्चेति (७४२८४०) उणादिषु यस्य निन्त्वोक्तेः अन्त-
 रङ्गत्वाद्वापः प्रागेव स्वाङ्गशिष्टामिति (७५५४४०) वा बोध्यम् ।
 बंहिष्ठवत्सरतिशल्यान्तानाम् ७ । एषामन्त उदात्तः स्यात् ।
 अतिशयेन बह्लो बंहिष्ठः । निन्त्वादाद्युदात्ते (७५४०४०) प्राप्ते ।
 “बंहिष्ठैरखैः सुरता रथेन” । “यद्बंहिष्ठन्नाति विधे” इ-
 त्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्तः । संवत्सरः । अव्ययपूर्वपदप्रकृति
 (७४२७४०) स्वरोऽत वाध्यते इत्याहुः । सप्ततिः । अशीतिः ।
 लघावन्त इति (७५५५४०) प्राप्ते । चत्वारिंशत् । दहापि प्राग्वत् ।
 अभ्युत्था । नामभ्यस्ययोः ८ । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत
 वाध्यते इत्याहुः । धायादिस्त्रुतेण (७५८८४०) गतार्थमेतत् ।

दक्षिणस्य साधौ ६ । अन्त उदात्तः स्यात् । साधुवाचित्वा-
भावे तु व्यवस्थायां सर्वनामतया स्वाङ्गशिष्टाम् (उ५५४४०) इत्या-
द्युदात्तः । अर्थान्तरे तु लघावन्त (उ५५५४०) इति गुरुदत्तः ।
'दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्त्तिष्विति' कोशः । स्वाङ्गा-
ख्यायामादिर्वा १० । इह दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तौ
सः । दक्षिणो वाङ्मः । आख्याग्रहणं किम् ? । प्रत्यङ्मुखमा-
सीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति । कन्दसि च ११ । अस्वा-
ङ्गार्थमिदम् । दक्षिणः । इह पर्यायेणाद्यन्तावुदात्तौ । कृष्ण-
स्यामृगाख्या चेत् १२ । अन्त उदात्तः । वर्णानान्तणेत्याद्युदा-
त्ते (उ५५५४०) प्राप्ते । अन्तोदात्तो विधीयते । कृष्णानां व्रीही-
णाम् । "कृष्णो नो नाव दृषभः" । मृगाख्यायान्तु "कृष्णऋषिः ।
शुक्लागौरयोरादिः १४ । नित्यमुदात्तः स्यादित्येके । वेत्यनुव-
वर्त्तत इति तु युक्तम् । 'सरो गौरो यथापि वा' इत्यत्रान्तोदात्तद-
र्शनात् । अङ्गुष्ठोदकवक्रवशानां कन्दस्यन्तः १५ । अङ्गुष्ठस्य
स्वाङ्गानामकुर्व्यादीनामिति (उ५५६४०) द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्ते
ऽन्त उदात्तार्थे आरम्भः । वशाग्रहणं नियमार्थं कन्दस्येवेति
तेन लोके आद्युदात्ततेत्याहुः । षष्ठस्य च १६ । कन्दस्यन्त-
उदात्तः स्याद्वा भाषायाम् । षष्ठम् । अज्जुनस्य तृणाख्या
चेत् १७ । उन्वन्नान्तानाम् (उ५५१४०) इत्याद्युदात्तस्यापवादः ।
अर्थस्य स्वास्याख्या चेत् १८ । यान्तस्यान्यात् पूर्वमिति (उ५५७४०)
यतोऽनाव इति (उ५५०४०) वाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् । आशया-
द्यादिगाख्या चेत् १९ । दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम् । अतएव
ज्ञापकादिकपर्यायस्याद्युदात्तता । "इन्द्र आशाभ्यसरि" ।

नक्षत्राणामाबुविषयाणाम् २० । अन्त उदात्तः स्यात् । अक्षेष्वाऽनु-
 राधादीना लघावन्तद्वृत्तिः (७५५५४०) प्राप्ते । ज्येष्ठाश्च विष्ठाधनि-
 ष्ठानामिष्ठन्नन्तत्वेनाद्युदात्तेऽन्ते (७५५७४०) प्राप्ते वचनम् । न कुपूर्वः ।
 कृत्तिकाख्या चेत् २१ । अन्त उदात्तो न । कृत्तिका नक्षत्रम् ।
 केचित्तु कुपूर्वो य आप् तद्विषयाणामिति व्याख्याय आर्थिका
 वज्रलिका इत्यत्राप्यन्तोदात्तता नेत्याहुः । धृतादीनाञ्च २२ ।
 अन्त उदात्तः । “धृतं मिमिक्षे” । आकृतिगणोऽयम् । ज्येष्ठक-
 निष्ठयोर्व्ययसि २३ । अन्त उदात्तः स्यात् । “ज्येष्ठ आह
 चमसा” । “कनिष्ठ आह चतुरः” । वयसि किम् ? ज्येष्ठः श्रेष्ठः ।
 कनिष्ठोऽल्पिष्ठः । इह नित्वादाद्युदात्तः (७५४७४० सू०) एव ।
 विल्वतिष्ठयोः स्वरितो वा २४ । अनयोरन्तः स्वरितो वा
 स्यात् । पक्षे उदात्तः ।

इति फिट्स्त्रुत्वेषु प्रथमः पादः ।

अथादिः प्राक् शकटेः १ । अधिकारोऽयम् शकटिशकट्योरिति
 (७५५७४०) यावत् । तस्मान्तस्य स्त्रीविषयस्य २ । आदिरुदात्तः
 स्यात् । बलि । तनुः । नक्षत्रविषयस्यानिधन्तस्य ३ । “वनेन
 वयः” । इमन्तस्य तु मर्षि । नप् नपुंसकम् । तृणधान्या-
 नां च द्वयाम् ४ । द्वयामित्यर्थः । कुशा । काशाः । माषाः ।
 तिन्दाः । वृक्षान्तु गोधूमाः । नूः संख्यायाः ५ । पक्ष ।
 चतस्रः । स्वाद्रशिष्टामदन्तानाम् ६ । शिष्टं शेषं नाम । “क

र्णाभ्यां चुचुर्काधि' । 'ओष्ठाविव मधु' । 'विश्वो विहायाः' ।
 प्राणिनां कुपूर्वम् ७ । कवर्गात् पूर्व आदिरुदात्तः । कोकः ।
 वृकः । 'शुकेषु से' । प्राणिनां किम् ? 'चीरसर्पिर्मधूदकम्' ।
 खय्यवर्णं कृतिमाख्या चेत् ८ । खयि परे उवर्णमुदात्तं
 स्यात् । कन्दुकः । उनर्जनन्तानाम् ९ । उन-वरुणं वोऽरि
 शादसम्' । ऋ—'स्वसारन्वा कण्वै' । वन्—'पीवानं
 सेषम्' । वर्णानान्तर्णतिनितान्तानाम् १० । आदिरुदात्तः । एतः
 हरिणः । शितिः । शन्निः । हरित् । ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमन्
 ताच्छील्ये ११ । ऋद्वर्जं ह्रस्वान्तस्यादिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात् ।
 मुनिः । अक्षस्यादेवनस्य १२ । आदिरुदात्तः । "तस्य नाक्षः" ।
 देवने तु । "अक्षैर्मा दीय" । अर्द्धस्यासमद्योतने १३ । अर्द्धो
 ग्रामस्य । समेऽंशके तु अर्द्धं पिप्पल्याः । पीतद्रव्या-
 नाम् १४ । आदिरुदात्तः । पीतद्रुः । सरलः । ग्रामादी-
 नाञ्च १५ । ग्रामः । सोमः । यामः । लुबन्तस्योपसेयनाम-
 धेयस्य १६ । चञ्चैव चञ्चा । स्निग्धन्तस्येति पाठान्तरम् ।
 स्निग्धिति लुपः प्राचां संज्ञा । न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंह
 सहिपाणाम् १७ । एषामुपसेयनामादिरुदात्तो न । ताल
 इव तालः । सेरुरिव सेरुः । व्याघ्रः । सिंहः । सहिपः ।
 राजविशेषस्य यमन्वा चेत् १८ । यमन्वा वृद्धम् * । आङ्ग उदा
 हरणम् । अङ्गाः प्रत्युदाहरणम् । लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो-
 गुरुः १९ । अन्ते लघौ द्वयोश्च लघ्वोः सतोर्वहचकस्य गुरु-
 रुदात्तः । कल्याणः । कोलाङ्गलः । स्त्रीविषयवर्णाद्यपूर्वा-
 णाम् २० । एषान्त्याणामाद्युदात्तः स्त्रीविषयः—मल्लिका ।

* वृद्धिर्यस्या चामादेन वृद्धमिति १, १, ७३, उत्तमंम् ।

वर्यः श्येनी । हरिणी । अक्षुशब्दात् पूर्वोऽस्थेपान्ते
 अक्षुपूर्वाः । तरलुः । शकुनीनाञ्च लघु पूर्वम् २१ । पूर्वं लघु
 उदात्तं स्यात् । कुक्कुटः । तिन्निरिः । नक्तुं प्राण्याख्यायाम्
 २२ । यथालक्षणं प्राप्तमुदात्तत्वन्न । वसन्तः । झकलासः । धा
 न्यानाञ्च वृद्धक्षान्तानाम् २३ । आदिरुदात्तः । कान्तानाम् ।
 श्यामाकाः । पान्तानाम् । राजमाधाः । जनपदशब्दाना
 मुपान्तानाम् २४ । । केकयः । हयादीनामसंयुक्तलान्ताना-
 मन्त्यः पूर्वं वा २५ । हयिति हलःसंज्ञा । पललम् । शल
 लम् । हयादीनां किम् ? एकलः । असंयुक्तेति किम् ? मल्लः ।
 पूगन्तानाञ्च द्वयाम् २६ । आदिरुदात्तः । लपिः :

इति द्वितीयः पादः ।

अथ द्वितीयं प्रागोपात् १ । ईपान्तस्य इलादेरित्यतः (७५५७४०)
 प्राक् द्वितीयाधिकारः । तत्रपां प्राङ्गकरात् २ । मकरवर्द्धे-
 त्यतः (७५५७४०) प्राक् तत्रचामित्यधिकारः स्याद्भानामकुर्वा-
 दीनाम् ३ । कवर्गरेफवकारादीनि वर्ज्ययित्वा तत्रचां स्वा-
 क्षानां द्वितीयमुदात्तम् । ललाटम् । कुर्वादीनान्तु कपोलः ।
 रमना । वदमम् । मादीनाञ्च ४ । मलयः । मकरः । भा-
 दीनां भाकानाम् ५ । शीतन्या । गतपुष्पा । पान्तानां गु-
 र्वादीनाम् ६ । पादपः । आतप । लघ्वादीनान्तु शनू-
 पम् । दाचां तु नीपम् । युतान्यग्यन्तानाम् ७ । युतम्

अयुतम् । अनि । धमनिः । अरणिः । विपणिः । मकरव-
रूढपारेवतवितस्तेज्वाज्जिद्राक्षाकलेमाकाष्ठायुतठाकाशीना-
मादिर्वा ६ । एषामादिर्द्वितीयो वोदात्तः । मकरः । वरूढ
इत्यादि । छन्दसि च १० । अमकराद्यर्थआरम्भः । लक्ष्यानु-
सारादादिर्द्वितीयं वोदात्तं ज्ञेयम् । कर्द्दमादीनाञ्च ११ ।
आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् । “सुगन्धितेजनस्य ते वा” {२ ।
आदिर्द्वितीयन्तेशब्दचेति तयः पर्यायेणोदात्ताः । सुगन्धि-
तेजनाः । नपः फलान्तानाम् १३ । आदिर्द्वितीयवोदात्तम् ।
राजादनफलम् । यान्तस्यान्त्यात् पूर्वम् १४ । कुलायः ।
यान्तस्य च नालघुनी १५ । नाशब्दो लघु च उदात्ते स्तः ।
सनाथा सभा । शिशुमारोदुम्बरवलीवर्द्धोद्धारपुष्करवसाञ्च
१६ । अन्त्यात् पूर्वमुदात्तं द्वितीयं वा । साङ्गाश्याकाम्पि-
त्यनासिक्त्यदार्वाघाटानाम् १७ । द्वितीयमुदात्तं वा । ईषा-
न्तस्य हयादेरादिर्वा १८ । हलीषा । लाङ्गलीषा । उशीर-
दाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशरीरशरावहृदयहिरण्या-
रण्यापत्यदेवराणाम् १९ । एषामादिरुदात्तः स्यात् । महि-
ष्याषाढयोज्जायेष्टकाख्या चेतु २० । आदिरुदात्तः । महिषी
जाया । “आषाढा उपदधाति” ।

इति तृतीयः पादः ।

शकटिशक्योरक्षरमक्षरं पर्यायेण १ । उदात्तम् । शकटिः ।
शकटी । गोष्ठस्य ब्राह्मणनामधेयस्य २ । अक्षरमक्षरं

पर्यायेणोदात्तम् । गोष्ठजः आह्वणः । अन्यत्र गोष्ठजः पशुः ।
 लुदुत्तरपदप्रकृति (७ ४०) स्वरेणान्तोदात्तः । पारावतस्यो-
 पोत्तमवर्जम् ३ । शेषं क्रमेणोदात्तम् । पारावतः । धूम्र-
 जानुमुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम् ४ ।
 एपाञ्चतुर्णान्ध्रप्रभृतीन्धतुरो वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणोदा-
 त्तानि । धूम्रजानुः । मुञ्जकेशः । कालवालः । स्थालीपाकः ।
 कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि ५ । कपिकेशः । हरिकेशः ।
 न्यङ्स्वरौ स्वरितौ द्वे । स्पष्टम् । न्यङुत्तानः । “व्यञ्जयत्
 स्व” । न्यङुद्व्यल्कशयोरादिः ७ । स्वरितः स्यात् । तिल्यशि-
 क्यकास्मर्यधान्यकन्याराजन्यामनुष्याणामन्तः ८ । स्वरितः
 स्यात् । तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम् । यतोऽनाय इति
 (७५५०४०) प्राप्ते । विल्व भक्ष्यवीर्याणि छन्दसि ९ । चान्तस्वरि-
 तानि । त्वत्त्वसमसिमेत्यनुञ्चानि १० । “सारीरु त्वत्” ।
 “उत त्वः पश्यन्” । “नभन्तामन्यके समे” । सिमस्मै । सिम-
 स्थायवर्णेऽन्तउदात्तः ११ । आयवर्ण इति प्राधिकम् । तत्र
 दृष्टस्यैवेवंपरं या । तेन “पासस्तनुते सिमस्मै” इत्यृग्वेदेऽपि
 भवत्येव । निपाता आद्युदात्ताः १२ । स्वाहा । उपसर्गा-
 न्चाभिवर्जम् १३ । एवादीनामन्तः १४ । एवमादीनामिति
 पाठान्तरम् । एव । एवम् । नूनम् । सह । “ते पुत्र ! सूरिभिः
 सह” । सहस्य स इति (१०१४०) प्रकरणे सहशब्द आद्युदात्त
 इति तु प्राष्टः । तच्चिन्त्यम् । पाशादीनामुभायुदात्तौ १५ ।
 उभौ ग्रहणमनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्य (७५१८४०) याधाय ।
 पादयोः अनुदात्ताः १६ । स्पष्टम् । यथेति पादान्तौ १७ ।
 “तन्नेमिगभवो यथा” । पादान्तौ किम् ? यथा नो

अदितिः करत् । प्रकारादिद्विरुक्तौ परस्यान्त उदात्तः १८ ।
पटुपटुः । शेषं सर्वमनुदात्तम् १९ । शेषं नित्यादिद्विरुक्तस्य
परमित्यर्थः । प्रप्रायम् । दिवे दिवे ।

इति शान्तनवाचार्यप्रणीतेषु फिट्स्वरूपेषु तुरीयः पादः ।

आद्युदात्तश्च । ३ । १ । ३ ।

प्रत्ययआद्युदात्तः स्यात् । अग्निः । कर्त्तव्यम् ।

अनुदात्तौ सुप्पितौ । ३ । १ । ४ ।

पूर्वस्यापवादः “यज्ञस्यानयो युच्छति” । शप्तिपोरनुदात्तत्वे
स्वरितप्रचयौ (१) ।

चितः । ६ । १ । १६३ ।

अन्त उदात्तः स्यात् । चितः सप्रकृतेर्वह्वकजर्थम् • । चिति प्र-
त्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तो वाच्यइत्यर्थः ।
‘नभन्तामन्यके समे’ । “यके सरस्वति” । तक्तुस्तुते” ।

तद्धितस्य । ६ । १ । १६४ ।

चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । पूर्वेण सिद्धे जित्स्वरबाध-
नार्थमिदम् । कौञ्जायनाः । कौञ्जयनाः ।

- (१) युक्त प्रमादे इति धातोः धातोः (उ५४४४०) इत्यनोदात्तः ततः परौ
शप्तिपौ पिच्छेनानुदात्तौ उदात्तादनुदात्तस्येति, (उ५४१४०) स्वरितस्य
स्वरितात् संहितायामनुदात्तानामिति, (उ५४३४०) प्रचय इत्या-
शयेनाह स्वरितेति ।

कितः । ६।१।१६५ ।

कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । “यदाग्नेयः” ।

तिस्त्वथोजसः । ६।१।१६६ ।

अन्त उदात्तः । “तिस्त्वो द्यावा सवितुः” ।

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः । ६।१।१६८ ।

साविति सप्तमीबहुवचनम् । तत्र य एकाच् ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता । “वाचा विरूपः” । सौ किम् ? राज्ञेत्यादौ एकाचोऽपि (२) राजशब्दात् परस्य मा भूत् । राज्ञोनुते । ‘विधत्ते राजनित्वे’ । तृतीयादि किम् ? न ददर्श वाचम्

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे । ६।१।१६९ ।

नित्याधिकारविहितसमासादन्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच् ततः परा तृतीया विभक्तिरन्तोदात्ता वा स्यात् । परमवाचा ।

अञ्जेऽङ्गुन्दस्यसर्वं नामस्थानाम् । ६।१।१७० ।

अञ्जेः परा विभक्तिरुदात्ता । “इन्द्रोद्धीचः” । चाविति (७।१।१८५) पदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । तृतीयादिरित्यनुवर्त्तमानेऽसर्वनामस्थानग्रहणं शस्त्ररिग्रहार्थम् “प्रतीचो बाह्वन्” ।

(१) अत्रानेकाचस्य राजशब्दस्य तृतीयाद्यावि परेऽङ्गोमेनेकाचत्वादस्य मध्यतो मा भूदिति सावित्यस्य व्यावर्त्यमिति भावः ।

अडिदस्पदाद्यप्सुर्नैद्यभ्यः । ६ । १ । १७१ ।

अट्-इदं-पदादि-अप्-पुस् रै-दिव-इत्येभ्योऽमर्जनामस्यान वि-
भक्तिरुदात्ता । अट्-प्रठौहः । प्रठौहा । अटुपपधाग्र-
हणं कर्त्तव्यम् । इह ना भूत् । अजद्युवा । अजद्युवे ।
इदस्—“एभिर्नैभिर्नैतमः” । अन्वादेशेन अन्तोदात्तात्
(३५६०४०४०) इत्यनुवृत्तेः । न च तत्त्वान्तोदात्तताप्यसीति याच्यम्
इदमोन्वादेशेऽगनुदात्तसूतीयाद्वाविति (१५४४०) सूत्रेणानु-
दात्तस्य अशोविधानात् । “प्रतेव नू माभ्यान्न अनु” । पट्-
नोमास्त्वेन्निग इति षट् पदादयः । “पद्मां गूभिः” ।
“दङ्गिर्न जिह्वा” । “जायते मामिसामि” । “मनश्चिमे
हृद् आ” । अप्—“अपां फेनेन” । पुस्—“आन्वा तव पुंसः”
रै—“राया वयस्” । “रायोधर्त्ता” । दिव्—“दिवे दिवे” ।

अटनो दीर्घात् । ६ । १ । १७२ ।

गसादिर्विभक्तिरुदात्ता । “अटाभिर्हगभिः” ।

शतुरनुमो नद्यजादौ । ६ । १ । १७३ ।

अनुस् यः शतप्रत्ययसदन्तादन्तोदात्तात् परा नदी अजा-
दिच गसादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यात् । “अच्छाद्रवं प्रथमा
जानती जखते” । अन्तोदात्तात् किम् ? दधती । अभ्यस्ताना-
मादिः (३५४४४४) इत्याद्युदात्तः । अनुमः किम् ? तुदन्ती ।
एकादेशोऽत उदात्तः । अइपदेशात् परत्वाच्छतुर्त्तमार्जधा-
तुक इति (३५६५४०) निघातः ।

उदात्तयणो(ई)हल्यूर्वात् । ६ । १ । १७४ ।

(६) उदात्तसरितयोरेणः सरितोऽउदात्तयेति (३५४४४४) मात्रे इदं सूत्रम् ।

उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात् परा नदी शसादिर्विभ-
क्तिश्च उदात्ता स्यात् । “चोदयित्री मुदृतानाम्” । “एषा
नेत्री” । “अतं देवाय कृण्वते” । सविते ।

नोङ्धात्वोः । ई । १ । १७५ ।

अनयोर्व्यणः परे शसादय उदात्ता न सुयः । ब्रह्मबन्धा(७)
“चेत् दृग्निः सुभ्वे”(८) ।

ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप् । ई । १ । १७६ ।

ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्नुटश्च परे मतुबुदात्तः । “योऽब्धिमान्
उदधिमान् दयति” । नुटः-“अचखन्तः”(९) । “कर्णवन्तः
सखायः” । अन्तोदान्तात् किम् ? । “मा त्वा विदद्दिमुमान्” ।
स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येतदत्र नेष्यते । “मरुत्वा-
इन्द्रः” । “नियुत्वा वायएवागहि” । रेगञ्जाच्च * । “रेवान्
इन्द्रवतः” ।

नामन्यतरस्याम् । ई । १ । १७७ ।

मतुपि यो ह्रस्वसदन्तादन्तोदात्तात् परो नामुदात्तो वा ।
“चेतन्ती सुमतीनाम्” ।

(७) मङ्गबभूव्यत्र अहप्रत्ययसरेषोदासत्वेन सङ्केतादेशोऽप्युदात्तः तस्मात्
परस्योदात्तत्वे प्रतिषिद्धे उदात्तस्वरितशौर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति
(उ५४१४०) विभक्तिः स्वरिता ।

(८) सुभूगङ्गः किवनः पिप्पेनानुदात्तः धातोरिति(उ५४४४०) प्रकृतिसरे-
णाप्यनुदात्तः यो सुपोति (१२१४०) यणि स्वरितत्वं प्राग्वत् ।

(९) अलिगङ्गान्तमि इन्द्रशपोति(उ५४०४०)अमहि अमोसुटोऽसिद्धत्वात्
पूर्वं नमोऽस्ततोभूतपूर्वगत्या अमनतया नुटि अडुयधत्वात् नस्य मतम् ।

उग्राच्छन्दसि । ई । १ । १७८ ।

उग्राः परो नामुदात्तो वा । “देवसेनानामभिभञ्जतीनाम्” ।
वेत्युक्तेर्न ह । “जपतीनां मरुतो यन्तु” ।

प्रट्विचतुर्थ्यो हलादिः । ई । १ । १७९ ।

एभ्यो हलादिर्विभक्तिरुदात्ता । “आ पङ्क्तिर्ह्यमानः” । “ति-
भिष्णु देव” । ।

न गोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुड्कङ्गः । ई । १ । १८२ ।

एभ्यः प्रागुक्तान् (१०) । “गवां शता गोभ्यो मातु” । “शुनश्चि-
च्छेपम्” । सौ प्रथमैकवचनेऽवर्णान्तात् । “तेभ्योद्युम्नम् तेषां
याहि श्रुधी हवम्” ।

दिवोभल्ल । ई । १ । १८३ ।

दिवःपरा भल्लादिर्विभक्तिर्नोदात्ता । “द्युभिरक्तुभिः” । भल्लिति
किम् ? “उप त्वाग्ने दिवे दिवे” ।

नृ चान्यतरस्याम् । ई । १ । १८४ ।

नृः परा भल्लादिर्वोदात्ता । “नृभिर्वेमानः” ।

तित् खरितम् । ई । १ । १८५ ।

निगदे व्याख्यातम् । ‘क नूनम् ।

तास्यनुदात्तेन्डिदुपदेशाल्लसार्वधातुकम्
नुदात्तमङ्घ्रिङोः । ई । १ । १८६ ।

अस्मात् परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् । तासि-कर्त्ता ।
कर्त्तारौ । कर्त्तारः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् । अनुदात्तात्-
“यच्चास्ते” । डितः—“अभिचष्टे चटतेभिः” । अदुपदेशात्
“पुरुभुजा चनस्यतम्” । चित्स्वरुऽप्यनेन बाध्यते । “वर्द्धमानम्
स्वेदते” । तास्यादिभ्यः किम् ? “अभिचष्टे गृणीतः” । उपदेश
ग्रहणात् । नेह । “हतोदृताण्यर्था” । लग्नहणं किम् ? “कतीह
निग्नाना” । सार्वेति किम् ? शिष्ये । अङ्घ्रिङोः किम् ?
हृते । यदधीते । विन्दीधिखिदिभ्यो नेति वक्तव्यम्* । “इन्धे
राजा” । एतच्चानुदात्तस्य च यतेति (७५१६४०) सूत्रभाष्ये
स्थितम् ।

आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् । ई । १ । १८७ ।

सिजन्तस्यादिरुदात्तो वा “यासिष्टं वन्तिरश्चिनौ” ।

यलि च सेटोडन्ते वा । ई । १ । १८६ ।

सेटि यलन्ते पदे इडुदात्तः अन्तो वा आदिर्वा स्यात् । यदा
नैते त्रयः तदा लितीति (७५४५४०) प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तः स्यात् ।
लुलविद्य । अत्र चत्वारोऽपि पर्यायेणोदात्ताः ।

उपोत्तमं रिति । ई । १ । २१७ ।

रित्प्रत्ययान्त उपोत्तममुदात्तं स्यात् । “यदाहवनीये” ।

इति प्रत्ययस्वराः ।

समासस्य । ई । १ । २२३ ।

अन्तउदात्तः स्यात् । “यज्ञश्रियम्” ।

वज्रवीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । ई । २ । १ ।

उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् “सत्यद्वितश्व-
स्तमः” । उदात्तेत्यादि किम् ? सर्वानुदात्तो पूर्वपदे समासा-
न्तोदात्तत्वमेव यथा स्यात् । “समपादः” ।

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तस्युपमानाव्ययद्वि
तीयाकृत्याः । ई । २ । २ ।

सप्तैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या । तुल्यश्चेतः । कृत्य
तुल्याख्या अजात्येति (३६५४०) तत्पुरुषः । गिरिणा काणः
गिरिकाणः । “पतयन्मदयत्सखम्” । मदयति मादके इन्द्रे
सखेति सप्तमीतत्पुरुषः । शस्त्रीश्यामा । अव्यये नञ्कुनि-
पातानामिति वाच्यम् * । “अयञ्ज्ञो वा एषः” । परिगणनं
किम् ? स्नात्वाकालकः । मुहूर्त्तसुखम् । भोज्योष्णम् ।

वर्णो वर्णेष्वनेते । ई । २ । ३ ।

वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जितवर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या त-
त्पुरुषे । कृष्णसारङ्गः । लोहितकल्माषः । कृष्णशब्दो नक्-
प्रत्ययान्तः । लोहितशब्द इतन्नन्तः । वर्णः किम् ? परम-
कृष्णः । वर्णेषु किम् ? कृष्णतिलाः । अनेते किम् ? कृष्णैतः ।

गाधलवणयोः प्रमाणे । ई । २ । ४ ।

एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या
 स्यात् । अरितगाधमुदकम् तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम्
 यावद्भवे दीयते तावदित्यर्थः । अरितशब्दइवान्तो मध्योदा-
 त्तः । यावत्प्रमाणमियत्तापरिच्छेदमात्रम् न पुनरायाम
 एव । प्रमाणे किम् ? परमगाधम् ।

दायाद्यन्दायादे । ई । २ । ५ ।

तत्पुरुषे प्रकृत्या । धनदायादः । धनशब्दः क्युप्रत्ययान्तः
 प्रत्ययस्वरेणाद्य दात्तः । दायाद्यं किम् ? परमदायादः ।

प्रतिबन्धि चिरकच्छयोः । ई । २ । ई ।

प्रतिबन्धवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे । गम-
 नचिरम् । व्याहरणकच्छम् । गमनकारणविकलतया चिर-
 कालभाविकच्छयोगितया वा प्रतिबन्धि जायते । प्रतिबन्धि
 किम् ? मूलकच्छम् ।

पदेऽपदेशे । ई । २ । ७ ।

व्याजवाचिनि पदशब्दे उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे ।
 भूवपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन प्रस्थितः । भूतशब्दो घञ
 न्तः उच्चारशब्दो घञन्तः याथादिस्वरेण (७५६८०) अन्तो-
 दात्तः । अपदेशे किम् ? विष्णु पदम् ।

निवाते वातवाणे । ई । २ । ८ ।

निवातशब्दे परे वातवाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या

कुटीनिवातम् । कुडनिवातम् । कुटीशब्दो गौरादिङीषन्तः ।
कुडशब्दो ङगन्तः । यदन्त इत्यन्ये वातत्वाणो किम् ? । राज
निवांते वसति । निवातशब्दो रूढः पार्श्वे ।

शारदेऽनार्त्तवे । ६ । २ । ८ ।

ऋतौ भवमार्त्तवम् तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे
पूर्वं पदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । रज्जुशारदमुदकम् । शारद-
शब्दो नूतनार्थः । तस्यास्वपदविग्रहः । “रज्ज्वोः सद्य उद्धृ-
तम्” । रज्जुशब्दः सृजेरमुन् च (७१८२४०) इत्याद्युदात्तोऽप्युत्पा-
दितः । अनार्त्तवे किम् ? उत्तमशारदम् ।

अध्वर्युकपाययोज्जीतौ । ६ । २ । १० ।

एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् ।
कटाध्वर्युः । दौवारिककपायम् । कठशब्दः पचाद्यजन्तः ।
तस्माद्वै शम्पायनान्तेवासिभ्यश्चेति (५६०४०) णिनेः कठचर-
काङ्गुगिति (७५६१४०) लुक् । द्वारे निद्युक्त इति ठक्यन्तोदात्तः ।
जातौ किम् ? परमाध्वर्युः ।

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये । ६ । २ । ११ ।

अनयोः पूर्वं प्रकृत्या । पितृसदृशः । सादृश्ये किम् ? परम
सदृशः । समासार्थोऽित पूज्यमानता (१) न सादृश्यम् ।

(१) सदृशादिपदोत्तरकतयैव सादृश्ये लब्धे पुनस्तद्गृह्यं पूज्यतासहितसादृश्य-
बोधनार्थमित्याह पूज्यमानतेति तथाच पूज्यप्रतियोगिबोधनार्थं साद-
र्यमुपात्तमिति भावः ।

द्विगौ प्रमाणे । ई । २ । १२ ।

द्विगावुत्तरपदे प्रमाणावाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् ।
प्राच्यसप्तसमः । सप्त समाः प्रमाणमस्य । प्रमाणे लोद्विगोर्नि-
त्यमिति (२२।४०) मात्वो लक् । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः ।
प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यसप्तसमः (२) । द्विगौ किम् ?
व्रीहिप्रत्ययः । प्रमाणे किम् ? परमसप्तमः ।

गन्तव्यपर्यं वाणिजे । ई । २ । १३ ।

वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पर्यवाचि च पूर्वपदं
प्रकृतिस्वरम् । मद्रवाणिजः । गजवाणिजः । मद्रशब्दो रक्प्र-
त्ययान्तः सप्तमीसमामः । गन्तव्येति किम् ? परमवाणिजः ।

मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके । ई । २ । १४ ।

मात्रादिषु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा । भिक्षाया
स्तुत्यं प्रमाणं भिक्षामात्रम् । भिक्षाशब्दो गुरोश्च हलः (३४।१४०)
इत्यप्रत्ययान्तः । पाणिन्युपज्ञम् । पाणिनिशब्दोऽन्तोदात्तः ।
नन्दोपक्रमम् । नन्दशब्दः पचाद्यजन्तः । इपुच्छायम् । इपु-
शब्द आद्युदात्तः निच्चात् । नपुंसके किम् ? कुञ्जच्छाया

सुखप्रिययोर्हिते । ई । २ । १५ ।

एतयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे तथा । गमनसुखम् ।
गमनप्रियम् । गमनशब्दे लित्स्वरः । हिते किम् ? परम
सुखम् ।

प्रीतौ च । ६ । २ । १६ ।

प्रीतौ गस्यायां प्रागुक्तम् । ब्राह्मणसुखं पायसम् । छात्र-
प्रियोऽनध्यायः । ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ ।
प्रीतौ किम् ? राजसुखम् ।

स्वं स्वामिनि । ६ । २ । १७ ।

स्वामिशब्दे परे स्ववाचिनि पूर्वपदन्तथा । गोस्वामी । स्व-
ङ्किम् ? परमस्वामी ।

पत्यावैश्वर्य्यं । ६ । २ । १८ ।

“दमूना गृहपतिर्हमे” ।

न भूवाक्चिद्दिधिषु । ६ । २ । १९ ।

पतिशब्दे परे ऐश्वर्य्यवाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या । भुवः-
पतिः भूपतिः । वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिषुपतिः ।

वा भुवनम् । ६ । २ । २० ।

उक्तविषये । भुवनपतिः । मूसूधूमसृजिष्य इति (उ०००४०) क्यु-
न्न्तो भुवनशब्दः ।

आशङ्काबाधनेदीयस्सु सम्भावने । ६ । २ । २१

अस्तित्वाध्यवसायः (३) सम्भावनम् । गमनाशङ्कमस्ति । गमना-

बाधम् । गमननेदीयः । गमनमाशङ्क्यते आवाध्यते निकट-
तरन्निति वा सम्भाव्यते । सम्भावने किम् ? परमनेदीयः ।

पूर्वं भूतपूर्वं । ई । २ । २२ ।

आद्यो भूतपूर्वः । आद्य (४) पूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये
भूतपूर्वं वर्तते । भूतपूर्वं किम् ? परमपूर्वः ।

संविधमनीडसमर्थ्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये
ई । २ । २३ ।

एषु पूर्व्यं प्रकृत्या । मद्रसविधम् । गान्धारसनीडम् । काश्मी-
रसमर्थ्यादम् । मद्रसवेशम् । मद्रसदेशम् । सामीप्ये किम् ?
अद्य मर्थ्याद्या गमर्थ्यादं चेतम् । चेतगमर्थ्यादम् ।

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु (५) । ई । २ । २४ ।

विस्पष्टकटुकम् । विस्पष्टशब्दो गतिरगन्तारः (च१००२०) इत्या-
द्युदात्तः । विस्पष्टेति किम् ? परमानवणम् । गुणेति किम् ?
विस्पष्टताज्ञाणः । विस्पष्ट (६) विवित व्यक्त सम्पन्न पण्डित
गुणल वपल निपुण ।

एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाविनि अहोरात्रावयववाचिनि चोत्तरपदे । परिवर्तिगर्तं दृष्टो देवः । प्रतिपूर्वाह्णम् । प्रत्यपररात्रम् । उपपूर्वरात्रम् । अपत्तिगर्तम् । उपसर्गा आदुरदात्ता अभिवर्जम् * । वज्रवीहिततृपुरुषयोः सिद्धत्वादव्ययीभावार्थमिदम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमानोत्तरपदम् तयोरेव वर्ज्यमानार्थत्वात् । अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यसानाएव तयोर्भवन्ति । वर्ज्येति किम् । अग्निं प्रति ।

राजन्यवज्रवचनद्वन्द्वेऽन्धकट्षिण्यु । ६ । २ । ३४ ।

राजन्यवाचिनां वज्रवचनान्तानामन्धकट्षिण्यु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । श्वाफल्कचैतकाः । शिनिवासुदेवाः । शिनिरादुरदात्ता लक्षणया तदपत्ये वर्तते । राजन्येति किम् ? द्वैष्यभैमायनाः । द्वीपे भवा द्वैष्याः । भैमेरपत्यं शुवा भैमायनः । अन्धकट्षिण्य एते न तु राजन्याः । राजन्यग्रहणमिहाभिप्रेक्ष्यवंश्यानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम् नैते तथा । वज्रवचनं किम् ? सङ्कर्षणवासुदेवौ । द्वन्द्वे किम् दृष्टीनां—कुमारः । दृष्टिकुमारः । अन्धकट्षिण्यु किम् ? कुरुपञ्चालाः ।

संख्या । ६ । २ । ३५ ।

संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या द्वन्द्वे । द्वादश । तयोद्ग । तैस्त्रयसादेशोऽन्तोदात्तो निपात्यते ।

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी । ६ । २ । ३६ ।

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । पाणि-

इत्यधिकारे द्विगोर्यत् (६४४४०) । पञ्चकपालः । पञ्चभगालः ।
 पञ्चशरावः (७) । नृः संख्यायाम् (७५५४४०) इति पञ्चशब्द आ-
 द्युदात्तः । इगन्तादिषु किम् ? परमारत्तिः । द्विगौ किम् ?
 परमारत्तिः ।

बह्वन्यतरस्याम् । ई । २ । ३० ।

बह्वशब्दस्तथा वा । बह्वरत्तिः २ । बह्वमास्यः २ । बह्व-
 कपालः २ । बह्वशब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य ययि सत्यदात्त-
 स्वरितयोरिति (५४१४०) वा भवति ।

दिष्टिवितस्त्योश्च । ई । २ । ३१ ।

एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या वा द्विगौ । पञ्चदिष्टिः २ ।
 पञ्चवितस्तिः २ ।

सप्तमी सिद्धशुष्कपञ्चबन्धेष्वकालात् । ई । २ ।

३२ ।

अकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या सिद्धादिषु । साङ्गास्यसिद्धः ।
 साङ्गास्येति श्रान्तः । आतपशुष्कः । आतपकः । आतपेति
 'द्रवन्तः । चक्रबन्धः । चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः । अकालात् किम् ?
 पूर्वाह्णसिद्धः । कृत्स्नरेण बाधितः सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूयते ।

परिमत्युपाया वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु । ई ।

२ । ३३ ।

चान्महान् । क्षुल्लकवैश्वदेवम् । महवैश्वदेवम् । क्षुधं लातीति
क्षुल्लः । तस्मादज्ञातादिषु (७०६४० सू०) केऽन्तोदात्तः ।

उद्धस्तादिवाग्योः । ई । २ । ४० ।

उद्धसादिः । उद्धवामिः । उधेद्धणि उद्धशब्द आद्युदात्तः ।

गौः सादसादिसारथिषु । ई । २ । ४१ ।

गोसादः । गोसादिः । गोसारथिः ।

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरू-
पापरेवडवातैतिलकद्रूः पण्यकम्बलोदासीभारा-
णाञ्च । ई । २ । ४२ ।

एषां सप्तानां समासानान्दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या ।
कुरुणाङ्गार्हपतं कुरुगार्हपतम् । उपत्ययान्तः कुरुः । वृजेरिति
वाच्यम्* । वृजिगार्हपतम् । वृजिराद्युदात्तः । रिक्तो
गुरुः रिक्तगुरुः । रिक्ते विभाषेति (७५४२४०) रिक्तशब्द आद्यु-
दात्तः । असूता जरती असूतजरती । अश्लीला दृढरूपा अश्ली-
लदृढरूपा । अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः । श्रीर्व्यस्थास्ति
तत् श्लीलम् सिध्मादि (६८०४०) त्वाल्लच् । कपिलकादि ८, २, १८०० वा०
त्वाल्लत्वम् । पारे वडवेव पारेवडवा । निपातनादिवाच्यं समा-
सो विभक्त्यलोपश्च । पारशब्दो घृतादि (७५५४४०) त्वादन्तो-
दात्तः । तैतिली कद्रूः तैतिलकद्रूः । तितिलिनोऽपत्यं छातो
वा इत्यणन्तः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः । पण्यकम्बलः ।
संज्ञायामिति वक्तव्यम्* । अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासा-

नीयवौढीयाः । ह्रस्वरेण मध्योदात्तावेतौ । आचार्योपसर्जनग्रहण इन्द्रविशेषणम् । सकलो इन्द्र आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायेत तेनेह न । पाणिनीयदेवदत्तौ । आचार्येति किम् ? ह्रस्वसंवेयाकरणा । अन्तेषां किम् ? आ-
प्रिमलपाणिनीये शास्त्रे ।

कार्तिकौजपादयश्च (८) । ६ । २ । ३७ ।

एषा इन्द्रे पूर्वपदं प्रकृत्या । कार्तिकौजपौ । कृतस्येदं कुजप-
स्येदमित्यणन्तावेतौ सावर्णिमाण्डकेयौ ।

महान् व्रीह्यपराह्लगृष्टीष्यासजावालभारभा-
रतहैलिहिलरौरवमष्टद्वेषु । ६ । २ । ३८ ।

महच्छब्दः प्रकृत्या व्रीह्यादिषु दशसु । महाव्रीहिः । महा-
पराह्ल । महागृष्टिः । महेष्यास । महाहैलिहिल । मह-
च्छब्दोन्तोदात्तः । सम्यग्दिति (१६१२०) प्रतिपदोक्तसमासे
एवाय स्वरः । नेह महतो व्रीहिर्म्महद्व्रीहिः ।

क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे । ६ । २ । ३९ ।

(८) कार्तिकौजपौ सावर्णिमाण्डकेयौ अन्त्यस्येदं पैमाद्यापरेदा
वविद्यापरेदा त्रैतिकासपाद्वासेयाः कटूहृत्पापूमेयः । माहमममहा
माहमममहा । मममममहा । माहमममहा । मममममहा ।
विमिपुरादा तममममहा । मममममहा । मममममहा । मममममहा ।
मममममहा । मममममहा । मममममहा । मममममहा ।
मममममहा । मममममहा । मममममहा । मममममहा ।
मममममहा । मममममहा । मममममहा । मममममहा ।
मममममहा । मममममहा । मममममहा । मममममहा ।
मममममहा । मममममहा । मममममहा । मममममहा ।

धान्महान् । क्षुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । क्षुधं लातीति
क्षुल्लः । तस्मादज्ञातादिषु (७०६४० सू०) केऽन्तोदात्तः ।

उष्ट्रस्त्रादिवाच्योः । ई । २ । ४० ।

उष्ट्रसादिः । उष्ट्रवामिः । उपेष्ट्रणि उष्ट्रशब्द आद्युदात्तः ।

गौः सादसादिसारथिषु । ई । २ । ४१ ।

गोसादः । गोसादिः । गोसारथिः ।

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यस्त्रीलट्ठरू-
पापरेवडवातैतिलकद्रूः पण्यकम्बलोदासीभारा-
णाञ्च । ई । २ । ४२ ।

एषां सप्तानां समासानान्दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या ।
कु रूणाङ्गार्हपतं कुरुगार्हपतम् । उपत्ययान्तः कुरुः । वृजेरिति
वाच्यम्* । वृजिगार्हपतम् । वृजिराद्युदात्तः । रिक्तो
गुरुः रिक्तगुरुः । रिक्ते विभाषेति (७५४६४०) रिक्तशब्द आद्यु-
दात्तः । असूता जरती असूतजरती । अस्त्रीला वृद्धरूपा अस्त्री-
लट्ठरूपा । अस्त्रीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः । अर्थस्य स्थि-
तत् स्त्रीलम् सिध्मादि (६८०४०) त्वाल्लच् । कपिलकादि ८, २, १८४० वा०
त्वाल्लत्वम् । पारे वडवेव पारेवडवा । निपातनादिवार्थे समा-
सो विभक्त्यलोपञ्च । पारशब्दो घृतादि (७५५४४०) त्वादन्तो-
दात्तः । तैतिली कद्रूः तैतिलकद्रूः । तितिलिनोऽपत्यं छात्रो
वा इत्यणन्तः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः । पण्यकम्बलः ।
संज्ञायामिति वक्तव्यम्* । अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासा-

न्तोदात्तत्वमेव । प्रतिपदोक्ते समामे प्रकृत्या इत्येव स्यरो वि-
हितः । दास्या भारो दासीभारः । देवहृतिः । यस्य तत्पुरु-
षस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न विशिष्य वचनं विहितं य
सर्वोऽपि दासीभारादिषु द्रष्टव्यः । “सुवा एष पुरन्धुराः” पुरं
शरीरन्ध्रियतेऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे चेति (७४४८४०) किप्र-
त्ययः * । अलुक् छान्दसः । नवविषयस्य (७५५४४०) इत्याद्यु-
दात्तः पुरुषशब्दः ।

चतुर्थो तदर्थे । ६ । २ । ४३ ।

चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्, तद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या ।
यूपाय दारु यूपदारु ।

अर्थे । ६ । २ । ४४ ।

अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । देवार्थम् ।

क्ते च । ६ । २ । ४५ ।

क्तान्तेपरे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । गोहितम् ।

कर्मधारयेऽनिष्ठा । ६ । २ । ४६ ।

क्तान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या । अणिक्कताः । अणिशब्द
आद्युदात्तः । पूगकताः । पूगशब्दोऽन्तोदात्तः । कर्मधारये
किम् ? अण्ये कृतं अणिकृतम् । अनिष्ठा किम् ? कृतकृतम् ।

अहीने द्वितीया । ६ । २ । ४७ ।

अहीनवाचिनि समामे क्तान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या ।
कर्ट्प्रत्ययः । ग्रामगतः । कटशब्दोऽन्तोदात्तः । ग्रामशब्दो

* बाङ्गलकादन्यत्रापीत्युक्ते, ध्रियते धित्वाभावेऽपि किरित्यागये न
तथोक्तम् ।

नित्स्वरेण (उ५४७८०५०) आद्युदात्तः । अहीने किम् ? कान्तारातीतः । अनुपसर्गइति वक्तव्यम् * । नेह । सुखप्राप्तः । याथेत्यस्य (उ५६८८०) अपवादोऽयम् ।

तृतीया कर्मणि । ई । २ । ४८ ।

कर्मवाचके ज्ञान्ते परे तृतीयान्तं प्रकृत्या । रुद्रहतः । मृष्टा-
राजहतः । रुद्रो रगन्तः (उ३६६८० उ ५०) । कर्मणि किम् ?
एथेनायातो रथायातः ।

गतिरनन्तरः । ई । २ । ४९ ।

कर्माथे ज्ञान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या । पुरोहितम् ।
अनन्तरः किम् ? अभ्युदितः । कारकपूर्वपदस्य तु सति-
शिष्टस्याधादिस्वर (उ५६८८०) एव । दूरादागतः । याथेत्य-
स्यापवादः ।

तादौ च निति कृत्यतौ । ई । २ । ५० ।

तकारादौ निति तुग्बद्धवर्जिते कृति परेऽनन्तरो गतिः
प्रकृत्या । “अग्नेराज्ञोऽद्वतमस्य प्रभूतौ सङ्गतिं गौः” ।
कृत्स्वरापवादः । तादौ किम् ? प्रजल्पाकः । निति किम् ?
प्रकर्त्ता । तृजन्तः । अतौ किम् ? आगन्तुः ।

तवै चान्तश्च युगपत् । ई । २ । ५१ ।

तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः प्रकृत्या युगपच्चे-
तदुभयं स्यात् । अन्वेतवै । कृत्स्वरापवादः ।

अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये । ई । २ । ५२ ।

अनिगन्तगतिर्वप्रत्ययान्त्येऽञ्चतौ परे प्रकृत्या । “ये पराञ्च-
स्तान्” । अनिगन्तइति किम् ? प्रत्यक्षोयन्तु । चुस्वरात्
(७५१६४०) परत्वादयमेव । “अहि वृणानि कणुङ्गी पराचः” ।
वप्रत्यये किम् ? उदञ्चनम् ।

न्यधीच । ई । २ । ५३ ।

वप्रत्ययान्त्येऽञ्चताविगन्तावपि न्यधी प्रकृत्या । न्यङुत्तान् ।
उदात्तस्वरितयोर्यणः (७५४१४०) इति अञ्चतेरकारः स्वरितः ।
न्यध्यङ् ।

ईषदन्यतरस्याम् । ई । २ । ५४ ।

ईषत्कङ्कारः २ । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईषङ्गेद इत्यादौ
कत्स्वरएव ।

हिरण्यपरिमाणन्वने । ई । २ । ५५ ।

सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वम्पद वा प्रकृत्या धने । हे सुवर्णं परि-
माणमस्येति द्विसुवर्णम् २ तदेव धनम् । बङ्गव्रीहावपि
परत्वाद्विकल्पएव । हिरण्य किम् ? प्रत्यधनम् । परिमाणं
किम् ? काञ्चनधनम् । धने किम् ? निष्कमाला ।

प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ । ई । २ । ५६ ।

प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याभिनवत्वे । प्रथमवैयाकरण २ ।
सम्पत्ति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथे-
र-मजन्तः (७४११६०४०) । अचिरेति किम् ? प्रथमो वैयाकरणः ।

कतरकतमौ कर्मधारये । ई । २ । ५७ ।

वा प्रकृत्या । कतरकठः २ । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम् ।
इह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ।

आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः । ६ । २ । ५८ ।

आर्यब्राह्मणः २ । आर्यकुमारः २ । आर्यो ख्यदन्तत्वाद-
न्तस्वरितः (७५६३४०६०) । आर्यः किम् ? परमब्राह्मणः ।
ब्राह्मणादीति किम् ? आर्यजनियः । कर्मधारय इत्येव ।

राजा च । ६ । २ । ५९ ।

ब्राह्मणकुमारयोः परतो राजा वा प्रकृत्या कर्मधारये ।
राजब्राह्मणः २ । राजकुमारः २ । योगविभाग उत्तरार्थः ।

षष्ठी प्रत्येनसि । ६ । २ । ६० ।

षष्ठ्यन्तो राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या । राजप्रत्येनाः २ ।
षष्ठी किम् ? राजा चासौ प्रत्येनाच्चेत्यत्र न ।

क्ते नित्यार्थे । ६ । २ । ६१ ।

क्तान्ते परे नित्यार्थे समासे पूर्वं वा प्रकृत्या । नित्यप्रहसितः
२ । काला इति (३३७४०) द्वितीयासमासोऽयम् । नित्यशब्द-
स्यवन्त आद्युदात्तः । हसितइति धायादि(७५६८४०)स्वरेणा-
न्तोदात्तः । नित्यार्थे किम् ? मुहूर्त्तप्रहसितः ।

ग्रामः शिल्पिनि । ६ । २ । ६२ ।

वा प्रकृत्या । ग्रामनापितः २ । ग्रामशब्दः आद्युदात्तः ।

ग्रामः किम् ? परमनापितः । शिल्पिनि किम् ? ग्रामरथ्या ।

राजा च प्रशंसायाम् । ई । २ । ई३ ।

शिल्पिवाचिनि परे प्रशंसायै राजपदं वा प्रकृत्या । राजनापितः २ । राजकुलालः २ । प्रशंसायाङ्गिम् ? राजनापितः । शिल्पिनि किम् ? राजहस्ती ।

आदिशुदात्तः । ई । २ । ई४ ।

अधिकारोऽयम् ।

सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे । ई । २ । ई५ ।

सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आशुदात्तं धर्म्ये परे । देयं यस्वीकरोति स हारीत्युच्यते । धर्म्यमित्याचारनियतं देयम् । मुकुटेकार्पाणम् । हलेद्विपदिका । संज्ञायामिति (१५२४०) सप्तमीसमासः । कारनान्नि चेत्यलुक् (४५८४०) । यान्निकाशः । वैयाकरणहस्ती । क्वचिदयमाचारः मुकुटादिषु कार्पाणणादि दातव्यम् । यान्निकादीनां त्वर्थादिरिति । धर्म्यइति किम् ? स्वाखेरमः । अहरणे किम् ? बाडवहरणम् । बाडवायाण्यं बाडवः तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुच्छं यहीयते तद्वरणमित्युच्यते । परोऽपि कृतस्वरो हारिस्वरेण बाध्यत इत्यहरणे इति निषेधेन ज्ञायते । तेन बाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिद्ध्यति ।

युक्ते च । ई । २ । ई६ ।

युक्तवाचिनि समासे पूर्वमादुदात्तम् । गोवल्गवः । “कर्त्तव्ये
तत्परो युक्तः” ।

विभाषा ऽध्यक्षे । ६ । २ । ६७ ।

गवाध्यक्षः २ ।

पापञ्च शिल्पिनि । ६ । २ । ६८ ।

‘पापनापितः । पापाणके इति (३५८४०) प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रह-
णात् षष्ठीसमासे न ।

गोत्वान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु चक्षे । ६ । २ ।
६९ ।

भार्यासौश्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया चक्षे ।
अन्तेवासी । कुमारीदाक्षाः । ओदनपाणिनीयाः । कुमा-
र्यादिलाभकामा ये दाक्षादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधी-
यन्ते त एवं क्षिप्यन्ते । भिक्षामाणवः । भिक्षां लभ्येऽहमिति
माणवः । भयब्राह्मणः । भयेन ब्राह्मणः सम्पद्यते । गोत्वा-
दिषु किम् ? दासीश्रोत्रियः । चक्षे किम् ? परमब्राह्मणः ।

अङ्गानि मैरेये । ६ । २ । ७० ।

मद्यविशेषो मैरेयः । मधुमैरेयः । मधुविकारस्य तस्य
मध्वङ्गम् । अङ्गानि किम् ? परममैरेयः । मैरेये किम् ?
पुष्पासवः ।

भक्ताख्यास्तदर्शेषु । ६ । २ । ७१ ।

भक्तमन्नम् । भिक्षाकंसः । भाजीकंसः । भिक्षादयोऽन्नविशेष-
पाः । भक्ताख्याः किम् ? समाशशालयः । समशनं समाश
इति क्रियाभातमुच्यते । तदर्थेषु किम् ? भिक्षाप्रियः ।
वज्रब्रीहिरयमत पूर्वपदमन्तोदात्तम् ।

गोविडालसिंहसैन्धवेपुपमाने । ई । २ । ७२ ।

धान्यगवः । गोविडालः । टणसिंहः । सक्तुसैन्धवः । धान्यं
गौरिवेति विग्रहः । व्याघ्रादिः, (६) । गवाकृत्या सन्निवेशित-
न्धान्यं धान्यगवशब्देनोच्यते । उपमाने किम् ? गरमसिंहः ।

अके जीविकार्थे । ई । २ । ७३ ।

अकप्रत्ययान्ते उत्तरपदे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्वपद-
माद्युदात्तम् । दन्तलेखकः । यस्य दन्तलेखनेन जीविका ।
नित्यं क्रीडेति (२४७४०) समासः । अके किम् ? रमणीयकर्त्ता ।
जीविकार्थे किम् ? इक्षुमक्षिका मे धारयति ।

प्राचां क्रीडायाम् । ई । २ । ७४ ।

प्राग्देशवर्तिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते
परे पूर्वमादुदात्तं स्यात् । उद्दालकपुष्पमञ्जिका । संज्ञा-
यामिति (७४५२४०) एबुल् । प्राचां किम् ? जीवपुत्रप्रचायिका ।
इयमुदीचा क्रीडा । क्रीडायां किम् ? तव पुष्पप्रचायिका ।
पर्याये खवच् (७४५४४०) ।

(६) उपमितं व्याघ्रादिभिः (१५६४०) इत्यनेन समाशइत्याह व्याघ्रादि-
रिति ।

अणि नियुक्ते । ६ । २ । ७५ ।

अणन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमादुप्रदान्तम् । छत्र-
धारः । नियुक्ते किम् ? काण्डलावः ।

शिल्पिनि चाकजः । ६ । २ । ७६ ।

शिल्पिवाचिनि समासे अणन्ते परे पूर्वमादुप्रदान्तं स चेदण-
कज्परो न भवति । तन्नुवायः । शिल्पिनि किम् ? काण्ड-
लावः । अकजः किम् ? कुम्भकारः ।

संज्ञायान्त्र । ६ । २ । ७७ ।

अणन्ते परे । तन्नुवायो नाम छमिः । अकज इत्येव । रथ-
कारो नाम ब्राह्मणः ।

गोतन्तियवम्पाले । ६ । २ । ७८ ।

गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्तार्थो योगः ।
गो इति किम् ? वत्सपालः । पाले इति किम् ? गोरक्षः ।

णिनि । ६ । २ । ७९ ।

पुष्पहारी ।

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव । ६ । २ । ८० ।

उपमानवाचि पूर्वं णिन्यन्ते परे आदुप्रदान्तम् । उद्भ्रकोशी ।
ध्वाङ्गरावी । उपमानग्रहणमस्य पूर्वयोगस्य च विषयविभा-
गार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ किम् ? वृकवल्ली । प्रकृतिग्रहणं किम् ?

प्रकृतिरेव यतोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था (१०) तत्रैव यथा
स्यात् । इह मा भूत् गर्हभोञ्जारी ।

युक्तारोह्यादयश्च (११) । ई । २ । ८१ ।

आदुग्दात्ताः । युक्तारोही । आगतयोधी । क्षीरहोता ।

दीर्घकाशतुपम्नाष्ट्रवटं जे । ई । २ । ८२ ।

कुटीजः । काशजः । तुपजः । ऋष्ट्रजः । वटजः ।

अन्यात्पूर्वं बह्वचः । ई । २ । ८३ ।

बह्वचः पूर्वस्यान्यात्पूर्वपदमुदात्तञ्चो उत्तरपदे । उपसर-
जः । आमलकीजः । बह्वचः किम् ? दग्धजानि दृणानि ।

ग्रामेऽनिवसन्तः । ई । २ । ८४ ।

ग्रामे परे पूर्वपदमुदात्तम् तच्चेन्निवसद्वाचि न । मल्लग्रामः ।
ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः देवस्वामिकः । अनि-
वसन्तः किम् ? दाक्षिग्रामः दाक्षिनिवासः ।

घोषादिषु (१२) च । ई । २ । ८५ ।

(१०) शब्दएवार्थो यस्याः इति विग्रहः शब्दस्य चार्थेन तादात्म्यार्थत्वम् ।

(११) युक्तारोही आगतरोही आगतयोधी आगतपञ्ची आगतनन्दी आगत-
प्रहारो आगतमत्स्य क्षीरहोता भगिनोभर्ता यामगोधुक् अश्ववि-
राजः गर्गविराजः स्युष्टिविराजः गणपादः एकशितिपादः पात्रेसन्नि-
तादयश्च (१५१४०) युक्तारोह्यादि ।

(१२) घोष इत्येवमादिषु चोत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्त स्यात् । घोष कट
वल्ग्वह रुद्र वदरी पिङ्गल पिङ्गल माला रक्षा माला कूट शास्मली
अश्वत्थ तण्डुल शिल्ली मुनि प्रेक्षा घोषादि ।

दाजिघोषः । दाच्चिकटः । दाजिहृदः ।

छात्रादयः (१३) शालायाम् । ई । २ । ८६ ।

छात्रिशाला । व्याडिशाला । यदापि शालान्तः समासो
नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि तत्पुरुषे शालायान्नपुंसक
(५६१४०००) इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव स्वरः । छात्रि-
शालम् ।

प्रस्थेऽष्टद्वयमकर्षादीनाम् । ई । २ । ८७ ।

प्रस्थशब्दे उत्तरपदे कर्षादि (१४) वर्जितमष्टद्वयमूर्ध्वपदमा-
दुदात्तं स्यात् । इन्द्रप्रस्थः । अष्टहं किम् ? दाजिप्रस्थः ।
अकर्षादीनामिति किम् ? कर्षीप्रस्थः । सकरीप्रस्थः ।

मालादीनाञ्च (१४) । ई । २ । ८८ ।

द्वयार्थमिदम् । मालाप्रस्थः । शोणाप्रस्थः ।

अमहन्नवं नगरेऽनुदीचाम् । ई । २ । ८९ ।

नगरे परे महन्नववर्जितं पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् तच्चेदुदी-
चान्त । वृक्षनगरम् । अमहदिति किम् ? महानगरम् ।
नवनगरम् । अनुदीचां किम् ? कार्त्तिनगरम् ।

अस्मि चाऽवर्णं द्वयच् चयच् । ई । २ । ९० ।

(१३) छात्रि मेनि भागिण व्याडि आसगिण व्याडि गोनि छात्रादिः ।

(१४) कर्षी मही मजरी कर्कन्तु शमी करीर कन्दुक क्वल बदरी कर्षादिः ।

(१५) माला शालाशोणा द्राक्षा स्वाक्षा चामा कञ्जी एक नाम मावादिः ।

अर्धे परे द्वयत् तत्रच पूर्वमवर्णान्तामाद्युदात्तम् । गुप्तार्धम् ।
कुक्कुटार्धम् । अवर्णं किम् ? वृहद्वर्धम् । द्वयत् तत्रच किम् कि-
म् ? कपिञ्जलार्धम् । अमहन्ववमित्येव । महार्धम् । नवार्धम् ।

न भूताधिकसञ्जीवमद्राशमकज्जलम् । ६ । २ ।

८१ ।

अर्धे परे नैतान्याद्युदात्तानि । भूतार्धम् । अधिकार्धम् ।
सञ्जीवार्धम् । मद्राशमग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् । मद्रा-
र्धम् । अशमार्धम् । मद्राशमार्धम् । कज्जलार्धम् । आ-
हुतुदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् * ।
“दिवोदासा यदाशुपे” ।

अन्तः । ६ । २ । ८२ ।

अधिकारोऽयम् प्रागुत्तरपदादिग्रहणात् (८१८०४०) ।

सर्वं गुणकार्तृस्त्रे । ६ । २ । ८३ ।

सर्वशब्दः पूर्वप्रदसन्तोदात्तम् । सर्वश्चेतः । सर्वमहान् ।
सर्वं किम् ? परमश्चेतः । आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेतस्येति
गुणकार्तृस्त्रे वर्तते । गुणः किम् ? सर्वसौवर्णः । कार्तृस्त्रे
किम् ? सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्चेतः ।

संज्ञायाद्गिरिनिकाययोः । ६ । २ । ८४ ।

एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तम् । अश्वनागिरिः । मौष्टि-
निकायः । संज्ञायां किम् ? परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः ।

कुमार्यां वयसि । ई । २ । ६५ ।

पूर्वपदमन्तोदात्तम् । वृद्धकुमारी । जरत्कुमारी । कुमा-
रीशब्दः पुंसा सहासमययोगमात्रप्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय
प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समानाधिकरणः तच्च वय इह गृह्यते न
कुमारत्वमेव । वयसि किम् ? परमकुमारी ।

उदकेऽकेवले । ई । २ । ६६ ।

अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तम् ।
गुडोदकम् । स्वरे कृतेऽत्र एकादेशः । स्वरितो वानुदात्ते
पदादाविति (उ५४१४०) पक्षे स्वरितः । अकेवले किम् ? शीतो-
दकम् ।

द्विगौ क्रतौ । ई । २ । ६७ ।

द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गर्ग-
त्रिरात्रः । द्विगौ किम् ? अतिरात्रः । क्रतौ किम् ? वि-
ल्लहोमस्य सप्तरात्रो विल्लसप्तरात्रः ।

सभायान्नपुंसके । ई । २ । ६८ ।

सभायाम्परतो नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् ।
गोपालसभम् । स्त्रीसभम् । सभायां किम् ? ब्राह्मण-
सेनम् ? नपुंसके किम् ? राजसभा । प्रतिपदोक्तनपुंसक-
ग्रहणान्तेह । रमणीयसभम् ब्राह्मणकुलम् ।

पुरे प्राचाम् । ई । २ । ६९ ।

देवदत्तपुरम् । नान्दीपुरम् । प्राचां किम् ? शिवपुरम् ।

अरिष्टगौडपूर्वे च । ई । २ । १०० ।

पुरे परे अरिष्टगौडपूर्वे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । अरिष्ट-
पुरम् । गौडपुरम् । पूर्वग्रहण किम् ? इहापि यथा स्यात् ।
अरिष्टाश्रितपुरम् । गौडभृत्यपुरम् ।

न हास्तिनफलकमाद्देयाः । ई । २ । १०१ ।

परे परे नैतान्यन्तोदात्तानि । हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् ।
माद्देयपुरम् । मृदेरप्रत्यमिति शुभ्वा (५०६४०) दित्वाङ्ठक् ।

कुसूलकूपकुम्भशालं विले । ई । २ । १०२ ।

एतान्यन्तोदात्तानि विले परे । कुसूलविलम् । कूपविलम् ।
कुम्भविलम् । शालाविलम् । कुसूलादि किम् ? सर्पविलम् ।
विले इति किम् ? कुसूलस्वामी ।

दिक्छब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु । ई ।

२ । १०३ ।

दिक्छब्दा अन्तोदात्ता भवन्त्येषु । पूर्वेपुकामशमी । अपर-
क्षणाभक्तिका । जनपदो देशः । पूर्वप्रश्चालाः । आख्यानम्
पूर्वयायातम् । पूर्वचानराटम् । शब्दग्रहण कालवाचिनोऽपि
दिक्छब्दस्य परिग्रहार्थम् ।

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि । ई । २ । १०४ ।

आचार्योपसर्जना अन्तेवासिनि परे दिक्छब्दा अन्तोदात्ता

भवन्ति । पूर्वपाणिनीयाः । आचार्येति किम् ? पूर्वान्तेवासी ।
अन्तेवासिनि किम् ? पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् ।

उत्तरपदद्वौ सर्वञ्च । ६ । २ । १०५ ।

उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य (५७३४०) या दृष्टिर्विहिता तद्वत्युत्तरपदे
परे सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चा-
लकः । अधिकारग्रहणं किम् ? सर्वभासः । सर्वकारकः ।

वज्रवीहौ विश्वं संज्ञायाम् । ६ । २ । १०६ ।

वज्रवीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञायामन्तोदात्तः स्यात् ।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण (७५६५४०४०) प्राप्तस्याद्युदात्तस्यापवादः ।
विश्वकर्मा । विश्वदेवः । “आ विश्वदेवं सप्रतिमम्” वज्रवी-
हौ किम् ? विश्वे च ते देवाश्च विश्वदेवाः । संज्ञायां किम् ?
विश्वेदेवाः । प्रागव्ययीभावात् (७५६२४०४०) वज्रवीह्यधिकारः ।

उदराश्वेषु । ६ । २ । १०७ ।

उपोदरः । हर्यश्वः । महेषुः ।

क्षेपे । ६ । २ । १०८ ।

उदराश्वेषु पूर्वमन्तोदात्तं वज्रवीहौ निन्दायाम् । घटो-
दरः । कटुकाश्वः । चलाचलेषु । अनुदर इत्यत्र नञ्सुभ्या-
मिति (७६०५४०) भवति विप्रतिषेधेन ।

नदी वन्धुनि । ६ । २ । १०९ ।

वन्धुशब्दे परे नद्यन्तम्पूर्वमन्तोदात्तं वज्रवीहौ । गार्गी

बन्धुः । नदी किम् ? ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः ।
बन्धुनि किम् ? गौरीपुत्रः ।

निष्ठोपसर्गपूर्वान्वतरस्याम् । ई । २ । ११० ।

निष्ठान्तमुपसर्गपूर्वपदमन्तोदात्तं वा । प्रधौतपादः २ । निष्ठा
किम् ? प्रसेवकमुखः । उपसर्गपूर्वा किम् ? शुष्कमुखः ।

उत्तरपदादिः । ई । २ । १११ ।

उत्तरपदाधिकार आपादान्तम् आद्यधिकारस्तु प्रकृत्य
भगालम् (उ५६६४०) इत्यवधिकः ।

कर्णो वर्णलक्षणात् । ई । २ । ११२ ।

वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च परः कर्णशब्द आद्युदात्तो-
वज्जब्रवीहौ । गल्लकर्णः । शङ्कुकर्णः । कर्णः किम् ? खेतपादः
वर्णलक्षणात्किम् ? शोभनकर्णः ।

संज्ञौपम्ययोश्च । ई । २ । ११३ ।

कर्ण आद्युदात्तः । मणिकर्णः । औपम्ये—गोकर्णः ।

कण्ठष्टथ्रीवाजङ्घञ्च । ई । २ । ११४ ।

संज्ञौपम्ययोर्वज्जब्रवीहौ । श्रितिकण्ठः । काण्डष्टठः । सुग्रीवः ।
माडीजङ्घः । औपम्ये । खरकण्ठः । गोष्टठः । चण्डग्रीवः ।
गोजङ्घः ।

गृह्णमवस्थायाञ्च । ई । २ । ११५ ।

ब्राह्मणशालम् । तत्पुरुषे किम् ? दृढशालम् ब्राह्मण-
कुलम् । शालायां किम् ? ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम् ?
ब्राह्मणशाला ।

कन्या च । ई । २ । १२४ ।

तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे कन्याशब्दे उत्तरपदमाद्युदात्तम् । सौ-
शमिकन्यम् । आह्वरकन्यम् । नपुंसके किम् ? दाजिकन्या ।

आदिचिहणादीनाम् (१७) । ई । २ । १२५ ।

कन्यान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तः ।
चिहणकन्यम् । मन्दरकन्यम् । आदिरिति वर्तमाने पुन-
र्ग्रहणं पूर्वपदस्याद्युदात्तार्थम् ।

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् । ई । २ । १२६ ।

चैलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि । पुत्रचेलम् । नगरखे-
टम् । दधिकटुकम् । प्रजाकाण्डम् । चैलादिसाहच्येन पुत्रा-
दीनाङ्गर्हा । व्याघ्रादित्वात् (११।४०) समासः । गर्हायां
किम् ? परमचेलम् ।

चीरमुपमानम् । ई । २ । १२७ ।

वस्त्रं चीरमिव वस्त्रचीरम् । कम्बलचीरम् । उपमानं
किम् ? परमचीरम् ।

(१७) चिहणं सहरं रुद्रुमरं वैतलं पटलं वैरालिकर्णकं वैडालिकर्णं
कुक्कुटं चिकणं चित्कणं चिहणादिः ।

पललसूपशाकन्मिथे । ई । २ । १२८ ।

घृतपललम् । घृतसूपः । घृकशाकम् । भक्ष्येण मिथीकरण
मिति (१४।२०) समास । मिथे किम् ? परमपललम् ।

कूलसूदस्यलकर्पाः संज्ञायाम् । ई । २ । १२९ ।

आद्युदात्तस्तत्पुरुषे । दाक्षिकूलम् । शाण्डिसूदम् । दाण्डा-
यनस्यली । दाक्षिकर्पः । ग्रामसंज्ञा एताः । संज्ञाया किम् ?
परमकूलम् ।

अकर्मधारये राज्यम् । ई । २ । १३० ।

कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाद्युदात्तम् ।
नात्तणराज्यम् । अकर्मैति किम् ? परमराज्यम् । चेलराज्या-
दिस्वरादव्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषेधेन । कुचेलम् । कुराज्यम् ।

वर्ग्यादयश्च । ई । २ । १३१ ।

अर्जुनवर्ग्यः । वासुदेवपत्न्यः । अकर्मधारयइत्येव । परम
वर्ग्यः । वर्ग्यादिर्दिगाद्यन्तर्गणः (१८) ।

पुत्रः पुंभ्यः । ई । २ । १३२ ।

पुंशब्देभ्यः परः पुत्रशब्द आद्युदात्तस्तत्पुरुषे । दाशकि
पुत्रः । माहिषपुत्रः । पुत्रः किम् ? कौलटिमातुलः ।
पुंभ्यः किम् ? दाक्षीपुत्रः ।

नाचार्यराजत्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः । ६ । २

। १३३ ।

एभ्यः पुत्रो नाद्युदात्तः । आख्याग्रहणात्पर्यायाणान्तद्विज्ञे-
प्राणाञ्च ग्रहणम् । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाक-
टायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋत्विक्-
पुत्रः । याजकपुत्रः । होतृपुत्रः । संयुक्ताः सस्वन्धिनः ।
श्यालपुत्रः । ज्ञातयो मातापितृसस्वन्धेन बान्धवाः । ज्ञाति-
पुत्रः । भ्रातृष्पुत्रः ।

चूर्णादी(१६) न्यप्राणिषट्काः । ६ । २ । १३४ ।

एतानि प्राणिभिन्नषष्ठ्यन्तात् पराख्यादुदात्तानि तत्पुरुषे ।
मुद्गचूर्णम् । अप्राणीति किम् ? मत्स्यचूर्णम् ।

षट् च कारण्डादीनि (२०) । ६ । २ । १३५ ।

अप्राणिषष्ट्या आद्युदात्तानि । दर्भकारण्डम् । दर्भचीरम् ।
तिलपललम् । मुद्गसूपः । मूलकशाकम् । नदीकूलम् । षट्
किम् ? राजसूदः । अप्राणीति किम् ? दत्तकारण्डम् ।

कुण्डं वनम् । २ । २ । १३६ ।

कुण्डमाद्युदात्तं वनवाचिनि तत्पुरुषे । दर्भकुण्डम् । कुण्ड-
शब्दोऽत्र सादृश्ये । वनं किम् ? मत्कुण्डम् ।

(१६) चूर्णं करिष करिष शाकिन शाकट इत्या तस्य कुन्दस दलप चमसी
चकन चौल चूर्णादिः ।

(२०) चेलखेट्यादि (उ५६३४०) सूत्रस्यकारण्डशब्दमारभ्य कूलसूदेति
(उ५६४४०) सूत्रस्यकूलशब्दानां षट् पाद्याः ।

प्रकृत्या भगालम् । ई । २ । १३७ ।

भगालवाच्युत्तरपदन्तत्पुरुषे प्रकृत्या । कुम्भीभगालम् ।
कुम्भीनदालम् । कुम्भीदापालम् । मध्योदात्ता एते । प्रक-
ृत्येत्यभिज्ञतमन्त इति (उ५६०४०) यावत् ।

शितेर्नित्यावहृज्वङ्गमीहावभसत् । ई । २ । १३८ ।

शिते परं नित्यावहृच्क्मप्रकृत्या । शितिपादः । शित्यंसः ।
पादशब्दो वृषादि (उ५६०४०)त्वादाद्युदात्त ञसशब्दः प्रत्ययस्य
नितुस्वरः (५६०४०४०) । शितेः किम् ? दर्शनीयपादः । अम-
सक्तिम् ? शितिभसत् । शितिराद्युदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्व-
रापवादो योगः ।

गतिकारकोपपदात्कृत् । ई । २ । १३९ ।

एभ्यः लटन्तम्यदम्प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे । प्रकारकः । प्रह-
रणम् । इधमप्रवचनः । उपपदात्-उच्चैःकारम् । ईपत्करः ।
गतीति किम् ? देवस्य कारकः । गोपे पठो । लट्प्रहण-
स्पष्टार्थम् । प्रपञ्चिततरामित्यत्र तरत्राद्यन्तेन समासे लते
घाम् । तत्र सतिश्लिष्टत्वादाम्स्वरौ भवतीत्येके । प्रपञ्चति-
देशार्थं तु लट्प्रहणमित्यन्ये ।

उभे वनस्पत्यादिपु (२१) युगपत् । ई । २ । १४० ।

(२१) वनस्पति इत्येवमादिषु उभे पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृत्या भवतः ।
वनस्पति इत्यर्थेति गभीरं तन्मन्वात् नरागम युगमेव शब्दा
अर्द्धो तस्यावयवो नञ्वादिभ्यश्चो नञ्वादि वनस्पत्यादि ।

एषु पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृत्या । “वनस्पतिं वन आ वृह-
स्पतिं यः” । वृहच्छब्दोऽत्वादुदात्तो निपात्यते । “हर्षचा
शचीपतिम्” । शार्ङ्गरवादि * (२४१ष्ट०) त्वादाद्युदात्तः शची-
शब्दः “शचीभिर्न” इति दर्शनात् । तनूनपात् । “नराशंसं
वाजिनम्” । निपातनाद्दीर्घः । शुनःशेफम् ।

देवताद्वन्द्वे च । ई । २ । १४१ ।

उभे युगपत्प्रकृत्या स्तः । “आय इन्द्रावरुणौ” । “इन्द्रा-
वृहस्पतीवयम्” । देवता किम् ? सच्चन्यग्रोधौ । द्वन्द्वे किम् ?
अग्निष्टोमः ।

नोत्तरपदेऽनुदात्तादावऽष्टधिवोरुद्रपूषमन्येषु ।

ई । २ । १४२ ।

ष्टधिव्यादिवर्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तम् । “इन्द्रा-
ग्निभ्यां कं वृषणः” । अष्टधिव्यादौ किम् ? “द्यावाष्टधिवी
जनयन्” । आद्युदात्तो द्यावा(४४२ष्ट० सू०) निपात्यते । ष्टधिवी
त्वन्तोदात्तः । रुद्रसोमौ । रोदेर्णिलुक् चेति(७३६ष्ट० उ०) रगन्तो
रुद्रः । इन्द्रापूषणौ । खन्नुच्चन्पूषन्निति (७३६ष्ट० उ०) पूषा
अन्तोदात्तो निपात्यते । उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्त-
तरपदविशेषणं यथा स्यात् । द्वन्द्वविशेषणं मा भूत् । अनु-
दात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् ।

अन्तः । ई । २ । १४३ ।

अधिकारोऽयम् ।

* शार्ङ्गरवादि ङीनोन्निच्चात् ङित्यादिरिति (५४७ष्ट०) सूत्रेण ।

याऽथ घञ्क्ताऽज्जिविकाणाम् । ई । २ । १४४ ।

य-अथ-घञ्-क्त-अच्-अप्-इत्-क एतदन्तानाङ्गितिकारकोपप-
दात्परेषामन्त उदात्तः । “अवश्यस्यायोः” । आवस्यः ।
घञ्-प्रभेदः । क्त-“धर्त्ता वज्जी पुरुष्टुतः” । पुरुषु वज्ज-
प्रदेशेषु स्तुत इति विग्रहः । अच्-प्रत्ययः । अप्-प्रलवः ।
इत् प्रलवितम् । क-गोष्ठपः । मूलविभुजादित्वात्कः । गति-
कारकोपपदादित्येव । सुस्तुतन्नावता ।

स्वपमानात् क्तः । ई । २ । १४५ ।

सौरपमानाच्च परं क्तान्तमन्तोदात्तम् । “ऋतस्य्योनौ सु-
कृतस्य शश्वतः” ।

संज्ञायामऽनाचितादीनाम् । । ई । २ । १४६ ।

“गतिकारकोपपदात् क्तान्तमन्तोदात्तमाचितादीन् (२२) घञ्जि-
यित्वा । उपङ्गनः । आकृत्यः । परिजग्धः । अनेति किम् ?
आचितम् । आस्थापितम् ।

प्रट्हादीनाञ्च (२३) । ई । २ । १४७ ।

एषां क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम् । प्रट्हाः । प्रयुक्तः । असं-
ज्ञायोर्यमाश्चः । आकृतिगणोऽयम् ।

(२२) आचितं पर्याचितं आस्थापितं परिगृहीतं निरुक्तं प्रतिपद्य अप-
सिष्टं प्रसिद्धं उपहितं उपस्थितं (संहिता, गुणवि १०) आचितादिः ।
(२३) मण्ड मयम् मण्डोदयम् मनुताश्चर्याः आकृत्यैवहितः अपहितो

कारकादत्तश्रुतयोरेवाशिपि । ६ । २ । १४८ ।

संज्ञायामन्तउदात्तः । देवदत्तः । विष्णुश्रुतः । कारकात् किम् ? अकारकान्नियमो मा भूत् । संश्रुतो रामायणः । दत्तश्रुतयोः किम् ? देवपालितः अस्मान्नियमादत्त संज्ञायामनाचितेति न । तृतीया कर्मणीति (५७७८०) तु भवति । एषु किम् ? कारकावधारणं यथा स्यात् । दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्तउदात्तो भवति संश्रुतः । आशिपि किम् ? देवैः खाता देवखाता । आशिष्ये वेत्येवमतेष्टो नियमः । तेनानादृतो नदति देवदत्त इत्यत्र न शङ्खविशेषस्य संज्ञेयम् । तृतीया कर्मणीति पूर्वप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ।

इत्यम्भूतेन कृतमिति च । ६ । २ । १४९ ।

इत्यम्भूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासः तत्र ज्ञान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । सुप्तप्रलपितम् । प्रमत्तगीतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्नाभूतप्रादुर्भावे एव । तेन प्रलपिताद्यपि कृतमभवति । तृतीया कर्मणीत्यस्य (७५७७८०) अपवादः ।

अनो भावकर्मवचनः । ६ । २ । १५० ।

कारकात्परमनप्रत्ययान्तम्भाववचनं कर्मवचनञ्जान्तोदात्तम् । पयःपानं सुखम् । राज्ञभोजनाः शालयः । अयः किम् ?

भोगेषु खड्गारूढः कविशस्तः ग्रहद्वाद्विः आकर्तगणोद्यम् प्रवृद्धं यानम् क्षपटक्षोद्वषट्कतोरय इत्यादि ।

हस्तादायः । भावेति किम् ? दन्तधावनम् । करणे ल्युट् ।
कारकात् किम् ? निदर्शनम् ।

मन्त्रिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादि
(२४) क्रीताः । ६ । २ । १५१ ।

कारकात्पराणि एतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि तत्पुरुषे ।
कृत् (१८६४०) स्वरापवादः । रथवर्त्त । पाणिनिकृतिः ।
छन्दोव्याख्यानम् । राजशयनम् । राजासनम् । अश्व-
स्थानम् । ब्राह्मणयाजकः । गोक्रीतः । कारकात्किम् ?
“प्रभूतो सङ्गतिम्” । अत्र तादौ च नितीति (७५७७५०) स्वरः ।

सप्तम्याः पुण्यम् । ६ । २ । १५२ ।

अन्तोदात्तम् । अध्ययनपुण्यम् । तत्पुरुषे तुल्यार्थे इति
(७५६५४०) प्राप्तम् । सप्तम्याः किम् ? वेदेन पुण्यम् । वेद-
पुण्यम् ।

जनार्थकलहं तृतीयायाः । ६ । २ । १५३ ।

मापोणम् । मापविकलम् । वाकलहः । तृतीयापूर्वपद-
प्रकृतिस्वरा (७५६५४०) पवादोऽयम् । अत्र केचिदर्थेति
स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । धान्यार्थः । जनशब्देन त्वर्थनिर्दे-
शेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे तृतीया-
ग्रहणं साधार्थम् ।

मित्रञ्चाऽनुपमर्गमसन्धौ । ६ । २ । १५४ ।

(२४) एतत्पुस्तकपूर्वादि १४१ पदे याजकादिगणो ऋषयः ।

पणवन्धेनैकार्थं सन्धिः । तिलमिश्राः । सर्पिर्मिश्राः ।
मिश्रकिम् ? गुडधानाः । अनुपसर्गे किम् ? तिलसंमिश्राः ।
मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्येदमेव ज्ञापकम् । असन्धौ
किम् ? ब्राह्मणमिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थं
भाषन्तः ।

नञोगुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्त-
द्धिताः । ६ । २ । १५५ ।

सम्पाद्याद्यर्थे तद्धितान्ता नञो गुणप्रतिषेधे वर्तमानात्परे-
ऽन्तोदात्ताः । कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादितं कार्णवेष्टकिकम् ।
न कार्णवेष्टकिकमकार्णवेष्टकिकम् । छेदमर्हति छैदिकः ।
न छैदिकोऽछैदिकः । न वत्सेभ्यो हितोऽवात्सीयः । न
सन्तापाय प्रभवति असन्तापिकः । नञः किम् ? गर्हभरथम-
र्हति गार्हभरथिकः । अगार्हभरथिकः । गुणप्रतिषेधे किम् ?
गार्हभरथिकादन्योऽगार्हभरथिकः । गुणो हि तद्धितार्थे प्रवृ-
त्तिनिमित्तं सम्पादितत्वाद्युच्यते । तत्प्रतिषेधो यतोच्यते
तत्तायं विधिः । कर्णवेष्टकाभ्यान् सम्पादितं मुञ्चमिति ।
संपादीति किम् ? पाणिनीयमधीते पाणिनीयः न पाणि-
नीयः अपाणिनीयः । तद्धितः किम् ? वोढुमर्हति वोढा न
वोढा अवोढा ।

ययतोच्चाऽतदर्थे । ६ । २ । १५६ ।

ययतौ यौ तद्धितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधवि-

पर्यात्मदस्यान्त उदात्तः स्यात्। प्राशानां समूहः पाश्या
न पाश्या अपाश्या। अदन्यम्। अतदर्थे किम्? अपा-
द्यम्। तद्धितः किम्? अदेयम्। गुणप्रतिषेधे किम्?
दन्यादन्यददन्यम्। तदनुबन्धग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति
(२५)। नेह। अवामदेयम्।

अच्कावशक्तौ। ई। २। १५७।

अजन्तङ्गान्तश्च नञः परमन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम्। अप-
चः। प्रक्तुन् शक्तः। अविलिखः। अशक्तौ किम्? अपचो
दीक्षितः। गुणप्रतिषेधे इत्येव। अन्योऽयं पचादपचः।

आक्रोशे च। ई। २। १५८।

नञः परायच्कावन्तोदात्तावाक्रोशे। अपचो जावमः।
प्रक्तुन् शक्तोतीत्येवमाक्षिप्यते। अविधिपः।

संज्ञायाम्। ई। २। १५९।

नञः परमन्तोदात्तं संज्ञायामाक्रोशे। अदेयदत्त।

लुत्योकेष्णुश्चार्थादयश्च (२६)। ई। २। १६०।

(२५) यकारस्याननुबन्धेन यतश्च तमात्राननुबन्धेन यद्व्याप्तं वामदेवाङ्गा-
द्व्याप्तिरिति (१२६५०) इति सो च न प्रसङ्गः।

(२६) चारु वापु यौधकि अमङ्गभोजय वदन्त्य वदव्याप्तं (वर्तमानवर्त-
न नववर्तमानप्रियमाप्तक्रियमाप्तरोचमानमोषमात्राः मृदायाश्च न०)
(विद्यालक्षणे व्युत्पन्नमन्त्रे) गृहयति गृहयतिश्च (राजाङ्गोन्म-
न्त्रमि न०) चारोदि।

नजः परेऽन्तोदात्ताः स्युः । अकर्तव्यः । उक्—अमागा-
मुकः । इष्णुच्—अनलङ्करिष्णुः । इष्णुज्ग्रहणे खिष्णुचो-
द्वानुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्यात् । अना-
दयम्भविष्णुः । चाव्वादिः—अचारुः । असाधुः । राजाङ्गो-
ष्कन्दसि ग० । अराजा । अनहः । भाषायान्नजः स्वर एव ।

विभाषा तन्नन्ततीक्ष्णशुचिषु । ६ । २ । १६१ ।

तन्—अकर्ता । अन्न—अनन्तम् । अतीक्ष्णम् । अशुचि ।
पक्षे अत्रयस्वरः ।

वज्रब्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रिया
गणने । ६ । २ । १६२ ।

एभ्योऽनयोरन्त उदात्तः । इदम्प्रथमं यस्य स इदं प्रथमः ।
एतद्वितीयः । तत्प्रथमः । वज्रब्रीहौ किम् ? अनेन प्रथमः
इदं प्रथमः । तृतीयेति (११८४०) योगविभागात्समासः । इद-
मेतत्तद्भ्यः किम् ? यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोः किम् ? तानि
वह्न्यस्य तद्वज्रः । क्रियागणने किम् ? अयम्प्रथमः प्रधानं
येषान्ते इदम्प्रथमाः । द्व्यगणनेमिदम् । गणनं किम् ? अयं
प्रथमो येषान्ते इदम्प्रथमाः इदम्प्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य
कार्यत्वात्कपि पूर्वमन्तोदात्तम् (उ६०५४० सू०) । इदम्प्रथमकः ।
वज्रब्रीहा विलधिकारः ।

संख्यायास्तनः । ६ । २ । १६३ ।

वज्रब्रीहावन्तोदात्तः । द्विस्तना । चतुस्तना । संख्यायाः
किम् ? दर्शनीयस्तना । स्तनः किम् ? द्विशिराः ।

विभाषा कृन्दसि । ६ । २ । १६४ ।

“द्विस्तनां करोति वामदेवः” । “द्विस्तनां करोति द्यावापृथिव्योर्दोहनाय” ।

संज्ञायां सिद्धाजिनयोः । ६ । २ । १६५ ।

देवमितः । कृष्णाजिनम् । संज्ञायां किम् ? प्रियमितः ।
ऋषिप्रतिषेधो मित्वे * । विश्वामितः ऋषिः ।

व्यवधायिनोऽन्तरम् । ६ । २ । १६६ ।

व्यवधानवाचकात्परमन्तोदात्तम् । वस्त्रमन्तरं व्यवधायकं
यस्य स वस्त्रान्तरः । व्यवधायिनः किम् ? आत्मान्तरम्
स्वभावान्य इत्यर्थः ।

मुखं स्वाङ्गम् । ६ । २ । १६७ ।

गौरमुखः । स्वाङ्गङ्गिम् ? दीर्घमुखा शाला ।

नाव्ययदिकृच्छद्गोमहत्स्थूलमुष्टिष्ठुवत्सेभ्यः

। ६ । २ । १६८ ।

उच्चैर्मुखः । प्राङ्मुखः । गोमुखः । महामुखः । स्थूलमुखः ।
मुष्टिमुखः । षष्ठुमुखः । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्थितोऽन्त ।
गोमुष्टिवत्सपूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि विकल्पोऽनेन बाध्यते ।

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् । ६ । २ । १६९ ।

निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परस्मैखं स्वाङ्गं वान्तोदात्तं
वज्रवीहौ । प्रज्वालितमुखः । पक्षे निष्ठोपसर्गेति (७५६०ष्ट०)
पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि
(७५७७ष्ट०) भवति । उपमानम्—सिंहमुखः ।

जातिकालसुखादि (२७) व्योऽनाच्छादनात्
क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः । ६ । २ । १७० ।

सारङ्गजग्धः । मासजातः । सुखजातः । दुःखजातः । जाति-
कालेति किम् ? पुरजातः । अनाच्छादनात्किम् ? वस्त-
च्छन्नः । अकृतेति किम् ? कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्ड-
प्रतिपन्नः । अस्माज्ज्ञापकान्निष्ठान्तस्य परनिपातः ।

वा जाते । ६ । २ । १७१ ।

जातिकालसुखादिभ्यः परो जातशब्दो वान्तोदात्तः । इन्त-
जातः । मासजातः ।

नज्सुभ्याम् । ६ । २ । १७२ ।

वज्रवीहावुत्तरपदमन्तोदात्तम् । अब्रीहिः । सुमाषः ।

कपि पूर्वम् । ६ । २ । १७३ ।

नज्सुभ्यामुत्तरं पदं पूर्वमुदात्तकृपि परे । अब्रह्मवन्मुकः ।
सुकुमारीकः ।

(२७) सुख दुःख तप्त कच्छ अस्त आस्त अलीक प्रतीक करुण कपण सोढ
इत्येतानि सुखादीनि । एतदेव सुखादि(४२६ष्ट०)वार्तिके । (७२३०ष्ट०)
स्वत्वे च ग्राह्यम् ।

ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् । ६ । २ । १७४ ।

ह्रस्वान्ते उत्तरपदे समासे चान्त्यात्पूर्वमुदात्तं नञ्सुभ्यां
बद्धव्रीहौ । अत्रीहिकः । सुमापकः । पूर्वमित्यनुवर्त्तमाने
पुन पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थम् । ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव
पूर्वमुदात्तं, न कपि पूर्वमिति । अञ्जकः । कवन्तस्यैवान्तो-
दात्तत्वम् ।

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि । ६ । २ । १७५ ।

उत्तरपदार्थबद्धत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञ् पदस्यैव
स्वरः स्यात् । बद्धव्रीहिकः । बद्धमितः । उत्तरपदेति
किम् ? बद्धुमानोऽस्य स बद्धमानः ।

न गुणादयोऽवयवाः । ६ । २ । १७६ ।

अवयववाचिनो बहोः परे गुणादयो नान्तोदात्ताः बद्ध-
व्रीहौ । बद्धगुणा रज्जुः । बद्धचरं पदम् । बद्धध्यायः ।
गुणादिराकृतिगणः (२८) । अवयवाः किम् ? बद्धगुणो
द्विजः । अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः ।

उपसर्गात् स्वाङ्गं वधुमपशुं । ६ । २ । १७७ ।

प्रष्टुः । प्रललाटः । ध्रुवमेकरूपम् । उपसर्गात्किम् ?
दर्शनीयष्टुः । स्वाङ्गद्विम् ? प्रशाखो वृक्षः । ध्रुवद्विम् ?
उदाङ्गः । अपशुं किम् ? विपशुः ।

वनं समासे । ६ । २ । १७८ ।

समासमात्रे उपसर्गादुत्तरपदं वनमन्तोदात्तम् । इमे प्रवर्णे ।

अन्तः । ६ । २ । १७९ ।

अस्मात्परं वनमन्तोदात्तम् । अन्तर्वर्णो देशः । अनुप-
सर्गार्थमिदम् ।

अन्तश्च । ६ । २ । १८० ।

उपसर्गादन्तश्चोऽन्तोदात्तः । पर्यन्तः । समन्तः ।

न निविध्याम् । ६ । २ । १८१ ।

न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते उदात्त-
स्वरितयोर्यण इति (उ५४१४०) स्वरितः ।

परैरभितोभावि मण्डलम् । ६ । २ । १८२ ।

परेः परमभित उभयतो भावो यस्यास्ति तत्कूलादि मण्डलं
चान्तोदात्तम् । परिकूलम् । परिमण्डलम् ।

प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् । ६ । २ । १८३ ।

प्रगृहम् । अस्वाङ्गं किम् ? प्रपदम् ।

निरुदकादीनि (२६) च । ६ । २ । १८४ ।

(२६) निरुदक निरुपल निर्मलक निर्मशक निष्कालक निष्कालिक
निष्पेष दुस्तरप निस्तरप निस्तरोक निरजिन उदजिन उपाजिन
(परेर्हलपादकौशकपाः ग०) निरुदकादिराकृतिगणः ।

अन्तोदात्तानि । निरुदकम् । निरुपलम् ।

अभेमुखम् । ६ । २ । १८५ ।

अभिमुखम् । उपसर्गात् स्वाङ्गमिति (७६०६३०) सिद्धे वज्र-
ब्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थञ्च । अभिमुखा शाला ।

अपाञ्च । ६ । २ । १८६ ।

अपमुखम् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

स्फिगपूतवीणाञ्जोध्वकुक्षिसीरनामनाम च ।

६ । २ । १८७ ।

अपादिमान्यन्तोदात्तानि । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अप-
वीणम् । अञ्जम्—अपाञ्चः । अध्वन्—अपाध्वा । उपस-
र्गादध्वनः (४५३२०) इत्यस्याभावे इदम् । एतदेव च ज्ञापकं
संभासान्तानित्यत्वे । अपकुक्षिः । सीरनाम—अपसीरम् ।
अपहलम् । नामन्—अपनाम । स्फिगपूतवीणाकुक्षिग्रहणम-
वज्रब्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थञ्च ।

अधेरुपरिस्यम् । ६ । २ । १८८ ।

अध्यारुदो दन्तोऽधिदन्तः दन्तस्थोपरिजातो दन्तः । उप-
रिस्यं किम् । अधिकरणम् ।

अनोरप्रधानकनीयसी । ६ । २ । १८९ ।

अनोः परमप्रधानयाचि कनीयश्चान्तोदात्तम् । अनुगतो

ज्येष्ठमनुज्येष्ठम् । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासः । अनु-
गतः कनीयाननुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानः । प्रधानार्थश्च
कनीयोग्रहणम् । अप्रेति किम् ? अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः ।

पुरुषश्चान्वादिष्टः । ई । २ । १६० ।

धनोः परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः । अन्वादिष्टः
पुरुषोऽनुपुरुषः । अन्वादिष्टः किम् ? अनुगतः । पुरुषोऽनु
पुरुषः ।

अतेरकृत्यदे । ई । २ । १६१ ।

अतेः परमजदन्तम्यदशब्दश्चान्तोदात्तः । अत्यङ्गुशी नागः ।
अतिपदा गायत्री । अकृत्यदे किम् ? अतिकारः । अतेर्द्धातु-
लोप इति वाच्यम् * । इह मा भूत् । शोभनो गार्ग्योऽति-
गार्ग्यः । इह च स्यात् अतिक्रान्तः कारुकमतिकारुकः ।

नेरनिधाने । ई । २ । १६२ ।

निधानं प्रकाशता ततोऽन्यदनिधानमप्रकाशनमित्यर्थः । निमू-
लम् । न्यक्षम् । अनिधाने किम् निहितो दण्डो निदण्डः ।

अतेरेश्वादेयस्तत्पुरुषे । ई । २ । १६३ ।

अतेः परेश्वादेयो(३०)ऽन्तोदात्ताः । प्रतिगतोऽंशुः प्रत्यंशुः ।
प्रतिजनः प्रतिराजा । समासान्तस्यानित्यत्वान्न टच् ।

(३०) अंशु जन राजन् उष्ट्र खेटक अजिर आर्हा भवण कृत्तिका आर्द्ध-
पुरः अंशुदि ।

उपाद्गुजजिनमगौरादयः । ६ । २ । १८४ ।

उपात्परं यत् क्षृक्मजिनश्चान्तोदात्तन्तत्पुरुषे गौरा-
दीन् (३१) वर्जयित्वा । उपदेयः । उपेन्द्रः । उपाजिनम् ।
अगौरादयः किम् ? उपगौरः । उपतैपः । तत्पुरुषे किम् ?
उपमतः सोमोऽस्य स उपसोमः ।

सोरवक्षेपणे । ६ । २ । १८५ ।

सुप्रत्यवसितः । सुरतः पूजायामेव । वाक्यार्थस्त्वत्र निन्दा
असूयया तथाभिधानात् । सोः किम् ? कुत्राक्षणः । अव-
क्षेपणे किम् ? सुदृपल ।

विभाषोत्पुच्छे । ६ । २ । १८६ ।

उत्क्रान्तः पुच्छात् उत्पुच्छः २ । यदा तु पुच्छरुदस्यति
उत्पुच्छयते एरच् (७४४२४०) उत्पुच्छस्तदा याथादिस्वरेण
(७५६८४८) नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सेयमुभयत्र
विभाषा तत्पुरुषे किम् ? उदस्तमुच्छं येन स उत्पुच्छः ।

द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्द्धसु बज्जग्रीहौ । ६ । २ । १८७ ।

आभ्यां परेष्वेष्वन्तोदात्तो वा । “द्विपाञ्चतुष्पाञ्च रथाय” ।
“त्रिपादूर्द्धः” द्विदन् । “त्रिमूर्द्धानं सप्तरश्मिम्, मूर्द्धन्नित्यकृत-
समासान्ताएव मूर्द्धशब्दः तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्ते

अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकमनित्यः समा-
सान्तो भवतीति । यद्यपि च समासान्तः क्रियते तथापि
वज्रवीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं पक्षे
भवत्येव । द्विमूर्धः २ । त्रिमूर्धः २ । द्वितिभ्यां किम् ? कल्या-
णमूर्ध्ना । वज्रवीहौ किम् ? द्वयोर्मूर्ध्ना द्विमूर्ध्ना ।

सक्यञ्चाक्रान्तात् । ६ । २ । १६८ ।

गौरसक्यः । लक्षणसक्यः । आक्रान्तात्किम् ? चक्रसक्यः ।
समासान्तस्य पचञ्चिच्चान्नित्यमेवान्तोदात्तत्वम्भवति ।

परादिश्छन्दसि वज्रलम् । ६ । २ । १६९ ।

छन्दसि परस्य सक्यशब्दस्यादिरुदात्तो वा । “अञ्जिसक्य-
मालभेत” अत्र वार्तिकम् ।

परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।

पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो वज्रलन्त इति ॥

“भुवि जाता उरुचपा” । परान्तः । “भियेन सुटिहत्यया” ।

“यस्त्रिचक्रः” । पूर्वान्तः । “विश्वायुर्देहि” ।

इति समासस्वराः ।

तिङो गोलादीनि (१) कुत्सनाभीक्ष्णयोः ।

८।१।२७ ।

तिङन्तात्पदागोलादीन्यनुदात्तान्येततोः । पचति गोत्रम् ।
पचतिपचति गोत्रम् । ब्रुवप्रवचनप्रहसनप्रकथनप्रत्यायना-
दयः । कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणभ्याठविशेषणम् तेनान्यत्रापि
गोत्रादिग्रहणे कुत्सनादावेष कार्यं ज्ञेयम् गोलादीनि किम् ?
पचति पापम् । कुत्सनेति किम् ? खनति गोत्रं समेत्यकूपम् ।

तिङ्ङतिङः । ८।१।२८ ।

अतिङन्तात्पदात्परन्तिङन्तं निहन्त्यते । ‘अग्निमीले’ ।

न लुट् । ८।१।२९ ।

लुङन्तश्च निहन्त्यते । श्वः कर्त्ता ।

निपातैर्युक्तादिहन्तकुविन्तेच्चेच्चण (२) कश्चिद्वत्

युक्तम् । ८।१।३० ।

एतैर्निपातैर्युक्तञ्च निहन्त्यते । “यदग्ने स्थासहं सत्वम्” ।
“युवां यदि जयः” । “कुविदङ्ग आसन्” । “अचित्तिभिस्तु जसा
कञ्चित्” । “पुत्रा ये यत पितरो भवन्ति” ।

नह प्रत्यारम्भे । ८।१।३१ ।

(१) गोत्र ब्रुव प्रवचन प्रहसन प्रकथन प्रत्यायन प्रपञ्च प्राय ज्याय प्रवक्ष्य
विषक्ष्य व्यषक्ष्य स्वाध्याय भुविष्ठ वानास गोत्रादिः ।

(२) चण चेदर्थे णित् अयद्- । अयं च परिष्यति अयं चेत्परिष्यतीत्यर्थः ।

नहेत्यनेन युक्तन्तिङन्तन्नानुदात्तम् । प्रतिषेधयुक्त आरम्भः
प्रत्यारम्भः । “नह भोक्ष्यसे” । प्रत्यारम्भे किम् ? “नह वैत-
स्मिन् लोके दक्षिणामिच्छन्ति” ।

सत्यं प्रश्ने । ८ । १ । ३२ ।

सत्ययुक्तन्तिङन्तं नानुदात्तं प्रश्ने । सत्यं भोक्ष्यसे ! । प्रश्ने
किम् ? “सत्यमद्धा उत वयमिन्द्रं स्वाम” ।

अङ्गाप्रातिलोम्ये । ८ । १ । ३३ ।

अङ्गेत्यनेन युक्तन्तिङन्तन्नानुदात्तम् । अङ्ग कुरु । अप्राति-
लोम्ये किम् ? “अङ्ग कूजति वृषलः” । अनभिप्रेतमसौ कुर्वन्
प्रतिलोमो भवति ।

हि च । ८ । १ । ३४ ।

द्वियुक्तन्तिङन्तन्नानुदात्तम् । “आ हि धृमायति” । “आ हि
रुहन्तम्” ।

छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् । ८ । १ । ३५ ।

हीत्यनेन युक्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तम् । “अवृतं
हि मत्तो वदति” । “पाप्मानञ्चैनं पुनाति” । तिङन्तद्वयमपि
न निहन्यते ।

यावद्यथाभ्याम् । ८ । १ । ३६ ।

आभ्यां योगे तिङन्तन्नानुदात्तम् । “यथाचित्कएवमाहतम्” ।

पूजायान्नानन्तरम् । ८ । १ । ३७ ।

यावद्यथाभ्यां युक्तन्तिङन्तम्पूजायानुदात्तम् । यावत्पचति
शोभनम् । यथा पचति शोभनम् । पूजाया किम् ? यावद्भुङ्क्ते
अतन्तरङ्गिम् ? यावद्देवदत्तः पचति शोभनम् । पूर्वेषात्
निघातः प्रतिपिध्यते ।

उपसर्गव्यवेतञ्च । ८ । १ । ३८ ।

पूर्वेषानन्तरमित्युक्तम् उपसर्गव्यवधानार्थं वचनम् । याव-
त्प्रपचति शोभनम् । अनन्तरमित्येव यावद्देवदत्तः प्रपचति
शोभनम् ।

तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् । ८ । १ । ३९ ।

एभिर्युक्तन्तिङन्तत्र निवृण्यते पूजायाम् । “गादह स्वधाम
तु पुनर्गर्भस्तु मेनिरे” । पश्य मैत भुङ्क्ते भद्रम् । पश्यत
विष्णुर्भुङ्क्ते भद्रम् । अह विप्रो भुङ्क्ते शोभनम् । पूजाया
किम् ? पश्य ऋगो धावति ।

अहो च । ८ । १ । ४० ।

एतद्योगे नानुदात्त पूजायाम् । अहो देवदत्तः पचति
शोभनम् ।

शेषे विभाषा । ८ । १ । ४१ ।

अहो इत्यनेन युक्तन्तिङन्त वानुदात्तमपूजायाम् । कटमहो
करिष्यति २ । असूयावचनमेतत् ।

पुरा च परीप्सायाम् । ८ । १ । ४२ ।

एतद्योगे तिङन्तं न निहन्यते त्वरायाम् । अधीष्व माणवक !
पुरा विद्योऽते विद्युत् । निकटागामित्वत् पुराशब्दः । न
तेन स्म पुराधीयते । चिरातीत्यत्र पुरा ।

नन्वित्यनुज्ञैपणायाम् । ८ । १ । ४३ ।

ननु इत्यनेन युक्तन्तिङन्तन्नानुदात्तमनुप्रार्थनायाम् । ननु
गच्छामि भोः । अनुजानीहि माङ्गच्छन्तमित्यर्थः । अन्विति
किम् ? अकार्पीः ? कटन्त्वम् ? ननु करोमि । पृष्ठप्रतिवचनमेतत् ।

किङ्क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिपिद्वम् । ८ । १ ।

४४ ।

क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन किंशब्देन युक्तन्तिङन्तन्नानुदात्तम् ।
किं द्विजः पचत्याहोस्विङ्गच्छति । क्रियेति किम् ? साधनप्रश्ने
मा भूत् । किञ्चक्रं पचत्यूपपान्वा । प्रश्ने किम् ? किमधीते ?
क्षेपोऽयम् । अनुपसर्गङ्गिम् ? किं ? प्रपचति उत प्रकरोति ।
अप्रतिपिद्वङ्गिम् ? किं ? किं ? द्विजो न पचति ।

लोपे विभाषा । ८ । १ । ४५ ।

किमोऽप्रयोगे उक्तं वा । देवदत्तः पचत्याहोस्वित्पठति ।

एहिमन्ये प्रहासे लट् । ८ । १ । ४६ ।

एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं लङन्तन्नानुदात्तं क्रीडायाम् । एहि-
मन्ये भक्तभोक्ष्यसे न हि भोक्ष्यसे भुक्तन्तदतिथिभिः । प्रहासे
किम् ? एहि मन्यसे ओदनभोक्ष्ये सुष्ठु मन्यसे । गत्यर्थ-

लोटा लृडित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थोऽयमारम्भः । एहि
मन्ये युक्ते प्रहास एव नान्यत् । एहि मन्यसे ओद्
नम्नोच्ये ।

जात्वपूर्वम् । ८ । १ । ४७ ।

अविद्यमानपूर्वं यज्जातु तेन युक्तन्तिङन्तन्नानुदात्तम् । जातु
भोक्ष्यसे । अपूर्वङ्गिम् ? कटञ्चातु करिष्यसि ।

किंष्टत्तञ्च चिदुत्तरम् । ८ । १ । ४८ ।

अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत्किंष्टत्तं तेन युक्तन्तिङन्तन्नानु-
दात्तम् । विभक्तयन्तं डतरडतमान्तं च किमोरूपङ्गिंष्टत्तम् ।
फश्चिङ्कुङ्क्ते कतरश्चित् कतेमश्चिद्वा । चिदुत्तरङ्गिम् ? को
भुङ्क्ते । अपूर्वमित्येव रामः किञ्चित्पठति ।

आहो उताहो चानन्तरम् । ८ । १ । ४९ ।

आहो उताहो इत्याभ्यामपूर्वाभ्यां युक्तन्तिङन्तन्नानुदात्तम् ।
आहो उताहो वा भुङ्क्ते । अनन्तरमित्येव । शेषे विभाषां
वक्ष्यति । अपूर्वेति किम् ? देव आहो भुङ्क्ते ।

शेषे विभाषा । ८ । १ । ५० ।

आभ्यां युक्तं व्यवहितन्तिङन्तं वानुदात्तम् । आहो देवः
पचति २ ।

गत्यर्थलोटा लृट् न चेत्यकारकं सर्वान्यत् । ८ ।

१ । ५१ ।

अन्त्यर्थाणां लोट् युक्तन्तिङन्तानुदात्तम् । यत्तैव (३) कारके
लोट् तत्तैव लृट्पि चेत् । आ-गच्छ देव ! ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् ।
उत्तन्तान्देवदत्तेन शालयो रामेण भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थेति किम् ?
पच देव ! ओदनं भोक्ष्यन्ते एनम् । लोट् किम् ? आ-गच्छेद्देव !
ग्रामन्द्रक्ष्यस्येनम् । लृट् किम् ? आ-गच्छ देव ! ग्रामम्पश्यस्ये-
नम् । न चेदिति किम् ? आ-गच्छ देव ! ग्रामं पिता ते ओदनी
भोक्ष्यते इत्यादौ न निघातप्रतिषेधः । सर्व्वं किम् ? आ-गच्छ
देव ! ग्रामं त्वञ्चाहञ्च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातनिषेधो
यथा स्यात् । यत्तोडन्तस्य कारकन्तञ्चान्यञ्च लृटन्ते-
नोच्यते (४) ।

लोट् च । ८ । १ । ५३ ।

लोडन्तङ्गत्यर्थलोटा युक्तानुदात्तम् । आ-गच्छ देव ! ग्रामं
पश्य । गत्यर्थेति किम् ? पच देवोदनं भुङ्क्ष्येनम् । लोट्
किम् ? आ-गच्छ देव ! ग्रामम्पश्यसि । न चेत्कारकं सर्व्वान्य-
दित्येव आ-गच्छ देव ! ग्रामम्पश्यत्वेनं रामः । सर्व्वग्रहणात्तिह
स्यादेव आ-गच्छ देव ! ग्रामं त्वञ्चाहञ्च पश्याव । योगवि-
भाग उत्तरार्धः ।

विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् । ८ । १ । ५३ ।

(३) यत्तैवेति कर्त्तरि कर्मणि वेत्यर्थः ।

(४) यत्र तिङ्भ्यामेकं द्रव्यमभिधीयते तत्तेदमिति भाष्यकारेण कारक-
पदस्य लकारवाच्यकारकपरतोऽप्य व्यवस्थापनादुच्यते इत्यन्तमुक्तं
तेन करणाद्यन्यत्वे न निघातनिषेधः ।

लोडन्तङ्गत्वर्थलोटा युक्तं तिङन्तं वानुदात्तम् । आ-गच्छ देव !
ग्रामस्य विश २ । सोपसर्गं किम् ? आ-गच्छ देव ! ग्रामस्य ।
अनुत्तमं किम् ? आ-गच्छानि देव ! ग्रामस्य विशानि ।

हन्त च । ८ । १ । ५४ ।

हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं लोडन्तं वानुदात्तम् । हन्त प्र-विश
२ । सोपसर्गमित्येव । हन्त कुरु । निपातैर्यदिति (उ६।१४०)
निघातप्रतिषेधः । अनुत्तमङ्गिम् ? हन्त प्रभुञ्जावहे !

आम एकान्तरमामन्वितमनन्तिके । ८ । १ ।

५५ ।

आमः परमेकपदान्तरितमामन्वितञ्जानुदात्तम् । आम्पचसि
दत्त ३ । एकान्तरङ्गिम् ? आम्पचसि दत्त ३ (५) । आम-
न्वितं किम् ? आम्पचति दत्तः । अनन्तिके किम् ? आम्प-
चसि दत्त ।

यद्धितुपरञ्छन्दसि । ८ । १ । ५६ ।

तिङन्तञ्जानुदात्तम् । “उदस्यजो यदङ्गिरः” । “उशन्ति हि” ।
आ-ख्यास्यामि तु ते । निपातैर्यदिति हि चेति (उ६।१४०)
तुपथ्येति च (उ६।१४०) सिद्धे नियमार्थमिदम् । एतैरेष परभू-
तैर्योगे नान्यैरिति । जाये स्यारोहावैहि । एहीति गत्य-
र्थलोटा (६) युक्तस्य लोडन्तस्य निघातो भवति ।

(१) दूरस्थाह्वाने (५४४) भुतविधानात् दत्त ३ इत्यस्य भुतत्वम् ।

(६) लोटत्वस्य परभूतेनेत्यादि । लोडन्तस्य स्यारोहावेति लोडन्तस्यैवार्थः ।

चनचिद्विवगोवादि (७) तद्विताम्नेडितेष्वंगतेः

। ८ । १ । ५७ ।

एषु षट्सु परतस्तिङन्तन्नानुदात्तम् । देवः पचति चन ।
देवः पचति चित् । देवः पचतीव । देवः पचति गोतम् ।
देवः पचति कल्पम् । देवः पचति पचति । अगतेः किम् ? देवः
प्र-पचति चन ।

चादिषु च । ८ । १ । ५८ ।

चवाहाऽहैवेषु परेषु तिङन्तन्नानुदात्तम् । देवः पचति च
खादति च । अगतेरित्येव । देवः प्र-पचति च प्र-खादति च ।
प्रथमस्य चवायोग इति निघातः प्रतिषिध्यते द्वितीयन्तु निह-
न्यत एव ।

चवायोगे प्रथमा । ८ । १ । ५९ ।

चवेत्यास्यां योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । गाञ्च
चारयति वीणां च वादयति । “इतो वा सातिमीमहे” ।
उत्तरवाक्ययोरनुषङ्गनीयतिङन्तापेक्षयेवं प्राथमिकी । योगे
किम् ? पूर्वभूतयोरपि योगो निघातार्थमाद्यमाग्रहणं द्वितीया-
देस्तिङन्तस्य मा भूत् ।

हेति क्षियायाम् । ८ । १ । ६० ।

ह्युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता धर्माव्यतिक्रमे । स्वयं

ह रयेन याति ३ उपाध्यायम्पदातिन्नयति । क्षियागीरिति
(उ० १२५०) भूतः ।

अहेति विनियोगे च । ८ । १ । ६१ ।

अहयुक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्वानुदात्ता मानाप्रयोजने नि-
योगे क्षियायाञ्च । त्वमह ग्रामङ्गच्छ त्वमह रथेनारण्यं गच्छ ।
क्षियायां स्वयमह रथेन याति ३ उपाध्यायम्पदातिन्नयति ।

चाहलोप एवेत्यवधारणम् । ८ । १ । ६२ ।

च अह एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्वानुदात्ता । देव एव
ग्रामङ्गच्छतु । देव एवारण्यङ्गच्छतु । ग्राममरण्यञ्च गच्छ-
त्वित्यर्थः । इह चलोपः । देवएव ग्रामङ्गच्छतु । राम एवा-
रण्यङ्गच्छतु । ग्रामङ्गेवलमरण्यं केवलङ्गच्छत्वित्यर्थः । इहा-
हलोपः स च केवलार्थः । अवधारणङ्गिम् ? देव ! केव
भोक्ष्यसे । न कचिदित्यर्थः अनवल्लुप्तावेवः ।

चादिलोपे विभाषा । ८ । १ । ६३ ।

चवाहाऽहैवानां लोपे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्वानुदात्ता । च-
लोपे-शुक्लव्रीहयो भवन्ति २ । खेता गा आज्याय दुह-
न्ति २ । बालोपे । “व्रीहिभिर्यजेत २ यवैर्यजेत २” ।

वैवावेति च छन्दसि । ८ । १ । ६४ ।

“अहवै देवानामासीत्” । “अयं वाव हस्त आसीत्” ।

एकान्याभ्यां सार्थिभ्याम् । ८ । १ । ६५ ।

आभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्वानुदात्ता कृन्दसि । “अजा-
सेकाञ्जिन्वति २ प्रजासेकां रक्षति” २ । “तयोरन्यः पिप्पलं
स्वादति २” । समर्थाभ्यां किम् ? “एको देवानुपातिष्ठत्” ।
एक इति संख्यापरन्नान्यार्थम् ।

यदुत्तानित्यम् । ८ । १ । ६६ ।

यत् पदे यच्छब्दस्ततः परन्तिङन्तवानुदात्तं । यो भुङ्क्ते ।
“यद्रूढं वायुर्वाति” । अत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते ।

पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः (८) । ८
। १ । ६७ ।

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम् । काष्ठाध्यापकः ।
दारुणाध्यापकः । अज्ञाताध्यापकः । समासान्तोदात्तात्वाप-
वाद एतत्समासे दृश्यते नेह दारुणमध्यापक इति वृत्ति-
मतम् । पूजनादित्येव पूजितग्रहणे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तर-
पूजितलाभार्थम् । एतदेव ज्ञापकमत प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशे-
ऽपि नानन्तर्यमाश्रीयत इति ।

सगतिरपि तिङ् । ८ । १ । ६८ ।

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यस्तिङन्तम्पूजितमनुदात्तम् । यत्काष्ठं-
पचति । यत् काष्ठं प्र-पचति । तिङ्ङतिङ् इति (उ६।१२८०) नि-
घातस्य निपातैर्यदिति (उ६।१२८०) निषेधे प्राप्ते विधिरयम् ।

(८) काष्ठ दारुण अज्ञात इव वेश अनाज्ञात अनुज्ञात अपुत्र अयुक्त
अज्ञत अमुक्त अथ घोर दुष्ट परम अति काष्ठादिः ।

सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निवृत्त्यते । गतिग्रहणे उपसर्गग्रह-
णमिष्यते * । नेह । यत्काष्ठा शुक्लीकरोति ।

कुत्सनेऽसुष्यगोत्रादौ । ८ । १ । ६६ ।

कुत्सने च सुवन्ते परे सगतिरगतिरपि तिङनुदात्तः । पचति
पूति । प्र-पचति पूति । पचति मिथ्या । प्र-पचति मिथ्या ।
कुत्सने किम् ? प्र-पचति शोभनम् । सुपि किम् ? पचति
क्षिप्नाति । अगोत्रादौ (८) किम् ? । पचति गोत्रम् । क्रिया-
कुत्सनइति वाच्यम् * । कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूति-
दैवदत्तः । पूतिश्चानुवन्त इति वाच्यम् * । तेनायञ्चकारा
नुबन्धत्वादन्तोदात्तः । दा वृद्धमनुदात्तमिति वाच्यम् * ।
पचन्ति २ पूति ।

गतिर्गतौ । ८ । १ । ७० ।

अनुदात्तः । णभ्युद्धरति । गतिः किम् ? दत्तः प्र-पचति । गतौ
किम् ? “आ मन्द्रैरिन्द्र ! हरिभिर्यी हि मयूररोमभिः” ।

तिङि चोदात्तवति । ८ । १ । ७१ ।

गतिरुदात्तः । यत्प्र पचति । तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमा-
णार्थम् अन्यथा हि यं प्रति गतिस्तत्र धातावेवोदात्तवति
स्थात् प्रत्यये न स्थात् । उदात्तवति किम् ? प्र-पचति ।

इति तिङन्तस्वराः ।

अथ वैदिकवाक्येषु स्वरसञ्चारप्रकारः कथ्यते । “अग्निमीले”
इति प्रथमा ऋक् । तत्राग्निशब्दोऽव्युत्पत्तिपक्षे फिप(७५५१४०)
इत्यन्तोदात्तः । व्युत्पत्तौ तु निप्रत्ययस्वरेण अम्सुह्यात्(७५५६४०)
अनुदात्तः । अमि पूर्वरूप इत्येकादेशस्वेकादेश उदात्तेनेत्यु-
दात्तः(७५४१४०) । ईले तिङ्ङतिङ् इति(७६१२४०)निघातः ।
संहितायां तूदात्तादनुदात्तस्येतीकारः(७५४१४०)स्वरितः स्वरि-
तात्संहितायामिति(७५४१४०)ले इत्यस्य प्रचवापरपर्याया एक-
श्रुतिः । पुरःशब्दोऽन्तोदात्तः पूर्वाधरावराणामित्यसि(६६५४०)
प्रत्ययस्वरात् । हितशब्दोऽपि धाजो निष्ठायान्दधातेर्हिरिति
(७३६०४०)ह्यादेशे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । पुरोऽव्ययमिति
(१७३१४०) गतिसंज्ञायां कुगतीति(१७१४०)समासे समासान्तो-
दात्ते तत्पुरुषे तुल्यार्थेति(७५६५४०)अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे गति
कारकोपपदात् कृदिति(७५६६४०)कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे याया-
दिस्वरे च (७५६८४०) पूर्वपूर्वोपमर्देन प्राप्ते गतिरनन्तर इति
(७५७७४०) पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पुरःशब्दोकारस्य संहिताया-
न्प्रचये प्राप्ते उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः (७५४४४०)
इत्यनुदात्ततरः । यज्ञस्य नङः प्रत्ययस्वरः । विभक्तेः सुह्यादनु-
दात्तत्वे स्वरितत्वम् । देवः पचाद्यचि फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण
चित्स्वरेण (७५५६४०)वान्तोदात्तः । ऋत्विक्छब्दः कदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः(७५६६४०) । होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तो
नित्(७५४७४०)स्वरेणाद्युदात्तः । रत्नशब्दो नन्विषयस्येत्याद्यु-
दात्तः(७५५४४०) ॥ रत्नानि दधातीति रत्नधाः । सनासस्वरेण
कदुत्तरपदप्रकृति(७५६६४०) स्वरेणान्तोदात्तः । तमपः पित्वा-

दनुदात्तत्वे (७५५६२० ख०) स्वरितप्रत्ययवित्यादि यथाशास्त्रे
मुन्नेयम् ।

इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।

तदस्तु प्रोतये श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः ॥ १ ॥

इति सिद्धान्तकौमुद्यां श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां
वैदिकप्रक्रिया समाप्ता ।

वैदिकानां प्रयोगाणां प्रक्रिया स्वरसंयुता ।

कौमुद्यामुत्तरे भागे व्याख्याता लेशनो मया ॥

अखण्डमपि यल्लोके प्रकृत्यादिभिदागतम् ।

सर्वार्थाङ्गमे हेतुरक्षरे तदुपास्यहे ॥

इति वात्स्यवंशवर्तसमझामहोपाध्यायकाविदाससंज्ञमौमभट्टा-

चार्याङ्गसम्भवेन श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्येण

सङ्कलितायां सरलाख्याया सिद्धान्तकौमुदी-

व्याख्यायास्तत्राक्षरे स्वरयुक्तवैदिकप्रक्रिया समाप्ता ।

* लिङ्गम् १ । स्त्री २ । अधिकारसूत्रे एते । ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वस्पोहननन्दरः ३ । ऋकारान्ता एते पञ्चैव स्त्रीलिङ्गाः । स्वस्वादिकस्यैव ङीवनिषेधेन कर्त्तव्यादेर्ङीपा ईकारान्तत्वात् तिसृचतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया विधानेऽपि प्रकृत्योस्त्रिचतुरोर्ऋदन्तत्वाभावात् । अन्यप्रत्ययान्तो धातुः ४ । अनिप्रत्ययान्तः ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । ज्वनिः । चमूः । प्रत्ययग्रहणं किम् ? देवयतेः क्विप् । द्यूः । विशेष्यलिङ्गः । अशनिभरणरणयः पुंसि च ५ । इयमयं वा अशनिः । मिन्यन्तः ६ । मिप्रत्ययान्तो निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । भूमिः । ग्लानिः । वङ्गिष्ठण्यग्नयः पुंसि ७ । पूर्वस्यापवादः । ओणियोन्यून्मयः पुंसि च ८ । इयमयं वा ओणिः । क्तिन्नन्तः ९ । स्पष्टम् । क्तिरित्यादि । ईकारान्तश्च १० । ईप्रत्ययान्तः स्त्री स्यात् । लक्ष्मीः । ऊङ्ङ्रावन्तश्च ११ । कुरूः । काली विद्या । युन्तमेकाचरम् १२ । श्रीः । भूः । एकाचरं किम् ? दृष्टुश्रीः । विंशत्यादिरानवतेः १३ । इयं विंशतिः । त्रिंशत् । चत्वारिंशत् । पञ्चाशत् । षष्टिः । सप्ततिः । अशीतिः । नवतिः । दुन्दुभिरक्षेपु १४ । इयं दुन्दुभिः ।

* सूत्रपाठः धातुपाठोगणपाठोलिङ्गानुशासनञ्चेति चतुःप्रस्थानं व्याकरणं पाणिनिना निरमायि तत्र सूत्रपाठस्यसूत्राणि यथाकार्यमुद्धृत्य व्याख्यातानि धातुपाठसूत्राणि च स्वाद्यादौ क्रमेणोदाहृतानि गणसूत्राणि च सन्वद्धता यथाप्रदेशं कानिचित्समुद्धृत्य व्याख्यातानि कानिचिच्च सरलायां मया प्रदर्शितानि इदानीं लिङ्गानुशासनप्रकरणमारभते लिङ्गमिति ।

अच्चेपु किम् ? अयं दुन्दुभिर्व्याद्यविशेषोऽसुरो वेत्यर्थः । नाभि-
रक्षतिये १५ । इयन्नाभिः । उभावन्यत पुंसि १६ । दुन्दुभि-
न्नाभिश्चोक्तविषयादन्यत पुंसि स्तः । नाभिः क्षतियः ।
कयम् ? तर्हि समुल्लसत्पङ्कजपत्रकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीवि
नाभिभिरिति भारविः । उच्यते । दृढं भक्तिरित्यादाविव
कोमलैरिति सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् । वस्तुतस्तु लिङ्ग-
मशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भाष्यात्पुंस्त्वमपीह साधु ।
अतएव “नाभिर्मुख्यदृष्टे चक्रमध्यक्षतिययोः पुमान् । द्वयोः
प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियाङ्कसूरिकामद” इति मेदिनिः । रभ-
सोऽप्याह “मुख्यराट्क्षतिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः ।
चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियाङ्कसूरिकामद इति” । एवमेवं-
विधेऽन्यतापि बोध्यम् । तलन्तः १७ । अयं स्त्रियां स्यात् ।
शुक्लस्य भावः शुक्लता । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मणता । ग्रामस्य
समूहो ग्रामता । देव एव देवता । भूमिर्विद्युत्स्वरिल्लतावनि
ताभिधानानि १८ । भूमिर्भूः । विद्युत्सौदामनी । सरिन्नि-
म्नगा । लता वल्ली । वनिता योषित् । यादो नपुंसकम् १९
यादः शब्दः सरिद्वाचकोऽपि क्लीवं स्यात् । भासुक्कुक्षुग्दि-
गुणिगुपानहः २० । एते स्त्रियां स्युः । इयं भाः इत्यादि ।
स्यूणोर्णे नपुंसके च २१ । एते स्त्रियां क्लीवे च स्तः । स्यूणा-
स्यूणम् । ऊर्णा-ऊर्णम् । तत्र स्यूणा काष्ठमयी द्विक-
र्षिका । ऊर्णा तु मेघादिलोम । गृहशशाभ्यां क्लीवे २२ ।
नियमार्धमिदम् । गृहशशपूर्वे यथासंख्यं स्यूणोर्णे नपुंसके
स्तः । गृहस्यणम् । “शशोर्णम् शशलोमनीति” अमरः । प्रा-

दृङ् विप्रुङ् रुट् दृङ् विट् लिपः २३ । एते स्त्रियां स्युः । दर्वि वि-
द्वे दिख निशान्य वृश्चि वे शिञ्ज्योपधिक्यङ्गुल्यः २४ । एते
स्त्रियां स्युः । पच्चे डीप् । दर्वी दर्विरित्यादि । तिथिनाडिरु-
चिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविरात्रादयः २५ । एते प्रा-
ग्वत् । इयन्ति धिरित्यादि । अमरस्ताह “तिथयो द्वयोरिति” ।
तथा च भारविः । “तस्य भुवि वज्रतिथास्तिथय” इति स्तोत्रे हि
वज्रतिथ्य इति स्यात् । ओहर्षथ । “निखिलान्निशि पूर्णिमा-
तिथीनिति” । शकुलिराजिकुव्य शन्तिवर्त्तिभुकुटिलुटिवलिप-
ङ्गयः २६ । एतेऽपि स्त्रियां स्युः । इयं शकुलिः । प्रतिपदा-
पद्विपत्सम्पच्छरत्नं सत्परिपदुपः सस्वित्तुद्युन्तुत्समिधः २७ ।
इयं प्रतिपदित्यादि । “उपा उच्छन्ती” । उपाः प्रातरधिठाती
देवता । आशीर्धूः पूर्णीर्हारः २८ । इयमाशीरित्यादि ।
अभुमनस्समासिकतावर्पाणां वज्रत्वञ्च २९ । अवादीनाम्य-
ञ्चानां स्त्रीत्वं स्याद्वज्रत्वञ्च । आप इमाः । “स्त्रियः सुमनसः
पुष्पम्” ? “सुमना मालती जातिः” । देववाची तु पुंस्त्वेव ।
“सुपर्वाणः सुमनसः” । वज्रत्वम्प्रायिकम् । एका च सिकता
तैलदाने असमर्थेति अर्थवत्सूत्रे भाष्यप्रयोगात् समांसमां
विजायत इत्यत्र (६६।४) समायांसमायामिति भाष्याच्च । विभाषा
प्राधेडिति (७६५।४) सूत्रे अप्रासातां सुमनमाविति वृत्तिव्याख्यायां
हरत्तोषेवम् । सक्त्वज्योग्वाग्यवाग्नौस्त्रिचः ३० । इयं
सक् त्वक् ज्योक् वाक् यवाग्नौ नौः स्त्रिक् । तटिसीमाम-
न्वधाः ३१ । इयं तटिः सीमा सम्बन्धा । चुल्लिवेणित्यर्थश्च
३२ । स्पटम् । ताराधाराज्योत्स्नादयश्च ३३ । शलाका

स्त्रियान्त्रित्यम् ३४ । नित्यग्रङ्गणमन्त्रेपां कृषिद्वयभिचारं (१)
ज्ञापयति ।

इति सूत्राधिकारः ।

पुमान् १ । अधिकारोऽयम् । घञवन्तः २ । पाकः ।
त्यागः । करः । गरः । भावार्थ एवेदम् । नपुंसकत्वविशिष्टे
भावे कृत्युङ्भ्यां, स्त्रीत्वविशिष्टे तु क्तिन्नादिभिर्वाघेन परि-
शेषात् कर्मादौ घञाद्यन्तमपि विशेष्यलिङ्गम् । तथा
च भाष्यम् । सबन्धमनुवर्त्तिष्यत इति । घञन्तश्च ३ । वि-
स्तरः । गोचरः । चयः । जयः इत्यादि । भयलिङ्गभग-
यदानि नपुंसके ४ । एतानि नपुंसके स्युः । भयम् । लिङ्गम् ।
भगम् । पदम् । नडन्तः ५ । नङ्प्रत्ययान्तः पुंसि स्यात् ।
यज्ञः । यत्नः । याज्ञा स्त्रियाम् ६ । पूर्वस्यापवादः । क्यन्तो
घुः ७ । किप्रत्ययान्तो घुः पुंसि स्यात् । आधिः । निधिः ।
उदधिः । क्यन्तः किम् ? दानम् । घुः किम् ? जज्ञि बीजम् ।
इपुधिः स्त्री च ८ । इपुधिशब्दः स्त्रियां पुंसि च । देवसुरा-
त्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखड्गशरपङ्काभिधा-
नानि ९ । एतानि पुंसि स्युः । देवाः सुराः । असुराः
दैत्याः । आत्मा चेतनः । स्वर्गो नाकः । गिरिः पर्वतः ।
समुद्रोऽब्धिः । नखः करग्रहः । केशः शिरोरुहः । दन्तो

(१) तेन युन्तमेकाक्षरमित्यनेन (उ६१५४०) नोशब्दादीनां न स्त्रीत्वमिति बोध्यम् ।

दशनः । स्तनः कुचः । भुजो दोः । कण्ठो गलः । खङ्गः
करवालः । शरो मार्गणः । पङ्कः कर्दम इत्यादि । त्रिविष्टपं
[त्रिभुवने नपुंसके १० । स्पष्टम् । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् ।
स्वर्गाभिधानतया पुंस्त्वे प्राप्ते अयमारम्भः । द्यौः स्त्रियाम्
११ । द्यौर्दिवोस्तन्त्रेणोपादानमिदम् । इषुवाह्व स्त्रियाञ्च
१२ । चात् पुंसि । वाणकाण्डौ नपुंसके च १३ । चात्पुंसि ।
त्रिविष्टपेत्यादि चतुःसूत्री देवासुरेत्यस्यापवादः । नान्तः १४ ।
अयं पुंसि । राजा । तच्चा । नच चर्मवर्ष्मादिष्वतिव्याप्तिः सन्
द्व्यच्कोट्कर्त्तरीति (उ६३५४०) नपुंसकप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् ।
क्रतुपुरुषकपोलगुल्फसेधाभिधानानि १५ । क्रतुरध्वरः । पुरु-
षो नरः । कपोलो गण्डः । गुल्फः प्रपदः । सेधो नीरदः ।
अश्वन्नपुंसकम् १६ । पूर्वस्यापवादः । उकारान्तः १७ । अयं
पुंसि स्यात् । प्रभुः । इक्षुः । “हनुर्हृद्विलासिन्यां वत्यारम्भे
गदे स्त्रियाम् । द्वयो कपोलावयवे इति” मेदिनिः । “करे-
णुरभ्यां स्त्री, नेभे” इत्यमरः । एवंजातीयकविशेषवचनाना-
क्रान्तस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । उक्तञ्च “लिङ्गशेषविधिव्यापी
विशेषैर्यद्युवाधित” इति । एवमन्यतापि । धेनुरज्जुकुञ्जसर-
युतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् १८ । समासे रज्जुः पुंसि
च १९ । कर्कटरज्ज्वा कर्कटरज्जुना । श्मश्रुजानुस्त्राद्वश्रु-
जतुतपुतालूनि नपुंसके २० । वसु चार्थवाचि २१ । अर्थ-
वाचीति किम् ? “वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु” । मङ्गुमधुशी-
धूसानुकमण्डलूनि नपुंसके च २२ । चात्पुंसि । अयं मङ्गुः
इदमङ्गु । रुतन्तः २३ । सेरुः । सेतुः । दारुकसेरुजतु-

वस्तुमस्तूनि नपुंसके २४ । स्तवन्त इति पुंस्त्वस्यापवादः ।
 इदन्दार । सक्तुर्नपुंसके च २५ । चात्पुंसि सक्तुः—सक्तु ।
 प्राग्रश्मेरकारान्तः २६ । रश्मिदिवसाभिधानानीति (७६१२४०)
 वक्ष्यति प्रागेतस्मादकारान्त इत्यधिक्रियते । कोपधः २७ ।
 कोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । स्तवकः । कल्कः । चिवुकशा-
 लूकप्रातिपदिकांशुकोलमुकानि नपुंसके २८ । पूर्वसूत्राप-
 वादः । कण्टकानीकसरकमोदकचसकमस्तकपुस्तकतड़ाकनि-
 प्तशुष्कवर्जस्वपिनाकभाण्डककटकदण्डकपिटकतालकफलक-
 पुलाकानि नपुंसके च २९ । चात्पुंसि । अयङ्कण्टकः इद-
 ङ्कण्टकमित्यादि । टोपधः ३० । टोपधोऽकारान्तः पुंसि
 स्यात् । घटः । पटः । किरीटसुकुटललाटवटवीटञ्झाट-
 करटलोष्ठानि नपुंसके ३१ । किरीटमित्यादि । कुटकुट-
 कपटकपाटकपर्षटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च ३२ । चा-
 त्पुंसि । कुटः कुटमित्यादि । णोपधः ३३ । णोपधो-
 ऽकारान्तः पुंसि स्यात् । गुणः । गणः । माघाणः । ञ्ण-
 लवणपर्णतोरणरणोष्णानि नपुंसके ३४ । पूर्वसूत्रापवादः ।
 कार्पाषणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके
 च ३५ । चात्पुंसि । योपधः ३६ । रयः । काष्ठष्टठरिक्त्यो-
 क्त्यानि नपुंसके ३७ । इदङ्काष्ठमित्यादि । काष्ठा दिग्घर्षा
 स्त्रियाम् ३८ । इमाः काष्ठाः । तीर्थप्रोथयूथगाथानि नपुंसके
 च ३९ । चात्पुंसि । अयं तीर्थः इदन्तीर्थम् । नोपधः ४० ।
 अदन्तः पुंसि । इनः । फेनः । जघनाजिनमुष्टिनकाननव-
 नष्टजिनविपिनवेतनगासनसोपानमिथुनप्रसगानरत्ननिम्बचि-

ह्यानि नपुंसके ४१ । पूर्वस्यापवादः । मानयानाभिधाननलिन
 पुलिनोद्यानशयनासनस्थानचन्दनालानसम्मानभवनवसनस-
 म्भावनविभावनविमानानि नपुंसके च ४२ । चात् पुंसि । अयं
 मानः इदं मानम् । पोपधः ४३ । अदन्तः पुंसि । यूपः ।
 दीपः । सर्पः । पापरूपोडुपतल्पशिल्यपुष्पशष्पसमीपान्त-
 रीपाणि नपुंसके ४४ । इदम्यापमित्यादि । शूर्पकुत्रपकुण-
 पद्मीपविटपानि नपुंसके च ४५ । अयं शूर्पः । इदं शूर्पमि-
 त्यादि । भोपधः ४६ । सन्धः । कुम्भः । तलमं नपुंसकम्
 ४७ । पूर्वस्यापवादः । जृम्भं नपुंसके च ४८ । जृम्भं जृम्भः ।
 भोपधः ४९ । सोमः । भीमः । रुक्मसिधमद्युग्मेधमगुहमाध्या-
 त्मकुङ्कुमानि नपुंसके ५० । इदं रुक्ममित्यादि । संग्रामदा-
 ङिमकुसुमाश्रमक्षेमचौमहोमोद्दामानि नपुंसके च ५१ ।
 चात् पुंसि । अयं संग्रामः इदं संग्रामम् । योपधः ५२ । सम-
 यः । हयः । किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके ५४ ।
 स्रष्टम् । गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि नपुंसके च ५३ ।
 गोमयः । गोमयम् । रोपधः ५५ । क्षुरः । अक्षुरः । द्वाराग्रस्ता-
 रतक्रवक्रयप्रक्षिप्रक्षुद्रच्छिद्रनारतीरदूररुक्छरन्ध्राश्रवस्त्रभीरग-
 भीरक्रूरविचितकेयूरकेदारोदराजस्वशरीरकन्दरमन्दरपञ्च-
 राजरजठराजिरवैरचामरपृष्करगह्वरकुटीरकुलीरचत्वरज-
 श्मीरनीरास्वरशिशिरतन्त्रयन्त्रक्षतक्षेतमित्तकलत्रच्छत्रहस्त-
 कृनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्रास्त्रशस्त्रशस्त्रवस्त्रपत्रपात्रहस्त-
 नपुंसके ५६ । इदं द्वारमित्यादि । शुक्रनदेन्द्रः ५७ ।
 इदं शुक्रं रेतः । चक्रवज्रान्धकारसारवारपादनेत्रे

क्लारभृद्धारमन्दारोगीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च ५८ ।
 चात्पुंसि । चक्रः चक्रमित्यादि । पोपधः ५९ । टपः । टसः ।
 शिरीषजोपाध्वरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्माषाणि नपुंसके
 ६० । यूपकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च ६१ । चात्
 पुंसि । अयं यूपः इदं यूपमित्यादि । सोपधः ६२ । यत्सः ।
 वायसः । मज्जानसः । पनसविसवुससाहसानि नपुंसके ६३ ।
 चमससरसनित्यर्थासोपवासकर्पासवासमासकासकांसमांसानि
 नपुंसके च ६४ । चमसं चमसइत्यादि । कंसच्चाऽप्राणिनि ६५ ।
 “कंसोऽस्त्री पानभाजनम्” । प्राणिनि तु कंसो नाम कश्चि-
 द्राजा । रश्मिदिवसाभिधानानि ६६ । एतानि पुंसि स्युः
 रश्मिर्न्मयूखः । दिवसो घसु । दीधितिः स्त्रियाम् ६७ ।
 पूर्वस्थापवादः । दिनाहनी नपुंसके ६८ । अयमप्यपवादः ।
 मानाभिधानानि ६९ । एतानि पुंसि स्युः । कुङ्कुमः प्रस्यः ।
 द्रोणादकौ नपुंसके च ७० । इदं द्रोणम् अयं द्रोणः ।
 खारीमानिके स्त्रियाम् ७१ । इयं खारी । इयं मानिका ।
 दाराक्षतलाजासूनां बहुत्वं च ७२ । इमे दाराः । नाद्यप-
 जनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि ७३ । यथासख्यं नाद्याद्युपप-
 दानि व्रणादीनि पुंसि स्युः । अयन्नाङ्गीव्रण । अपाङ्ग । जन-
 पदः । व्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेऽपि स्त्रीवत्त्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ।
 मरुद्भरदुत्तरहत्विज ७४ । अयम्मरुत् । ऋषिराशिहतिग्र-
 म्यिक्रिमिध्वनिबलि (१) कोलि मौलिरविकपिसुनयः ७५ ।
 एते पुंसि स्युः । अयं ऋषिः । ध्वजगजमुञ्जपुञ्जा ७६ । एते

(१) पूजोपहारे पुंसि उदरबलिवाचकसु स्त्रियामिति न विरोधः ।

पुंसि । हस्तकुलान्तवातवातदूतधूर्त्तसूतचूतमुहूर्त्ताः ७७ ।
 एते पुंसि । अमरस्तु “मुहूर्त्तोऽस्त्रियाम्” इत्याह । षण्डम-
 ण्डकरण्डभरण्डरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाषण्डशिखण्डाः
 ७८ । अयं षण्डः । वंशांशपुरोडाशः ७९ । अयं वंशः । पुरो
 दाश्यते पुरोडाशः । कर्मणि घञ् । भवव्याख्यानयोः प्रकरणे
 पौरोडाशपुरोडाशात् छन्निति (५८३४) विकारप्रकरणे व्रीहेः
 पुरोडाश इति (६००४) च निपातनात्प्रकृतसूत्र एव निपातनाद्वा
 दस्य डत्वम् । “पुरोडाशभुजामिष्टमिति” साधः । हृदकन्द-
 कुन्दबुद्बुदशब्दाः ८० । अयं हृदः । अर्घपयिमथ्यृभुक्षिस्तम्ब-
 नितम्बपूगाः ८१ । अयमर्घः । पल्लवपल्लवकफरेफकटाहनि-
 र्यूहमठमणितरङ्गगन्धस्त्वन्मृदङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्खाः ८२ । अय-
 म्पल्लव इत्यादि । सारथ्यतिथिकुक्षिवस्तिपाण्यञ्जलयः ८३ ।
 एते पुंसि । अयं सारथिः ।

इति पुंलिङ्गाधिकारः ।

नपुंसकम् १ । अधिकारोऽयम् । भावे ल्युङन्तः २ । हसनम् ।
 भावे किम् ? पचनोऽग्निः । इधमवश्चनः कुठारः । निष्ठा च ।
 ३ । भावे या निष्ठा तदन्तं लीवं स्यात् । हसितम् । गीतम् ।
 त्वध्यञौ तद्धितौ ४ । शुक्लत्वम् । शौक्ल्यम् । व्यजः पितृत्वा
 मर्थ्यात्मन् स्त्रीत्वम् । चातुर्यम्-चातुरी । सामग्र्यम्-सामग्री ।
 औचित्यम्-औचितो । कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः ५ ।
 ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् । यद्यदग्यगजण्वुञ्छाश्च भावक-
 र्मणि ६ । एतदन्तानि लीवानि । स्तोमाद्यन्तलोपश्च (६५५४) ।

स्तेयम् । सख्युर्यः (६५५४०) । सख्यम् । कपिज्ञात्योर्ढक् (६५५४०) ।
 कापेयम् । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् (६५५४०) । आधिप-
 त्यम् । प्राणसृज्जातिवयोवचनोद्गातादिभ्यो ऽञ् (६५६४०) । औ-
 द्रम् । द्वायनान्तसुवादिभ्यो ऽण् (६५६४०) । द्वैहायनम् । द्वन्धमनो-
 ज्ञादिभ्यो वुञ् (६५७४०) । पितापुत्रकम् । होत्राभ्यञ्चः (६५७४०) ।
 अच्चावाकीयम् । अव्ययीभावः * (३२२४०) । अधिस्त्रि । द्वन्द्वैक-
 त्वम् ७ । प्राणिपादम् । अभापायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे
 च ८ । स्तम्भम् । अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः ९ । अधिकारोऽ-
 यम् । अनल्पे च्छाया १० । शरच्छायम् । राजामनुष्यपूर्वा सभा
 ११ । इनसममित्यादि । सुरासेनाच्छायाशालानिशा स्त्रियाञ्च
 १२ । परवत् १३ । अन्यस्तत्पुरुष परवत्क्षिप्तः स्यात् । रात्रा-
 ज्ञाहाः पुंसि (३६१४०) १४ । अपयपुण्याहे नपुंसके १५ । सं-
 ख्यापूर्वा रात्रिः १६ । तिरातम् । संख्यापूर्वेति किम् ?
 सर्वरातः । द्विगुः स्त्रियाञ्च १७ । व्यवस्थया । पञ्चमूली ।
 तिभुवनम् । इसुसन्तः १८ । हविः । धनुः । अर्चिः स्त्रि-
 याञ्च १९ । इसन्तत्वेऽपि अर्चिः स्त्रियाञ्चपुंसके च स्यात् ।
 इयमिदं वा अर्चिः । हृदिः स्त्रियामेव २० । इयं हृदिः ।
 हृद्यतेऽनेनेति हृदेश्वरादिष्यन्तादर्चिशुचीत्यादिना (७४१२४०)
 इसिः इसन्नित्यादिना (७४१०४०) हस्त । “पटलञ्छदिः”
 इत्यमरः । तत्र पटलमाहचर्याञ्छदिषः क्लीबतां वदन्तोऽमर-
 व्याख्यातार उपेक्षाः । मुखनयनलोहवनमांसस्रधिरकार्मुक-

* अव्ययीभावः । इत्यादीनि कानिचिन् सूत्राणि सूत्रपाठस्यसूत्रसङ-
 गानि एकप्रकरणत्वादिद्व मदर्शिनानि ।

विवरजलहलधनान्नाभिधानानि २१ । एतेषामभिधायकानि
 लीवे स्युः । सुखमाननम् । नयनं लोचनम् । लोहं कालम् ।
 वनं गहनम् । मांसमामिषम् । रुधिरं रक्तम् । कार्मुकं शरा-
 सनम् । विवरं विलम् । जलं वारि । हलं लाङ्गलम् । धनं दू-
 विणम् । अन्नमशनम् । अस्यापवादानाह तिस्रस्त्या । सीरा-
 यौदनाः पुंसि २२ । वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च २३ ।
 वक्त्रो वक्त्रम् । नेत्रो नेत्रम् । अरण्योऽरण्यम् । गाण्डीवो गा-
 ण्डीवम् । अटवी स्त्रियाम् २४ । लोपधः २५ । कुलम् । कूलम् ।
 स्थलम् । तूलोपलतालकुसूलतरलकम्बलदेवलटपलाः पुंसि
 २६ । अयं तूलः । शीलमूलमङ्गलसालकमलतलसुसलकुण्ड-
 लयललमृणालबालनिगलपलालविडालखिलशूलाः पुंसि च
 २७ । चात् लीवे । शीलं शील इत्यादि । शतादिः संख्या
 २८ । शतम् । सहस्रम् । शतादिरिति किम् ? एको द्वौ बहवः ।
 संख्येति किम् ? शतः शतशृङ्गो नाम पर्वतः । शतायुतप्रयुताः
 पुंसि च २९ । अयं शतः । इदं शतमित्यादि । लक्षाकोटी
 स्त्रियाम् ३० । इयं लक्षा । इयं कोटीः । “वालक्षा निसुतञ्च
 तत्” इत्यमरात् लीवेऽपि लक्षम् । सहस्रः पुंसि च ३१ ।
 अयं सहस्रः । इदं सहस्रम् । मन्द्वाचकोऽकर्त्तरि ३२ । मन्-
 प्रत्ययान्तो द्व्यच्कः लीवः स्यात् न तु कर्त्तरि । चर्म । वर्मः ।
 व्यच्कः किम् ? अणिमा । महिमा । अकर्त्तरि किम् ? ददाति
 इति दामा । ब्रह्मन् पुंसि च ३३ । अयं ब्रह्मा । इदं
 ब्रह्म । नामरोमणी नपुंसके ३४ । मन्द्वाचक इत्यस्यावम्भ-
 पञ्चः । असन्तो द्व्यच्कः ३५ । यशः । जनः । तपः ।

स्थिरास्यदोकाशकण्ठजीजानि ४६ । एतानि क्लीवे स्युः । दैवं पुंसि च ५० । दैवम् दैवः । धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ग्य-
धिष्णप्रहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यशिव्यकुड्यमद्यहस्यतूर्यमै-
न्यानि ५१ । इदन्धान्यमित्यादि । इन्द्रवर्द्धदुःखवडिगपि-
च्छविश्वकुटुम्बकवचकवरहन्दारकाणि ५२ । अचमिन्द्रिये
५३ । इन्द्रिये किम् ? रथाङ्गादौ मा भूत् ।

इति नपुंसकाधिकारः ।

स्त्रीपुंसयोः १ । अधिकारोऽयम् । गोमणियटिसुटिपाट-
लिवस्तिशास्मलितुटिमसिमरीचयः २ । इयमयं वा गौः ।
मन्युसीधुकर्कन्धुसिन्धुकण्डुरेगावः ३ । इयमयं वा मन्युः ।
गुणवचनमुकारान्तन्नपुंसकञ्च ४ । त्रिलिङ्गमित्यर्थः । पटु ।
पटुः । पट्टी । अपत्यार्थतद्धिते ५ । औपगवः-औपगवी ।

इति स्त्रीपुंसाधिकारः ।

पुन्नपुंसकयोः १ । अधिकारोऽयम् । एतभूतमुल्लच्छेलि-
तैरावतपुस्तकवुस्तलोहिताः २ । अयं एतः इदं एतम् । ऋद्धा-
र्हनिदाघोद्यमशल्यहृदाः ३ । अयं ऋद्धः इदं ऋद्धम् । वज-
कुञ्जकुथकूर्चप्रस्यदर्पास्मार्हर्चपुच्छाः ४ । अयं वजः इदं
वजम् । कवन्धौपधासुधान्ताः ५ । स्पष्टम् । दण्डमण्डखण्ड-
शवसैन्धवपार्श्वकाशाङ्कुराकाशकुशकुलिशाः ६ । एते पुन्न-
पुंसकयोः स्युः । “कुशो रामसुते दर्भे योक्ते द्वीपे कुशस्यले”
इति विश्वः । शलाकावाची तु स्त्रियाम् तथा च जानपदादिस्त्र-
तेण (२१८६) अयोविकारे इतिङीपि कुशी । दारुणि तु टाम्

“कुशा वानस्पत्याः स्य तमायातेति” श्रुतिः । अतः ङकमीति
 सूत्रे (७६४०) कुशाकर्णोऽप्यिति प्रयोगश्च । व्याससूत्रे च । हानौ
 तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्द इति तत्र शारीरकभाष्येऽप्ये-
 वम् । एवञ्च श्रुतिसूत्रभाष्याणां सेकवाक्यत्वे स्थिते आच्छन्द-
 त्याङ्प्रक्षेपादिपरो भामनीग्रन्थ प्रौढिवादमात्रपर इति विभा-
 वनीयं वज्रश्रुतैः । गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदार्बुदककुदाश्च ७ ।

इति पुनपु सकाधिकारः ।

अवशिष्टलिङ्गम् १ । अव्ययम् कतिपुष्पदम्पदः २ । पणान्ता-
 संख्या ३ । शिष्टा परवत् । एक पुरुष एका स्त्री । एकं
 कुलम् । गुणवचनश्च ४ । शुक्रः पटः शुक्रा पटी शुक्ल वस्त्रम् ।
 व्रत्याश्च ५ । करणाधिकरणयोर्ल्युट् ६ । सर्वादीनि सर्व-
 नामानि ७ । स्यार्थेयन्तिस्त्वती ।

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां प्राणिनीयं

लिङ्गानुशासनसूत्रवृत्तिः समाप्ता ।

समाप्ता सिद्धान्तकौमुदी ।

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतमहाचार्येण मनोरमादिसारसकलनेन

समाहृताया सरलाख्याया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया ।

पराङ्गं समाप्तम् ।

सौरे नभसि प्राकेन्द्रे रक्षणाग्निरभूति ।

सिद्धान्तकौमुदी व्याख्यासहितेयं विमुद्रिता ॥

त्रैलोक्यान्दे, सौ द्विगर्भविधुप्रभे ।

सौमित्राचार्याय शुनर्मुद्राङ्किता शुभम् ॥

शके १७६२ ।